

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત

અર્હજ્ઞીતિ

: પ્રેરક :

પ.પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.

નમો નમઃ શ્રી ગુરુપ્રેમસૂરયે

કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત

અહન્નીતિ

: ભાષાંતરકર્તા :

શ્રી મણિલાલ નથુભાઈ દોશી, બી.એ.

: પ્રેરક-માર્ગદર્શક :

પ.પૂ. યૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય
હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

: પુનઃ સંપાદક :

પ.પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી અપરાજિત વિજયજી ગણિવર્ય

: પ્રકાશક :

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

: દિવ્યકૃપા :

પ. પૂ. સિદ્ધાંતમહોદધિ આ. શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મં.સા.

પ. પૂ. વર્ધમાનપોતિધિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મં.સા.

પ. પૂ. સમતાસાગર પંચાસપ્રવર શ્રી પદ્મવિજયજી અધિવર્ધ

: શુભાશિષ :

પ. પૂ. સિદ્ધાંતદિવાકર ગચ્છાધિપતિ આ. શ્રીમદ્

વિજય જયધાપસૂરીશ્વરજી મં.સા.

: પ્રેરણા-આશિષ-માર્ગદર્શન :

પ. પૂ. વૈરાગ્યદર્શનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્

વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મં.સા.

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

(૧) શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

ફક્કાન નં. પં. બ્રહ્મકેશ્વર સોસાયટી, ૬૨, નેતાજી સુભાષ રોડ,
મરીન ક્રાઉવ, 'ઈ' રોડ, મુંબઈ - ૪૦૦ ૦૦૨.

(૨) શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

ચંદ્રકાન્ત સંઘથી, ૬/બી, અશોકા કોમ્પ્લેક્સ, રેલ્વે ગરનાળા પાસે,
પાટણ - ઉત્તર ગુજરાત.

વી.સ. - ૨૦૬૩

સંવત - ૨૫૩૩

ક્રિ.સં. - ૫૦

: કમ્પોઝિંગ-ટીગ-બાઈ-ટીગ :

ભરત ગ્રાફિક્સ : ન્યુમાકેટ, પાંજરાપોળ, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧.

ફોન : (૦૭૯) ૨૨૧૩૪૧૭૬, ૨૨૧૨૪૭૨૩

લોકો પરસ્પરના વ્યવહારમાં એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે કે લોકો પરસ્પરના વ્યવહારમાં એકબીજા સાથે કેવી રીતે વર્તે કે જેથી પોતાનું હિત સાધી શકે અને સામેના મનુષ્યને નુકશાન ન થાય જેથી પોતાનું હિત સાધી શકે અને સામેના મનુષ્યને નુકશાન ન થાય તેવી રીતે બતાવનારા સ્યાદાદમણતા અનંતકરુણાશાળી અહતપ્રભસ તેવી રીતે બતાવનારા સ્યાદાદમણતા અનંતકરુણાશાળી અહતપ્રભસ પ્રપૂલ્લા આ અહનીત નામે લઘુ ગ્રંથ સંઘને સમર્પિત કરતા અત્યંત પ્રપૂલ્લા આ અહનીત નામે લઘુ ગ્રંથ સંઘને સમર્પિત કરતા અત્યંત આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. નીતિ અનેક પ્રકારની છે. તેના આધાર આનંદની અનુભૂતિ થાય છે. નીતિ અનેક પ્રકારની છે. તેના આધાર વિદ્વાનોએ અનેક ગ્રંથો તત્સબધી રચ્યા છે. શકુનીતિ, વિદરનીતિ, વિદ્વાનોએ અનેક ગ્રંથો તત્સબધી રચ્યા છે. શકુનીતિ, વિદરનીતિ, ગાણક્યનીતિ વિશેર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે પણ તે સર્વ ગ્રંથોમાં સામાન્ય ગાણક્યનીતિ વિશેર ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ છે પણ તે સર્વ ગ્રંથોમાં સામાન્ય હિતબોધના શ્લોકો લખવામાં આવેલ છે. પણ અહનીતમાં તો અનેક હિતબોધના શ્લોકો લખવામાં આવેલ છે. પણ અહનીતમાં તો અનેક ગાંભીર, રાજકીય, વ્યવહારિક તથા પ્રાયશ્ચિતાદિક પ્રકરણોનું સંવિસ્તાર ગાંભીર, રાજકીય, વ્યવહારિક તથા પ્રાયશ્ચિતાદિક પ્રકરણોનું સંવિસ્તાર વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. જો કે આ ગ્રંથનું નામ લઘુ અહનીત છે. વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. જો કે આ ગ્રંથનું નામ લઘુ અહનીત છે. તો પણ તેમાં કટલા બધા વિષયો આવે જાય છે અને સંક્ષેપમાં તેનું કવું તો પણ તેમાં કટલા બધા વિષયો આવે જાય છે અને સંક્ષેપમાં તેનું કવું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે માટે તો અનુક્રમણિકા તરફ દૃષ્ટિપાત સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તે માટે તો અનુક્રમણિકા તરફ દૃષ્ટિપાત કરવા જ યોગ્ય છે. ગ્રંથ અંગેની વિશેષ વાતો જાણવા માટે ગ્રંથ કરવા જ યોગ્ય છે. ગ્રંથ અંગેની વિશેષ વાતો જાણવા માટે ગ્રંથ વિવચન તથા ગ્રંથકાર શ્રી કલિકાલસંવંશ વિષયક સંક્ષેપ ચારિત્ર પણ વિવચન તથા ગ્રંથકાર શ્રી કલિકાલસંવંશ વિષયક સંક્ષેપ ચારિત્ર પણ અત્રે પ્રસ્તુત છે. અત્રે પ્રસ્તુત છે.

આજથી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે 'જૈન પત્રની ઓફિસ' અમદાવાદ આજથી લગભગ ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વે 'જૈન પત્રની ઓફિસ' અમદાવાદ તરફથી કારભારી શ્રી ભગભાઈએ મૂળ પુસ્તક તેના ભાવાનુવાદ સહ તરફથી કારભારી શ્રી ભગભાઈએ મૂળ પુસ્તક તેના ભાવાનુવાદ સહ પ્રસિદ્ધ કરવામાં તૈયાર કરેલી જૈન પત્રના ગ્રાહકોને ભટ આપેલ. આ પ્રસિદ્ધ કરવામાં તૈયાર કરેલી જૈન પત્રના ગ્રાહકોને ભટ આપેલ. આ પુનઃસંપાદન પ્રસંગે પુનઃપ્રકાશક-ભાષાતરકારના આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ. પુનઃસંપાદન પ્રસંગે પુનઃપ્રકાશક-ભાષાતરકારના આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ. પ.પ. વેરાગ્યદેશનાદેશ આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય હમચંદસેરીશ્વરજી પ.પ. વેરાગ્યદેશનાદેશ આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય હમચંદસેરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન પ્રભાવક પ્રવચનકાર પંચાસપ્રવર શ્રી અપરાજિત મહારાજાના શિષ્યરત્ન પ્રભાવક પ્રવચનકાર પંચાસપ્રવર શ્રી અપરાજિત વિજયજીએ ઘણા કાયા વચ્ચેથી પરિશ્રમ લઈને આ પુસ્તકનું પુનઃ સંપાદન વિજયજીએ ઘણા કાયા વચ્ચેથી પરિશ્રમ લઈને આ પુસ્તકનું પુનઃ સંપાદન કર્યું છે તે બદલ પૂજ્યશ્રીના પણ અમે ખૂબ ઋણી છીએ. કર્યું છે તે બદલ પૂજ્યશ્રીના પણ અમે ખૂબ ઋણી છીએ.

બાહ્ય જગતમાં પ્રકાશ કરનાર હેલાજન બલ્બ વિ. કરતાં પણ બાહ્ય જગતમાં પ્રકાશ કરનાર હેલાજન બલ્બ વિ. કરતાં પણ

આંતરજગતમાં, અધ્યાત્મમાર્ગમાં ને ધર્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ પાથરનાર શ્રુતનું મૂલ્ય અમૂલ્ય છે... પૂર્વ મહર્ષિ પ્રાપ્ત શ્રુત હજી બાકીના ૧૮ હજાર વર્ષ સુધી પહોંચાડવાની જવાબદારી ને કર્તવ્યતા આપણી છે. પ.પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આ.ભ. શ્રીમદ્ વિજય હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજાની શ્રુતલાગણીસભર વાણીને જાણી અને શ્રુતરક્ષાનું કાર્ય આરંભ્યું... વર્ષો પૂર્વેનું બીજ આજે વટવૃક્ષની ઉપમાને યોગ્ય બનવા પામ્યું છે. આજ સુધીમાં ૩૫૦ જેવાં પ્રાચીન ગ્રંથોને પુનર્મુદ્રણ-સંપાદનાદિ થયેલ છે. જેની સૂચિ પણ અત્રે પ્રસ્તુત છે. તદુપરાંત હસ્તલેખનાદિ દ્વારા પણ શ્રુતરક્ષાના પ્રયત્નો ચાલુ છે. હજી પણ આ કાર્ય ચાલુ જ છે. શ્રુતદેવી મા સરસ્વતી અમને આ કાર્યમાં સહાયતા બક્ષે એ જ અપેક્ષા.

દ.

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ
શ્રી ચંદ્રકુમારભાઈ જરીવાલ
શ્રી લલિતભાઈ કોઠારી
શ્રી પુંડરિકભાઈ શાહ

દ્રવ્યસહાયક

પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નના પ્રકાશનનો
સંપૂર્ણ લાભ

પ.પૂ. આ. શ્રી કમલરત્નસૂરિજી મ.

પ.પૂ. આ. શ્રી અજિતરત્નસૂરિજી મ.

પ.પૂ. આ. શ્રી દર્શનરત્નસૂરિજી મ.

ના સદુપદેશથી

શ્રી વર્ધમાન સિદ્ધગિરિ

ચાતુર્માસ સમિતિ - પાલીતાણા

તરફથી લેવામાં આવેલ છે

જેની ટ્રસ્ટ ભૂરિ ભૂરિ અનુમોદના કરે છે.

લી. શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ

॥ सरिप्रेमाष्टकम् ॥

रचयिता -प. पू. पंन्यासः श्रीकल्याणबोधिविजयो गणिः
रचयिता -प. पू. पंन्यासः श्रीकल्याणबोधिविजयो गणिः

(वसन्ततिलका)
(वसन्ततिलका)

श्रीदानसरिवरशिष्यमतल्लिकाऽसौ, जैतेन्द्रशासनमहाकशलोद्यकल्पः ।
श्रीदानसरिवरशिष्यमतल्लिकाऽसौ, जैतेन्द्रशासनमहाकशलोद्यकल्पः ।
सिद्धान्तवारिवरवारिनिधिमहाषः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
सिद्धान्तवारिवरवारिनिधिमहाषः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
कर्माख्यशास्त्रनिपणो ह्यनहोरसूरि-विश्वादभूतप्रवरसंयतगच्छकर्ता ।
कर्माख्यशास्त्रनिपणो ह्यनहोरसूरि-विश्वादभूतप्रवरसंयतगच्छकर्ता ।
मानप्रकषपरिदष्टमहाविदेहः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
मानप्रकषपरिदष्टमहाविदेहः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
चारित्रचन्दनसगन्धिशीरशाली, स्वाध्यायसंयमतपोऽप्रतिमैकमूर्तिः ।
चारित्रचन्दनसगन्धिशीरशाली, स्वाध्यायसंयमतपोऽप्रतिमैकमूर्तिः ।
मन्य करालकालकालजवातरागः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
मन्य करालकालकालजवातरागः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
अत्यन्तनिःस्पृहमनःकृतदभरागः, सन्तोषकेसरिविदीर्णविलोभनागः ।
अत्यन्तनिःस्पृहमनःकृतदभरागः, सन्तोषकेसरिविदीर्णविलोभनागः ।
कल्याणबोधिमचल प्रतजन्म दद्यात्, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
कल्याणबोधिमचल प्रतजन्म दद्यात्, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
वैराग्यनीरजलधे ! निकटस्थसिद्धे ! संसारतारणतरी शमसौख्यशाली ।
वैराग्यनीरजलधे ! निकटस्थसिद्धे ! संसारतारणतरी शमसौख्यशाली ।
लोकोत्तरास्वनिनतदशितसावकक्षः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
लोकोत्तरास्वनिनतदशितसावकक्षः, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
ऐदंयगीनसमयेऽपि महाचरित्रः, कन्दर्पदपहरणः परिपूर्णशीलः ।
ऐदंयगीनसमयेऽपि महाचरित्रः, कन्दर्पदपहरणः परिपूर्णशीलः ।
पापारपङ्कजलज जलज यथाऽहो !, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
पापारपङ्कजलज जलज यथाऽहो !, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
भक्तेश रञ्जितमना न बभूव सरि-भक्तां त वैव कृतवान् वनिनैकभीरुः ।
भक्तेश रञ्जितमना न बभूव सरि-भक्तां त वैव कृतवान् वनिनैकभीरुः ।
शिष्याः कृता न च निजा विगतस्पृहण, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
शिष्याः कृता न च निजा विगतस्पृहण, श्रीप्रेमसूरिवताद्भवागनागात् ।
मग्धोऽस्मि ते गणसमद्रतलं यियास-नाहं तव स्तुतिकृतेऽस्मि पटप्रतिभः ।
मग्धोऽस्मि ते गणसमद्रतलं यियास-नाहं तव स्तुतिकृतेऽस्मि पटप्रतिभः ।
नाऽह भवत्युनितपादरजोऽप्यरऽस्मि, कल्याणबोधिफलदातृतरा ! नतोऽस्मि ।
नाऽह भवत्युनितपादरजोऽप्यरऽस्मि, कल्याणबोधिफलदातृतरा ! नतोऽस्मि ।

ॐ

॥ सूरिभुवनभान्वष्टकम् ॥

रचयिता - प. पं. पंज्यासः श्रीकल्याणबोधिविजयो गणिः

(वसन्ततिलका)

सज्जनदीपितजननेकसहस्रभानो ! सद्दर्शनोच्छ्रयविधौ परमाद्रिसानो !
दुष्कर्मभस्मकरणकर्मनःकुशानो ! भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥१॥

यो वद्धमानतपसामतिवद्धमान - भावेन भाविरूपिभः प्रतिवृध्यमानः ।
कुच्छुबलाभरहितो गलिताभिमानो, भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥२॥

तेजः परं परमतेज इतो समस्ति, दुर्दृष्टिभेदतदमिचन्दनि चासिदृष्टिः ।
भूताऽपि शैलमनसा नयनेऽश्रुवृष्टिः, भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥३॥

तुभ्यं नमो भविकपङ्कजबोधभानो ! तुभ्यं नमो वसितपङ्कजविशेषभानो !
तुभ्यं नमो निबिडमाहृतमाहभानो ! भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥४॥

श्रीलैर्यहानसि गगो ! गुरुताप्रकर्ष ! पापेष्वपि प्रकृतद्विष्टिपिपुषवर्ष !
वृत्त्येकपूतपरिशुद्धवचोविमर्श ! भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥५॥

कल्लोलकटारकपा भवतो विभाति, देवीपते लसदनर्घ्यगुणाकरोऽन्तः ।
गम्भीरताऽतज्जलधे ! नयनिजगाधे ! भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥६॥

सीमानमत्र न गता न हि सा कलाऽस्ति, प्रकान्तदिवसगुणसौरभभाग्योऽसि
दृष्टाश्च तेष्वरिपवा दशमोदशाया, भावाद भजे भुवनभानुगो ! भवन्तम् ॥७॥

त्वदपादपद्मभूषणेण देव ! ग्रीहमेतन्नास्तिकता सदैव ।
भानो ! नृताऽसि बत भावात्, त्वत्सम्पत्तः साश्रुसमभूषण ॥८॥ (इन्द्रवज्रा)

ગુરુ ગુણ અમૃત ઘુંટડા

જેઓ : સંસારીપણે લંડનની ઓક્સફોર્ડ યુનિવર્સિટીમાં સી.એ. ની સમકક્ષ બેર્કીંગની પરીક્ષામાં ફર્સ્ટ ક્લાસ આવેલ હતા.

જેઓ : ભરયુવાનવયમાં દીક્ષિત બન્યા હતા.

જેઓ : પ. પૂ. ગુરુદેવશ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. ના સાનિધ્યમાં જીવનભર, રહેવા દ્વારા ‘આજીવન અંતેવાસી’ બન્યા હતા. તેઓની અપ્રમત્તભાવે સેવા કરી અને તેઓના ‘પરમકૃપાપાત્ર’ બન્યા હતા.

જેઓ : વર્ધમાન તપની ૧૦૮ ઓળી કરવા દ્વારા ‘વર્ધમાન તપોનિધિ’ બન્યા હતા.

જેઓ : ન્યાયદર્શનનો ઊંડો અભ્યાસ કરી ‘ન્યાયવિશારદ’ બન્યા હતા.

જેઓ : ન્યાય - વ્યાકરણ - કર્મગ્રંથો - યોગગ્રંથો - આગમગ્રંથો - સાહિત્યગ્રંથોના તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી ‘મહાવિદ્વાન’ બન્યા હતા.

જેઓ : ષડ્દર્શનના સાંગોપાંગ ખેડાણથી ‘તર્કસમ્રાટ’ બન્યા હતા.

જેઓ : ૪૫ આગમ ગ્રંથોના સંપૂર્ણ અધ્યયન દ્વારા ‘આગમજ્ઞ’ બન્યા.

જેઓ : વિદ્વાન - સંયમી - આચારસંપન્ન એવા અંદાજીત ૨૫૦ શિષ્યોના પરમતારક ગુરુદેવ અને વિજયપ્રેમસૂરિ સંમુદાયના મહાન ગચ્છાધિપતિ બન્યા હતા.

જેઓ : બેજોડ વિદ્વાન હોવાની સાથે ‘પરમગીતાર્થ’ હતા.

જેઓ : અનેક અંજનશલાકાઓ - પ્રતિષ્ઠાઓ - છ’રી પાલિત સંઘો. ઉપધાનો - દીક્ષાઓ - ઊજમણાઓ વિગેરે શાસનના કાર્યો કરાવવા દ્વારા ‘પરમ શાસનપ્રભાવક’ બન્યા હતા.

જેઓ : શાસ્ત્રશુદ્ધ અને વૈરાગ્ય નીતરતી દેશના દ્વારા ભારતભરના સંઘો અને લોકહૃદયના આસ્થાકેન્દ્ર બન્યા હતા.

જેઓ : પૂ. પ્રેમસૂરિના અંતર આશિષથી પ્રારંભાયેલ યુવાનોની કાયાપલટ કરતી ‘યુવા શિબિર’ના ‘આદ્ય પ્રણેતા’ હતા.

જેઓ : પરમાત્માના ‘પરમ ભક્ત’ હતા.

જેઓ : યુક્ત ‘આચાર સંપન્ન’ હતા.

જેઓ : નિર્દોષ જીવનચર્યાના આગ્રહી હતા.

જેઓ : ૪૦ / ૪૦ વર્ષથી ચાલતા ‘દિવ્યદર્શન’ પાક્ષિકના માધ્યમે શુદ્ધ - સાત્ત્વિક - શાસ્ત્રશુદ્ધ - મોક્ષેકલક્ષી તાત્ત્વિક સાહિત્યના રસથાળ પીરસવા દ્વારા સકળ જૈન સંઘના ‘મહા ઉપકારક’ બન્યા હતા.

જેઓ : શાસ્ત્રો અને શાસ્ત્રીય પદાર્થોના અર્થની રક્ષા માટે પૂરી તાકાતથી ઝઝૂમી શાસ્ત્રની રક્ષા કરવા દ્વારા ‘સિદ્ધાંત સંરક્ષક’ બન્યા હતા.

જેઓ : પરમતેજ - યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય - યશોધર ચરિત્ર - અમીચંદની અમીદૃષ્ટિ - સીતાજીના પગલે પગલે જેવા તાત્વિક - સાત્વિક ૨૫૦ જેવા ગ્રંથોના સર્જન કરી ‘મહાન સાહિત્ય સર્જક’ બન્યા હતા.

જેઓ : જ્ઞાનસ્થવીર હતા, વયસ્થવીર હતા, પર્યાયસ્થવિર હતા.

જેઓ : જીવનભર સુધી અણિશુદ્ધ ‘સંયમના સાધક’ હતા.

જેઓ : વૈરાગ્યઝરતી વાણી દ્વારા અગણિત આત્માઓને સંસારના સુખથી વિમુખ કરીને મોક્ષાભિમુખ બનાવવા દ્વારા શ્રીસંઘના સાચા - સફળ ધર્મોપદેશક - માર્ગદર્શક બન્યા હતા.

જેઓ : સેંકડો યુવાનોને દીક્ષિત કરી... ભણાવી ગણાવી, વિદ્વાન્ અને સંયમી બનાવવા દ્વારા ‘શ્રમણોના ભિષ્મપિતામહ’ બન્યા હતા.

જેઓ : દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી... શાસ્ત્રસાપેક્ષ રહી... સંઘમાં વર્ષોથી ચાલતા સંઘર્ષો અને સંકલેશોનો અંત લાવવાના તનતોડ પ્રયત્નમાં પોતાનો સિંહફાળો આપવા દ્વારા ‘સંઘ એકતાના પ્રવર શિલ્પી’ બન્યા હતા. જે સંઘ એકતાની ઠંડક અને મીઠાં ફળો આજે શ્રીસંઘ માણી રહ્યો છે.

જેઓ : શાસ્ત્રીય સંગીત અને રાગ - રાગીણીઓના સૂક્ષ્મજ્ઞાન સાથે કોયલ જેવા મધુર કંઠના કુદરતી વરદાનના સ્વામી હોવાને કારણે બેજોડ ‘સંગીત અને સ્વરસમ્રાટ’ હતા. તેમના મુખેથી ગવાતા સ્તવનો - સજ્જાયો સાંભળી ભાવિકો ડોલી ઉઠતા.

જેઓશ્રીએ સંઘને ૨૫૦ જેવા વિદ્વાન અને સંયમી શિષ્યોની ભેટ ધરી ૨૫૦ જેવા સાત્વિક ગ્રંથોની ભેટ ધરી, ૪૦ / ૪૦ વર્ષ સુધી મૌલિક સાહિત્યના રસથાળ સમા ‘દિવ્યદર્શન’ ની ભેટ ધરી. સંઘર્ષો મીઠાવી શ્રીસંઘની એકતા કરી ૫૦ / ૫૦ વર્ષ સુધી ભારતભરમાં વિચરી શાસ્ત્રીય દેશનાની અમૃતધારા વરસાવી. સાચા અર્થમાં ‘શ્રી સંઘકૌશલ્યાધાર’ બન્યા હતા.

એવા મહામહિમ ગચ્છાધિપતિ

પૂ. ગુરુદેવશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી

મહારાજાના ચરણોમાં સાદર વંદના...

શ્રુતસંયુક્તારક

શ્રુતસેવાના કાર્યમાં સદાના સાધીઓ

- ૧) ભાણભાઈ નાનજી ગડા, મુંબઈ. (પ. પૂ. ગરુડાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજયભુવનભાનુસરિ મં. સા.ના ઉપદેશથી)
- ૨) નયનભાણી ભાણભાઈ સો. જરીવાળા હા. ચંદ્રકમાર, મનિષ, કલ્પનશ (પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણભાણિ વિજયજી મં. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૩) કેશરભન રતનચંદ કોઠારી હાલ: લલિતભાઈ (પ. પૂ. ગરુડાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય જયદોષસૂરીશ્વરજી મહારાજાની પ્રેરણાથી)
- ૪) સધવી અબાલાલ રતનચંદ જૈન ધાર્મિક ટ્રસ્ટ, ખંભાત. (પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મં. તથા પૂજ્ય સાધ્વી શ્રી સ્વયંપ્રભાશ્રીજી મં. તથા પૂ. સા. શ્રી દિવ્યયશાશ્રીજી મં.ની પ્રેરણાથી મળીબેનની આરાધનાની અનુમોદનાથી)
- ૫) ભાબુ અમીચંદ પનાલાલ આદીશ્વર જૈન ટેમ્પલ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ-૬. (પૂ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયભાણિવિજયજી મં.સા., પૂ. મુનિરાજશ્રી મહાભાણિવિજયજી મં.સા. પૂ. મુનિરાજશ્રી હિરણ્યભાણિ વિજયજી મં.સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૬) રતનભન વલજી ગાલા પરિવાર, મુંબઈ મુંબઈ. (પ્રેરક: પૂ. મુનિશ્રી રત્નભાણિવિજયજી મં. સા.)
- ૭) શ્રી પદ્મમણિ જૈન શ્વેતાબર તીર્થ પેઢી - પાંબલ, પુના (પ. પૂ. પંન્યાસજી શ્રી કલ્યાણભાણિવિજયજી ગણિની વર્ધમાન તપની સો આજીની અનુમોદનાથી પ. પૂ. પંન્યાસ શ્રીવિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવર્યની પ્રેરણાથી)

- (૬) માતૃશ્રી રતનબેન નરસી મોનજી સાવલા પરિવાર,
 માતૃશ્રી. રતનબેન નરસી મોનજી સાવલા પરિવાર,
 પ. પ. શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજીના શિષ્ય મુનિશ્રી
 ભક્તિવર્ધનવિજયજી મ. સા. તથા પ. સાધ્વીજી શ્રી
 જયશીલાશ્રીજી મ. ના સંસારી સુપત્ર રાજનની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્ત
 જયશીલાશ્રીજી મ. ના સંસારી સુપત્ર રાજનની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્ત
 હ. : સુપત્રા નવીનભાઈ, ચન્નિલાલ, દોલીપ, હિતશી.
 હ. : સુપત્રા નવીનભાઈ, ચન્નિલાલ, દોલીપ, હિતશી.
- (૮) શઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ.
 શઠ આણંદજી કલ્યાણજી, અમદાવાદ.
- ૧૦) શ્રી શાંતાનગર શ્વેતાંબર મુનિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
 શ્રી શાંતાનગર શ્વેતાંબર મુનિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
 પ. પ. તપસપ્રાટ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હિમાચલસુરિ મ. સા.ની
 પ. પ. તપસપ્રાટ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય હિમાચલસુરિ મ. સા.ની
 પ્રેરણાથી)
- ૧૧) શ્રી શ્રીપાળનગર જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ.
 શ્રી શ્રીપાળનગર જૈન ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ, વાલકેશ્વર, મુંબઈ.
 (પ. પ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસુરિ મ.
 પ. પ. ગચ્છાધિપતિ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય રામચંદ્રસુરિ મ.
 સા.ની દિવ્યકૃપા તથા પ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય મિત્રાનંદ સુ.
 સા.ની દિવ્યકૃપા તથા પ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજય મિત્રાનંદ સુ.
 મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
 મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૨) શ્રી લાવણ્ય સાસાયટી શ્વેતાંબર મુનિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
 શ્રી લાવણ્ય સાસાયટી શ્વેતાંબર મુનિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
 (પ. પ. પુન્યાસજી શ્રી કલયદ્રવિજયજી ગણિવરની પ્રેરણાથી)
 (પ. પ. પુન્યાસજી શ્રી કલયદ્રવિજયજી ગણિવરની પ્રેરણાથી)
- ૧૩) બાબુ અમીચંદ પનાલાલ આદિશ્વર જૈન ટેમ્પલ ચેરિટીબલ ટ્રસ્ટ,
 બાબુ અમીચંદ પનાલાલ આદિશ્વર જૈન ટેમ્પલ ચેરિટીબલ ટ્રસ્ટ,
 વાલકેશ્વર, મુંબઈ-દ.
 વાલકેશ્વર, મુંબઈ-દ.
 (પ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિવિજયજી મ. સા. પ. મુનિરાજશ્રી
 મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિવિજયજી મ. સા. પ. મુનિરાજશ્રી
 મહાબોધિવિજયજી મ. સા. પ. મુનિરાજશ્રી હિરણ્યબોધિ વિજયજી
 મહાબોધિવિજયજી મ. સા. પ. મુનિરાજશ્રી હિરણ્યબોધિ વિજયજી
 મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
 મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૪) શ્રી શ્વેતાંબર મુનિપૂજક તપગચ્છીય જૈન પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ, દાદર,
 શ્રી શ્વેતાંબર મુનિપૂજક તપગચ્છીય જૈન પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ, દાદર,
 મુંબઈ. (પ. પ. વેરાગચંદ શનાદક્ષ આચાર્ય ભગવતશ્રી
 મુંબઈ. (પ. પ. વેરાગચંદ શનાદક્ષ આચાર્ય ભગવતશ્રી
 હેમચંદ્રસુરિશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
 હેમચંદ્રસુરિશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૫) શ્રી મલર શ્વેતાંબર મુનિપૂજક જૈન સંઘ, મલર મુંબઈ, (આચાર્યદેવ
 શ્રી મલર શ્વેતાંબર મુનિપૂજક જૈન સંઘ, મલર મુંબઈ, (આચાર્યદેવ
 શ્રી હેમચંદ્રસુરિશ્વર મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
 શ્રી હેમચંદ્રસુરિશ્વર મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૧૬) શ્રી શાંતાકુંજ શ્વેતા. મુલ, તપાગચ્છી સંઘ, શાંતાકુંજ, મુંબઈ,
 શ્રી શાંતાકુંજ શ્વેતા. મુલ, તપાગચ્છી સંઘ, શાંતાકુંજ, મુંબઈ,
 (આચાર્યદેવ શ્રી હેમચંદ્રસુરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
 (આચાર્યદેવ શ્રી હેમચંદ્રસુરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૧૭) શ્રીદેવકરણ મૂળજીભાઈ જૈનદેરાસર પેઢી, મલાડ (વેસ્ટ), મુંબઈ.
(પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી
મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૧૮) શ્રી શ્રેયસ્કર અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ, મુંબઈ.
(પૂ. મુનિશ્રી હેમદર્શન વિ.મ. તથા પૂ. મુનિશ્રી રમ્યઘોષ વિ.મ.ની
પ્રેરણાથી)

૧૯) શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, મંગળ પારેખનો ખાંચો,
શાહપુર, અમદાવાદ.
(પ. પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીરૂચકચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી)

૨૦) શ્રી પાર્શ્વનાથ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, સંઘાણી એસ્ટેટ,
ઘાટકોપર, (વેસ્ટ) મુંબઈ. (પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી
મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૨૧) શ્રી નવજીવન સોસાયટી જૈન સંઘ, બોમ્બે સેન્ટ્રલ, મુંબઈ.
(પૂ. મુનિરાજશ્રી અક્ષયબોધિ વિ. મ.ની પ્રેરણાથી)

૨૨) શ્રી કલ્યાણજી સૌભાગચંદ જૈન પેઢી, પિંડવાડા.
(સિદ્ધાંતમહોદધિ સ્વ. આ. શ્રીમદ્વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના
સંયમની અનુમોદનાર્થે)

૨૩) શ્રી ઘાટકોપર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ.
(વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પૂ. આ. શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૨૪) શ્રી આંબાવાડી શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, અમદાવાદ.
(પૂજ્ય મુનિ શ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ.ની પ્રેરણાથી)

૨૫) શ્રી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, વાસણા, અમદાવાદ.
(પૂ. આચાર્યશ્રી નરરત્નસૂરિ મ ના સંયમજીવનની અનુમોદનાર્થે
પૂજ્ય તપસ્વીરત્ન આચાર્ય શ્રી હિમાંશુસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની
પ્રેરણાથી)

૨૬) શ્રી પ્રેમવર્ધક આરાધક સમિતિ, ધરણિધર દેરાસર, પાલડી, અમદાવાદ.

(પૂ. ગણિવર્ય શ્રીઅક્ષયબોધિવિજયજી મ.ની પ્રેરણાથી)

૨૭) શ્રી મહાવીર જૈન શ્વેતા. મૂર્તિપૂજક સંઘ, પાલડી, અમદાવાદ.

શેઠ કેશવલાલ મૂળચંદ જૈન ઉપાશ્રય. (પ. પૂ. આચાર્યશ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ મહારાજ સા.ની પ્રેરણાથી)

૨૮) શ્રી માટુંગા જૈન શ્વેતા. મૂર્તિપૂજક તપગચ્છ સંઘ એન્ડ ચેરિટીઝ, માટુંગા, મુંબઈ.

(પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૨૯) શ્રી જીવીત મહાવીરસ્વામી જૈન સંઘ, નાંદિયા. (રાજસ્થાન)

(પૂ. ગણિવર્ય શ્રી અક્ષયબોધિવિ. મ. સા. તથા મુનિશ્રી મહાબોધિવિ. મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૩૦) શ્રી વિશા ઓશવાળ તપગચ્છ જૈન સંઘ, ખંભાત.

(વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ પ. પૂ. આચાર્યદેવશ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૩૧) શ્રી વિમલનાથ જૈન દેરાસર આરાધક સંઘ, બાણગંગા, વાલકેશ્વર મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૬.

(પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૩૨) શ્રી પાલિતાણા ચાતુર્માસ આરાધના સમિતિ. (પ. પૂ.

વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્વિજયહેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના સં-૨૦૫૩ના પાલિતાણા મધ્યે ચાતુર્માસ પ્રસંગે)

૩૩) શ્રીસીમંધર જિન આરાધક ટ્રસ્ટ, એમરલ્ડ એપાર્ટમેન્ટ, અંધેરી (ઈ), મુંબઈ.

મુ. (મુનિશ્રી નેત્રાનંદવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૩૪) શ્રી ધર્મનાથ પોપટલાલ હેમચંદ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ,

- જૈનનગર, અમદાવાદ. (પરમ પૂજ્ય મુનિરાજશ્રી
સયમબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
સયમબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૩૫) શ્રી કૃષ્ણનગર જૈન શ્વેતાંબર મુનિપૂજક સંઘ, સૈજપુર, અમદાવાદ.
(પ. પ. આચાર્ય વિજય-હમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના કૃષ્ણનગર
પ. પ. આચાર્ય વિજય-હમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ના કૃષ્ણનગર
મધ્ય સેવત ૨૦૫૨ના ચાતુર્માસ નિમિત્તે પ. પ. મુનિરાજશ્રી
મધ્ય સેવત ૨૦૫૨ના ચાતુર્માસ નિમિત્તે પ. પ. મુનિરાજશ્રી
કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૩૬) શ્રી બાબલાઈ સી. જરીવાળા ટ્રસ્ટ, નિગામપુરા, વડોદરા-૨.
(પ. પ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
(પ. પ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૩૭) શ્રી ગોરી પાશ્વનાથજી ટેમ્પલ ટ્રસ્ટ, પુના. (પ. ગરુડાધિપાત આચાર્યદેવ
શ્રીમદ્ વિજયજયધાપસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા પ. મુનિરાજશ્રી
શ્રીમદ્ વિજયજયધાપસૂરીશ્વરજી મ. સા. તથા પ. મુનિરાજશ્રી
મહાબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
મહાબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૩૮) શ્રી શંખશ્વર પાશ્વનાથ જૈન શ્વેતાંબર મંદિર ટ્રસ્ટ, ભવાની
મેઠ, પુના.
(પ. મુનિરાજશ્રી અનંતબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
(પ. મુનિરાજશ્રી અનંતબોધિવિજયજી મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૩૯) શ્રી રોડર રોડ જૈન સંઘ, સુરત. (પ. શ્રી અક્ષયબોધિ વિજયજી
મ. સા.ની મેરણાથી)
મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૪૦) શ્રી શ્વેતાંબર મુનિપૂજક તપાગચ્છ દાદર જૈન પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ,
શ્વેતાંબર મુનિપૂજક તપાગચ્છ દાદર જૈન પૌષ્પશાળા ટ્રસ્ટ,
આરાધના ભવન, દાદર, મુંબઈ. (મુનિશ્રી અપરાજિતવિજયજી
આરાધના ભવન, દાદર, મુંબઈ. (મુનિશ્રી અપરાજિતવિજયજી
મ. સા.ની મેરણાથી)
મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૪૧) શ્રી જવાહરનગર જૈન શ્વેતા. મુર્તિ, સંઘ, ગોરગામ, મુંબઈ.
(પ. આ. શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ મ. સા.ની મેરણાથી)
(પ. આ. શ્રી રાજેન્દ્રસૂરિ મ. સા.ની મેરણાથી)
- ૪૨) શ્રી કન્યાશાળા જૈન ઉપાશ્રય, ખભાત, (પ. પ. પ્ર. શ્રી રંજનશ્રીજી
શ્રી કન્યાશાળા જૈન ઉપાશ્રય, ખભાત, (પ. પ. પ્ર. શ્રી રંજનશ્રીજી
મ. સા. પ. પ. પ્ર. શ્રી ઇંદ્રશ્રીજી મ. સા.ના સયમજીવનની
મ. સા. પ. પ. પ્ર. શ્રી ઇંદ્રશ્રીજી મ. સા.ના સયમજીવનની
અનુમોદનાથ પ. પ. સા. શ્રી વિનયપ્રભાશ્રીજી મ. સા., પ. પ્ર.
અનુમોદનાથ પ. પ. સા. શ્રી વિનયપ્રભાશ્રીજી મ. સા., પ. પ્ર.
શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મ. સા. તથા સાધ્વીજી શ્રી સ્વયંપ્રભાશ્રીજી
શ્રી વસંતપ્રભાશ્રીજી મ. સા. તથા સાધ્વીજી શ્રી સ્વયંપ્રભાશ્રીજી
મ. સા.ની મેરણાથી)
મ. સા.ની મેરણાથી)

૪૩) શ્રી માટંગા જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક તપાગચર સંઘ એન્ડ

ચેરીટીઝ, માટંગા, મુંબઈ.
ચેરીટીઝ, માટંગા, મુંબઈ.

(પ. પ. વેરાગચરશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી
(પ. પ. વેરાગચરશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી

મ. સો.ની પ્રેરણાથી)

૪૪) શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ,

૬૦ ફુટ રોડ, ઘાટકોપર (ઈ.) (પ. પ. શ્રી વરભાધિવિજયજી
૬૦ ફુટ રોડ, ઘાટકોપર (ઈ.) (પ. પ. શ્રી વરભાધિવિજયજી

ગણિવર્ધની પ્રેરણાથી)

૪૫) શ્રી આદિનાથ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, નવસારી.

(પ. પ. આ. શ્રી ગણેશભાનુસરિ મ.સો.ની શિષ્ય પ. પંન્યાસજી શ્રી
(પ. પ. આ. શ્રી ગણેશભાનુસરિ મ.સો.ની શિષ્ય પ. પંન્યાસજી શ્રી

પુણ્યરત્નાવિજયજી ગણિવર્ધની તથા પ. પ. યશોરત્નાવિજયજી
પુણ્યરત્નાવિજયજી ગણિવર્ધની તથા પ. પ. યશોરત્નાવિજયજી

ગણિવર્ધની પ્રેરણાથી)

૪૬) શ્રી કોઈમ્બતુર જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, કોઈમ્બતુર.

૪૭) શ્રી પંકજ સોસાયટી જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ, પાલડી, અમદાવાદ. (પ.
૪૭) શ્રી પંકજ સોસાયટી જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ, પાલડી, અમદાવાદ. (પ.

પ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસરિ મ.સો.ની ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે
પ. આ. શ્રી ભુવનભાનુસરિ મ.સો.ની ગુરુમૂર્તિ પ્રતિષ્ઠા પ્રસંગે

થયેલ આચાર્ય-પંન્યાસ-ગણિ પદારોહણ, દક્ષિણ વગેરે નિમિત્તે
થયેલ આચાર્ય-પંન્યાસ-ગણિ પદારોહણ, દક્ષિણ વગેરે નિમિત્તે

થયેલ જ્ઞાનનિધિમાંથી.)

૪૮) શ્રી મહાવીરસ્વામી જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક દેરાસર, પાવાપુરી,

ખેતવાડી, મુંબઈ.
ખેતવાડી, મુંબઈ.

(પ. મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી મ.સો. તથા પૂજ્ય પં. શ્રી
(પ. મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી મ.સો. તથા પૂજ્ય પં. શ્રી

અક્ષયબાધિવિજયજી મ.સો.નીપ્રેરણાથી)

૪૯) શ્રી હીરસૂરીશ્વરજી જગદ્ગુરુ શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ ટ્રસ્ટ,

મલાડ (પૂર્વ), મુંબઈ.
મલાડ (પૂર્વ), મુંબઈ.

(પ. પ. વેરાગચરશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી
(પ. પ. વેરાગચરશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી

મ. સો.ની પ્રેરણાથી)

૫૦) શ્રી પાર્શ્વનાથ શ્વેતાંબર મૂર્તિ પૂ. જૈન સંઘ, સંઘાણી એસ્ટેટ,

ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ.
ઘાટકોપર (વેસ્ટ), મુંબઈ.

- (પ. પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની સંઘમાં થયેલ ગણિ પદવીની અનુમોદનાર્થે)
- ૫૧) શ્રી ધર્મનાથ પોપટલાલ હેમચંદ જૈન સ્થેતાં. મૂર્તિપૂજક સંઘ, જૈનનગર, અમદાવાદ
(પૂજ્ય મુનિશ્રી સત્યસુંદર વિ.ની પ્રેરણાથી)
- ૫૨) શ્રી મરીન ડ્રાઇવ જૈન આરાધક ટ્રસ્ટ મુંબઈ. (પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૫૩) શ્રી સહસ્રફળા પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર ઉપાશ્રય ટ્રસ્ટ, બાબુલનાથ, મુંબઈ (પ્રેરક-મુનિશ્રી સત્ત્વભૂષણવિજયજી મ.)
- ૫૧) શ્રી ગોવાલીયા ટેંક જૈન સંઘ મુંબઈ. (પ્રેરક : ગણિવર્યશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ. સા.)
- ૫૫) શ્રી વિમલનાથ જૈન દેરાસર આરાધક સંઘ, બ્રહ્મગંગા, મુંબઈ, (પ્રેરક: પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.)
- ૫૬) શ્રી વાડિલાલ સારાભાઈ દેરાસર ટ્રસ્ટ પ્રાર્થના સમાજ, મુંબઈ (પ્રેરક : મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી તથા પંન્યાસજી શ્રીઅક્ષયબોધિવિજયજી ગણિવર.)
- ૫૭) શ્રી પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, લુહારચાલ જૈનસંઘ. (પ્રેરક : ગણિવર્ય શ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી મ. સા.)
- ૫૮) શ્રી ધર્મશાંતિ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, કાંદિવલી (ઈસ્ટ), મુંબઈ.
(પ્રેરક - મુનિશ્રી રાજપાલવિજયજી તથા પ. શ્રી અક્ષયબોધિવિજયજી ગણિવર)
- ૫૯) શ્રી સૂર્યયશાશ્રીજી તથા સુશીલયશાશ્રીના પાર્લા(ઈ), કૃષ્ણકુંજમાં થયેલ ચોમાસાનીઆવકમાંથી.
- ૬૦) શ્રી પ્રેમવર્ધક દેવાસ સ્થે. મૂર્તિપૂજક જૈન સંઘ, દેવાસ, અમદાવાદ

- (પ્રેરક - પૂ. આ. શ્રી હેમચંદ્રસૂરીજી મ.સા. તથા પૂ. મુનિરાજશ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ.)
- ૬૧) શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન સંઘ, સમારોડ, વડોદરા (પ્રેરક-પંન્યાસપ્રવર શ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી ગણિવર્ય)
- ૬૨) શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી જૈન દેરાસર ટ્રસ્ટ-કોલ્હાપુર (પ્રેરક- પૂ. મુનિશ્રી પ્રેમસુંદરવિજયજી મ.)
- ૬૩) શ્રી ધર્મનાથ પો. હે. જૈનનગર શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘ, અમદાવાદ (પ્રેરક -પ. પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી પુન્યરત્નવિજયજી ગણિ)
- ૬૪) શ્રી દિપક જ્યોતિ જૈન સંઘ, કાલાચોકી, પરેલ, મુંબઈ (પ્રેરક- પૂ. પં. શ્રી ભુવનસુંદરવિજયજી ગણિવર્ય તથા પૂ. પં. શ્રી ગુણસુંદરવિજયજી ગણિવર્ય)
- ૬૫) ઐકારસૂરીશ્વરજી આરાધના ભુવન - સુરત (પ્રેરક- આ. ગુણરત્નસૂરિ મ. ના શિષ્ય મુનિશ્રી જિનેશરત્નવિજયજી મ.)
- ૬૬) શ્રી ગોડી પાર્શ્વનાથ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, નાયડુ કોલોની, ઘાટકોપર(ઈસ્ટ), મુંબઈ. (પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૬૭) શ્રી આદીશ્વર શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ, ગોરેગામ-મુંબઈ (પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંત શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૬૮) શ્રી આદીશ્વર શ્વેતાંબર ટ્રસ્ટ, સાલેમ (પ્રેરક- પ.પૂ. ગચ્છાધિપતિ આ.શ્રી જયઘોષસૂરીશ્વરજી મ.સા.)
- ૬૯) શ્રી ગોવાલિયા ટેંક જૈન સંઘ, મુંબઈ (પ. પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)
- ૭૦) શ્રી વિલેપાર્લા શ્વે. મૂ.પૂ. જૈન સંઘ એન્ડ ચેરીટીઝ (પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૭૧) શ્રી નેનસી સોસાયટી જૈન શ્વે. મૂ. પૂ. સંઘ, બોરીવલી (વેસ્ટ.) મુંબઈ.

(પ. પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૭૨) શ્રી સીમંધર જિન આરાધક ટ્રસ્ટ, એમરલ્ડ એપાર્ટમેન્ટ, અંધેરી (ઈ.) મુંબઈ

(પ. પૂ. પંન્યાસપ્રવર શ્રી કલ્યાણબોધિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી)

૭૩) શ્રી ધર્મવર્ધક શ્વે. મૂ. પૂ. જૈન સંઘ, કાર્ટર રોડ નં. ૧, બોરીવલી (ઈ.)

(પ. પૂ. વૈરાગ્યદેશનાદક્ષ આચાર્ય ભગવંતશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પંન્યાસપ્રવરશ્રી કલ્યાણબોધિ વિજયજી ગણિવર્ચની પ્રેરણાથી)

૭૪) શ્રી ઉમરા જૈન સંઘની શ્રાવિકાઓ (જ્ઞાનનિધિમાંથી)

(પ્રેરક : પ.પૂ. મુ. શ્રી જિનેશરત્નવિજયજી મ.)

૭૫) શ્રી કેશરિયા આદિનાથ જૈન સંઘ, ઝાડોલી, રાજ.

(પ્રેરક : પ.પૂ. મુ. શ્રી મેરૂચંદ્ર વિ. મ. તથા પં.પ્ર. શ્રી હિરણ્યબોધિ વિ. મ.)

૭૬) શ્રી ધર્મશાંતિ ચેરીટેબલ ટ્રસ્ટ, કાંદીવલી, મુંબઈ

(પ્રેરક : પ.પૂ. મુ. શ્રી હેમદર્શનવિ. મ.)

૭૭) શ્રી દેવકીનગર જૈન સંઘ.

(પ્રેરક : પં.પ્ર. શ્રી નિપુણચંદ્રવિ. ગ. ના શિષ્ય મુનિ શ્રી અનંતબોધિવિજયજી)

શ્રી જિનશાસન આરાધના ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલા ગ્રંથો ની સૂચિ પ્રત વિભાગ

૧	અધ્યાત્મસાર સટીક (ગંભીરવિ.)	૧૯	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૨ (મલય.)
૨	અનેકાન્ત વ્યવસ્થા પ્રકરણ	૨૦	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૩ (મલય.)
૩	અનુયોગદ્વાર મૂળ	૨૧	આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપીકા ભા.૧ (માણિક્યશેખરસૂરિ)
૪	અનુયોગદ્વાર સટીક (મલ્લ.હેમચંદ્રસૂરિ)	૨૨	આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપીકા ભા.૨
૫	અનંતનાથચરિત્રાપૂજાષ્ટક (નેમિચંદ્રસૂરિ)	૨૩	આવશ્યક નિર્યુક્તિ દીપીકા ભા.૩
૬	અષ્ટસહસ્રી તાત્પર્ય વિવરણ	૨૪	ઓઘનિર્યુક્તિ સટીક (દ્રોણાચાર્યજી)
૭	આગમીય સૂક્તાવલ્યાદિ	૨૫	ઈર્થાપથિકીષટ્ત્રિંશિકા, પ્રવ્રજ્યાવિધાનાદિ ૯ કુલક તથા આભાષણશતકમ્
૮	આચાર પ્રદીપ (રત્નશેખરસૂરિ)	૨૬	ઉત્પાદાદિસિદ્ધિપ્રકરણ સટીક (ચંદ્રસેનસૂ.)
૯	આચારાંગ દીપિકા (અજિતદેવસૂરિ)	૨૭	ઉત્તરાધ્યયન સટીક ભા.-૧ (શાંતિ.)
૧૦	આચારાંગદીપિકા ભાગ-૧ (જિનહંસસૂ.)	૨૮	ઉત્તરાધ્યયન સટીક ભા.-૨ (શાંતિ.)
૧૧	આચારાંગદીપિકા ભાગ-૨ (જિનહંસસૂ.)	૨૯	ઉત્તરાધ્યયન સટીક ભા.-૩ (શાંતિ.)
૧૨	આચારોપદેશાદિ (વિવિધકતુક)	૩૦	ઉપદેશ સમ્પત્તિ (ક્ષેમરાજમુનિ)
૧૩	આરંભસિદ્ધિ સવાર્તિક (વા. હેમહંસગણિ)	૩૧	ઉપદેશ રત્નાકર
૧૪	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૧ (હારિ.)	૩૨	ઉપદેશપદ ભાગ-૧ (ટી. મુનિચંદ્રસૂરિ)
૧૫	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૨ (હારિ.)	૩૩	ઉપદેશપદ ભાગ-૨ (ટી. મુનિચંદ્રસૂરિ)
૧૬	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૩ (હારિ.)	૩૪	ઉપદેશ સમ્પત્તિકા (સોમધર્મગણિ)
૧૭	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૪ (હારિ.)		
૧૮	આવશ્યકસૂત્ર સટીક ભા.-૧ (મલય.)		

૩૫	ઉપદેશમાળા-પુષ્પમાળા (મલ.હેમચંદ્રસૂ.)	૫૬	જૈનકથાસંગ્રહ ભાગ-૫ (વિવિધકતૃક)
૩૬	ઉપદેશમાળા (ટી. સિદ્ધર્ષિગણી)	૫૭	જૈનકથાસંગ્રહ ભાગ-૬ (વિવિધકતૃક)
૩૭	ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચ કથા ભા.-૧	૫૮	જૈન તત્ત્વસાર સટીક (સાનુ.) ભા.-૧
૩૮	કથાકોષ (રાજશેખરસૂરિ)	૫૯	જૈનધર્મભક્તિકંચનમાળા (સાનુ.) ભા.-૧
૩૯	કર્મપ્રકૃતિ ભાષાંતર	૬૦	જૈનધર્મભક્તિકંચનમાળા (સાનુ.) ભા.-૨
૪૦	કલ્પસૂત્રપ્રટીપિકા સટીક (સંઘવિજયગ.)	૬૧	જૈન રામાયણ ગદ્ય
૪૧	કલ્પસૂત્રકૌમુદી સટીક (શાંતિસાગરગણિ)	૬૨	જંબુદ્વીપ સંગ્રહણી સટીક
૪૨	ગુરુગુણાષ્ટત્રિંશત્પડત્રિંશિકા (રત્નશેખર)	૬૩	જંબુદ્વીપપ્રશ્નમિ ભા.-૧ (ટી.શાંતિચંદ્રઉપા.)
૪૩	ચેતોદૂતમ્	૬૪	જંબુદ્વીપપ્રશ્નમિ ભા.-૨ (શાંતિચંદ્રઉપા.)
૪૪	ચૈત્યવંદનકુલકવૃત્તિ	૬૫	જંબૂસ્વામિ ચારિત્ર (જયશેખરસૂરિ)
૪૫	ચૈત્યવંદન ભાષ્ય (સંઘચારભાષ્ય સટીક)	૬૬	ઠાણાંગ સટીક ભાગ-૧ (અભયદેવસૂરિ)
૪૬	ચૈત્યવંદન કુલકમ્	૬૭	ઠાણાંગ સટીક ભાગ-૨ (અભયદેવસૂરિ)
૪૭	ચંદ્રવીરશુભાદિ કથા ચતુષ્ટયમ્	૬૮	તત્ત્વજ્ઞાન તરંગિણી (જ્ઞાનભૂષણ મ.)
૪૮	ચન્દ્રકેવલી ચરિતમ્ (સિદ્ધર્ષિગણી)	૬૯	તત્ત્વામૃત (સવિવેચન)
૪૯	જીવવિચાર, દંડક તથા કાર્યસ્થિતિ સ્તોત્રાભિધાન ત્રણેય સટીક.	૭૦	તત્ત્વામૃત+ચેતોદૂતમ્+જંબુદ્વીપ સમાસ
૫૦	જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર ભા.-૧ (મલય.)	૭૧	ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ-૧
૫૧	જીવાજીવાભિગમ સૂત્ર ભા.-૨ (મલય.)	૭૨	ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ-૨
૫૨	જૈનકથાસંગ્રહ ભાગ-૧ (વિવિધકતૃક)	૭૩	ત્રિષષ્ઠિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ ૩/૪
૫૩	જૈનકથાસંગ્રહ ભાગ-૨ (વિવિધકતૃક)		
૫૪	જૈનકથાસંગ્રહ ભાગ-૩ (વિવિધકતૃક)		
૫૫	જૈનકથાસંગ્રહ ભાગ-૪ (વિવિધકતૃક)		

૭૪ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચરિત્ર પર્વ ૫/૬	૯૪ નવપદ પ્રકરણ લઘુવૃત્તિ (વૃ.દેવગુપ્તસૂ.)
૭૫ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચ. ભા.-૧ (પર્વ-૧)	૯૫ નલાયનમ્ (ભાષિકયદેવસૂરિ)
૭૬ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચ. ભા./૨ (પર્વ-૨/૩)	૯૬ નયોપદેશ સતીક
૭૭ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચરિત્ર ભાગ-૩ (પર્વ-૪/૫/૬)	૯૭ નેમિનાથ મહાકાવ્ય (કીર્તિરાજ ઉપા.)
૭૮ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચ. ભા.-૪ (પર્વ-૭)	૯૮ નેમિનાથ ચરિત્ર ગદ્ય (ગુણવિજયગણિ)
૭૯ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચ. ભા/૫ (પર્વ-૮/૯)	૯૯ નંદિસૂત્ર (મૂળ)
૮૦ ત્રિષષ્ઠીશલાકાપુરુષ ચ. ભા.-૬ (પર્વ-૧૦)	૧૦૦ નંદિસૂત્ર સતીક ૨જી આવૃત્તિ (મલય.)
૮૧ દશવૈકાલિક સતીક (હારિભદ્રીય)	૧૦૧ નંદિસૂત્ર ચૂર્ણિ સતીક (ટી. હારિભદ્રીય)
૮૨ દશવૈકાલિક દ્વિપીકા (સમયસુંદર)	૧૦૨ પત્રવણાસૂત્ર સતીક ભા.-૧ (મલય.)
૮૩ દેવધર્મ પરીભાષિ ગ્રંથો (મહો. યશોવિ.)	૧૦૩ પત્રવણાસૂત્ર સતીક ભા.-૨ (મલય.)
૮૪ દૃષ્ટાંતશતક (ભૂપેન્દ્રસૂરિ)	૧૦૪ પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ઉદયવીરગણિ)
૮૫ દ્વાત્રિંશત્ત્રિંશિકા (સિદ્ધસેનીય)	૧૦૫ પાર્શ્વનાથચરિત્ર (ભાવદેવસૂરિ)
૮૬ ધર્મબિંદુ સતીક (ટી. મુનિચંદ્રસૂરિ)	૧૦૬ પાંડવ ચરિત્ર ભાગ-૧ (દેવપ્રભસૂરિ)
૮૭ ધર્મપરીક્ષા (જિનમંડનગણી)	૧૦૭ પાંડવ ચરિત્ર ભાગ-૨ (દેવપ્રભસૂરિ)
૮૮ ધર્મરત્નપ્રકરણ સતીક ભા.-૧ (ટી.દેવેન્દ્રસૂ.)	૧૦૮ પિંડવિશુદ્ધિસતીક (શ્રીચંદ્રસૂરિ ટીકા)
૮૯ ધર્મરત્નપ્રકરણ સતીક ભા.-૨ (ટી.દેવેન્દ્રસૂ.)	૧૦૯ પિંડવિશુદ્ધિસાનુવાદ (ક.જિનવલ્લભગણી)
૯૦ ધર્મસંગ્રહ સતીક ભાગ-૧ (ઉપા. માનવિ.)	૧૧૦ પિંડનિર્ચુક્તિ સતીક (મલયગિરિ)
૯૧ ધર્મસંગ્રહ સતીક ભાગ-૨ (ઉપા. માનવિ.)	૧૧૧ પંચવસ્તુ સતીક
૯૨ નવપદ પ્રકરણ સતીક ભાગ-૧ (ટી. યશોદેવવિ.)	૧૧૨ પૃથ્વીચંદ્ર ચરિત્ર (સત્યરાજગણિ)
૯૩ નવપદ પ્રકરણ સતીક ભાગ-૨ (ટી. યશોદેવવિ.)	૧૧૩ પ્રમાલક્ષણ
	૧૧૪ પ્રજ્ઞ્યાવિધાનકુલક સતીક (વૃ.પ્રદ્યુમ્નસૂરિ)

- ૧૧૫ પ્રશ્નોત્તર રત્નાકર (સેનપ્રશ્ન)
 ૧૧૬ પ્રશ્નોત્તર પ્રદીપ (લક્ષ્મીવિજય)
 ૧૧૭ પ્રશ્નમરતિ સટીક
 ૧૧૮ પ્રજ્ઞાપના ઉપાંગ (હારિભદ્રીય)
 ૧૧૯ બંધહેતુદયત્રિભંગી પ્રકરણાદિ
 ૧૨૦ બૃહત્ સંગ્રહણી સટીક
 (ચંદ્રસૂરિ કર્તા.)
 ૧૨૧ બૃહત્ સંગ્રહણી સટીક
 (મલયગિરિ)
 ૧૨૨ બૃહત્કોત્રસમાસ સટીક
 (મલયગિરિ)
 ૧૨૩ ભક્તામરસ્તોત્ર સટીક
 (ટી. ગુણાકરસૂરિ)
 ૧૨૪ ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૧
 (અભયદેવસૂરિજી)
 ૧૨૫ ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૨
 (અભયદેવસૂરિજી)
 ૧૨૬ ભગવતી સૂત્ર ભાગ-૩
 (અભયદેવસૂરિજી)
 ૧૨૭ ભગવતી સૂત્ર સટીક
 (દાનશેખરસૂરિજી)
 ૧૨૮ મલ્લિનાથ ચરિત્ર (વિનયચંદ્રસૂરિ.)
 ૧૨૯ મહાવીરચરિયં (ગુણચંદ્રગણિ)
 ૧૩૦ માર્ગજ્ઞાદ્વાર વિવરણ (પ્રેમસૂરિજી)
 ૧૩૧ યશોધર ચરિત્ર (ગદ્ય)
 ૧૩૨ યુક્તિપ્રબોધ (મહો. મેઘવિજય)
 ૧૩૩ રાજપ્રશ્નીય સટીક (મલયગિરિ)
 ૧૩૪ ઋષિભાષિતસૂત્ર
 ૧૩૫ લઘુશાંતિસ્તવ સટીક + સમવસરણ
 સ્તવ સાવ. + પ્રમાણપ્રકાશ
 ૧૩૬ વર્ધમાનદેશના પદ્ય
 (ભા.-૧ છાયા સાથે)
 (શુભવર્ધનગણિ)

- ૧૩૭ વર્ધમાનદેશના પદ્ય
 (ભાગ-૨ છાયા સાથે)
 ૧૩૮ વન્દાડુવૃત્તિ (વૃ. દેવેન્દ્રસૂરિ)
 ૧૩૯ વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર (વર્ધમાનસૂરિ)
 ૧૪૦ વસ્તુપાલ ચરિત્ર (જિનહર્ષગણિ)
 ૧૪૧ વિચાર રત્નાકર (મહો. કિર્તિવિ.)
 ૧૪૨ વિચારસપ્તતિકા સટીક +
 વિચારપંચાશિકા સટિક
 ૧૪૩ વિમલનાથ ચરિત્ર (જ્ઞાનસાગરજી)
 ૧૪૪ વિશેષણવતીવંદન પ્રતિકમણ
 અવયૂરી
 ૧૪૫ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય
 કોટ્યાચાર્યટીકા ભા./૧
 ૧૪૬ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય
 કોટ્યાચાર્યટીકા ભા./૨
 ૧૪૭ વ્યવહાર શુદ્ધિ પ્રકાશ
 (રત્નશેખરસૂરિ)
 ૧૪૮ શત્રુંજય માહાત્મ્યમ્
 (પં. હંસરત્ન વિ.)
 ૧૪૯ શાલીભદ્ર ચરિત્ર (ધર્મકુમાર મ.)
 ૧૫૦ શાંતસુધારસ સટીક (ગંભીરવિ.)
 ૧૫૧ શાંતિનાથ ચરિત્ર (ભાવચંદ્રસૂરિ)
 ૧૫૨ શ્રાદ્ધગુણવિવરણ (જિનમંડનગણિ)
 ૧૫૩ શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ભાગ-૧
 (દેવેન્દ્રસૂરિજી)
 ૧૫૪ શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય ભાગ-૨
 (દેવેન્દ્રસૂરિજી)
 ૧૫૫ શ્રેયાંસનાથ ચરિત્ર
 ૧૫૬ શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ
 (હરિભદ્રસૂરિ)
 ૧૫૭ ષટ્પુરુષચરિત્ર (જ્ઞેમંકરગણિ)
 ૧૫૮ ષટ્સ્થાનકપ્રકરણ સટીક
 (ક.જિનેશ્વરસૂરિ)

૧૫૯ સમવાયાંગ સટીક (અભયદેવસૂરિ)	૧૭૦ સૂત્રકૃતાંગ સટીક ભાગ-૧ (શીલાંકાર્ય)
૧૬૦ સમ્યક્ત્વ સપત્તિ (વૃ. સંઘતિલકાર્ય)	૧૭૧ સૂત્રકૃતાંગ સટીક ભાગ-૨ (શીલાંકાર્ય)
૧૬૧ સિદ્ધપ્રાભુત સટીક (ચિરંતનાચાર્ય)	૧૭૨ સૂર્યપ્રજ્ઞા સટીક (મલયગિરિ)
૧૬૨ સિરિપયરણસંદોહ (પૂર્વાચાર્ય)	૧૭૩ સંબોહસિત્તરિ સટીક (ક.જગન્નોભરસૂરિ)
૧૬૩ સિરિપાસનાહચરિયં (દેવભદ્રસૂરિ)	૧૭૪ સ્તોત્રરત્નાકર (ક. પૂર્વાચાર્યો)
૧૬૪ સુપાસનાહ ચરિયં (લક્ષ્મણગણિ) ભાગ-૧	૧૭૫ સ્થૂલભદ્રસ્વામી ચરિત્ર (જયાનંદસૂરિ) તથા નાભકરાજ ચરિત્ર (મેરુતુંગસૂરિ)
૧૬૫ સુપાસનાહ ચરિયં (લક્ષ્મણગણિ) ભાગ-૨	૧૭૬ હારિભદ્રીય આવશ્યક ટીપ્પણક (મલ્લ. હેમચંદ્રસૂરિ)
૧૬૬ સુબોધા સામાચારી (શ્રીચંદ્રસૂરિ)	૧૭૭ હીરપ્રશ્નોત્તરાણિ
૧૬૭ સુવ્રતઋષિકથાનક + સંવેગદ્રુમકંદલી	
૧૬૮ સૂક્તમુક્તાવલી (પૂર્વાચાર્ય)	
૧૬૯ સૂત્રકૃતાંગદીપિકા ભા.-૨ (પં.હર્ષકુલગણિ)	

પુસ્તક વિભાગ

૧ અઢી દ્વીપના નક્ષાની હકીગત	૯ આનંદકાવ્ય મહોદધિ ભાગ-૧
૨ અનેકાર્થ રત્નમંજૂષા	૧૦ આનંદ કાવ્ય મહોદધિ ભા.૩
૩ અભિધાન વ્યુપત્તિ પ્રક્રિયા કોશ ભા-૧	૧૧ આપણા જ્ઞાનમંદિરો
૪ અભિધાન વ્યુત્પત્તિ પ્રક્રિયા કોશ ભા-૨ (ચિંતામણિ ટીકાનું અકારાદિ ક્રમે સંકલન)	૧૨ આબૂ (ભાગ-૧) (જયંતવિજયજી)
૫ અંગુલસિત્તરી સાર્થ તથા સ્વોપજનમસ્કાર સ્તવસાર્થ	૧૩ આબૂ (ભાગ-૨) (જયંતવિજયજી)
૬ આગમસાર (દેવચંદ્રજી)	૧૪ આબૂ (ભાગ-૩) (જયંતવિજયજી)
૭ આચારોપદેશ અનુવાદ (ચારિત્રસુંદર)	૧૫ આબૂ (ભાગ-૪) (જયંતવિજયજી)
૮ આઠ દષ્ટિની સજગ્રય	૧૬ આબૂ (ભાગ-૫) (જયંતવિજયજી)
	૧૭ ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર-મૂળ
	૧૮ ઉપદેશ સપ્તતિકા (ટીકાનુવાદ)
	૧૯ ઉપધાન વિધિ પ્રેરક વિધિ
	૨૦ કુમારપાળ મહાકાવ્ય સટીક (પ્રાકૃત દ્વયાશ્રય)

- ૨૧ કર્મસિદ્ધિ (પ્રેમસૂરિજી)
 ૨૨ કર્મગ્રંથ ટભાર્થ (દેવચંદ્રજી)
 ૨૩ કલ્યાણ મંદિર-લઘુશાંતિસટીક
 ૨૪ કાવ્યસંગ્રહ ભાગ-૧
 ૨૫ કાવ્યસંગ્રહ ભાગ-૨
 ૨૬ કુમારવિહારશતકમ્
 ૨૭ કુમારપાળ ચરિત્ર (પૂર્ણકળશગણિ)
 ૨૮ ગુરુ ગુણરત્નાકર કાવ્યમ્
 ૨૯ ગુરુ ગુણષ્ટટ્ત્રિંશિકા દેવચંદ્રજી
 ૩૦ ગુર્વાવલી (મુનિસુંદરસૂરિ)
 ૩૧ ગુણવર્મા ચરિત્ર સાનુવાદ
 (માણિક્યસુંદરજી)
 ૩૨ ચતુર્થ કર્મગ્રંથ વિવેચન
 ૩૩ ચેઈયવંદણ મહાભાસ
 (શાંતિસૂરિ મ.)
 ૩૪ ચૈત્યવંદનાદિ ભાષ્યત્રયી (વિવેચન)
 ૩૫ ચૈત્યવંદન ભાષ્ય સાનુવાદ
 ૩૬ ચૈત્યવંદન ચોવીસી તથા
 પ્રશ્નોત્તર રત્ન ચિંતામણી
 ૩૭ ચોવીસી વીસી સાર્થ
 ૩૮ ચંદ્રપ્રભસ્વામિ ચરિત્ર
 (દેવેન્દ્રસૂરિ મ.)
 ૩૯ જગદ્ગુરુ કાવ્યમ્
 (પદ્મસાગરગણિ)
 ૪૦ જિનવાણી
 (તુલનાત્મકદર્શન વિચાર)
 ૪૧ જીવસમાસ ટીકાનુવાદ
 ૪૨ જીવાનુશાસનમ્ સ્વોપજ્ઞ સટીક
 ૪૩ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૧
 (અનુવાદ)
 ૪૪ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૨
 ૪૫ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૩
 ૪૬ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૪
- ૪૭ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૭
 ૪૮ જૈન કથારત્નકોષ ભાગ-૮
 ૪૯ જૈન કુમારસંભવમહાકાવ્ય
 (જયશેખરસૂરિ)
 ૫૦ જૈનગોત્રસંગ્રહ
 (પ્રાચીન જૈન ઇતિહાસ સહ)
 ૫૧ જૈન જયોતિર્ગ્રંથ સંગ્રહ
 ૫૨ જૈન તીર્થાનો ઇતિહાસ
 ૫૩ જૈનધર્મવરસ્તોત્ર - ગોધૂલિકાર્થ -
 સભાચમત્કારેતિ કૃતિત્રિયતમ્
 ૫૪ જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ
 ભાગ-૧
 ૫૫ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભાગ-૧
 ૫૬ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ ભાગ-૨
 ૫૭ જૈન સ્તોત્ર તથા સ્તવનસંગ્રહ સાર્થ
 ૫૮ જંબુસ્વામી ચરિત્ર અનુ.
 (જયશેખરસૂ.)
 ૫૯ જંબુદ્વીપ સમાસ (અનુવાદ)
 ૬૦ તત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (સવિવેચન)
 ૬૧ તત્વામૃત (અનુવાદ)
 ૬૨ દમયંતી ચરિત્ર સાનુવાદ
 ૬૩ દશવૈકાલિક સૂત્ર
 ૬૪ દાન પ્રકાશ (સાનુ.)
 (કનકકુશલગણિ)
 ૬૫ દિગ્વિજય મહાકાવ્ય
 (મેઘવિજયજી)
 ૬૬ દેવચંદ્ર સ્તવનાવલિ
 ૬૭ દેવેન્દ્રનરકેન્દ્રપ્રકરણ
 (ટી. મુનિચંદ્રસૂ.)
 ૬૮ દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ ભા-૧
 સવિવે.
 ૬૯ દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ ભા-૨
 સવિવે.

૭૦	દ્વિવર્ણ રત્નમાલા (પુણ્યરત્નસૂરિ)	૯૩	પ્રકરણ દોહન (પૂ. ભુવનભાનુસૂરિજી)
૭૧	ધર્મસર્વસ્વાધિકાર તથા કસ્તૂરીપ્રકરણ સાર્થ	૯૪	પ્રકરણ સંગ્રહ સાનુ. (વૈરાગ્યશતકાદિ)
૭૨	નમસ્કાર મહામંત્ર (નિબંધ)	૯૫	પ્રશમરતિ પ્રકરણ-ભાવાનુવાદ
૭૩	નયચક્રસાર (દેવચંદ્રજી)	૯૬	પ્રતિક્રમણ હેતુ
૭૪	નયમાર્ગદર્શક યાને સાતનયનું સ્વરૂપ	૯૭	પ્રબંધચિંતામણી (હિન્દી ભાષાંતર)
૭૫	નયવાદ અને યુક્તિપ્રકાશ	૯૮	પ્રમાણ પરિભાષા (ધર્મસૂરિજી)
૭૬	નવસ્મરણ (ઈંગ્લીશ સાર્થ સાનુવાદ)	૯૯	પ્રમેય રત્નકોષ (ચંદ્રપ્રભસૂરિ)
૭૭	નવીન પૂજા સંગ્રહ	૧૦૦	પ્રમાણનયતત્વાલોકાલંકાર (સાવ.)
૭૮	નાયાધમ્મકહાઓ	૧૦૧	પ્રાચીન કોણ શ્વેતાંબર કે દિગંબર
૭૯	ન્યાય પ્રકાશ	૧૦૨	પ્રાચીન સ્તવનો (૧૨૫, ૧૦૦- ૩૦૦ ગાથાના સ્તવન - બાલાવબોધ સહ)
૮૦	ન્યાયસિદ્ધાંત મુક્તાવલી (પ્રભાટીકા)	૧૦૩	પ્રાચીન શ્વેતાંબર અર્વાચીન દિગંબર
૮૧	ન્યાયસંગ્રહસટીક (વ્યાકરણ હેમહંસગ.)	૧૦૪	પર્યુષણ પર્વાદિક પર્વાની કથાઓ
૮૨	પટ્ટાવલી સમુચ્ચય ભાગ-૧	૧૦૫	ભક્તામર-કલ્યાણમંદિર-નમિઉણ સ્તોત્રત્રયમ્ સટીકમ્
૮૩	પટ્ટાવલી સમુચ્ચય ભાગ-૨	૧૦૬	ભાનુચંદ્રગણિ ચરિત (સિદ્ધિચંદ્ર ઉપા.)
૮૪	પદ્યાવલી ભાગ-૧-૨ (ચિદાનંદમુનિ)	૧૦૭	ભુવનભાનુચરિત સાનુ. (મહેન્દ્રહંસગણિ)
૮૫	પર્યન્ત આરાધના સૂત્ર (સોમચંદ્રસૂરિ)	૧૦૮	ભોજપ્રબંધ ભાષાંતર
૮૬	પાઈયલચ્છી નામમાલા (ધનપાલકવિ)	૧૦૯	મહો. શ્રી વીરવિજયજી મ. ચરિત
૮૭	પાર્શ્વનાથ ચરિત (હેમવિમલગણિ)	૧૧૦	માનવ ધર્મ સંહિતા (શાંતિવિજયજી)
૮૮	પુષ્પમાળા (મૂળ અનુવાદ)	૧૧૧	મુક્તિ માર્ગદર્શન યાને ધર્મ-પ્રાપ્તિના હેતુઓ
૮૯	પુષ્પ પ્રકરણ	૧૧૨	મુદ્રિત કુમુદચંદ્ર
૯૦	પ્રકરણપુષ્પમાલા (રત્નસિંહસૂરિ વિ.)	૧૧૩	મુહપત્ની ચર્યા ભાષાંતર
૯૧	પ્રકરણ સંદોહ	૧૧૪	મૂર્તિમંડન પ્રશ્નોત્તર
૯૨	પ્રકરણત્રયી સટીક (જીવવિચારાદિ)	૧૧૫	મોહોન્મુલનમ્ વાદસ્થાનમ્ (અજિતદેવસૂરિ)

૧૧૬ મોક્ષપદ સોપાન
(૧૪ ગુણ. સ્વરૂપ)	૧૩૯ શ્રુતજ્ઞાન અમીધારા
૧૧૭ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય
(અનુ. દેવવિજયગ.)	૧૪૦ શતકનામા પંચમ કર્મગ્રંથ
(ધીરુભાઈ)
૧૧૮ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય (ભાવાનુવાદ)
(ધીરુ.)	૧૪૧ ષટ્ત્રિંશિકા ચતુષ્ક પ્રકરણ ભાષાંતર
૧૧૯ યોગબિંદુ સટીક	૧૪૨ ષષ્ઠીશતકમ્ સાનુવાદ
૧૨૦ રયણસેહર નિવકહા સટીક	૧૪૩ સમ્યક્ત્વ કૌમુદી (ભાષાંતર) તથા
આદિનાથ શકુનાવલી
૧૨૧ રત્નાકર-અવતારિકા ગુ. અ.
ભા. ૧ (ધીરુભાઈ મહેતા)	૧૪૪ સાધુમર્યાદાપટ્ટકસંગ્રહ
૧૨૨ રત્નાકર-અવતારિકા ગુ. અ.
ભા. ૨	૧૪૫ સામુદ્રિકશાસ્ત્ર ભાષાં.
૧૨૩ રત્નાકર-અવતારિકા ગુ. અ.
ભા. ૩	૧૪૬ સામ્યશતક
૧૨૪ રત્નશેખર રત્નવતી કથા
(પર્વતિથિ માહાત્મ્ય)	૧૪૭ સારસ્વત વ્યાકરણ સટીક
૧૨૫ ઋષભ પંચાશિકા ગ્રંથ	૧૪૮ સિદ્ધચક્રારાધન વિધિ વિ. સંગ્રહ
૧૨૬ લીલાવતી ગણિત	૧૪૯ સિદ્ધાંતરત્નિકા વ્યાકરણ સટીક
૧૨૭ વર્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા સટીક	૧૫૦ સુભાષિત પદ્ય રત્નાકર (ભાગ-૧)
૧૨૮ વિમળ મંત્રીનો રાસ
(પં. લાવણ્યસમય)	૧૫૧ સુભાષિત પદ્ય રત્નાકર (ભાગ-૨)
૧૨૯ વિમલનાથ ચરિત્ર (અનુવાદ)	૧૫૨ સુભાષિત પદ્ય રત્નાકર (ભાગ-૩)
૧૩૦ વિચારસાર (દેવચંદ્રજી)	૧૫૩ સુભાષિત પદ્ય રત્નાકર (ભાગ-૪)
૧૩૧ વસ્તુપાલ ચરિત્ર ભાષાન્તર	૧૫૪ સુમતિ ચરિત્ર સાનુ.
(હર્ષકુંજર ઉપા.)
૧૩૨ વિજયપ્રશસ્તિભાષ્ય
(સેનસૂરિજી ચરિત્ર)	૧૫૫ સંક્રમકરણ (ભાગ-૧)
(પ્રેમસૂરિજી)
૧૩૩ વિજયાનંદ અભ્યુદયમ્ મહાકાવ્ય	૧૫૬ સંક્રમકરણ (ભાગ-૨)
(પ્રેમસૂરિજી)
૧૩૪ વિવિધ પ્રશ્નોત્તર ભા-૧-૨	૧૫૭ સંક્ષિપ્ત સમરાદિત્ય ચરિત્ર
(પ્રદ્યુમ્નસૂરિ)
૧૩૫ વિજ્ઞાપ્તિ લેખ સંગ્રહ (વિવિધકર્તૃક)	૧૫૮ સંસ્કૃત રૂપકોશ
૧૩૬ શત્રુંજયમહાતીર્થોદ્ધાર (મૂળ)
(કક્કસૂરિ)	૧૫૯ સ્યાદ્વાદમુક્તાવલી તથા
ભાવસંપત્તિકા
૧૩૭ શત્રુંજય તીર્થોદ્ધાર (અનુવાદ)	૧૬૦ હિંગુલપ્રકરણ સાર્થ
૧૩૮ શ્રીમદ્ દેવચંદ્રજી કૃતિસંગ્રહ	૧૬૧ હીરસ્વાધ્યાય ભાગ-૧
	૧૬૨ હીરસ્વાધ્યાય ભાગ-૨
	૧૬૩ હેમધાતુપાઠ

ગ્રન્થ વિવેચન

હવે આ ગ્રન્થના સમ્બન્ધમાં કેટલુંક જણાવવાની આવશ્યકતા વિચારીએ છીએ. કેટલાક મનુષ્યો એમ ધારે છે કે આ ગ્રન્થ શ્રીમન્ હેમચંદ્રાચાર્યનો રચેલો નથી, પણ કોઈક બ્રાહ્મણ જે જૈનોના સમ્બન્ધમાં આવ્યો હોય તેણે રચેલો હોય. આ બાબતમાં બીજો મત એ છે કે માગધીમાં રચાયેલા બૃહદર્હનીતિ નામા ગ્રન્થ ઉપરથી સંક્ષિપ્ત રૂપે આ પુસ્તક છે અને તેના બનાવનાર હેમાચાર્ય છે. તેમને જેમ અનેક ગ્રન્થો માગધીમાંથી સંસ્કૃત રૂપે લખ્યા તેમ આ પણ લખ્યો હોય તો તે અસંભવિત નથી. માગધી ભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષામાં ગ્રન્થ લખવો તે તેમની વિદ્વતા તેમજ કાવ્ય કરવાની અનુપમ શક્તિને લીધે રમત જેવું હતું. વળી ભાષાની સરલતા ઉપરથી પણ જણાય છે કે આ ગ્રન્થ હેમાચાર્યનો હોવો જોઈએ. જો કે નવો ગ્રન્થ લખે અને તેમાં જેટલી વાક્યરચના ઉત્તમ હોઈ શકે તેટલી ઉત્તમ પ્રકારની આ ગ્રન્થમાં માલૂમ પડતી નથી, કારણ કે મૂળ પ્રાચીન માગધી ગ્રન્થ ઉપરથી સંક્ષેપમાં સંસ્કૃતમાં આ રચવાનો હતો. છતાં શૈલી તો તેમના આદીશ્વર ચરિત્ર આદિ બીજા ગ્રન્થો જેવી લાગે છે. હવે આ ગ્રન્થ બ્રાહ્મણનો નહિ પણ જૈનનો રચેલો છે, તે બાબત તો શંકા જેવું છે જ નહિં કારણ કે આ પુસ્તકના પ્રથમ મંગલાચરણમાં પ્રથમ તથા છેલ્લા તીર્થંકરને નમસ્કાર કર્યા છે અને ગ્રન્થના મધ્ય ભાગમાં બીજા બાવીશ તીર્થંકરને નમસ્કાર કરી વિષયનું વિવેચન કર્યું છે. વળી આ ગ્રન્થમાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો કરતાં કેટલેક અંશે ભિન્નતા પણ માલૂમ પડે છે. કારણ કે જ્યારે હિંદુ શાસ્ત્રો પ્રમાણે પ્રથમ હક્ક પુત્રનો અને પછી માતાનો છે. ત્યારે આ ગ્રન્થકારના મત પ્રમાણે (પૃ. ૧૩૪) પતિના મરણ પછી પ્રથમ હક સ્ત્રીનો અને પછી પુત્રનો છે. તેમજ વિધવાના સંબંધમાં જે હકોનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે જૈનો સ્ત્રીજાતિને તુચ્છ નહિ ગણતાં ઉચ્ચ પદ આપનાર છે, કારણ કે આત્માની અપેક્ષાએ સ્ત્રી-પુરુષ સરખાં છે તો પછી સ્ત્રીના હકનો શી રીતે નાશ થઈ શકે ! બીજું જૈનમાં ફક્ત પાંચ પ્રકારના પુત્રોનો હકદાર વારસ માન્ય છે, ત્યારે હિંદુ શાસ્ત્રોમાં

બીજા આઠ પ્રકારના પુત્રોને પણ ધનમાં ભાગ લેનારા માન્યા છે, જેવાં કે :- પૌનર્ભવ, કાનીન, પ્રછન્ન, ક્ષેત્રજ, કૃત્રિમ, અપવિદ્ધ, દંત, સહોદજ આ બધાનું લક્ષણ ૧૩૩ મું પાનું જોવાથી સહજ માલૂમ પડશે. તેમાં જારપણું (વ્યભિચાર) વિગેરે દોષો હોવાથી જૈન શાસ્ત્રકારોએ તેમને ભાગના અધિકારી માન્યા નથી. તેમજ કેટલાક શ્લોકોમાં પણ ‘જિનાગમે’ શબ્દ આવે છે, અને તે શ્લોક જૈનોના આગમમાં તે સંબંધી જણાવેલું છે એવી સાક્ષી આપે છે. અને પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણ પણ કર્તાનું જૈન ધર્મસંબંધી ઉંડું જ્ઞાન દર્શાવી આપે છે. વળી આ ગ્રંથમાં વ્યવહાર ભાષ્યમાંથી તથા બૃહદર્હન્નીતિ ગ્રંથો પરથી કેટલાક માગધી શ્લોકો ટાંકવામાં આવ્યા છે, તે પરથી તેમજ દરેક પ્રકરણના અંતે “વિશેષ જાણવાની ઈચ્છવાળાએ બૃહદર્હન્નીતિ નામાં ગ્રંથ જોઈ લેવો” એવું કથન કરવા પરથી એમ સહજ અનુમાન થાય છે કે તે ગ્રંથ હોવો જોઈએ. વળી દિન્ટુ એવું માગધી રૂપ દદતુ ને બદલે એક સ્થળે (૧૮૭ પૃ.) મૂળ પ્રતમાં જોવામાં આવે છે તે અમે શ્લોકમાં રહેવા દીધું છે. તે પરથી પણ જણાય છે કે માગધી પરથી આ ગ્રંથ રચાયેલો હોવો જોઈએ.

વળી હરિભદ્રસૂરિના ૧૪૪૦ ગ્રંથોમાંથી હાલમાં ફક્ત પચાશએક આશરે માલૂમ પડે છે. અને બીજા મુસલમાની રાજ્યના સમયમાં નાશ પામ્યા હોય તેમ લાગે છે. એ જ રીતે આ ગ્રંથ પણ કદાચ નાશ પામ્યો હોય તો તે અશક્ય નથી. છતાં કોઈ પાસે તે ગ્રંથ હોય, અને અમને તે ઉતરાવવા આપશે તો તેને પચીસ રૂપિયાનું ઈનામ આપવામાં આવશે. કેટલાક લોક એવી દલીલ લાવે છે કે જો આ અર્હન્નીતિ હેમાચાર્યનો ગ્રંથ હોય તો તેમના બીજા ગ્રંથોની માફક તેની પ્રમાણતા કેમ ટાંકવામાં આવતી નથી. તેના પ્રત્યુત્તર રૂપે કહી શકાય કે આ ગ્રંથમાં રાજકીય વ્યવહારિક તથા પ્રાયશ્ચિત્તાદિ પ્રકરણનો સમાવેશ થાય છે. જો કે આખા ગ્રંથમાં ધાર્મિક વિચાર પ્રાધાન્યતા ભોગવે છે. તે છતાં મુખ્ય બાબત વ્યવહારિક ધર્મની છે. અને જૈનોના ઘણાખરા ગ્રંથો ધાર્મિક વિષયને લગતા હોવાથી તેમાં આ ગ્રંથની શાખ ન ટાંકી હોય તે સંભવિત છે.

બીજી એક દલીલ એ લાવવામાં આવે છે કે તેની પ્રત ઘણા

ભંડારોમાં મળતી નથી. તે દલીલ પણ નિર્જીવ છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ તેની ઘણી જરૂર નહિ પડવાથી તેની ઘણી પ્રતો થયેલી નહિ, તે છતાં પણ પાટણના ભંડારમાં ૨૭મા નંબરના દાબડામાં ૧૮મા નંબરની પ્રત છે તે જોઈ લેવી.

કેટલાક જૈનો જેઓના વિચારો જમાનાને અનુસરી બદલાતા જાય છે તેઓનું એમ માનવું હતું કે આ ગ્રંથમાંથી વિધવા પુનર્લગ્નની બાબત નીકળી આવશે. અમે મૂળગ્રંથ, શ્લોકોની ટીકા સાથે અક્ષરસઃ છપાવ્યો છે, અને તે પરથી નિશ્ચયથી કહી શકીએ છીએ તેમાં વિધવા પુનર્લગ્નની વાત નથી એટલું જ નહિ પણ તેના વિરુદ્ધ પુરાવા અનેક છે. જૈન ધર્મ જેની ઉચ્ચભાવના (ideal) યોગીરૂપે છે. તે જેથી કામવિકારની વૃદ્ધિ થાય તેવો માર્ગ દર્શાવે જ નહિ. વળી આ જ ગ્રંથમાં પૌનર્ભવ પુત્રને જૈનોએ ધનમાં ભાગ લેનાર ગણ્યો નથી. કારણ કે પતિના મરણ પછી વિધવાના બીજા પુરુષ સાથેના સંબંધથી તે ઉત્પન્ન થયેલો છે. માટે પૌનર્ભવનો તિરસ્કાર કરી તેના કારણભૂત વિધવા પુનર્લગ્નનો પણ નિષેધ કર્યો એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. આ ગ્રંથની સાથે હેમાચાર્યનું ટુંક જીવન વૃતાન્ત જે પ્રાપ્ત થયું તે આપ્યું છે. પણ જ્યારે વધારે ગ્રંથો તત્સંબંધી જોવામાં આવશે ત્યારે બીજી આવૃત્તિમાં સંપૂર્ણ જીવનચરિત્ર આપવા પ્રયત્ન કરવામાં આવશે.

આ ગ્રંથના સંબંધમાં હવે એક ઉપયોગી બાબત વિચારવાની છે. આ ગ્રંથ ઉપર જણાવેલા તેમજ બીજા કેટલાક વિષયો સિવાય અન્ય હિંદુ ગ્રંથો જેવા કે મનુસ્મૃતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ અને વ્યવહારમયૂખને ઘણી બાબતોમાં મળતો આવે છે. તેથી કોઈને એમ માનવાને કારણ મળે કે આ ગ્રંથ તે પુસ્તકોને આધારે પાછળથી રચાયેલો હશે. તે દલીલની અસત્યતા બતાવવાને બે પુરાવા છે. એક તો એ છે કે જોકે આ લઘુ અર્હન્તીતિ નામનો ગ્રંથ તો કુમારપાળના સમયમાં લગભગ ૧૨૦૦ની સાલમાં રચાયો પણ તેના આધારભૂત માગધી બૃહદર્હન્તીતિ પ્રાચીન સમયની છે અને જેના શ્લોક આ લઘુ અર્હન્તીતિમાં ટાંકવામાં આવેલા છે. વળી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન આર્યધર્મોના ગ્રંથોનો સતત અભ્યાસી પ્રો.

મેક્ષમ્યુલર જણાવેલ છે કે આર્યાવર્તના ધર્મપુસ્તકોના સમ્બન્ધમાં અમુક ગ્રન્થકારે અમુક ગ્રન્થકારમાંથી ચોરી કરી એમ નિશ્ચયતાથી કરી શકાતું નથી. કારણ કે તે દેશનું આખું વાતાવરણ ઉચ્ચ વિચારથી ભરપૂર હતું, અને તેમાંથી પોતાને રૂચના વિચારો લઈ દરેક ગ્રન્થકાર પોતાની શક્તિ પ્રમાણે, તેમજ શ્રોતાવર્ગની પાત્રતાનો વિચાર કરી ગ્રન્થ રચતો. આવા ગ્રન્થો ઘણી જ બાબતમાં મળતા આવે તો પ્રો. મેક્ષમ્યુલરના વિચાર પ્રમાણે કાંઈ અદ્ભૂત નથી.

હિંદુઓ અને જૈનો નીતિ અને વ્યવહારના વિચારોમાં પરસ્પર વિરોધી નથી, પણ એક જ આર્યાવર્તમાં વિચાર પ્રદેશમાં ઉત્પન્ન થયેલા બાળકો છે. જ્યારે આટલી બધી સમાનતા છે તો પછી જેથી દરેક રીતે બન્નેમાં શાંતિના અને એકતાના વિચારો વૃદ્ધિ પામે તેવો પ્રયત્ન થાય તેમાંજ આર્યાવર્તના તેમજ આપણા ભવિષ્યનો ઉદય છે. તેમાં આ ગ્રન્થ સહાયભૂત થાઓ એવી વીતરાગ પરમાત્મા પ્રતિ આ લેખકની અંતઃકરણથી પ્રાર્થના છે.

રતનપોળ, અમદાવાદ.

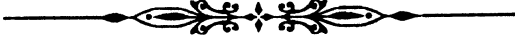
તા. ૫-૮-૧૯૦૬

લી. ભાષાન્તર કર્તા

માણિલાલ નથુભાઈ દોશી

“કલિકાલ સર્વજ્ઞ”

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન ચરિત્ર

જીવનચરિત્ર લખવા તરફની પ્રીતિ આપણા આર્યાવર્તમાં બહુ જ ઓછી માલૂમ પડે છે. અને તેથી કરીને મહાન્ પુરૂષોના ચરિત્ર મેળવવા તે એક દુષ્કર કાર્ય થઈ પડે છે.

મહાન્ પુરૂષોના જીવનચરિત્ર પરથી જે કિમતી બોધ મળે છે તે કરોડો નોવેલો અથવા રસિક પુસ્તકો વાંચવાથી મળી શકતો નથી. તેવા જીવનચરિત્ર વાંચવાથી જો તે મહાન પુરૂષવર ભક્તિ જાગૃત થાય અને તેમના અલૌકિક ગુણોમાંથી એકાદ ગુણ પુરેપુરી રીતે પ્રાપ્ત કરવા આપણામાં દઢ અભિલાષા જાગૃત થાય તો આપણી જીંદગી ખરેખરી સાર્થક નીવડે. ચરિત્રો વાંચવાથી, અને ખરા વૃતાન્તો વાંચવાથી, તેઓના કૃત્યનો, જ્ઞાનનો, અને તેમના ઉમદા ગુણોનો આપણને કાંઈક ખ્યાલ આવે છે, અને આપણે આત્મ નિરીક્ષણ (self analysis) કરતાં શીખીએ છીએ. પોતામાં કયા દુર્ગુણો તથા સદ્ગુણો છે તે આપણે આ રીતે સહજ જોઈ શકીએ છીએ. માટે મહાન્ પુરૂષોના ચરિત્રો અનુકરણ કરવા લાયક દૃષ્ટાન્ત તેમજ આપણી સ્થિતિનું ભાન કરાવનાર માનસિક દર્પણ છે.

મહાન્ પુરૂષના પદને જે પુરૂષો યોગ્ય થઈ ગયા છે, તેમાંના એક આ ગ્રંથના કર્તા હતા. તેમને વિષે અનેક વિદ્વાનો-આર્યાવર્તના તેમજ પાશ્ચાત્ય-કાંઈ કાંઈ લખી ગયા છે. નીચેના ગ્રંથો પરથી પણ તે મહાન્ આચાર્યના ચરિત્ર પર પ્રકાશ પડે છે.

(૧) સોમ પ્રભાચાર્યકૃત હેમકુમાર ચરિત્ર (૨) મેરૂતુંગાચાર્ય કૃત પ્રબંધ ચિંતામણી (૩) શ્રી જયસિંહસૂરિકૃત કુમારપાળચરિત્ર (૪) શ્રી ચારિત્રસુંદરગણિકૃત કુમારપાળચરિત્ર (૫) શ્રી પ્રભાચંદ્રાચાર્યકૃત પ્રભાવક ચરિત્ર (૬) રાજશેખરસૂરિકૃત ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ (૭) જિનપ્રભાસૂરિકૃત તીર્થકલ્પ (૮) જિનમંડણસૂરિકૃત કુમારપાળપ્રબંધ (૯) શ્રી સોમતિલકસૂરિકૃત

કુમારપાળચરિત્ર (૧૦) જિનહર્ષસૂરિકૃત કુમારપાળ રાસ (૧૧) ઋષભદાસકૃત કુમારપાળ રાસ (૧૨) યશ:પાળમંત્રિકૃત મહામોહ પરાજય નાટક વગેરે. જેમને વિસ્તારથી આ સૂરિનું ચરિત્ર પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છા હોય તેમને ઉપલા ગ્રન્થો જોવાની જરૂર વિચારીએ છીએ.

પૂર્ણવલ્લી ગચ્છના અધિપતિ શ્રી ગુણસેનસૂરિના શિષ્ય શ્રી દેવચંદ્રસૂરિ મહારાજ વિહાર કરતાં કરતાં ધંધૂકા નગરમાં પધાર્યા. ત્યાં ચાચિંગ નામે મોઢ વંશનો એક શેઠીયો રહેતો હતો. તેની ભાર્યા પાહિની જાણે જિનશાસનની દેવી ના હોય તેવી હતી. તેણીને એક દિવસ ગુરુ મહારાજને રત્ન ચિંતામણી અર્પણ કર્યાનું સ્વપ્ન આવ્યું. પ્રાતઃકાળે તે પતિવ્રતા સ્ત્રીએ શ્રીદેવચંદ્રસૂરિ પાસે જઈ તે સ્વપ્નનું ફળ પૂછ્યું. સૂરીશ્વરે કહ્યું કે, “બેન, તમને ચિંતામણી સમાન પુત્ર પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ તમે તે પુત્રરત્ન ગુરુમહારાજને અર્પણ કરશો, અને તે શ્રી જૈનશાસનનો ઉદ્યોત કરનાર મહાન્ આચાર્ય થશે.” આ પ્રમાણે ગુરુમહારાજની વાણીથી આનંદિત થયેલી પાહિનીએ દેવયોગે તે જ દિવસથી ભર્તૃ રહ્યો. અને અનુક્રમે વિક્રમ સંવત ૧૧૪૫, કારતક પૂર્ણિમાની રાત્રે પુત્ર પ્રસવ થયો. પછી જન્મોત્સવપૂર્વક સ્વજનોએ તે બાળકનું ચાંગદેવ નામ પાડ્યું. તેની પાંચ વર્ષની ઉંમર થઈ ત્યારે એક દિવસ તેની માતા સાથે તે દેવવંદન કરવા ગયો અને ત્યાં દેવવંદનાર્થે પધારેલા શ્રી દેવચંદ્રે ગુરુના આસન ઉપર બાલ્યાવસ્થાના ચપળ સ્વભાવથી ચડી બેઠો. તે જોઈને ગુરુએ પાહિનીને કહ્યું કે “હે સુશ્રાવિકે, પ્રથમ મેં કહેલું સ્વપ્નનું ફળ યાદ છે? હવે તે સફળ થવાનું છે.” પછી બાળકના અંગ લક્ષણો જોઈ તેઓ ફરીથી બોલ્યા, “જો આ ક્ષત્રીય કુળમાં જન્મ્યો હોય તો સાર્વભૌમ રાજા થાય, બ્રાહ્મણ અગર વણિક કુળમાં અવતરેલો હોય તો મહાઅમાત્ય થાય, અને જો દીક્ષા ગ્રહણ કરે તો આ કલિયુગમાં કૃતયુગ પ્રવર્તવે તેવો થાય.” એ પ્રમાણે ગુરુના વચનામૃતથી ઉલ્લાસ પામી પાહિની પુત્રસહિત પોતાને ઘેર ગઈ. ગુરુ પણ ધર્મશાળામાં આવી શ્રીસંઘને એકત્ર કરી સાથે લઈ ચાચિંગ શેઠને ઘેર ગયા. એ વેળાએ ચાચિંગ શેઠ પરગામ ગયેલા હતા. શ્રીસંઘે ચાંગદેવની યાચના કરી, માતા તરીકેના સ્નેહને લીધે તેમજ

પોતાનો પતિ પરદેશ ગયેલ છે, તથા તે મિથ્યામતિ હોવાથી મારા મતને અનુકુળ થશે કે નહિ તેવા સંશોભથી તેણી પ્રથમ તો મહાવિચારમાં પડી, પરંતુ કલ્પવૃક્ષ તુલ્ય શ્રીસંઘ સમેત ગુરુમહારાજ પધાર્યા છે તો તેમના વચનનો અનાદર કેમ થાય એમ વિચારી સ્વજનોની અનુમતિ મેળવી પોતાના અતિપ્રિય પુત્ર ચાંગદેવને અર્પણ કર્યો. તેને લઈ ગુરુમહારાજ તીર્થયાત્રા કરતાં કર્ણાવતી પધાર્યા. ત્યાં ઉદયન મંત્રીને ત્યાં તે બાળકનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું. તેના સંયમ લેવાના પરિણામ જોઈ સંઘના તમામ લોકો તેને ધન્યવાદ દઈ માન આપવા લાગ્યા.

હવે અહીં ચાચિગ શેઠ પરગામથી ઘેર આવ્યા, ત્યારે પાહિનીએ સર્વ વૃતાન્ત નિવેદન કર્યું. સાંભળતાં વાર જ તે શેઠે એવો નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં સુધી મારા વહાલા પુત્રનું મુખ ન જોઉં ત્યાં સુધી સમસ્ત આહારનો મારે ત્યાગ છે. પોતે કર્ણાવતી આવ્યા, એટલે અવસરજ દેવચંદ્ર સ્વામીએ તેને એવો સજ્જડ ઉપદેશ આપ્યો કે તેણે પણ પીગળી જઈ પોતાના પુત્રને ગુરુને સ્વાધીન કરવા સંમતિ આપી.

ઉદયનમંત્રી ચાચિગને પોતાને ઘેર લઈ ગયો અને તેમનો બહુજ સત્કાર કર્યો. ચાચિગ તેમજ ઉદયનમંત્રીએ મહામહોત્સવ પૂર્વક વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦ માં ચાંગદેવને દીક્ષા અપાવી. તે વખતે ગુરુએ સોમદેવ મુનિ એવું નામ આપ્યું.

ત્યાર પછી શ્રીસંઘે આ મુનિશ્રીના ચમત્કારી ગુણોથી પ્રેરાઈ “હેમચંદ્ર” એવું નામ આપ્યું. ત્યાર બાદ સરસ્વતી દેવની ઉપાસના કરવા સારુ તેઓશ્રી કાશ્મીરમાં ગયા, પછી તેમણે વિદ્યાના પ્રવાદ તથા સંવાદમાં સુંદર એવા કેટલાક મંત્રો આત્માય સહિત પ્રાપ્ત કરીને ત્યાંથી વિહાર કર્યો.

દેવેન્દ્રસૂરિ તથા મલયગિરિસૂરિ નામના બે આચાર્યો સાથે માર્ગમાં તેમને સમાગમ થયો. તેમની સાથે તેઓ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા શ્રી ગિરનાર પર્વત પર ગયા અને ત્યાં પશ્ચિની સ્ત્રી જેવી ઉત્તર સાધક તરીકે ઉભી રાખી; છતાં મનને જરા માત્ર વિકારાધીન થવા ન દીધું, અને શ્રી

સિદ્ધચક્રના મંત્રનું વિધિપૂર્વક આરાધન કરી દેવતાઓને સ્વાધીન કર્યા. દેવતાઓએ આપેલા વરથી તેમજ તેમની વિદ્વતા અને ગુણોથી હર્ષ પામી નાગપુરના ધનદ શેઠે મહા મહોત્સવ કર્યો. શ્રી સંઘ તથા ગુરુની સંમતિથી વિ.સં. ૧૧૬૬ માં આચાર્યપદ હેમચંદ્ર મુનિને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. તે સમયથી હેમ (સુવર્ણ) જેવી ક્રાન્તિને લીધે તેમજ ચન્દ્ર જેવા આલ્હાદક ગુણોથી તે મુનિ હેમચંદ્રાચાર્યના નામથી સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થયા.

તે સમયે ગુજરાતની રાજધાની અણહીલપુર પાટણનો રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજ્યગાદી પર હતો. તેને અનેક યુક્તિઓ વડે શ્રી હેમચંદ્ર મહારાજે જૈન ધર્મ પર આસ્થાવાળો કર્યો હતો. તે વિષય સંબંધી વિવેચન કરનાં ટોની નામનો એક અંગ્રેજ વિદ્વાન જણાવે છે કે “સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે સિદ્ધરાજજયસિંહના આગ્રહથી કરી તે નિઃસંશય વાત છે. અને દેવસૂરિ તથા હેમચંદ્રાચાર્યના સંવાદમાં સિદ્ધરાજ અહરર્નિશ ભાગ લેતો” હેમાચાર્યમાં સમય સૂચકતા તથા વિદ્વતા અલૌકિક પ્રકારની હતી તેના ઘણા દૃષ્ટાન્તો મળી આવે છે.

એક વખત તેઓ શ્રી ચતુર્મુખ મંદિરમાં નેમિ ચરિત વાંચતા હતા; તેમાં તેમણે બ્રાહ્મણો સન્મુખ એવું પ્રતિપાદન કર્યું કે પાંડવ તથા કૌરવો જૈન ધર્માનુયાયી થઈ ગયા હતા.

બ્રાહ્મણો ગુસ્સે થઈ જઈ સિદ્ધરાજને કહ્યું કે આચાર્યજીતો આ પ્રમાણે કહે છે.

શ્રી હેમાચાર્યને સન્માનપૂર્વક બોલાવી સિદ્ધરાજે તે બાબત પૂછ્યું; તે સાંભળી આચાર્ય મહારાજ મહાભારતનો શ્લોક બોલ્યા.

અત્ર ભીમશતં દગ્ધં પાણ્ડવાનાં શતત્રયમ્ ॥

દ્રોણાચાર્યસહસ્રં તુ કર્ણસંખ્યા ન વિદ્યતે ॥

અહીંયા જ સો ભીમ, ત્રણસેં પાંડવો અને હજાર દ્રોણાચાર્ય થઈ મરી પણ ગયા. અને કર્ણ કેટલા ઉત્પન્ન થયા તેની તો સંખ્યા પણ નથી. આ ઉપરથી ગર્ભિત સૂચન એ કર્યું કે તેમાં કેટલાક જૈન હોય તે અસંભવિત વાત નથી.

એકદા રાજ્યસભામાં સર્વે બ્રાહ્મણો પોતપોતાના ઉચિત સ્થાને બેઠા હતા તેવામાં શ્રી હેમચંદ્રને આવતા જોઈ ઈર્ષ્યાથી એક તેમાંનો મુખ્ય બોલી ઉઠયો.

આગતો હેમગોપાલો દણ્ડકમ્બલમુદ્ગહન્ ॥

દાંડો તથા કમ્બલ ધારણ કરનાર હેમગોવાળ આ આવ્યો. તેને તો હાસ્યમાં સૂરિની કામળી તથા હાથમાં દાંડો જોઈ ગોવાળની ઉપમા આપી પણ અવસરના જાણકાર સૂરિએ ખોટું નહિ લગાડતાં તરત જ પ્રત્યુત્તર પણ શ્લોકમાં આપ્યો.

ષડ્દર્શનપશુપ્રાયાંશ્ચારયન્ જૈનવાટકે ॥૧॥

જૈનધર્મરૂપી બગીચામાં છ દર્શનરૂપી પશુઓને ચરાવનાર હું ગોપ છું. તેમને આ ઉત્તર સાંભળી સર્વે સ્તબ્ધ બની ગયા અને તેમની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

એક સમયે કુમારપાળ નામનો સિદ્ધરાજના ભાઈ ત્રિભુવનપાળનો પુત્ર રાજ્યસભામાં આવ્યો. ત્યાં સિદ્ધરાજની પાસે બેઠેલા હેમાચાર્યની દિવ્ય મુખાકૃતિ જોતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ કળાસાગર જૈન મુનિશ્વર રાજાને પણ માન્ય છે માટે ખરેખર કોઈ સાત્ત્વિક ગુણના સમુદ્ર જેવા હશે, અને તેમનાં દર્શનથી ખરેખર હું ભાગ્યશાળી થઈશ, અને મારા આત્માને કૃતકૃત્ય માનીશ. આવા વિચારથી તે સૂરિની પાછળ તેમના ઉપાશ્રયે ગયો, અને તેમનું દર્શન તથા વંદન કરી આનંદિત થયો. કુમારપાળ ત્યાં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો, તે સમયમાં તે સૂરિની પાસે અહર્નિશ આવતો અને તેમની અમૃતરૂપ વાણીનું પાન કરી આનંદમાં તેમજ ભક્તિરસમાં મગ્ન થતો. એક સમયે જગતમાં કયો ગુણ સર્વથી શ્રેષ્ઠ તે સમ્બન્ધી ચર્યા ચાલતાં સૂરિએ કહ્યું કે પરસ્ત્રી સાથે ભાઈ તરીકે વર્તવું અને તે સાથે સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ કરવી તે સિવાય આ જગતમાં બીજો ઉત્તમ ગુણ નથી. કહ્યું છે કે :-

પ્રયાતુ લક્ષ્મીશ્ચપલસ્વભાવા ગુણા વિવેકપ્રમુખાઃ પ્રયાન્તુ ।

પ્રાણાશ્ચ ગચ્છન્તુ કૃતપ્રયાણાઃ મા યાતુ સત્ત્વં તુ નૃણાં કદાચિત્ ॥

ભલે ચપળ સ્વભાવવાળી લક્ષ્મી જતી રહે, ભલે વિવેકપ્રમુખ ગુણો જતા રહે, અને પ્રયાણ કરવાને તત્પર પ્રાણ ભલે જાય, પણ મનુષ્યોનું સત્ત્વ કદાપિ નાશ ન પામશો. આ રીતે ઉપદેશામૃતનું પાન કરીને કુમારપાળ સ્વસ્થાનકે ગયો અને કેટલાએક દિવસ જયસિંહની સેવામાં રહી દધિસ્થળ તરફ વિદાય થયો.

સિદ્ધરાજને રાજ્ય કરતા ઘણાં વર્ષો વીતી ગયાં, દેવ-દેવીઓની અનેક માનતાઓ કરવા છતાં પુત્ર પ્રાપ્તિ થઈ નહિ તેથી છેવટ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની સાથે તે યાત્રા કરવા નીકળ્યો. શત્રુંજય, ગિરનાર વગેરે તીર્થની યાત્રા કરી, અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને પૂછ્યું કે “મારે પુત્ર થશે કે નહિ ?” સૂરિએ ત્રણ ઉપવાસ કરી અંબાદેવીને આરાધી નિર્ણય કરી લીધો અને રાજાને જણાવ્યું કે અનેક ઉપાય કર્યા છતાં તમને પુત્ર થનાર નથી. તમારા પછી ત્રિભુવનપાળનો પુત્ર કુમારપાળ ગાદીએ બેસશે. આથી રાજા ખેદ પામ્યો, અને કુમારપાળને મરાવી નંખાવવાથી પોતાને સોમેશ્વરની કૃપાથી પુત્ર પ્રાપ્તિ થશે, એવી મિથ્યા કલ્પના કરી કુમારપાળ ઉપર દ્વેષ ધારણ કરવા લાગ્યો. કુમારને મારવાના ઈરાદાથી સિદ્ધરાજે છૂપા મારા મોકલી પ્રથમ તો ત્રિભુવનપાળને મારી નંખાવ્યો.

કુમારપાળ પોતાના પિતાના વધની તપાસ કરવા સારૂ પાટણ ગયો, ત્યાં તેને માલૂમ પડ્યું કે સિદ્ધરાજ તેને પણ મરાવી નાંખવાની પેરવીમાં છે. તેથી કુમારપાળ પોતાના બનેલી કૃષ્ણદેવની સલાહથી ગુપ્તવેશે જંગલમાં ફરતો રહ્યો. પછી અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ ખંભાતની બહાર ગામના પ્રાસાદ આગળ આવી પહોંચ્યો, ત્યાં શ્રી હેમાચાર્ય પણ બાલભૂમિ આવ્યા હતા.

તેમણે સર્પના મસ્તક ઉપર ગંગોટક નાયતો જોઈ અનુમાન કર્યું કે આટલામાં કોઈ રાજા હોવો જોઈએ. તેટલામાં કુમારપાળ નજરે પડ્યો, તેને પોતાની પૌષ્પશાળાના ભોંયરામાં સ્થાન આપ્યું અને તેની ઉદયન મંત્રી પાસે બહુ સારી સંભાળ રખાવી અને ગુરુએ નિશ્ચય કરીને કહ્યું કે “હે, ગુણધાર કુમાર, તમને વિક્રમ સં. ૧૧૮૯ માં માગશર વદ ૪ રવિવારે પુષ્ય નક્ષત્રમાં ત્રીજે પહોરે રાજ્ય મળશે.” છેવટે ગુરુનો ઉપકાર

માની ત્યાંથી સિદ્ધરાજના ભયથી અટન કરતો કરતો એક વખત નાગેન્દ્ર પત્તન નામના ગામમાં આવ્યો. ત્યાં તેને સિદ્ધરાજના મરણની અને પાટણ મધ્યે પાદુકાના રાજ્યની ખબર મળી, તેથી ત્યાંથી ઉજ્જયિની થઈને પોતે સિદ્ધપુર પાટણ ગયો. ત્યાં રાજ્યગાદી કોને આપવી તે સંબંધે સામંતો અને મંત્રીઓમાં વાદવિવાદ ચાલતાં એવો નિશ્ચય થયો કે ફક્ત કુમારપાળ જ રાજગાદીને યોગ્ય છે. સૂરિમહારાજે પ્રથમથી કહેલા દિવસે જ તેનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. આ વખતે તેની ઉંમર ૫૦ વર્ષની હતી. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય ઉપર તેને દૃઢ નિષ્ઠા પ્રથમથી જ જામેલી હતી, અને હવે તો તે શ્રદ્ધા વધી અને તેથી ગુરુમહારાજના કથનાનુસાર વર્તન કરવા લાગ્યો. ચંદ્રની ક્રાંતિથી દરિયાની લહેરોને જેમ આકર્ષણ પહોંચે છે, તેમ રાજામાં તેમની વાણીથી આનંદની લહેરો ઉઠતી હતી. તેણે સોમેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, તે વખતે ગુરુએ તેને મધ માંસનો ત્યાગ કરાવ્યો; રાજા મહાદેવના દર્શન સાડૂ સોમેશ્વર યાત્રાર્થે નીકળ્યો; અને સૂરિમહારાજને પણ આવવા વિનંતી કરી. બ્રાહ્મણો ધારતા હતા કે સૂરિજી આવશે નહિ. પરંતુ અવસરના જાણ સૂરિજીએ આવવા કબૂલ કર્યું. અને શત્રુંજય વગેરેની યાત્રા કરી દેવપટ્ટણ સોમેશ્વરમાં રાજાને આવી મળ્યા. ત્યાં રાજા કુમારપાળ સૂરિશ્રીને કહેવા લાગ્યો કે આપને યુક્ત હોય તો શિવજીને નમસ્કાર કરો. સૂરિજીએ કહ્યું એ શું બોલ્યા ? એમ કહી પરમાત્માની સ્તુતિ બોલ્યા.

भवबीजांकुरजनना, रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।

ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

અર્થ :- ભવના બીજને અંકુર ઉત્પન્ન કરનારા રાગ દ્વેષ વગેરે જેના નાશ પામ્યા છે તે ગમે તો બ્રહ્મા હોય, વિષ્ણુ હોય, શંકર હોય, કે જિન હોય તેને અમારો નમસ્કાર છે. આ વગેરે કેટલીક સ્તુતિઓ વડે પરમાર્થથી વીતરાગ દેવની જ સ્તુતિ કરી. રાજા પણ તે સ્તુતિથી અત્યંત ચમત્કાર પામ્યો. બ્રાહ્મણો તેથી ગ્લાનિ પામ્યા, ત્યાં આગળ હેમચન્દ્રાચાર્ય મંત્રના પ્રભાવથી સાક્ષાત્ મહાદેવના દર્શન કુમારપાળને કરાવ્યા. અને મહાદેવે પ્રત્યક્ષ થઈ રાજાને કહ્યું કે, “હે રાજન, તને ધર્મપ્રાપ્તિ આ

બ્રહ્મા જેવા હેમાચાર્યથી જ થશે.” ત્યારથી અત્યન્ત ભક્તિ ભરેલી દષ્ટિથી કુમારપાળ સૂરિજી સાથે વર્તવા લાગ્યો.

પછી કેટલાક કાળ સુધી બ્રાહ્મણો સાથે ધર્મવિવાદ ચાલ્યા કર્યો છેવટે કુમારપાળે જૈનધર્મ સ્વીકાર્યો એટલું જ નહિ પરંતુ બારવ્રત અંગીકાર કરી રાજ્યમાં અહિંસા ધર્મનો પ્રચાર કર્યો તેને માટે એક અંગ્રેજ લેખક આ પ્રમાણે લખે છે.

“મેરૂતુંગાચાર્ય કયા અવસરમાં થયા, અથવા બુલર તેને માટે ગમે તે સુધારો બતાવતો હોય, તો પણ એટલું તો તદ્દન નિઃસંશય છે કે કુમારપાળ ખરેખરી રીતે જૈનધર્મી થઈ ગયો હતો અને આખા ગુજરાતને પણ એક નમુનેદાર જૈનરાજ્ય બનાવવાને તેણે પ્રયાસ કર્યો હતો.

હેમચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી તેણે જૈનધર્મમાં નિષેધેલા ભોગોપભોગ તથા શિકારાદિ મિથ્યા મોજ શોખ તજી દીધાં એટલું જ નહિ પરંતુ તેણે પોતાની આખી રૈયતને પણ તેવો જ ઈન્દ્રિય નિગ્રહ રાખવા ફરજ પાડી. તેણે પોતાના રાજ્યમાં એવું આજ્ઞાપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું કે કોઈપણ નાનામાં નાના પ્રાણીની પણ હિંસા કરવી નહિ. અને આ આજ્ઞાપત્રનો અમલ ઘણી સખ્ત રીતે તેના આખા રાજ્યના દરેક ભાગમાં કરવામાં આવતો. જે બ્રાહ્મણ લોકો તેઓના હોમની અંદર પશુઓનું બલિદાન આપતા હતા, તેઓને હવે તે ક્રિયા છોડી દેવાની જરૂર પડી. અથવા પશુને બદલે અનાજ વગેરેનો હોમ કરવા લાગ્યા તે સમયથી જ આ ગુજરાતમાં યજ્ઞયાગાદિ ઓછા થયા અને લોકો ઘણા દયાળુ બન્યા તેમજ મધમાંસનો નિષેધ કરનારા થયા. પાલી દેશ એટલે કે રજપુતાનામાં પણ લોકોને આ નિયમ માન્ય કરવાની ફરજ પડી. અને તે દેશના ઋષિઓ કે જેઓ વસ્ત્ર તરીકે મૃગચર્મ ધારણ કરતા હતા તેઓને પણ આ નિયમ માન્ય કરવો પડ્યો અને મહામુસીબતે પણ મૃગચર્મ મેળવી શક્યા નહિ.

વળી આ અહિંસા પ્રચાર સંબંધી આજ્ઞાપત્રથી મૃગયાની (શિકાર) પણ સર્વત્ર મનાઈ થઈ ગઈ. કાઠીયાવાડનો મધ્યભાગ કે જેને પાંચાલ

દેશ કહેવામાં આવે છે, ત્યાંના લોકો શિકારી તથા પાપિષ્ઠ હતા તેઓને પણ આ આજ્ઞાપત્રને માન આપી શિકાર તદ્દન છોડી દેવાની જરૂર પડી.

વળી આ આજ્ઞાપત્રનું એક બીજું મહાફળ એ થયું કે ખાટકી કસાઈ લોકોનો ધંધો બિલકુલ ભાંગી પડ્યો કે જેનું વર્ણન દ્વયાશ્રય કાવ્યમાં આબેહુબ આપેલું છે. તેઓએ ધંધો છોડી દીધો તેના બદલામાં ત્રણ વરસની પેદાશ જેટલી રકમ તેઓને એકંદરે આપવામાં આવી.

કુમારપાળે અનેક મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવવા ઉપરાંત ૧૪૪૪ જિનમંદિરો બંધાવ્યાં કહેવાય છે.

વળી જિનમંદિર, જિન પ્રતિમા, જિનાગમ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકા એ સાત ક્ષેત્રોમાં અનર્ગલ વિકાસનો વ્યય કર્યો કહેવાય છે.

હેમાચાર્ય પાસે ધર્મના તત્ત્વો શીખી જૈનધર્મમાં દૃઢ શ્રદ્ધાવાળો, તેમજ નિપુણ થયો અને પોતાના સમ્બન્ધમાં આવતા સર્વ મનુષ્યો પર ધર્મની છાપ પાડી જૈનધર્મમાં આસ્થાવાળા કરવા સમર્થ થતો. હવે તે રાજા હતો છતાં પોતાનો સમય કેવી રીતે પસાર કરતો હતો તે વિષે નીચેની હકીકત મળી આવે છે.

કુમારપાળ કિંચિત્ રાત્રિ શેષ રહેતી, ત્યારે જાગી ઉઠીને પંચ પરમેષ્ઠિનું સ્મરણ કરતો, બે પ્રકારે દેવ, ગુરુ અને ધર્મની શ્રદ્ધાનું ચિંતન કરતો, કાયશુદ્ધિપૂર્વક પુષ્પ નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રાદિ વિવિધ પૂજા વડે જિન પ્રતિમાનું પૂજન કરી પાંચ દંડકે યુક્ત ચૈત્યવંદન કરતો. ગુરુ શ્રી હેમાચાર્યની ચંદન, બરાસ, અને સુવર્ણ કમળ વડે પૂજા કરતો, અને તેમની પાસે ધર્મ દેશના સાંભળતો એ રીતે તેના ઘણા દિવસો ધર્મકથા શ્રવણ કરવામાં અને ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવામાં પસાર થતા.

લુતા નામનો રોગ વંશ પરંપરાથી કુમારપાળની રાજગાદીએ ઉતરી આવેલો હતો. તેને હેમચન્દ્રાચાર્ય મંત્રના જોરથી દૂર કર્યો તેમજ બ્રાહ્મણ પક્ષના દેવ બોધી સાથે વાદ વિવાદ થતાં એમ પૂછવામાં આવ્યું કે આજે કઈ તિથિ થઈ, તે સમયે અમાવાસ્યા હોવા છતાં પૂર્ણિમા છે, એમ

સૂરિશ્રીએ પ્રમાદથી કહ્યું, અને તે રાત્રે મંત્રારાધન કર્યું અને તેથી ચંદ્રબિંબ આબેહુબ પ્રદર્શિત થયું એમ કહેવાય છે.

ઈત્યાદિ અનેક પ્રભાવશાળી કાર્યો કર્યા બાદ શ્રી હેમાચાર્ય પોતાનું ચોરાશી વર્ષનું આયુ પૂર્ણ થયું જાણી અંત સમયે શ્રીસંઘને રાજા સુદ્ધાં એકઠો કર્યો; બધાનાં દેખતાં રાજાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. સૂરીશ્વરે કહ્યું “હે રાજન્ તમે ગભરાઓ ના હવે તમારું આયુ પણ છ મહિના બાકી રહ્યું છે.” પછી રાજર્ષિ ગુરુના ચરણકમળમાં પડી ગદ્ગદ્ કંઠે બોલ્યો, “હે મહારાજ, સ્ત્રીવર્ગ તથા રાજ્યાદિતો અલ્પ પ્રયાસથી મળી શકે છે, પણ આપ જેવા કલ્યાણ ઈચ્છનારા કલ્પવૃક્ષ સમાન ગુરુના દર્શન મળવા દુષ્કર છે.

હે ભગવાન્ આપ મારા એકલા ધર્મદાતા જ નથી પણ જીવદાતા છો. અરે હું આપના ઋણમાંથી ક્યારે મુક્ત થઈશ ?” એ પ્રમાણે રાજાના કરુણામય વિલાપથી સૂરિનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું, તો પણ પોતાના પગે પડેલા રાજાને મોટા કષ્ટે ઉઠાડીને ક્ષીર સમુદ્રની લહેરો જેવી પવિત્ર વાણીથી બોલ્યા કે “હે રાજન્ તમે જન્મથી માંડીને ખરા અંતઃકરુણથી મારી ભક્તિ કરી છે, તેથી સ્વર્ગ ગયા પછી પણ હું જાણે તમારા હૃદયમાં કોતરેલો હોઉં તેની પેઠે તમારાથી ભિન્ન નહિ રહું.

બીજું તમે મનઃ શુદ્ધિપૂર્વક શ્રી જૈનધર્મનું આરાધન કર્યું છે, તેના પ્રતાપથી તમને મોક્ષ પણ અતિ દુર્લભ નથી, તો સદ્ગુરુનું શું કહેવું ?

ઈત્યાદિ વચનથી આશ્વાસન પામી તેણે સૂરિશ્રીના માનાર્થે ઉત્સવની રચના કરવા માંડી, સૂરિએ પોતે મનમાં નિરંજન નિરાકાર અને સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્માનું ધ્યાન કરી પોતાના આત્માને તન્મય કરી નાંખ્યો. એ પ્રકારે તલ્લીન ધ્યાનમાં છોલ્લા ઉચ્છ્વાસ વખતે તેમણે દશમ દ્વારથી પ્રાણ છોડ્યા, સં. ૧૨૨૮.

એક વખત રાજા પ્રાતઃકાળમાં ઉઠી ગુરુ વિરહનો વિલાપ કરતો હતો. “હે શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિશ્વર ! આપે મારા લલાટમાંથી “રાજ્યને અંતે નરક છે” એવા અક્ષર કાઢી નાંખ્યા છે. અને મને ભવસમુદ્રમાંથી

તારનાર નાવ તરીકે પણ આપ જ થયા છો. માટે હું આપના પાદપદ્મ વંદન કરું છું.

થોડા મહિના થયા નહિ એટલામાં રાજાના ભત્રીજા અજયપાળે રાજ્યના લોભથી કુમારપાળની કોઈ દુષ્ટના હાથે કપટથી ઝેર ખવડાવ્યું. તે વિષના યોગે રાજાનું અંગ ધ્રુજવા લાગ્યું, અને તે સર્વ પ્રપંચ તેના સમજવામાં આવ્યો. રાજાને આવી સ્થિતિમાં જોઈ પાસે ઉભેલો એક કવિ બોલ્યો :-

કૃતકૃત્યોઽસિ ભૂપાલ, કલિકાલેપિ ભૂતલે ।

આમંત્રયતિ તેન ત્વાં, વિધિઃ સ્વર્ગે યથાવિધિ ॥

હે રાજા આ કલિયુગમાં તે તારું કર્તવ્ય સાધ્યું છે. તેથી કરી વિધિ તને યથાવિધિ સ્વર્ગે આમંત્રણ કરે છે.

હૃદયમાં સર્વજ્ઞ દેવ, હેમચંદ્ર ગુરુ અને તત્પ્રણીત ધર્મનું સમ્યક્પ્રકારે સ્મરણ કરી સંવત ૧૨૩૦ ની સાલમાં પોતાના રાજ્યના ૩૦ વર્ષ ૮ માસ અને ૨૭ મે દિવસે વિષની લહેરથી ઉછળતી મૂર્છામાં મરણ પામી વ્યંતર દેવલોકમાં ગમન કર્યું. એના જેવો જિનભક્ત રાજા તથા હેમસૂરિ જેવા ગુરુનો સંયોગ આ પૃથ્વી પર ભાગ્યે જ થાય છે.

માટે એવો સુવર્ણ અને રત્નનો સંયોગ આ વિશ્વમાં સ્થળે સ્થળે પ્રસરો, એવી આ લેખકની પ્રાર્થનાં પરમાત્મા સફળ કરો.

આ સર્વશાસ્ત્રમાં નિપુણ વિદ્વાને અનેક ગ્રંથો રચ્યા છે તેમણે સિદ્ધ હેમ નામનું પાણિનીના વ્યાકરણના જેવું એક પંચાંગી વ્યાકરણ રચ્યું છે, તેને માટે કહેલું છે કે.

કિંસ્તુમઃ શબ્દપાથોધેર્હેમચન્દ્રયતેર્મતિમ્ ।

એકનાપિ હિ યેનેહક્ કૃતં શબ્દાનુશાસનમ્ ॥

શબ્દરૂપી સમુદ્રને ઉલ્લાસમાન કરનાર હેમચંદ્રની બુદ્ધિની કેટલી સ્તુતિ કરીએ કે જેમણે એકલાએ આવું શબ્દાનુશાસન રચ્યું. વળી તેમના વ્યાકરણની પ્રસંશા કરતાં એક કવિ કહે છે કે,

ભ્રાતઃ પાણિનિ સંવૃણુ પ્રલપિતં, કાતંત્રકંથાકથા ।
 મા કાર્ષીઃ કદુ શાકટાયન વચઃ, ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિમ્ ॥
 કઃ કર્ણાભરણાદિભિર્બંઠયત્યાત્માનમન્યૈરપિ ।
 શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

હે ભાઈ, પાણિની હવે તું તારો પ્રલાપ બંધ રાખ, કાતંત્ર વ્યાકરણ કંથા જેવું છે એટલે તેનું તો શું કહેવું ? હે શાકટાયન, તું તારો કદુવચન કાઢીશ જ નહિ, અને હે ચાંદ્ર, તારું વ્યાકરણ નિઃસાર છે, જ્યાં સુધી શ્રી હેમચંદ્રની અર્થમાં ગંભીર અને મધુર વાણી આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી કંઠા ભરણાદિ બીજા ગ્રન્થો ભણી કયો પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને જડ કરે વારુ !

આ ગ્રંથકર્તા સૂરિમહારાજના બનાવેલા અનેક ગ્રંથો ભંડારોમાંથી મળી આવે છે, તે ઉપરાંત કેટલાક લુપ્તપ્રાય થઈ ગયેલા છે, છતાં જે કોઈ અમારા જાણવામાં આવ્યા છે તે લખી બતાવીએ છીએ.

- (૧) અભિધાન ચિંતામણી ટીકા સહિત.
- (૨) વીતરાગ સ્તોત્ર.
- (૩) યોગશાસ્ત્ર ટીકા સહિત.
- (૪) ત્રિષષ્ઠિ સલાકા પુરુષ ચરિત્ર.
- (૫) પરિશિષ્ટ પર્વ.
- (૬) દ્વયાશ્રય મહાકાવ્ય, સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત.
- (૭) અનેકાર્થસંગ્રહ (૮) અનેકાર્થશેષ.
- (૯) અભિધાન ચિંતામણી પરિશિષ્ટ.
- (૧૦) નિઘંટુ (૧૧) કાવ્યાનુશાસન.
- (૧૨) અલંકાર ચૂડામણિ ટીકા તથા વિવેક નામની ટીકા સાથે.
- (૧૩) ઉણાદિસૂત્ર વૃત્તિ.
- (૧૪) છંદોનુશાસન વૃત્તિ સહિત.
- (૧૫) દેશી નામવાળા રત્નાવળી ટીકા સાથે.
- (૧૬) ધાતુ પારાયણ.
- (૧૭) ધાતુ માલા.

- (૧૮) નિઘંટુ શેષ.
- (૧૯) બલાબલ સૂત્ર બૃહદ્વૃત્તિ
- (૨૦) સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન. બૃહદ્વૃત્તિ તથા લઘુવૃત્તિ સાથે.
- (૨૧) શબ્દાર્ણવ મહાન્યાસ અથવા તત્ત્વપ્રકાશિકા.
- (૨૨) લિંગાનુશાસન બૃહદ્વૃત્તિ સાથે.
- (૨૩) હેમ વાદાનુશાસન ટીકા સાથે.
- (૨૪) પ્રમાણ મીમાંસા ટીકા સાથે.
- (૨૫) દ્વયાશ્રય કોશ ટીકા સાથે.
- (૨૬) અયોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા.
- (૨૭) અન્ય યોગ-વ્યવચ્છેદ-દ્વાત્રિંશિકા.
- (૨૮) પ્રાકૃત વ્યાકરણ.
- (૨૯) દ્વિજ વદન ચપેટિકા.
- (૩૦) અર્હન્તીતિ.

વગેરે સર્વ મલી સાડા ત્રણ કરોડ શ્લોકની રચના આ આચાર્ય મહારાજે કરેલી છે, તે તેમના ગ્રંથો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. તથા કેટલાક ગ્રંથો તદ્દન અંધારામાં જ રહેલા છે. એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થઈ શકે છે કે દુનિયામાં એવો એક પણ વિષય નથી કે જે વિષે આ સૂરિશ્રીએ ગ્રંથ ન બનાવ્યો હોય ! જ્યોતિષ, આધ્યાત્મ શાસ્ત્ર વગેરે દરેક ઉપર આ આચાર્યના ગ્રંથો લખાયેલા છે.

અર્હજ્ઞીતિ

અનુક્રમણિકા

વિષય

પાનું

પ્રથમ અધિકાર

મંગલાચરણ.....	૧
ઋષભદેવ તથા મહાવીર સ્વામીની સ્તુતિ	૧
આ ગ્રંથ બનાવવાનું પ્રયોજન	૨
ગૌતમ સ્વામી સાથે વીરભગવાનનું રાજગૃહીનગરીમાં આવવું	૨
શ્રેણિકરાજાનું તેમની પાસે જવું	૨
રાજપ્રશ્ન તથા ઉત્તર	૩
નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ.....	૪
રાજાના ગુણ.....	૫
રાજાને નિયમ શિક્ષા (ઉપદેશ).....	૬
રાજાને નીતિ શિક્ષા.....	૭
રાજાના પાંચ યજ્ઞ	૮
રાજાને પ્રજાપાલન કરવાની સામાન્ય હિત શિક્ષા	૮
મંત્રિના ગુણ.....	૧૧
મંત્રિને શિક્ષા	૧૨
ઉપર જણાવેલા ગુણવાળા રાજા તથા મંત્રિથી ફળ	૧૩
સેનાપતિના લક્ષણ	૧૪
સેનાપતિને શિક્ષા	૧૫
સર્વ અધિકારીઓને સામાન્ય શિક્ષા	૧૬
દૂતના લક્ષણ	૧૭

ભૂમિકાભૂપાલના ગુણનું વર્ણન કરનાર પ્રથમ અધિકાર સંપૂર્ણ.

બીજો અધિકાર

અજીતનાથ ભગવાનની સ્તુતિ.....	૧૮
રાજાએ મંત્રિ સાથે ગુપ્ત વિચાર કરવાનું સ્થળ.....	૧૯
ત્રણ પ્રકારની નીતિ.....	૧૯
યુદ્ધ નીતિ પ્રકરણ પ્રારંભ.....	૧૯
સંધિ વિગ્રહયાન આસન દ્વેષ અને સંશ્રય એ છ અંગનું	
વિસ્તારપૂર્વક કથન.....	૨૦
સામ દામ ભેદ અને દંડનો ઉપયોગ.....	૨૧
તે ચાર ઉપાયોનું લક્ષણ.....	૨૩
યુદ્ધ સમયે દૂતનું કાર્ય.....	૨૩
યુદ્ધ માટે ક્યારે પ્રસ્થાન કરવું.....	૨૬
ચોમાસામાં યુદ્ધનો નિષેધ.....	૨૬
યુદ્ધ સમયે રાજાએ રાખવી જોઈતી સામગ્રીનું વર્ણન.....	૨૭
વિવિધ પ્રકારની વ્યૂહરચનાનું વર્ણન.....	૨૭
સેનાનિવેશ (છાવણી) નાંખવાનું સ્થળ.....	૨૮
શત્રુ સામો ન આવે તો રાજાએ શું કરવું.....	૨૯
યુદ્ધ સમયે નૃપનું વર્તન.....	૩૦
જુદા જુદા સ્થળમાં કેવા કેવા શસ્ત્ર વાપરવા.....	૩૧
શત્રુ કિલ્લામાં ભરાઈ બેસે ત્યારે શું કરવું.....	૩૨
જીત પછી વીરોને શું આપવું.....	૩૩
જીત મેળવ્યા પછી કેવી રીતે પોતાને સ્થાને પાછા ફરવું.....	૩૪
યુદ્ધનીતિ પ્રકરણ સંપૂર્ણ.....	૩૪

દંડનીતિ પ્રકરણનો આરંભ

સંભવનાથ ભગવાનની સ્તુતિ.....	૩૪
જૈનાગમમાં કહેલી સાત પ્રકારની દંડનીતિઓનું સ્વરૂપ.....	૩૫
ફરિયાદ ન હોય તો પણ પ્રજાપાળના અર્થે	
તે વાપરવાનો ઉપદેશ.....	૩૫

વિષય	પાનું
અપરાધ દેશકાળ વગેરે તપાસીને તેનો ઉપયોગ કરવો.....	૩૬
તે સંબંધી વિશેષ સ્વરૂપ.....	૩૭
અન્યાયથી કરેલા દંડના ધનનું શું કરવું.....	૩૮
દંડ કરવાના દશ સ્થાન.....	૩૯
ઉત્તમ દંડનું લક્ષણ.....	૩૯
કેવા ગુના વાસ્તે કેવો ડામ દેવો.....	૪૦
દંડ નહિ કરવા લાયક કોણ.....	૪૦
દંડનીતિ પ્રકરણ સમાપ્ત.....	૪૧

યુદ્ધ તથા દંડનીતિ નામનો બીજો અધિકાર સંપૂર્ણ

ત્રીજો અધિકાર

અભિનંદન પ્રભુની સ્તુતિ.....	૪૨
વ્યવહારાધિકાર પ્રકરણ.....	૪૨
તેનું લક્ષણ-શંકા-સમાધાન.....	૪૨
બે પ્રકારનો વ્યવહાર.....	૪૩
વ્યવહારના અઢાર ભેદ.....	૪૪
વાદના આઠ પ્રકાર.....	૪૬
રાજાએ સભામાં કેવા ભાવથી વર્તવું.....	૪૭
વાદીની અરજી.....	૪૭
તેની યોગ્યતા અયોગ્યતાનું સ્વરૂપ.....	૪૮
પક્ષાભાસવાળી અરજી ન સાંભળવા વિષે.....	૪૯
પક્ષાભાસ કેટલા પ્રકારના અને તેનું વર્ણન.....	૪૯
ઘણી બાબતોની એક અરજી નહિ સાંભળવા વિષે.....	૫૦
કેવા સંજોગોમાં તે સાંભળવી.....	૫૦
વાદિની અરજી સાંભળી પ્રતિવાદી પર સમન્સ મોકલવા વિષે.....	૫૧
કેવા મનુષ્યો ન બોલાવી શકાય.....	૫૨
મુખ્તીયારપણા વિના કોઈ સ્વજન બોલે તો તેનું શું કરવું.....	૫૨

વિષય	પાનું
પ્રતિવાદીને તે બતાવી સમજાવી ઉત્તર માગવા વિષે	૫૩
ત્રણ દિવસ અથવા પખવાડીઆની મુદત	૫૩
કયા સંજોગોમાં મુદત ના આપવી	૫૪
સાંભળવા યોગ્ય ચાર પ્રકારના ઉત્તર	૫૪
પાંચ પ્રકારના નહિ સાંભળવા યોગ્ય ઉત્તર	૫૫
પ્રતિવાદીનો જવાબ ન્યાયાધીશ વાદિને બતાવે	૫૬
પાંચ પ્રકારની પક્ષહીનતાનું સ્વરૂપ	૫૭
પછી વાદી તેનો રદીઓ આપે	૫૭
પછી પ્રતિવાદી પાછો તેનો જવાબ આપે	૫૮
આ ચારે પત્રો ન્યાયાધીશ વાંચે અને સભાસદો સાથે વિચારી	
ફેસલો આપે	૫૮
સભાસદોના લક્ષણ અને સંખ્યા	૫૮
સાક્ષિઓના લક્ષણ	૫૯
સાક્ષિઓને સોગન આપવા સંબંધી	૬૦
કેવા સાક્ષિઓ માન્ય અને કેવા અમાન્ય છે	૬૧
વાદીના સાક્ષી પછી પ્રતિવાદીના સાક્ષિની જુબાની	૬૨
સામાવાળો સ્વજન આદિ દોષ બતાવી સાક્ષિમાં વાંધો લે તો	
શું કરવું	૬૨
આ સર્વેનું કથન સભાસદો સાથે ન્યાયાધીશે વિચારવું	૬૩
જુઠી સાક્ષિ ભરનારનો દંડ	૬૩
બન્નેના સાક્ષિઓ જુઠા હોય ત્યારે રાજાએ શું કરવું	૬૪
બીજા સાક્ષિઓના અભાવે રાજાનું કાર્ય	૬૫
દીવ્ય પ્રમાણ શું અને તેનું સ્વરૂપ	૬૫
વ્યવહારવિધિ સંપૂર્ણ	૬૬
ઋણવિધિનું સ્વરૂપ	૬૬
સુમતિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ	૬૬
કરજનું લક્ષણ	૬૭
કોણે કરવું અને ક્યારે કરવું	૬૭

વિષય	પાનું
કેવા પ્રકારે લેખ લખાવી કરજદારને ધન આપવું.....	૬૮
જુદા જુદા વર્ષ આશ્રયી વ્યાજનો દર.....	૬૮
ચાર પ્રકારની વ્યાજની રીતિ.....	૬૯
દેવું જો ન આપે તો રાજાને તેનું નિવેદન.....	૭૦
હિરણ્યધાન્ય વસ્રાદિ ગિરો મુકવા સંબંધી.....	૭૦
ગીરો મુકેલું ધન ચોર ચોરી જાય ત્યારે શું કરવું.....	૭૧
પિતાનું કરજ કોણ આપે.....	૭૧
ત્રણ પ્રકારના જામીનનું સ્વરૂપ.....	૭૩
જામીનની જવાબદારી.....	૭૩
નિયત અથવા અનિયત ગીરો સંબંધી.....	૭૫
સ્થાવર તથા જંગમ મીલકતના ગીરો સંબંધી.....	૭૬
રૂપિયા આપ્યા સિવાય ખોટો લેખ લખાવી લે તેનું શું કરવું.....	૭૭
દેવાપેટે વ્યાજનો દર.....	૭૮
ગીરોપેટે વ્યાજનો દર.....	૭૮
ગાય વગેરે પશુ ગીરો મુક્યા હોય તે સંબંધી.....	૭૯
વસ્રાદિ ગીરો મુક્યા હોય.....	૮૦
ધાન્ય ગીરો મુક્યું હોય.....	૮૧
પિતાનું દેવું પુત્રો ક્યારે ન આપે.....	૮૧
દાસે સ્વામીના કુટુંબ અર્થે કરેલું દેવું સ્વામીને આપે.....	૮૨
સ્થાનમાર્ગ સંબંધી.....	૮૩
વસ્તુઓના ભોગવટાની અવધિ.....	૮૪
પિતામહે પ્રાપ્ત કરેલા ધનસંબંધી.....	૮૫

ઋણાદાન પ્રકરણ સંપૂર્ણ

સંભૂત્યોત્થાન પ્રકરણ

કંપની અથવા પંતિઆળો વ્યાપાર.....	૮૬
પદ્મપ્રભુની સ્તુતિ.....	૮૬
કંપનીનું સ્વરૂપ.....	૮૭

વિષય	પાનું
તેમાંનો કોઈ પુત્ર વગર મરી જાય તો તેના દ્રવ્યનું શું કરવું.....	૮૭
દેય પ્રકરણનો પ્રારંભ.....	૮૮
સુપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ.....	૮૮
બે પ્રકારનો દેય વિધિ.....	૮૯
છ પ્રકારનું દત્ત.....	૯૦
સોળ પ્રકારનું અદત્ત.....	૯૦
નવ પ્રકારનું અદેય.....	૯૧
દેયનું સ્વરૂપ.....	૯૩
દેય વિધિ સંપૂર્ણ.....	૯૪
દાયભાગ પ્રકરણનો આરંભ.....	૯૪
ચંદ્રપ્રભુની સ્તુતિ.....	૯૪
દાયભાગનું વિવેચન.....	૯૪
ભાઈઓનો દાદાની મીલકતમાં શો ભાગ.....	૯૫
પિતાના દ્રવ્યમાં પુત્રનો શો હક.....	૯૬
દાય ભાગનો ક્યારે વિચાર કરવો.....	૯૭
પિતાના ધનમાં સર્વનો સરખો ભાગ.....	૯૮
માતપિતાની હયાતિમાં તેમની ઈચ્છા મુજબ.....	૯૮
વિપરીત ભાગની કલ્પના.....	૯૯
કેવા પિતાએ કરેલા ભાગ પ્રમાણભૂત ન ગણાય.....	૯૯
નાના ભાઈઓના સંસ્કાર કરવા વિષે.....	૯૯
મોટા ભાઈના અધિકારનું સ્વરૂપ.....	૧૦૦
કન્યાના વિવાહના ખરચ સંબંધી.....	૧૦૦
માતાનો ભાગ પિતાના મરણ પછી કેટલો હોય.....	૧૦૨
જોડે ઉત્પન્ન થયેલા બાળકમાં જ્યેષ્ઠ કોણ.....	૧૦૨
પુત્રી પહેલી જન્મી હોય તો પણ પુત્ર જ્યેષ્ઠ કહેવાય.....	૧૦૩
વિધવાના દ્રવ્યનું વિશેષ વર્ણન.....	૧૦૪
પુત્ર પુત્રી આત્મરૂપે સરખાં.....	૧૦૪
પરણાવેલી પુત્રીના મરણ પછી તેના ધનનો સ્વામી કોણ.....	૧૦૪

વિષય	પાનું
વિભાગ થયા પછી જન્મેલા પુત્ર કોનામાંથી ભાગ મેળવી શકે ...	૧૦૪
ચાર પ્રકારની સ્ત્રીઓના પુત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા બાળકોના	
ભાગ વિષે.....	૧૦૬
ટ્રસ્ટી નિમવા વિષે	૧૦૮
ટ્રસ્ટી દુષ્ટ નીકળે તો શું કરવું.....	૧૦૯
પતિના મરણ પછી સ્ત્રીનો અધિકાર	૧૧૦
વિધવા સ્ત્રી દત્તક લઈ શકે	૧૧૦
તે લેવાનો વિધિ.....	૧૧૨
પાંચ પ્રકારના પુત્ર જૈન સિદ્ધાંત પ્રમાણે	૧૧૩
તેમનું લક્ષણ.....	૧૧૩
પરધર્મીઓએ માનેલા, પણ જૈનશાસ્ત્રમાં નહિ સ્વીકારાયેલા	
આઠ પ્રકારના પુત્રોનું લક્ષણ.....	૧૧૪
કોના અભાવે કોને દ્રવ્ય મળે	૧૧૫
દૂરાચારિણી વિધવા સંબંધી	૧૧૬
સુશીલા વિધવા વિષે	૧૧૬
પુત્રીના ધન વિષે.....	૧૧૭
પિતા માતાની હયાતિમાં પુત્રનું વર્તન	૧૧૮
પુત્ર દુષ્ટ નીકળે ત્યારે શું કરવું.....	૧૧૮
દીક્ષા લેનારના ધનનો માલિક કોણ.....	૧૨૦
કયા ભાઈઓ ભાગ ગ્રહણ કરવાને લાયક નથી.....	૧૨૧
દત્તક લીધેલો જો વિરુદ્ધ ચાલે તો શું કરવું.....	૧૨૧
પિતામહના દ્રવ્યમાં સર્વના હક્ક સંબંધી.....	૧૨૨
ઓરમાન માતાના દ્રવ્યમાં કોણ માલિક	૧૨૨
કાકાના દ્રવ્યનો કોણ માલિક.....	૧૨૩
સાસુ તથા વહુના હક્ક સંબંધી વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન	૧૨૩
વિધવા પોતાની પુત્રીને પોતાનો ભાગ આપી શકે કે કેમ.....	૧૨૭
પરગોત્રીઓનો ધનમાં અધિકાર નથી	૧૨૭
સાધારણ દ્રવ્ય સંબંધી	૧૨૮

વિષય	પાનું
સાત વ્યસનવાળા ભાઈઓ ધનના માલિક નથી	૧૨૮
દત્તક પરણ્યા સિવાય મરી જાય તો તેની જગ્યાએ બીજો	
લઈ શકાય કે કેમ.....	૧૨૮
કન્યાનો વિવાહ કરી ફરી જાય.....	૧૩૦
ભાઈઓની વહેંચણ થઈ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય	૧૩૦
અવિભાગીય ધનનું સ્વરૂપ.....	૧૩૧
ભાગ નહિ કરવા લાયક સ્ત્રીધનનું સ્વરૂપ	૧૩૨
પાંચ પ્રકારના સ્ત્રીધનનું વર્ણન	૧૩૨
સ્ત્રીધન ક્યારે ગ્રહણ કરી શકાય	૧૩૩
દેશકાળ જોઈને ભાગ પાડવા વિષે	૧૩૪
દાયભાગ સંપૂર્ણ	૧૩૪
સીમા વિવાદ પ્રકરણ	૧૩૪
પુષ્પદંત પ્રભુની સ્તુતિ	૧૩૪
સીમાનું સ્વરૂપ	૧૩૫
પાંચ પ્રકારની સીમા.....	૧૩૫
છ પ્રકારની સીમા સંબંધી તકરાર	૧૩૭
સીમા વિવાદમાં ન્યાયાધીશનું કર્તવ્ય.....	૧૩૭
નિશાન કેવી રીતે કરવા.....	૧૩૮
કેવા સાક્ષીઓથી સીમાનો નિર્ણય કરવો	૧૪૦
સેતુ તથા કુવો લોકને વાપરવા દેવા સંબંધી	૧૪૩
ખેતર જો ખેડે નહિ તો તેનો દંડ કરવા વિષે	૧૪૪
સીમા વિવાદ પ્રકરણ સંપૂર્ણ.....	૧૪૪
વેતનાદાન (ચાકરોની રોજી) નું સ્વરૂપ	૧૪૪
શીતળનાથ ભગવાનની સ્તુતિ	૧૪૪
પાંચ પ્રકારના સેવક તથા તેમના લક્ષણ	૧૪૫
પંદર પ્રકારના દાસ તથા તેમના લક્ષણ	૧૪૬
કેવા દાસપણને યોગ્ય નથી	૧૪૭

વિષય	પાનું
દાસ શી રીતે મુક્ત થઈ શકે.....	૧૪૭
દાસને મુક્ત કરવાનો માર્ગ	૧૪૮
કેવી રીતે ચાકરને તેનો પગાર આપવો	૧૪૯
ચાકરની કસુરમાં કેવા પ્રકારે દંડ કરવો.....	૧૫૦
કથેતરાનુસંતાપ (લેવડ-દેવડથી ઉપજતા પશ્ચાતાપ) પ્રકરણ.....	૧૫૧
શ્રેયાંસપ્રભુની સ્તુતિ	૧૫૧
લેવડથી થતા પશ્ચાતાપનું સ્વરૂપ	૧૫૨
વેચાણથી થતા પશ્ચાતાપનું સ્વરૂપ	૧૫૨
વસ્તુની પરીક્ષાના કાળની હદ.....	૧૫૨
વસ્તુ પાછી આપવાની રીતિ	૧૫૩
સુવર્ણ આદિની પરીક્ષા	૧૫૪
સ્વામિ ભૃત્ય વિવાદ પ્રકરણ (શેઠ અને નોકરના સંબંધ વિષે).....	૧૫૫
વાસુપૂજ્ય પ્રભુની સ્તુતિ	૧૫૫
પારકા ખેતરના ધાન્યનો નાશ કરનાર ઢોરના માલિકનો દંડ.....	૧૫૬
ગોવાળનો કેટલો અપરાધ ? ઢોરના માલિકનો શો દંડ કરવો	૧૫૭
ગોવાળનું કર્તવ્ય	૧૫૮
ગોવાળનો પગાર.....	૧૫૯
ગામની આસપાસ ગોચર જમીન રાખવા સંબંધી	૧૫૯
નિક્ષેપ પ્રકરણ (થાપણ સંબંધી)	૧૬૦
વિમલસ્વામિની સ્તુતિ.....	૧૬૦
નિક્ષેપ મુકવાનું કારણ	૧૬૦
નિક્ષેપ જો ધનવાન પુરૂષ પાછું ન આપે ત્યારે શું કરવું.....	૧૬૧
થાપણ નષ્ટ થાય ત્યારે શું ?.....	૧૬૩
ઉપનિષિ હરનાર તથા કપટથી લોકોને છેતરવાનો દંડ	૧૬૪
સાક્ષિઓથી થાપણનો નિશ્ચય કરવો હોય તો કેવો સાક્ષી જોઈએ.....	૧૬૫
સ્વાભાવિક અને નૈયોગિક બે પ્રકારના સાક્ષી	૧૬૬
સ્વાભાવિકના છ પ્રકાર અને નૈયોગિકના પાંચ પ્રકાર	૧૬૬

વિષય	પાનું
સાક્ષીઓના સામાન્ય ગુણનું વર્ણન.....	૧૬૬
ઉપર જણાવેલા સાક્ષીઓનું સવિસ્તર વર્ણન.....	૧૬૭
અસ્વામિ વિક્રય પ્રકરણનો પ્રારંભ.....	૧૬૮
અનંતનાથ પ્રભુની સ્તુતિ.....	૧૬૮
અસ્વામિ વિક્રય (સ્વામિની આજ્ઞા સિવાય વિચાર કરવાનું સ્વરૂપ).....	૧૬૮
હલકી કિમતમાં ગરીબ પાસેથી વસ્તુ લેનારના દંડ સંબંધી.....	૧૬૯
આપણી ખોવાયેલી વસ્તુ બીજાના હાથમાં જોઈએ	
ત્યારે શું કરવું ?.....	૧૬૯
સ્વામી વગરના ધનનું શું કરવું ?.....	૧૭૧
વાક્ય પારૂષ્ય પ્રકરણનો પ્રારંભ (કઠોર વચન).....	૧૭૧
ધર્મનાથ પ્રભુની સ્તુતિ.....	૧૭૧
વાક્ય પારૂષ્યનું લક્ષણ.....	૧૭૨
કેવા વચનનો ઉચ્ચાર ન કરવો.....	૧૭૨
ચાર વર્ણના મનુષ્યો જુદા જુદા વર્ણના મનુષ્યોની સાથે કઠિન	
વચન ઉચ્ચારે તો શો દંડ.....	૧૭૨
ઉપદેશ કરનારના અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરનારનો દંડ.....	૧૭૪
કાણા બેરો લુલા આંધળા વગેરેને ઉપનામથી	
બોલાવનારનો દંડ.....	૧૭૪
સમય વ્યતિ કાન્તિ પ્રકરણ પ્રારંભ.....	૧૭૫
શાન્તિનાથ પ્રભુની સ્તુતિ.....	૧૭૫
સમય ધર્મ (સાર્વજનિક ધર્મ) નું લક્ષણ.....	૧૭૬
તેનું ઉલ્લંઘન કરનારનો દંડ.....	૧૭૬
સાધારણ દ્રવ્ય હરી લેનારનો દંડ.....	૧૭૬
હિતવાદીનું વચન માનવા વિષે.....	૧૭૭
પંચ-સભા-મંડળ તરફથી કાર્ય કરનારાઓની ફરજો.....	૧૭૭
સમુદાયનું હિત ચિંતવનારા કેવા હોવા જોઈએ.....	૧૭૮
જુદા જુદા પંધાદારીઓના વર્ગનું રક્ષણ કરવા વિષે.....	૧૭૮
સ્ત્રી ગ્રહ પ્રકરણ પ્રારંભ.....	૧૭૯

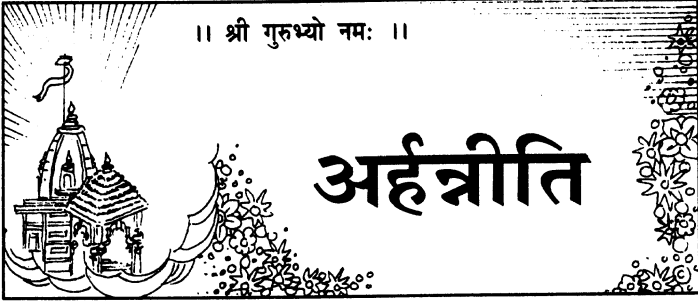
વિષય	પાનું
કુંથુનાથની સ્તુતિ	૧૭૯
વ્યભિચાર નહિ અટકાવવાથી રાજ્યને હાનિ	૧૭૯
પરસ્ત્રી સાથે રાજ્યમાર્ગમાં વાત કરવામાં દોષ છે કે નહિ	૧૮૦
કયા સંજોગોમાં પરસ્ત્રી સંગ્રહ ગણી શકાય	૧૮૦
બ્રાહ્મણી સાથે ત્રણ વર્ષમાંથી કોઈને સંબંધ હોય ત્યારે શો દંડ	૧૮૧
કઈ સ્ત્રીઓ સાથે વાત કરવામાં દૂષણ નહિ	૧૮૧
જુદા જુદા વર્ષો જુદા જુદા વર્ષાની સ્ત્રી સાથે આડો વ્યવહાર રાખે તેનો દંડ	૧૮૨
સ્ત્રીના શરીરની અપવિત્રતા	૧૮૩
પરસ્ત્રી ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ	૧૮૪
ધૂત પ્રકરણ પ્રારંભ (જુગાર)	૧૮૪
અરનાથ ભગવાનની સ્તુતિ	૧૮૪
જુગારની અનેક પ્રકાર	૧૮૫
જુગારખાનાનું સ્વરૂપ	૧૮૬
જુગારખાનાના ઉપરીનું કર્તવ્ય	૧૮૬
જુગાર સર્વ વ્યસનોના નાયક રૂપ છે	૧૮૭
સ્તૈન્ય પ્રકરણ પ્રારંભ (ચોરી)	૧૮૮
મલ્લિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ	૧૮૮
રાજાનો ધર્મ શો છે ?	૧૮૮
તે પાળવાથી રાજાને શું લાભ છે ?	૧૮૯
અને ન પાળવાથી તેની શી ગતિ થાય છે ?	૧૮૯
અનેક પ્રકારની ચોરી કરનારના દંડનું વર્ણન	૧૯૦
સ્વજન આદિ સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય ત્યારે શું કરવું	૧૯૨
ચોર આદિને આશ્રય આપનારનો દંડ	૧૯૩
ક્યારે મનુષ્ય દોષિત ન કહેવાય	૧૯૩
સાહસ પ્રકરણનો પ્રારંભ	૧૯૪
મુનિસુવ્રત ભગવાનની સ્તુતિ	૧૯૪

વિષય	પાનું
સહસ્રા કર્મનું લક્ષણ	૧૮૪
તેના ત્રણ પ્રકારનું સ્વરૂપ	૧૮૫
અનેક પ્રકારના સાહસ કર્મ અને તે કરનારનો દંડ	૧૮૬
ધોબી લુગડાં ગીરો મુકે, ઓળવે, બીજા આપે તો તેના દંડનું વિશેષ સ્વરૂપ	૧૮૭
ખોટા તોલ માપ સંબંધી	૨૦૦
વૈદ્ય નહિ છતાં વૈદ્યનો ધંધો કરનારનો દંડ	૨૦૦
વસ્તુઓ ભેળસેળ કરે તથા માલ બદલી નાંખે	૨૦૧
દંડ પારૂષ્ય પ્રકરણનો પ્રારંભ	૨૦૨
નમિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ	૨૦૨
ક્ષત્રીય તથા બ્રાહ્મણના આસન પર વૈશ્ય શૂદ્ર બેસે ત્યારે શું કરવું ?	૨૦૩
બીજાના પ્રાણ હરવાને તૈયાર થયેલા વિષે	૨૦૩
અનેક પ્રકારની વસ્તુનો નાશ કરનાર વિષે	૨૦૪
સારથિ (હાંકનાર) ક્યારે દોષિત ન ગણાય	૨૦૫
અજ્ઞાન સારથી હોય તો કોણ દંડને પાત્ર	૨૦૬
ગાડીને લીધે પ્રાણી તથા વસ્તુઓના નાશથી સારથિનો દંડ	૨૦૭
શ્રી પુરૂષ ધર્મ પ્રકરણનો પ્રારંભ	૨૦૭
નેમનાથ ભગવાનની સ્તુતિ	૨૦૭
પતિને દેવરૂપ માનવાનો સ્ત્રીનો ધર્મ	૨૦૮
સ્ત્રીઓના રક્ષણ કોણ ?	૨૦૮
ઋતુવતી સ્ત્રીનો ધર્મ	૨૦૮
સ્નાન કર્યા પછીનું સ્ત્રીનું કર્તવ્ય	૨૦૮
પુત્ર પુત્રીની ઉત્પત્તિનો નિશ્ચય	૨૧૦
પરસ્ત્રીનો ત્યાગ તથા સ્ત્રીના ધર્મ	૨૧૧
સ્ત્રીઓએ કોની સોબત ન કરવી તેમજ એકલાં ક્યાં ન જવું ?	૨૧૨
સ્ત્રીએ મલોત્સર્ગ ક્યાં ન કરવો ?	૨૧૪

વિષય	પાનું
પુરુષનું સ્ત્રી પ્રત્યેનું કર્તવ્ય	૨૧૪
ઋતુવતી સ્ત્રીના સ્પર્શનો ત્યાગ	૨૧૫
રાત્રિભોજન નિષેધ	૨૧૫
કયા પાંચ સ્થળમાં સ્નાનની જરૂર	૨૧૬
પુરુષનું દિવસ સંબંધી કર્તવ્ય	૨૧૬

વ્યવહારનીતિ વર્ણનનો ત્રીજો અધિકાર સંપૂર્ણ

પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રકરણ	૨૧૮
પાર્શ્વનાથ પ્રભુની સ્તુતિ	૨૧૮
માતંગ યવન તથા મ્લેચ્છના ઘરમાં ભોજન કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૧૮
ભીલ તથા મોચીના ઘરમાં ખાનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૧૮
અઢાર વર્ષનું ભોજન કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૧
અગ્નિ પાતાદિથી થતા દુર્મરણનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૧
બ્રહ્મ હત્યાદિક પાપ કરનારાઓનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૨
આદિ ત્રણ વર્ષ શુદ્ર સાથે અન્નપાણીનો વ્યવહાર રાખે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૨
મિથ્યા દષ્ટિ શુદ્રે સ્પર્શેલું ભોજન કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૨
પુત્રી માતા તથા ચાંડાળી સાથેના સંભોગથી થતું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૩
કારીગરના ઘરમાં વાસ કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૪
ગોહત્યા બ્રહ્મહત્યા આદિ કરનાર પાપીઓનું અન્ન ખાનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૪
જેના ગોત્રમાં બેસીને ખાવું કલ્પતું ન હોય ત્યાં ભોજન કરનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૪
મ્લેચ્છ દેશમાં રહેનારનું પ્રાયશ્ચિત્ત	૨૨૪
તેનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ	૨૨૪
લૌકિક પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વરૂપ સંપૂર્ણ	૨૨૫
ગ્રન્થનો ઉપસંહાર	૨૨૬
ચોવીસે તીર્થકરની સ્તુતિ રૂપ આ ગ્રન્થની સમાપ્તિ	૨૨૬

मंगलाचरणम्

श्रीमंतं नाभिजं वंदे प्रथमं तीर्थनायकम् ।
 भूपं च योगिनं योगविल्लक्ष्यं रम्यविग्रहम् ॥ १ ॥
 देवार्थाय नमस्तस्मै यस्माच्चरमशासनम् ।
 प्रवृत्तमस्मिन् भरते संसारार्णवतारकम् ॥ २ ॥
 गणेशान् पुंडरीकादीन् द्विपंचाब्धिरसामितान् ।
 प्रणमामि त्रिधा भक्त्या प्रत्यूहोच्छित्तिकारकान् ॥ ३ ॥
 सुधर्मस्वामिनं स्तौमि पंचमं गणनायकम् ।
 यदादिष्टगिरा सर्वं श्रुतं लोके प्रवर्तते ॥ ४ ॥
 श्रुतं देवीं सद्गुरुंश्च नतिर्मोऽस्तु मुहुर्मुहुः ।
 यत्प्रसादसमुद्भूतो मयि बोधः प्रसर्प्यति ॥ ५ ॥

પહેલા તીર્થંકર શ્રીમાન્ નાભિરાજાના પુત્ર, પ્રથમ રાજા, પ્રથમ યોગી અને યોગીઓના પણ લક્ષરૂપ, સુંદર દેહવાળા ઋષભદેવને નમસ્કાર કરું છું. આ ભરતખંડમાં સંસારરૂપી સમુદ્રને તારે એવું છેલ્લું શાસન જેમનાથી પ્રવર્ત્યું એવા અને દેવતાઓની મધ્યે શ્રેષ્ઠ તેવા ચરમ તીર્થંકરને (મહાવીર સ્વામીને) નમસ્કાર કરું છું. બે, પાંચ, ચાર અને એક (૧૪૫૨) એટલી જેની સંખ્યા છે, અને જેઓ પ્રત્યેક વિઘ્નને નાશ કરે તેવા છે, એવા પુંડરીક આદિ ગણધરોને

કાથિક, વાચિક તથા માનસિક એ ત્રણ પ્રકારની ભક્તિ વડે હું વંદન કરું છું. જેમની આજ્ઞાથી વાગ્દેવિએ સર્વ શાસ્ત્ર લોકમાં પ્રવર્તાવ્યાં છે, એવા પાંચમા ગણધર સુધર્માસ્વામીની પણ હું સ્તુતિ કરું છું. સદ્ગુરુ, શાસ્ત્ર તથા સરસ્વતીને વારે વારે હું નમું છું, કારણ કે જેમની કૃપાથી ઉદય થયેલું જ્ઞાન મારામાં વિસ્તારને પામે છે.

અસ્ય શાસ્ત્રસ્ય પ્રયોજનમ્ ॥

કુમારપાલક્ષમાપાલાગ્રહેણ પૂર્વ્વનિર્મિતાત્ ।

અર્હત્રીત્યભિધાત્ શાસ્ત્રાત્ સારમુદ્ધત્ય કિંચન ॥ ૬ ॥

ભૂપ્રજાહિતાર્થં હિ શીઘ્રસ્મૃતિવિધાયકમ્ ।

લઘ્વર્હત્રીતિસચ્છાસ્ત્રં સુખબોધં કરોમ્યહમ્ ॥ ૭ ॥

કુમારપાલ રાજાના આગ્રહથી પૂર્વે રચાયેલા અર્હત્રીતિ શાસ્ત્રમાંથી કાંઈક સાર લઈને, રાજા તથા પ્રજાઓના હિતને માટે શીઘ્ર-સ્મરણમાં રખાય તેવું અને સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું આ લઘુ-અર્હત્રીતિનામે સત્શાસ્ત્ર હું રચું છું.

ગ્રન્થારંભઃ ॥

एकदा वीरभगवान् राजगृहपुराद्वहिः ।

उद्याने समवासार्षीद्वૌતમાદિવ્રજેડિતઃ ॥ ૮ ॥

तदागमनवृत्तान्तं श्रुत्वा श्रेणिकभूमिराट् ।

जगाम वंदितुं तूर्णं समुत्कः सपरिच्छदः ॥ ૯ ॥

प्रणिपत्य जगन्नाथमुपविश्योचितस्थले ।

देशनान्ते चावसरं प्राप्य पप्रच्छ भूधनः ॥ ૧૦ ॥

એક દિવસે ગૌતમાદિમુનિના સમૂહે પૂજેલા શ્રી મહાવીર ભગવાન રાજગૃહ નગરની બહાર બાગમાં આવીને સમોસર્યા. તેમના પધારવાનું વૃત્તાન્ત સાંભળીને પૃથ્વીપતિ શ્રેણિક રાજા પોતાના સૈન્યે

સહિત દર્શનના ઉત્સાહવાળો ઉતાવળથી વાંદવાને બાગમાં ગયા. જગન્નાથ ભગવાન મહાવીર સ્વામીને પંચાંગ વંદન કરી યોગ્ય આસન પર વખાણ સાંભળવાને બેઠા. દેશના થઈ રહ્યા બાદ અવસર જોઈ પૃથ્વીપતિ શ્રેણિક તીર્થંકર ભગવાનને આ પ્રકારે પૂછવા લાગ્યા :

રાજપ્રશ્ના:

પુરા સ્વામિન્ રાજનીતિમાર્ગઃ કેન પ્રકાશિતઃ ।
કતિભેદશ્ચ કિંરૂપો જિજ્ઞાસેતિ ભૂશં મમ ॥ ૧૧ ॥
તત્સમાખ્યાહિ ભગવન્ કૃપાં કૃત્વા મમોપરિ ।
પરાર્થસાધને દક્ષાઃ ભવંતિ હિ મહાશયાઃ ॥ ૧૨ ॥

હે સ્વામિન્ ! રાજનીતિમાર્ગ પૂર્વે કોણે પ્રગટ કર્યો, તેના ભેદ કેટલા છે અને તેનું સ્વરૂપ શું ? એ જાણવાની મને ઘણી જ ઈચ્છા છે માટે કૃપા કરી મને કહો. આપ જેવા મહાશયો હમેશાં પરાર્થ સાધવામાં જ કુશળ હોય છે.

ઉત્તરાણિ

તતો જગાદ ભગવાન્ શૃણુ ભો મગધેશ્વર ।
કાલે ઽસ્મિન્નાદિમો ભૂપ ઋષભો ઽભૂજિનેશ્વરઃ । ૧૩ ।
સ એવ કલ્પદ્રુફલે ક્ષીણે કાલપ્રભાવતઃ ।
ભારતાન્ દુઃખિતાન્ દૃષ્ટ્વા કલિછદ્વપરાયણાન્ ॥૧૪॥
કારુણ્યાદ્યુગ્મજાતાન્ છિત્વા ધર્મં પુરાતનમ્ ।
વર્ણાશ્રમવિભાગં વૈ તત્સંસ્કારવિધિં પુનઃ ॥ ૧૫ ॥
કૃષિવાણિજ્યશિલ્પાદિવ્યવહારવિધિં તથા ।
નીતિમાર્ગં ચ ભૂપાનાં પુરપટ્ટનસંસ્થિતિમ્ ॥ ૧૬ ॥
વિદ્યાઃ સર્વાઃ ક્રિયાઃ સર્વાઃ ઐહિકામુષ્મિકા અપિ ।
પ્રાદુશ્ચકાર ભગવાન્ લોકાનાં હિતકામ્યયા ॥ ૧૭ ॥

શ્રેણિક રાજાનો પ્રશ્ન સાંભળીને ભગવાન મહાવીર સ્વામી બોલ્યા. હે મગધ દેશના રાજન્ ! આ યુગમાં આદિરાજા જિનેશ્વર ભગવાન્ ઋષભ દેવજી થયા. તેમણે જાણ્યું કે કાળના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષને ફળ થતાં નથી વળી કલિકાળનાં કપટથી વિંટળાયેલી ભારતી પ્રજા ઘણીજ દુઃખી છે, માટે દયા આવવાથી યુગલિયાંના પુરાતન ધર્મને ભેદી સંસ્કાર વિધિએ સહિત વર્ણ તથા આશ્રમ એ પ્રકારના વિભાગ પાડ્યા. ખેતી, વેપાર, શિલ્પાદિક કલાઓ, તથા વ્યવહારવિધિ અને રાજાઓનો નીતિમાર્ગ, પુર તથા નગરોની વ્યવસ્થા, તથા આ લોકની અને પરલોકની સઘળી વિદ્યાઓ તથા ક્રિયાઓ પણ, લોકોના હિતને માટે ભગવાન્ ઋષભ દેવજીએ પ્રકટ કરી.

તત્પુત્રો ભરતશ્ચક્રે નિધાય હૃદિ તદ્વચઃ ।

નિધાનનવકં પ્રાપ્તઃ નીતિધર્માદિમર્મ્મવિત્ ॥ ૧૮ ॥

ભગવાન્ રૂષભના પુત્ર ભરત જેમણે નવનિધાન પ્રાપ્ત કર્યા હતા અને નીતિ તથા ધર્મ વગેરેના મર્મ જાણ્યા હતા તેમણે પિતાનું વચન હૃદયમાં ધારણ કર્યું, અને -

આર્યવેદચતુષ્કં હિ જગત્સ્થિત્યૈ ચકાર સઃ ।

પુરુષાર્થાર્જને દક્ષાઃ યતઃ સ્યુર્નિર્ગિલાઃ પ્રજાઃ ॥૧૯॥

તત્તુ કાલાન્તરે શ્રષ્ટં જાતં હિંસાદિદૂષિતમ્ ।

મિથ્યાત્વિભિર્ગૃહિતં હિ સુવિધ્યાદિજિનાન્તરે ॥ ૨૦ ॥

તદાર્યૈસ્તત્પરિત્યજ્ય પૂર્વાચાર્યૈર્વિનિર્મિતાઃ ।

ગ્રન્થા અનેકશઃ સંત્યધુનાપિ પૃથિવીતલે ॥ ૨૧ ॥

તાનાશ્રિત્ય જનો લોકવ્યવહારે પ્રવર્તંતે ।

એતન્નિદાનમેતસ્ય જાનીહિ મગધાધિપ ॥ ૨૨ ॥

इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं ।

તેણે જગતની સ્થિતિને અર્થે આર્ય વેદ ચતુષ્ક રચ્યું. જે વડે સઘળી આર્ય પ્રજાઓ પુરુષાર્થ સંપાદન કરવામાં કુશળ થઈ. પરંતુ કેટલોક સમય જવા પછી સુવિધ્યાદિ સ્વામીના વખતમાં તે મિથ્યાત્વિઓએ ગૃહણ કર્યું, તેમના હિંસાદિ ધર્મથી દૂષિત થયેલું તે શાસ્ત્ર ભ્રષ્ટતાને પામ્યું, માટે આર્ય પુરુષોએ તેને તજી દીધું. પૂર્વના આચાર્યોએ રચેલા તેમાંનાં અનેક ગ્રન્થો હજી પૃથ્વીતલમાં અને તેમને અનુસરીને આર્યજનો લોકવ્યવહારમાં પ્રવર્તે છે, હે મગધદેશના રાજન્ ! મારા કહેવા પ્રમાણે નીતિશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિનું કારણ તું જાણજે.

इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरं दत्वा जगत्प्रभुः ।

प्रश्नान्तरसमाधानं यथा चक्रे तथोच्यते ॥ २३ ॥

જગત્પ્રભુ મહાવીર ભગવાને એ પ્રકારે શ્રેણિક રાજાને પ્રથમ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપીને બીજા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી તેના અંતઃકરણનું સમાધાન જે પ્રકારે કર્યું તે પ્રકાર વર્ણવે છે :

अथ नृपगुणाः ॥

तवादावुपयोगित्वान्नृपाणां मंत्रिणां गुणाः ।

प्रकाश्य च तथा तेषामेव शिक्षाश्च काश्चन ॥ २४ ॥

अव्यंगो१ लक्षणैः पूर्णः२ रूपसंपत्तिभृत्तनुः३ ।

अमदो४ जगदोजस्वी५ यशस्वी६ च कृपापरः७ ॥ २५ ॥

कलासु कृतकर्मा च८ शुद्धराजकुलोद्भवः९ ।

वृद्धानुग१૦ સ્ત્રિશક્તિશ્ચ૧૧ પ્રજારાગી૧૨ પ્રજાગુરુઃ૧૩ ॥ ૨૬ ॥

समर्थनः पुमर्थानां त्रयाणां सममात्रया१४ ।

કોશવાન૧૫ સત્યસંઘશ્ચ૧૬ ચરદ્દ૧૭ દૂરમંત્રદૃક્૧૮ ॥૨૭॥

आसिद्धिकर्मो१९ ह्योगी च२० प्रवीणः शस्त्र२१

શાસ્ત્રયોઃ૨૨ ।

નિગ્રહાર૩ નુગ્રહપરો૨૪ નિર્લંચો દુષ્ટશિષ્ટયોઃ ॥ ૨૮ ॥
 ઉપાયાર્જિતરાજ્યશ્રી૨૫ દાનશીલો૨૬ ધ્રુવંજયી૨૭ ।
 ન્યાયપ્રિયો૨૮ ન્યાયવેત્તા૨૯ વ્યસનાનાં વ્યાપાસકઃ૩૦ ॥ ૨૯ ॥
 અવાર્યવીર્યો ગાંભીર્યો૩૨ દાર્ય૩૩ ચાતુર્યભૂષિતઃ૩૪ ।
 પ્રણામાવધિકક્રોધઃ૩૪ સાત્વિક૩૬ સ્તાત્વિકો નૃપઃ ॥ ૩૦ ॥

ગ્રન્થારંભમાં વિશેષ ઉપયોગી જાણીને પ્રથમ રાજા તથા મંત્રિના સ્વાભાવિક ગુણો અને કેટલીક શિક્ષાઓ નિરૂપણ કરી છે, શુભ લક્ષણ યુક્ત, ખોડ વગરનો શરીરે રૂપાળો, મદરહિત, ઓજસ્વી, યશવાળો, કૃપાળુ, કળાવાનુ શુદ્ધ રાજકુલનું બીજ, વૃદ્ધોની સેવા કરનારો, ત્રણે શક્તિવાળો, પ્રજા પર પ્રીતિ રાખનાર, પ્રજાઓનો સ્વામી, સમાન અંશથી પુરૂષનાં ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરૂષાર્થને સમર્થન કરનાર, ભંડારવાળો, વચન પાળનારો, જાસુસો મારફત તપાસ રાખનાર, દૂરંદેશી, કાર્યસિદ્ધિ પર્યંત કામ કરનાર, ઉદ્યોગી, શસ્ત્ર તથા શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ, દુષ્ટ તથા શિષ્ટને નિગ્રહ અને અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર, લાંચ નહિ લેનારો, ઉપાયથી રાજ્યલક્ષ્મીની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનારો, દાતાર, અવશ્ય જીત મેળવનારો, ન્યાયપ્રિય, ન્યાયવેત્તા, વ્યસનોને ફેડનારો, પુષ્કળ બળવાળો, ગંભીર, ઉદાર, ચતુર, ક્ષમા માગવા સુધી કોપ કરનારો, સત્વગુણી તથા તત્ત્વવિદ્યાને જાણનાર, એટલા ગુણવાળો રાજા હોવો જોઈએ.

નૃપાણાં નિયમશિક્ષા

દેવાન્ ગુરૂન્ દ્વિજાંશ્ચૈવ કુલ્યજ્યેષ્ઠાંશ્ચ લિંગિનઃ ।
 વિહાય ભવતાન્યેષાં ન વિધેયા નમસ્કૃતિઃ ॥ ૩૧ ॥
 ન સ્પૃષ્ટં ક્વાપિ ભોક્તવ્યં નાન્યેન સહ ભોજનમ્ ।
 ન શ્રાદ્ધભોજનં કાર્યં ભોક્તવ્યં નાન્યવેશ્મનિ ॥ ૩૨ ॥

૧. પ્રભાવ શક્તિ મંત્ર શક્તિ અને ઉત્સાહ શક્તિ.

અગમ્યાસ્પૃશ્યનારીણાં વિધેયો નૈવ સંગમઃ ।

પ્રેણ ધારિતં વસ્ત્રં નો ધાર્યં ભૂષણં તથા ॥ ૩૩ ॥

શયનં પરશય્યાયામાસનં ચ પરાસને ।

પરપાત્રે ભોજનં ચ વર્જયેત્સર્વદા નૃપઃ ॥ ૩૪ ॥

નૈવારોપ્યા ગુરુન્મુત્ત્વા સ્વશય્યાસનવાજિષુ ।

સ્વે રથે વારણે ચૈવ પર્યાણે ક્રોડ એવ ચ ॥ ૩૫ ॥

કાંજિકં કથિતાન્નં ચ યવાન્નં તૈલમેવ ચ ।

ન ભોક્તવ્યં ક્વચિદ્રાજા પંચોદુંબરજં ફલમ્ ॥ ૩૬ ॥

દેવ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ, કુલવૃદ્ધ તથા સાધુ એટલા સીવાય રાજાએ કોઈને નમસ્કાર કરવો નહિ, કોઈએ સ્પર્શ કરેલું અન્ન તેણે ખાવું નહિ તેમ કોઈના ભેગાં જમવા બેસવું નહિ. શ્રાદ્ધનું અન્ન જમવું નહિ, પારકે ઘેર પણ જમવા ન બેસવું. નહિ ગમન કરવા યોગ્ય અને અડકી ન શકાય તેવી સ્ત્રીઓનો સંગ રાજાએ કરવો નહિ. બીજાએ પહેરેલું વસ્ત્ર તથા ઘરેણું રાજાએ ન પહેરવું. પારકી શય્યામાં સુવું નહિ, બીજાના આસન પર બેસવું નહિ, અને પારકા વાસણમાં જમવાનું સર્વદા ત્યાગ કરવું, પોતાને બેસવાના આસન શય્યા ઘોડા રથ હાથી વિગેરે વાહનો પર ગુરુ જન સિવાય રાજાએ બીજાને બેસાડવું નહિ. કાંજી, કોહેલું અન્ન, જવ, તેલ અને પાંચે ઉદંબર જાતિના ફળ એટલું અન્ન રાજાએ ભક્ષણ કરવાં નહિ.

નૃપાણા નીતિશિક્ષા ॥

અપરાધસહસ્રેઽપિ યોષિદ્વિજતપસ્વિનાં ।

ન વધો નાંગવિચ્છેદસ્તેષાં કાર્યં પ્રવાસનમ્ ॥ ૩૭ ॥

દેવદ્વિજગુરુણાં ચ લિંગિનાં ચ સદૈવ હિ ।

અભ્યુત્થાનમસ્કારપ્રભૃત્યા માનમાચર ॥ ૩૮ ॥

ધર્માર્થકામાન્ સંદધ્યા અન્યોન્યમવિરોધિતાન્ ।
 પાલયસ્વ પ્રજાઃ સર્વાઃ સ્મૃત્વાં સ્મૃત્વા ક્ષણે ક્ષણે ॥૩૧॥
 મંત્રિભિઃ સેવકૈશ્ચૈવ પીડ્યમાનાઃ પ્રજા નૃપ ।
 ક્ષણે ક્ષણે પાલયેથાઃ પ્રમાદં તત્ર માચર ॥ ૪૦ ॥
 દંડ્યા ન લોભતઃ કેચિન્ન ક્રોધાન્નાભિમાનતઃ ।
 દોષાનુસારી દંડશ્ચ વિધેયઃ સર્વદા ત્વયા ॥ ૪૧ ॥
 હિત્વાલસ્યં સદા કાર્યં નીત્યા કોષસ્ય વર્દ્ધનમ્ ।
 પ્રજાયાઃ પાલનં નીત્યા નીત્યા રાષ્ટ્રહિતં પુનઃ ॥ ૪૨॥
 કદાપિ ન હિ મોક્તવ્યો નીતિમાર્ગો હિતેચ્છુભિઃ ।
 સ્યાન્ન્યાયવર્જિતો ભૂપ ઇહામુત્ર ચ દુઃખભાક્ ॥ ૪૩॥

યદુક્તઃ:-

દુષ્ટસ્ય દંડઃ સુજનસ્ય પૂજા
 ન્યાયેન કોશસ્ય ચ સંપ્રવૃદ્ધિઃ ।
 અપક્ષપાતો રિપુરાષ્ટ્રરક્ષા
 પંચૈવ યજ્ઞાઃ કથિતા નૃપાણામ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ, અને તપસ્વીઓએ અનેક અપરાધ કર્યા હોય તેમ છતાં મારી નાંખવાની અગર અંગ છેદવાની શિક્ષા કરવી નહિ પણ તેમને દેશ નીકાલ કરવા. દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ તથા સાધુઓને સામા જઈ નમસ્કાર વગેરે આદર સત્કાર કરી માન આપવું. ધર્મ, અર્થ તથા કામ એ ત્રણે પુરુષાર્થમાં પરસ્પર વિરોધ ન આવે એવી રીતે સાધવા. ક્ષણે ક્ષણે રાજાએ સઘળી પ્રજાને યાદ કરીને તેમનું પાન કરવું. મંત્રીઓ તથા સેવકોથી પીડાતી પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવામાં જરા આળસ કરવું નહિ. વળી હે રાજન્ ! લોભ, ક્રોધ તથા અભિમાનથી કોઈને દંડ કરવો નહિ. પણ હંમેશાં તેમના ગુનાના પ્રમાણમાં શીક્ષા કરવી. પોતાનું હિત ઈચ્છનાર રાજાઓએ પ્રજા

પાલન, દેશ આબાદી તથા પૈસાનો જમાવ નીતિથી કરવો, કદી પણ તેણે ન્યાયમાર્ગનું ઉલ્લંઘન કરવું નહિ. અન્યાય કરનાર રાજા આ લોક તથા પરલોકમાં દુઃખ ભોગવે છે. કહ્યું છે કે :- અપરાધિને દંડ, સત્પુરુષને સત્કાર, ન્યાયમાર્ગથી ભંડારનો વધારો, અપક્ષપાત તથા શત્રુઓથી દેશનું રક્ષણ એ પાંચ રાજાઓના યજ્ઞ કલ્યા છે.

અંગરક્ષાન્સૌવિદલ્લન્ મંત્રિણો દંડનાયકાન્ ।

સૂપકારાન્ દ્વારપાલાન્ કુર્યાદ્વંશક્રમાગતાન્ ॥ ૪૫ ॥

વર્જયેત્મૃગયાં દ્યૂતં વેશ્યાં દાસીં પરસ્ત્રિયઃ ।

સુરાં વચનપારુષ્યં તથા ચૈવાર્થદૂષણમ્ ॥ ૪૬ ॥

વૃથાર્થદંડપારુષ્યં વાદ્યં ગીતં તથાધિકમ્ ।

નૃત્યાવલોકનં ભૂયો દિવા નિદ્રા ચ સંતતમ્ ॥ ૪૭ ॥

પરોક્ષનિંદા વ્યસનાન્યેતાનિ પરિવર્જયેઃ ।

ન્યાયાન્યાયપરામર્શે નીરક્ષીરવિવેચને ॥ ૪૮ ॥

ન પક્ષપાતો નોદ્વેગસ્ત્વયા કાર્યઃ કદાચન ।

સ્ત્રીणां શ્રીणाં વિપક્ષાणाં નીચાનાં રસિતાગસાં ॥ ૪૯ ॥

મૂર્ખાणाં ચૈવ લુબ્ધાનાં મા વિશ્વાસં કૃથાઃ ક્વચિત્ ।

દેવગુર્વારાધને ચ સ્વપ્રજાનાં ચ પાલને ॥ ૫૦ ॥

પોષ્યપોષણકાર્યે ચ મા કુર્યાત્પ્રતિહસ્તકાન્ ।

કાર્યઃ સંપદિ નોત્સેકો ધૈર્યછેદો ન ચાપદિ ॥ ૫૧ ॥

એતદ્વયં નિગદિતં બુધૈરુત્તમલક્ષણમ્ ।

શાસ્ત્રૈર્દાનૈઃ પ્રપાખોજ્યૈઃ પ્રાસાદૈશ્ચ જલાશયૈઃ ॥ ૫૨ ॥

યશસ્કરૈ રમામિશ્ચ પૂરયેત્સકલામિલાં ।

ઘાતયેત્શત્રુવંશ્યાંશ્ચ પોષયેત્સુહૃદન્વયં ॥ ૫૩ ॥

શક્તિત્રિકમુપાયાનાં ચતુષ્કં ચાગસસકં ।

વર્ગત્રયં સદૈતાનિ રક્ષણીયાનિ યત્નતઃ ॥ ૫૪ ॥

તત્ર પ્રભૂત્સાહમંત્રાઃ શક્તયઃ સમુદાહતાઃ ।
 ઉપાયાઃ સામદામ્ની ચ દંડભેદાવિતિ ક્રમાત્ ॥ ૫૫ ॥
 સ્વામ્યમાત્યસુહૃત્કોશરાષ્ટ્રદુર્ગબલાનિ ચ ।
 સસાંગા નીતિરાજ્યસ્ય પ્રકૃતિશ્ચાષ્ટમા ક્વચિત્ ॥ ૫૬ ॥
 ષડ્ગુણાશ્ચ સમાચ્ચાતા રાજ્યસ્તંભોપમા ઇમે ।
 સંધિવિગ્રહયાનાસનાશ્રયદ્વૈધભાવનાઃ ॥ ૫૭ ॥
 પાલયેશ્ચ પ્રજાઃ સર્વાઃ સ્વપરાપેક્ષયોઙ્ગિતઃ ।
 દુષ્ટાન્ પ્રજાપીડકાંશ્ચ તથા રાજ્યપદૈષિણઃ ॥ ૫૮ ॥
 ગુરુદેવભિદઃ શત્રૂન્ ચૌરાન્ પ્રાણૈર્વિયોજયેત્ ।
 સર્વદાઃ દંડનીયાશ્ચ લંચાગ્રાહિનિયોગિનઃ ॥ ૫૯ ॥
 યથા સ્યુઃ સુસ્થિતાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ કાર્યં તથા સદા ।
 ઇત્યેષા ભવતા શિક્ષા કરણીયા દૃઢાત્મના ॥ ૬૦ ॥

અંગ રક્ષકો, કંચુકિયો, મંત્રિ, છડીદાર, રસોઈયો તથા દ્વારપાળો
 વંશ પરંપરા ચાલ્યા આવેલા રાજાએ રાખવા. શિકાર, જુગટું, વેશ્યા,
 દાસી અને પરસ્ત્રીનો સંગ કદી કરવો નહિ. દારૂ, વચનનું કઠોરપણું
 અને મિથ્યા વ્યયનો રાજાએ ત્યાગ કરવો. વગર કારણે દંડવું,
 નિષ્કુરપણું, ગાવા બજાવવાનો છંદ, વારે વારે નાચ જોવા તથા
 હમેશાં દિવસે સુવું અને પરોક્ષ નીંદા એટલા વ્યસન તેણે હમેશાં
 તજવાં. દુધ તથા પાણીનું જેમ હંસ પૃથક્કરણ કરે છે તેમ રાજાએ
 ન્યાય અને અન્યાય ખોળવામાં પક્ષપાત તેમ ઉદ્વેગ કદી કરવો નહિ.
 સ્ત્રી, લક્ષ્મી, શત્રુ, નીચ તથા દારૂના અપરાધિઓ અને મૂર્ખ તથા
 લોભીઆનો પણ કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ. દેવ તથા ગુરુની સેવા,
 પ્રજાનું પાલન અને પોષ્ય વર્ગના પોષણનું કામ બીજાના હાથમાં
 સોંપવું નહિ. સંપત્તિ સમયમાં છકી જવું નહિ તેમ વિપત્તિમાં ધીરજ
 ન છોડવી, એ બન્ને લક્ષણ વિદ્વાનોએ ઉત્તમ ગણેલાં છે. યશને

કરવાવાળા તથા અસંખ્યા શાસ્ત્ર, દાન ભોજનશાળાઓ, પરબો, પ્રાસાદો તથા જળાશયોથી પૃથ્વીને શણગારવી. શત્રુઓના વંશજોનો નિર્મૂલ કરવો, મિત્રના વંશનું પોષણ કરવું, ત્રણ શક્તિઓ, ચાર ઉપાય, સાત અંગ, અને ત્રિવર્ગ એટલાનું પ્રયત્ન વડે નિરંતર રક્ષણ કરવું. ઉત્સાહ, મંત્ર તથા બળ એ ત્રણ શક્તિઓ કહેલી છે. સામ, દામ, દંડ તથા ભેદ એ ચાર ઉપાય છે, અને સ્વામી, પ્રધાન, મુદ્દદ, કોશ, રાષ્ટ્ર (દેશ) કીલ્લા તથા સૈન્ય એ રાજાઓનાં સાત અંગ છે. કેટલાક પ્રકૃતિને રાજનું આઠમું અંગ ગણે છે. સંધિ વિગ્રહ, યાન, આસન, આશ્રય અને દ્વૈધીભાવ એ છ ગુણોને રાજ્યના સ્તંભની ઉપમા આપેલી છે. મારા તારાની અપેક્ષા વિના સર્વ પ્રજાનું પાલન કરવું, દુષ્ટ, પ્રજા પીડનારા, રાજ્યાભિલાષી, દેવ ગુરુનો નાશ કરનારા, શત્રુ અને ચોરોને મારી નાંખવા. લાંચ લેનારા અધિકારીઓને હમેશાં શિક્ષા કરવી. રાજનૂ ! તારે દૃઢપણે રહી ઉપર બતાવેલી શિખામણ ધારણ કરવી. અને જેમ બને તેમ પોતાની સઘળી પ્રજાઓ સુખથી રહી શકે તેમ કરવું.

મંત્રિગુણાઃ

કુલીનઃ કુશલો ધીરો દાતા સત્યસમાશ્રિતઃ ।

ન્યાયૈકનિષ્ઠો મેધાવી શૂરઃ શાસ્ત્રવિચક્ષણઃ ॥ ૬૧ ॥

સર્વવ્યસનનિર્મુક્તો દંડનીતિવિશારદઃ ।

પુરુષાન્તરવિજ્ઞાતા સત્યાસત્યપરાક્રમઃ ॥ ૬૨ ॥

કૃતાપરાધસોદર્યે શત્રાવપિ સમાશયઃ ।

ધર્મકર્મરતેઃ નિત્યમનાગતવિમર્શકઃ ॥ ૬૩ ॥

અત્યાસ્તિક્યાદિમતિષુ ચતસૃષ્વપિ બદ્ધધીઃ ।

ભક્તઃ ષડ્દર્શનેષ્વેવ ગુરુદેવાદ્યુપાસકઃ ॥ ૬૪ ॥

નિત્યમાચારનિરતઃ પાપકર્મપરાડ્મુખઃ ।

સદા વિચારયેન્ન્યાયં ક્ષીરનીરવિવેચનમ્ ॥ ૬૫ ॥

કુલક્રમાગતં માત્રં નૃપયોગ્યમુદીરયેત્ ।

ઈદૃશઃ પુરુષો મંત્રી જાયતે રાજ્યવૃદ્ધિકૃત્ ॥ ૬૬ ॥

સદ્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો, ધીરવાન, દાનેશ્વરી, સત્યવાદી, ન્યાયી, બુદ્ધિવાન, શૂરવીર, શાસ્ત્રને જાણવાવાળો, નિરવ્યસની, દંડનીતિને જાણનાર, પુરૂષ પરીક્ષક, સત્યાસત્ય જોળવામાં પરાક્રમી, મિત્ર તથા શત્રુના અપરાધમાં સમાન આશયવાળો, ધર્મકાર્યમાં કુશળ, હમેશાં ભવિષ્યનો વિચાર કરનાર, આસ્તિક્ય આદિ ચાર પ્રકારની બુદ્ધિમાં દૃઢ દૃષ્ટિવાળો, ષટ્દર્શનને ભજનારો, ગુરુ તથા દેવાદિકનો ઉપાસક, સદાચાર પાળનારો, પાપ કર્મ થકી વિમુખ, ક્ષીર તથા નીરની પેઠે સતત ન્યાયને વિચારનાર, કુલ પરંપરાથી ચાલતાં આવેલાં યોગ્ય માર્ગ બતાવનાર, એટલા ગુણયુક્ત મંત્રી રાજ્યને વૃદ્ધિ કરનારો થાય છે.

મંત્રિશિક્ષા

ક્રોધાલ્લેભાત્તથોત્સેકાદ્દર્પાદપથિ વર્તનમ્ ।

વર્જનીયં સદામાતૈર્વાચ્યં નિત્યં યથાહિતમ્ ॥ ૬૭ ॥

વ્યવહારે ન કસ્યાપિ પક્ષઃ કાર્યસ્ત્વયાનઘ ।

પ્રજાહિતૈકનિષ્ઠત્વં ધારણીયં નિરંતરં ॥ ૬૮ ॥

પરામર્શં વિધાયોશ્ચૈઃ રાજ્યાંગેષુ ચ વૈરિષુ ।

તથા કાર્યં યથા સ્વામિકાર્યે હાનિર્ન જાયતે ॥ ૬૯ ॥

ક્રોધથી, લોભથી, ઉત્સેકથી અથવા દર્પથી મંત્રિએ અવળે માર્ગે કદિ ચાલવું નહિ, રાજાનું જે પ્રકારે હિત થાય તે જ પ્રકારે મંત્રીએ બોલવું. હે પાપરહિત ! વ્યવહારમાં તારે કોઈનો પણ પક્ષ કરવો નહિ. નિરંતર પ્રજાના હિત તરફ જ લક્ષ રાખવો. રાજ્યના અંગો

તથા શત્રુઓના વિષયમાં પુખ્ત વિચાર કરી જેમ રાજ્યને હાનિ ન થાય તેમ વર્તવું.

પૂર્વોક્તાચરિતફલમાહ

નૃપામાત્યૌ યદિ સ્યાતાં પૂર્વોક્તગુણધારકૌ ।
 તદા પ્રવર્તેતે નીતિર્ન ચ સ્યાદ્ દ્વિષદાગમઃ ॥ ૭૦ ॥
 પૂર્વોક્તશિક્ષયા યુક્તઃ પ્રાતરુત્થાય ભૂપતિઃ ।
 મંગલાતોદ્દનાદેન સ્મરેત્યંચનમસ્કૃતિમ્ ॥ ૭૧ ॥
 કૃત્વા પ્રાભાતિકં કૃત્યં સ્નાત્વા ગત્વા જિનાલયે ।
 જિનભક્તિં વિધાયોચ્ચૈઃ પરિચ્છદસમાવૃતઃ ॥ ૭૨ ॥
 ગુરુશ્ચેત્તર્હિ તત્પાદનતિં કૃત્વા તદગ્રતઃ ।
 સ્થિત્વા તદ્દેશનાં શ્રુત્વાભિયુક્તઃ સુસમાહિતઃ ॥ ૭૩ ॥
 આગત્ય ચ સમામધ્યે સ્થિત્વા સિંહાસને તતઃ ।
 મંત્રિયુક્પાર્થિવઃ સર્વરાજચિન્હસમન્વિતઃ ॥ ૭૪ ॥
 પશ્યત્સભાગતાન્સર્વાન્ રાજ્યકર્માધિકારિણઃ ।
 સેનાપતિતલારક્ષપ્રભૃતીંશ્ચ ચરાનપિ ॥ ૭૫ ॥
 લક્ષણાનિ સ્વકર્માણિ ચૈષાં પ્રસ્તાવયોગતઃ ।
 કથ્યન્તે ડ્રય યથા પ્રોક્તાન્યાગમે નીતિકોવિદૈઃ ॥ ૭૬ ॥

પૂર્વે દર્શાવેલા ગુણયુક્ત રાજા તથા પ્રધાન જે રાજ્યમાં હોય ત્યાં નીતિનો પ્રચાર થાય છે, તેના રાજ્યમાં શત્રુઓ આવી શકતા નથી. ઉક્તનીતિવાળા રાજાએ મંગળ વાજાંત્રો નાદ સાંભળતાં જ પ્રાતઃકાળમાં વહેલો ઉઠી પંચપરમેષ્ઠીના નમસ્કારને સંભારવા, પછી તેણે સ્નાન કરી પ્રભાતનું કર્મ આચરી પોતાની સવારી સહિત જિનમંદીરમાં જઈ ઉચ્ચ પ્રકારની ભક્તિ આદરવી, ગુરુ નજીક હોય તો તેના ચરણમાં નમસ્કાર કરી સાવધાનતાથી તેમની આગળ યોગ્ય આસન પર બેસી દેશના સાંભળવી, પછી સઘળાં રાજ્ય ચિન્હ ધારણ

કરેલા રાજાએ મંત્રી સહિત (કચેરી) માં જવું. રાજ્યસભામાં બીરાજેલા સેનાપતિથી આરંભી જાસુસો સુધીના સઘળા નોકર વર્ગને તપાસવા. પ્રસ્તુત વિષય છે માટે નીતિશાસ્ત્રજ્ઞોએ આગમ-શાસ્ત્રમાં કહેલાં એમનાં લક્ષણ અને કર્મ અત્રે કહેવાશે.

સેનાપતિલક્ષણાનિ ॥

તદ્યથા -

સેનાપતિર્ભવેદ્દક્ષઃ યશોરાશિર્મહાબલઃ ।
 સ્વભાવતઃ સદાતપસ્તેજસ્વી સાત્ત્વિકઃ શુચિઃ ॥ ૭૭ ॥
 યવનાદિલિપૌ દક્ષો મ્લેચ્છભાષવિશારદઃ ।
 તતો મ્લેચ્છપ્રભૃતિષુ સામદામાદ્યુપાયકૃત્ ॥ ૭૮ ॥
 વિચારપૂર્વકાભાષો યથાવસરવાક્યવિદ્ ।
 ગંભીરમધુરાલાપી નીતિશાસ્ત્રાર્થકોવિદઃ ॥ ૭૯ ॥
 જાગરૂકો દીર્ઘદર્શી સર્વશાસ્ત્રકૃતશ્રમઃ ।
 જ્ઞાતયુદ્ધવિધિશ્ચક્રવ્યૂહાવ્યૂહવિશેષવિત્ ॥ ૮૦ ॥
 સાવહિત્યસ્યાપિ તૂર્ણ દંભાદંભાદિભાવવિત્ ।
 પ્રત્યુત્પન્નમતિશ્ચૌરોઽમૂઢઃ કાર્ય્યશતેષ્વપિ ॥ ૮૧ ॥
 સ્વામિભક્તઃ પ્રજાપ્રેષ્ઠઃ પ્રસન્નચિત્તઃ ।
 દુર્દર્શનો દ્વિષાં વીરરસાવેશે ભયંકરઃ ॥ ૮૨ ॥
 લંચાદિલોભાનાકૃષ્ટઃ સ્વામિકાર્યેકસાધકઃ ।
 સલ્લક્ષણઃ કૃતઙ્ગશ્ચ દયાલુર્વિનયી નયી ॥ ૮૩ ॥
 જેતવ્યવર્ષે નિમ્નોચ્ચજલશૈલાદિદુર્ગવિત્ ।
 નાનાવિષમદુર્ગાણાં ભંગાદાનાદિમર્મવિત્ ॥ ૮૪ ॥
 સંઘાને પ્રતિભિન્નાનાં સંહતાનાં ચ ભેદને ।
 ઉપાયજ્ઞો પ્રયાસેન દ્વિષતૈવં દ્વિષં જયેત્ ॥ ૮૫ ॥

સેનાપતિ ડાહ્યો, બળવાન અને અનેક યશ સંપાદન કરેલો

હોવો જોઈએ. હમેશાં ગરમ મીજાજનો, તેજસ્વી, સત્વગુણી, પવિત્ર, યવન આદિ અનેક લીધીયોને લખી વાંચી જાણનાર, મ્લેચ્છ ભાષાઓનું જ્ઞાન ધરાવનાર, મ્લેચ્છાદિ અન્ય વર્ણને સામ દામાદિ ભેદથી વશ કરનાર, અવસરને શોભે તેવી વિચારપૂર્વક બોલનાર અને અવસરોચિત વચનને જાણનારો, ગંભીર, મીઠી મીઠી વાતો કહેનારો, નીતિશાસ્ત્રને સંપૂર્ણ જાણનારો, પંડિત, જાગરૂક, દીર્ઘદર્શી, સર્વ શાસ્ત્રને જાણનાર, યુદ્ધમાં ચક્ર વ્યૂહાવ્યૂહાકાર સૈન્યને ગોઠવવામાં કુશળ, અને તેના ભેદને જાણનારો, આકાર ગુપ્ત મનુષ્યના કપટના તેમજ પ્રમાણિકપણના અભિપ્રાયને જાણનારો, સમય સૂચકતાવાળો, ચોરના જેવી દૃષ્ટિવાળો, સેંકડો કાર્યમાં પણ ચાલાક, રાજ્યભક્ત, પ્રજાપ્રિય, પ્રસન્ન નેત્ર તથા મુખવાળો, શત્રુઓને તાપ ઉપજાવે તેવા દેખાવવાળો વીરરસના આવેશમાં ભયંકર લાગે તેવો, લાંચ વગેરે લાલચોથી લોભાય નહિ તેવો, પોતાના સ્વામીનું કાર્ય સાધવામાં કુશળ, સારાં લક્ષણવાળો, કૃતશી, દયાળુ, નમ્ર, ન્યાયી, જીતવા યોગ્ય પ્રદેશની નીચી, ઉંચી જમીન, જલાશયો, શૈલાદિ કીલ્લાઓ વગેરેને જાણવાવાળો, અનેક પ્રકારે વિષમ ચડાવના કિલ્લાઓને શીરીને તોડવા અથવા જીતવા, તેના મર્મને જાણનાર, શત્રુઓને સંધિ કરાવાનાં અને મિત્રોને તુટ પાડવાના ઉપાયોને જાણનાર, શત્રુને શત્રુઓ વડે પ્રયાસથી જીતનાર એટલા ગુણવાળો સેનાપતિ યોગ્ય છે.

સેનાપતિશિક્ષા

ત્વયા પરબલાવેશો બુદ્ધ્યા બાહુબલેન ચ ।

ભંજનીયો વિધેયો ન વિશ્વાસઃ કસ્યચિત્ પરં ॥ ૮૬ ॥

પરસ્ય મંડલં પ્રાપ્ય કાર્યા નાનવધાનતા ।

અલ્પે ઽપિ પરસૈન્યે ચ મહાન્ કાર્ય ઉપક્રમઃ ॥ ૮૭ ॥

દેશં કાલં બલં પક્ષં ષડ્ગુણ્યં શક્તિસંગમં ।

વિલોક્ય ભવતા શત્રુરભિયોજ્યો ન ચાન્યથા ॥ ૮૮ ॥

સ્વસ્વામિને જયો દેયઃ કાર્યં સ્વપ્રાણરક્ષણં ।

દંડનાયકમુત્કૃષ્ટમિત્યેવં શિક્ષયેદુરુઃ ॥ ૮૯ ॥

બુદ્ધિબળથી કિંવા બાહુબળથી શત્રુ લશ્કરને તોડી પાડવું, શત્રુપક્ષનો ભરોસો રાખવો નહિ. પરરાજ્યમાં જઈને જરા પણ ગાંફેલ થવું નહિ, થોડું પણ શત્રુનું સૈન્ય જોઈ મોટો ઉપક્રમ કરી રાખવો. દેશ, કાળ, સૈન્ય, પક્ષ ષડ્ગુણ તથા શક્તિ જોઈને શત્રુઓની સાથે લડવું, વગર વિચારે યુદ્ધ કરવું નહિ. પોતાના રાજાને જય આપવો અને પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ કરવું. એ પ્રકારે ઉત્તમ દંડનાયકને ગુરુ શીખવે છે.

સામાન્યતઃ સર્વેષાં કર્માધિકારિણાં તત્કર્મબોધિકાઃ

શિક્ષાઃ

કુલીનાઃ કુશલા ધીરાઃ શૂરાઃ શાસ્ત્રવિશારદાઃ ।

સ્વામિભક્તા ધર્મરતાઃ પ્રજાવાત્સલ્યશાલિનઃ ॥ ૯૦ ॥

સર્વવ્યસનનિર્મુક્તાઃ શુચયો લોભવર્જિતાઃ ।

સમાશયાશ્ચ સર્વેષુ નૃપવસ્તુસુરક્ષકાઃ ॥ ૯૧ ॥

પરાપેક્ષાવિનિર્મુક્તાઃ ગુરુભક્તાઃ પ્રિયંવદાઃ ।

મહાશયા મહાભાગ્યાઃ ધર્મે ન્યાયે સદા રતાઃ ॥ ૯૨ ॥

અપ્રમાદાઃ પ્રસન્નાશ્ચ પ્રાયઃ કીર્તિપ્રિયા અપિ ।

કર્માધિકારે યોગ્યાઃ સ્યુરીદૃશાઃ પુરુષાઃ પરે ॥ ૯૩ ॥

इति सामान्यतः सर्वेषां कर्माधिकारिणां लक्षणानि

स्वामिना यदि यत्कर्म न्यस्तं विश्वासतस्त्वयि

अत्र प्रमादो नो कार्यो विधेयं स्वामिवांचितम् ॥ ९४ ॥

प्रजा न पीडनीयस्तु स्वयं पत्युर्न कर्म च ।

अर्जनीयं नयाद्वित्तं न हेयं सत्यमुत्तमम् ॥ ९५ ॥

પ્રજાધને નૃપસ્વે ચ ન કાર્યા કર્હિચિત્સ્પૃહા ।

એવ શિક્ષા સદા દેયા સર્વકર્માધિકારિષુ ॥ ૧૬ ॥

હવે સામાન્યથી સર્વ રાજ્યકારભારીઓના લક્ષણો કહે છે -
કુલીન, કુશળ, ધીર, શુરવીર, શાસ્ત્રજ્ઞ, સ્વામીભક્ત ધર્મમાં શ્રદ્ધાવાળા,
પ્રજાનું ભલું ચાહનારા, સર્વ વ્યસનરહિત, પવિત્ર નિર્લોભી, સર્વ પ્રત્યે
સમભાવવાળા, રાજાની વસ્તુઓનું રક્ષણ કરવાવાળા પારકાની આશા
નહિ રાખનારા, પ્રિય બોલનારા, મહાશય, ભાગ્યશાળી, સર્વદા ધર્મ
તથા ન્યાયને અનુરાગી, આળસ વગરના, આનંદી, બહુધા કીર્તિના
ભુખ્યા, એટલા ગુણવાળા પુરુષો રાજાની નોકરીમાં રહેવા યોગ્ય છે.
સઘળા નોકર વર્ગનાં એ સામાન્ય લક્ષણ કહ્યાં. સ્વામિએ વિશ્વાસથી
જે કામ સોંપ્યું તેમાં પ્રમાદ ન કરતાં તેની ઈચ્છા પ્રમાણે અવશ્ય
કરવું. પ્રજાને પિડવી નહિ અને રાજાનું કાર્ય બગાડવું નહિ, ન્યાયથી
ધન મેળવવું, કોઈ દિવસ સર્વોપરી સત્યને છોડવું નહિ. પ્રજા તથા
રાજાના ધન પર કદિ ઈચ્છા કરવી નહિ. ઉપર પ્રમાણે સર્વ નોકર
વર્ગને સદા શીખામણ આપવી.

દૂતલક્ષણાનિ

મધ્વામ્લકટુતિક્તેષુ વાગ્ભેદેષુ વિચક્ષણાઃ ।

ઔત્પત્તિક્વ્યાદિધીયુક્તાઃ શીઘ્રકાર્યવિધાયિનઃ ॥ ૧૭ ॥

વિનીતાઃ સ્વામિભક્તાશ્ચ સ્વામિકાર્યેકતત્પરાઃ ।

સર્વભાષાસુ દક્ષાશ્ચ પ્રાયેણ સ્યુર્દ્વિજાશ્ચરાઃ ॥ ૧૮ ॥

મીઠી, ખાટી, તીખી તથા કડવી એ પ્રકારના વાણીભેદમાં
વિચક્ષણ, સમય સૂચકતા આદિ બુદ્ધિવાળા, શીઘ્ર કાર્ય કરનારા,
વિનયવાળા, સ્વામિભક્ત, ધણીના કાર્યમાં તત્પર, સઘળી ભાષાઓના
જ્ઞાનવાળા દૂત હોવા જોઈએ. ઘણું કરીને દૂત બ્રાહ્મણેજ હોઈ શકે.

સ્વસ્વામિને વૃથોત્સાહો ન દેયો રમસાત્કદા ।

પરપ્રસાદો નાપેક્ષ્યઃ કાર્યં સત્યનિવેદનમ્ ॥ ૧૧ ॥

સ્વામિપ્રતાપસંવૃદ્ધિઃ કાર્યાં સર્વત્ર ચ ત્વયા ।

જ્ઞાત્વાન્યભાવં તદ્વાચ્યં યત્સ્યાત્સ્વામ્યર્થસાધકમ્ ॥૧૦૦॥

તેષાં વિજ્ઞાપનં સમ્યક્ શ્રુત્વા મંત્રિયુતા નૃપઃ ।

હિતાહિતં વિચિચ્ચાથ કુર્યાદ્રાષ્ટ્રહિતં ભૃશં ॥ ૧૦૧ ॥

ઇત્યાચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રવિરચિતે ચૌલુક્યવંશભૂષણકુમાર-
પાલશુશ્રૂષિતે લઘ્વર્હન્નીતિશાસ્ત્રે ભૂમિકાભૂપાલાદિગુણર્વણનો નામ
પ્રથમોઽધિકારઃ ॥ ૧ ॥

ઉતાવળથી પોતાના સ્વામિને ખોટો ઉત્સાહ કદી આપવો નહિ,
પારકી મહેરબાનીની કદી આશ રાખવી નહિ, સ્વામિ પાસે ખરેખરું
કદી દેવું. પોતાના રાજાના પ્રતાપની સર્વ સ્થળે અત્યંત વૃદ્ધિ કરવી.
બીજાનો ભાવ જાણી લઈ જેથી સ્વામિનો અર્થ સધાય એટલું જ
કહેવું. પ્રધાન સાથે રાજાએ પણ એ દુતોનું વિજ્ઞાપન રૂડે પ્રકારે
સાંભળી હિતાહિતનો વિચાર કરી દેશનું અત્યંત હિત થાય તેમ
કરવું. ચૌલુક્ય વંશના ભૂષણ રૂપ કુમારપાળ રાજાએ સાંભળેલા અને
આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રે રચેલા અર્હન્નીતિ શાસ્ત્રમાંથી ભૂમિકા તથા ભૂપાલ
ઈત્યાદિ પુરુષોના ગુણના વર્ણન રૂપ આ પ્રથમ અધિકાર થયો.

જગન્નાથં સનાથં ચાદ્ભુતલક્ષ્મ્યોર્જિતપ્રભં ।

પ્રત્યૂહનાશને દક્ષમજિતં સમુપાસ્મહે ॥ ૧ ॥

પૂર્વાધિકારે યત્પ્રોક્તં હિતાહિતવિચારણં ।

નીતિપ્રવર્તનં કૃત્યં ભૂપાલસ્ય તદુચ્યતે ॥ ૨ ॥

આશ્ચર્ય યુક્ત લક્ષ્મીથી શોભિતા એવા અને દરેક વિઘ્નને
નાશ કરવામાં કુશળ એવા કૃપાળુ જગતના નાથ અજિત
ભગવાનને હું ઉપાસું છું. પ્રથમના અધિકારમાં એમ કહી ગયા કે

હિતાહિતનો વિચાર કરવો તેના સંબંધમાં નીતિના પ્રવર્તનરૂપ રાજાનું કાર્ય કહે છે.

તત્રાદૌ નૃપેણ વિચારણા કુત્ર કથં કૈશ્વ કર્તવ્યેત્યાહ ॥

પ્રથમ રાજાએ કયા સ્થળમાં, શી રીતે અને કોની સાથે વિચાર કરવો તે બતાવે છે.

ઉદાને વિજને ગત્વા પ્રાસાદે વા રહઃસ્થિતઃ ।

મંત્રયેન્મંત્રિભિર્મંત્રં ભૂયઃ સ્વસ્થઃ સમાહિતઃ ॥૩॥ યતઃ-

મંત્રભેદે કાર્યભેદઃ પાર્થિવાનાં પ્રજાયતે ।

ઽતોમંત્રણેઽખિલાન્ મંત્રભેદકાનપસારયેત્ ॥ ૪ ॥

મનુષ્ય વગરના ઉદ્યાનમાં કિંવા મહેલના એકાન્ત ભાગમાં જઈ રાજાએ મંત્રિઓની સાથે બેસી સાવધાનતાથી અને સ્વસ્થ ચિત્તથી વારંવાર સલાહ વિચારવી. વાત ફટવાથી રાજાઓનું કાર્ય બગડે છે, માટે બીજાને વાત કરી દે એવા સઘળા ચાડિયાઓને આસપાસથી કાઢી મૂકવા.

વિચારાનન્તરં નીત્યા રાષ્ટ્રહિતં કાર્ય્યં । તત્ર નીતિઃ કતિધેત્યાહ ॥

વિચાર કર્યા પછી નીતિ વડે દેશનું હિત કરવું, તે નીતિ કેટલા પ્રકારની તે કહે છે.

નીતિસ્ત્રિધા યુદ્ધદંડવ્યવહારૈરુદાહતા ।

તત્રાદ્યા કાર્યકાલીના મધ્યાન્યા ચ નિરંતરા ॥ ૫ ॥

યુદ્ધ, દંડ તથા વ્યવહાર, એ ત્રણ પ્રકારની નીતિ છે. તેમાં યુદ્ધ નીતિનો અવસરે બપોરે પડે છે, અને વ્યવહાર તથા દંડ નીતિનો ઉપયોગ સતત થયાં કરે છે.

તત્ર તાવદ્યથોદ્દેશનિર્દેશેન યુદ્ધનીતિવર્ણનાવસરે સંધ્યાદિ-ગુણાનામુપયોગિત્વાત્સ્વરૂમુચ્યતે ॥

હવે અહીં ઉદ્દેશ નિર્દેશથી યુદ્ધ નીતિના વર્ણનનો પ્રસ્તાવ હોવાથી સંધિ, વિગ્રહ ઈત્યાદિ ગુણોનો ઉપયોગ જાણી તેમનાં સ્વરૂપ લક્ષણ કહીએ છીએ.

સંધિર્વ્યવસ્થા વૈરં ચ વિગ્રહઃ શત્રુસન્મુખ ।

ગમનં યાનમાખ્યાતમુપેક્ષણમથાસનમ્ ॥ ૬ ॥

દ્વિધા કૃત્વા બલં સ્વીયં સ્થાપ્યં તદ્દ્વૈધમુચ્યતે ।

બલિષ્ઠસ્યાન્યભૂપસ્યાશ્રયણં સંશ્રયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૭ ॥

ઇત્યેતે ષડ્ગુણા નિત્યં ચિંતનીયા મહાભુજા ।

કાલં વીક્ષ્ય પ્રયોક્તવ્યા યથાસ્થાનં યથાવિધિ ॥ ૮ ॥

એકબીજાએ પરસ્પર વ્યવસ્થા કરવી તેનું નામ સંધિ, વેર બાંધવું તે વિગ્રહ, શત્રુના સામા જવું તે યાન, શત્રુની ઉપેક્ષા કરી પોતાના સ્થાનમાં બેસી રહેવું તે આસન. પોતાના સૈન્યની બે ટુકડીઓ પાડી સ્થાપવી. તે દ્વૈધી ભાવ, શત્રુના ભયથી કોઈ પડોશના બળવાન રાજાનો આશ્રવ લેવો તે સંશ્રય કહેવાય. રાજાએ હમેશાં એ છ ગુણો ચિત્તમાં ચિંતવી રાખવા, સમય જોઈ જે સ્થળે જેવા વિધિથી જેનો ઉપયોગ પડે તે પ્રયોજવા.

યત્કિંચિન્નિબંધેન પરસ્પરોપકારનિયમબન્ધવ્યવસ્થા સંધિઃ ॥૧॥

કોઈપણ શરતોથી પરસ્પર ઉપકારના નિયમોની વ્યવસ્થા બાંધવી તે સંધિ કહેવાય. **સ દ્વિવિધઃ** તે સંધિ બે પ્રકારનો **સત્યસંધિઃ માયા સંધિશ્ચ** એ સત્ય સંધિ અને બીજો માયા-કપટથી સંધિ.

યદુક્તમ્: -

તત્રૈકઃ સત્યસંધિઃ સ્યાદ્વથોક્તં નાન્યથા ભવેત્ ।

માયાસંધિર્દ્વિતીયસ્તુ માયયા યઃ પ્રતન્યતે ॥ ૧ ॥

સત્ય સંધિમાં કરેલા ઠરાવો યથાસ્થિત પાળવામાં આવે છે.

વાંકું બોલાતું નથી. અને કપટ સંધિમાં પ્રપંચ જાળ પથરાય છે. સ્વાર્થ મિત્રાર્થ વા યુદ્ધાદ્યપકારાચરણં વિગ્રહઃ ॥ ૨ ॥ પોતાને માટે અથવા મિત્રને અર્થે યુદ્ધાદિ અપકાર કરવો તે વિગ્રહ કહેવાય. એકાકિનઃ સમિત્રસ્ય વા શત્રું પ્રતિ સાધનાર્થગમનં યાનમ્ ॥ ૩ ॥ એકલા અથવા મિત્રને લઈ શત્રુની પ્રત્યે સાધનો અર્થે જવું, તે યાન કહેવાય. દીનબલતયા મિત્રાનુરોધેન વોપેક્ષાસનમ્ ॥ ૪ ॥ ઓછા બળને લઈ વા મિત્રના અનુરોધથી ઉપેક્ષા કરવી તે આસન કહેવાય. શત્રુરોધાર્થં સેનાનીઃ કતિપય બલાન્વિત એકતો દુર્ગબહિસ્તિષ્ટેદન્યતો રાજાપિ કતિચિત્સેનાકલિતો દુર્ગે તિષ્ઠેત્ ૙તિ સ્વબલસ્ય દ્વિધાકરણં દ્વૈધમ્ ॥ ૫ ॥ શત્રુને અટકાવવા માટે કેટલાક લશ્કર સહિત સેનાધિપતિએ એક બાજુથી કિલ્લાની બહાર રહેવું, અને કેટલાક લશ્કરયુક્ત રાજાએ બીજી બાજુથી કિલ્લામાં રહેવું આ પ્રકારે લશ્કરના બે ભાગ પાડવા તેને દ્વૈધ કહે છે. શત્રુસંકટે સહાયેચ્છયા સાંપ્રતિ કાર્યતિકદુઃખનિવૃત્યર્થં બલવત્તરાન્ય-ભૂપાશ્રયણં સંશ્રયઃ ॥ ૬ ॥ શત્રુથી સંકટ જોઈ સહાયની ઈચ્છાએ તાત્કાલિક તથા ભવિષ્યના દુઃખની નિવૃત્તિ માટે બલવાન રાજાઓનો આશ્રય લેવો તે સંશ્રય કહેવાય.

એતે ગુણા યથાવસરં યથાસ્થાનં પ્રયોગાર્હાઃ, તદેવ દર્શયતિ ॥

ઉપર દર્શાવેલા ગુણો અવસરોમિત યોગ્ય સ્થાને પ્રયોજવા, તે બતાવે છે.

આત્મનશ્ચેન્નૃપઃ પશ્યેદેષ્યદ્ધાવિફલં શુભમ્ ।

વિસહ્યાપ્યત્પહાનિં વૈ સંધિં કુર્યાદ્દ્રુતં તદા ॥ ૯ ॥

બલોપાચિતમાત્માનં તુષ્ટામાત્યાદિસંયુતમ્ ।

યદા જાનાતિ ભૂપાલસ્તદાકુર્યાદ્ધિ વિગ્રહમ્ ॥ ૧૦ ॥

વિપક્ષપક્ષદલનોત્સાહભૃત્સૂર્જિતં બલં ।

પુષ્ટં પ્રકૃષ્ટં જાનીયાદરિં યાયાત્તદા નૃપઃ ॥ ૧૧ ॥

પૂર્વાર્જિતા યદા શક્તિર્બલહીનાઃ પ્રજાયતે ।
 સામ દામ ભિદોદ્યુક્તસ્તદાસીત પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૨ ॥
 રિપું બલિષ્ઠં દુર્ઘર્ષં યદા મન્યેત ભૂધનઃ ।
 તદા બલં દ્વિધા કૃત્વા દુર્ગે તિષ્ઠેત્સમાહિતઃ ॥ ૧૩ ॥
 આત્માનં યદિ દુર્ગોઽપિ રક્ષિતું ન ક્ષમો ભવેત્ ।
 તદા બલિષ્ઠરાજાનં ધર્મિષ્ઠં સંશ્રયેદ્ દ્રુતમ્ ॥ ૧૪ ॥
 તત્રાપિ યદિ શંકા સ્યાત્સોઽપિ ત્યાજ્યો ધ્રુવં તદા ।
 નિઃશંકઃ સમરે સ્થિત્વા યુદ્ધમેવ સમાચરેત્ ॥ ૧૫ ॥
 જયે ચ લભ્યતે લક્ષ્મીર્મરણે ચ સુરાંગના ।
 ક્ષણવિધ્વંસનઃ કાર્યશ્ચિંતા કા મરણે રણે ॥ ૧૬ ॥

રાજાએ વિચારી જોવું કે અત્યારે જરા હાનિ વેઠવાની છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં ઘણો લાભ છે તો તુરત શત્રુની સાથે સંધિ કરવો. આભાત્ય, વિગેરે સંતુષ્ટ હોય અને લશ્કર સહિત પોતે હોય તો શત્રુની સાથે વિગ્રહ કરવો. શત્રુના સૈન્યને પરાભવ કરવામાં ઉત્સાહ શક્તિવાળું સૈન્ય પુષ્ટ અને તેજવાળું એવી ખાતરી હોય તો અવશ્ય શત્રુના સન્મુખ જવું. સેનાએ પ્રથમની લડાઈઓમાં બળ ખર્ચી નાંખ્યું હોય અને શક્તિહીન જણાતું હોય તો લડાઈનો ઉપક્રમ ન કરતાં સામ, દામ, ભેદ વગેરેથી શત્રુને વશ કરવો. શત્રુ બળવાન, સહન ન થઈ શકાય તેવો છે, એમ જણાય તો રાજાએ પોતાના સૈન્યના બે ભાગ કરી પોતે સાવધાનથી કિલ્લામાં ભરાઈ જવું. કિલ્લો પણ પોતાનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ જણાય તો બળવાન તથા ધર્મી રાજાનો આશ્રય લેવો. ત્યાં પણ શંકા માલૂમ પડે તો તેનો પણ ત્યાગ કરવો. અને નિઃશંક રણમાં પડી શત્રુની સાથે યુદ્ધ કરવું. લડતાં જીત મળે તો આ લોકની લક્ષ્મી ભોગવાય, તેમ કરતાં મરણ થયું તો સ્વર્ગની અપ્સરાઓના વિલાસનું સુખ પ્રાપ્ત થાય, ક્ષણવારમાં ભાગી જાય એવી કાયાને માટે રણમાં મરવાની શી ચિંતા ? કાંઈ જ નહિ.

અથ સામાદ્યુપાયચતુષ્કસ્વરૂપં વર્ણયતે ॥

કાર્યસિદ્ધિઃ પ્રિયાલાપૈઃ સામ દાનેન દામ ચ ।

ભિન્નતાકરણં ભેદો મિથો રાજ્યાધિકારિષુ ॥ ૧૭ ॥

દંડો હિ વધપર્યન્તોપકારઃ પ્રતિપંથિનામ્ ।

સ્પાદુપાયો નરાસાધ્યે કાર્યેકાર્યોન્યથા ન ચ ॥ ૧૮ ॥

સત્કારાદરપ્રીતિસંભાષણાદિભિઃ સાંત્વનં સામ ।

સ્વર્ણેભવાજિરાજતાદિ દાનેન કાર્યસાધનં દામ ।

દ્રવ્યાદિલોભદર્શનેન વાક્ચાતુર્યેણ વામાત્યાદીનાં ।

પરસ્પરચિત્તભેદતાપાદનં ભેદઃ ।

ધનહરણવધબંધનાદિરૂપોઽપકારો દંડઃ ।

મિષ્ટ વચનથી કાર્યની સિદ્ધિ કરવી તેને સામ કહે છે, કંઈ આપીને કાર્ય સિદ્ધિ કરવી તે દામ. રાજ્યાધિકારીઓમાં પરસ્પર એકબીજાને ભીંન્નતા કરાવવી તે ભેદ, શત્રુને વધ પર્યંતનો અપકાર કરવો તે દંડ. એ ઉપાય મનુષ્યથી અસાધ્ય કાર્યમાં કરવો, અન્યથા તેનું પ્રયોજન નહિ. આદર સત્કાર તથા પ્રીતિ ભરેલા વચનથી શાંત કરવું તે સામ કહેવાય સોનું, હાથી ઘોડા, રૂપુ વિગેરે આપીને કાર્ય સાધી લેવું તે દામ કહેવાય. દ્રવ્યાદિકનો લોભ દેખાડી અથવા વાણીના ચાતુર્યથી પ્રધાન વિગેરેને ફોડવા તે ભેદ, ધન લઈ લેવું, વધ કરવો, કેદમાં નાંખવું વગેરે અપકાર કરવો તે દંડ કહેવાય.

અથ સામદામભેદસાધ્યે યુદ્ધં ન વિધેય

મન્યત્ર વિધેયમિતિ દર્શયન્નાહ ॥

સામ્ના દામ્ના ચ ભેદેન જેતું શક્યા યદારયઃ ।

તદા યુદ્ધં ન કર્તવ્યં ભૂપાલેન કદાચન ॥ ૧૯ ॥

સંદિગ્ધો વિજયો યુદ્ધેઽસંદિગ્ધઃ પુરુષક્ષયઃ ।

સત્ત્વન્યેષ્કિત્યુપાયેષુ ભૂપો યુદ્ધં વિવર્જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

સામાદિત્રિતયાસાધ્યે ત્વનન્યગતિકો નૃપઃ ।
 યુદ્ધે પ્રવૃતિકામઃ સ્યાદ્યદા તત્કૃત્યમુચ્યતે ॥ ૨૧ ॥
 પૂર્વં સંપ્રેષ્યતે દૂતશ્ચતુર્મુખ ઉદારધીઃ ।
 વિપક્ષવ્યૂહધીભાવગમાગમપરીક્ષણે ॥ ૨૨ ॥
 સોપિ ગત્વાથ મધુરૈઃ પૂર્વં વાક્યૈર્નિવેદયેત્ ।
 તદસિદ્ધૌ પુનર્બ્રૂયાદામ્લં તિકં તથા કટુ ॥ ૨૩ ॥
 સિદ્ધાસિદ્ધૌ તદાકારૈર્ભાષણેનેંગિતેન ચ ।
 તદીયચિન્તાભિપ્રાયં બલશક્તિં ચ સર્વથા ॥ ૨૪ ॥
 બુદ્ધિશક્તિં કલાશક્તિં નિર્ગમં ગમનં તથા ।
 સમ્યક્ જ્ઞાત્વા ત્વરાવૃત્ય યથાવત્ સ્વામિનં વદેત્ ॥ ૨૫ ॥
 દૂતદ્વારેણ યત્જ્ઞાતં પરો યોદ્ધું સમીહતે ।
 તદા મંત્રિવૈરૈઃ સાર્દ્ધં મંત્રયિત્વા ભૃશં નૃપઃ ॥ ૨૬ ॥
 તથા કુર્યાદ્યથા ન સ્યાદ્વિગ્રહો બહુનાશકૃત્ ।
 કેનાપિ નીતિમાર્ગેણ સંતોષ્યઃ પરભૂપતિઃ ॥ ૨૭ ॥
 યદિ કેનાપ્યુપાયેન પરસ્ત્યજતિ નો રણમ્ ।
 તદા વીક્ષ્ય મિથઃ સામ્યં યુદ્ધાયૈવોદ્યતો ભવેત્ ॥ ૨૮ ॥
 બલિષ્ઠેન ન યોદ્ધવ્યં બલિષ્ઠાશ્રયણં વિના ।
 તદ્યુદ્ધેન જયઃ પ્રાયઃ ક્ષયશ્ચાનુશયઃ સદા ॥ ૨૯ ॥
 હીનેનાપિ ન યોદ્ધવ્યં સ્વયં ગત્વા ચ સન્મુખમ્ ।
 તજ્જયે તુ યશો ન સ્યાત્ કિંતુ હાનિઃ પરાજયે ॥ ૩૦ ॥

સામ, દામ અને ભેદથી સાધ્યકાર્યમાં યુદ્ધ ન કરવું, બીજે કરવું
 એમ બતાવતાં નીચે પ્રમાણે કહે છે :-

સામ, દામ અથવા ભેદથી શત્રુઓને જીતી શકાય એમ હોય
 તો રાજાએ કદી યુદ્ધ કરવું નહિ. લડાઈમાં જય મેળવવો એ નિશ્ચિત
 નથી, પણ મનુષ્યોનો ક્ષય થશે એ તો નિશ્ચિત છે. તેથી બીજા

ઉપાયો હોય તો યુદ્ધનો તો ત્યાગ જ કરવો. સામાદિ ત્રણ ઉપાયથી પણ કાર્ય સિદ્ધિ ન થાય તેમ હોય તો, અને અવશ્ય યુદ્ધ કરવું જ પડશે, એમ જણાય ત્યારે પ્રથમ રાજાએ કેમ કરવું તે બતાવે છે :- પ્રથમ ઉદાર બુદ્ધિવાળા ચતુર દૂતને શત્રુની પાસે મોકલવો. તે શત્રુના સૈન્યની ગોઠવણ અને તેમના આવવા જવાના માર્ગ જાણે એવો હોવો જોઈએ. તેણે જઈ પ્રથમ મધુર વાક્યોથી શત્રુને પોતાનો અભિપ્રાય નિવેદન કરવો. તેમાં ફતેહ ન મળે તો પછી કડવી તથા તીખી વાણી વાપરવી. તેના આકાર, ભાષણ તથા ચેષ્ટિત પરથી કાર્ય સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિ જાણી લેવી. સર્વથા પ્રકારે શત્રુના વિચારે અભિપ્રાય, તેની બળશક્તિ, બુદ્ધિબળ, કલાશક્તિ, ગમના ગમન વગેરે યથાસ્થિત જાણી લઈ પાછા આવી પોતાના સ્વામિને તે યથાવત કહી દેવું. દૂત દ્વારા એ સામો યુદ્ધની ઈચ્છા કરે છે, એમ જાણ્યા પછી તે રાજાએ મંત્રીવરોની સાથે દૃઢ મસલત કરવી. એવી ગોઠવણ રાખવી કે જેથી યુદ્ધમાં બહુ માણસોની ખુવારી થાય નહિ, કોઈ પણ નીતિમાર્ગથી શત્રુનું મન સંતોષ પામે તે કરવું પણ જો કોઈ પણ ઉપાયથી રણસંગ્રામથી તે ના પાછો વળે અને તે બરોબરીઓ હોય તો તેની સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું. આપણાથી શત્રુ બલવાન હોય તો બીજા બળવાન રાજાનો આશ્રય લીધા સિવાય તેની સાથે કદી યુદ્ધ કરવું નહિ. કેમકે બળવાનની સાથે યુદ્ધ કરવાથી જય પ્રાપ્ત થતો નથી ને ક્ષય તથા પશ્ચાતાપ થાય છે. પોતાથી હીન હોય તેના સામા પ્રત્યક્ષ રાજાએ જઈને યુદ્ધ કરવું નહિ, કારણ કે તેને જીતવાથી જગતમાં યશ મળતો નથી પરંતુ પરાજય થવાથી હાનિ તો થાય જ. **અत्र स्वयमिति पदेनावश्यकं कार्यं सेनान्यं प्रेष्य तज्जयो विधेय इत्यावेदितम्** ત્રીશમા શ્લોકમાં ‘સ્વય’ એ પ્રકારનું પદ મૂક્યું છે. તેનું તાત્પર્ય એટલું કે પોતાથી હીન બળવાળા રાજાની સાથે બળવાન રાજાએ યુદ્ધમાં ઉતરવું નહિ. યુદ્ધ કરવાનું આવશ્યક હોય તો સેનાધિપતિ મોકલીને જય મેળવવો.

અથ કદા ચ યાનં વિધેયમિત્યાહ ॥

સ્વરાષ્ટ્રદુર્ગરક્ષાર્હપ્રધાનં ચ તથા બલમ્ ।
 સંસ્થાપ્ય ચ નિજે રાજ્યે સંતોષ્યાત્મીયકાન્ ભૂશં ॥૩૧॥
 વાહનાયુધવર્માદિસામગ્રીં સંવિધાય ચ ।
 દેવં ગુરું સંપૂજ્ય શાન્તિકર્મપુરસ્સરં ॥ ૩૨ ॥
 સુમુહૂર્તે સુશકુને માર્ગાદૌ માસસપ્તકે ।
 યુદ્ધં કુર્વીત રાજેન્દ્રો વીક્ષ્ય કાલબલાબલમ્ ॥ ૩૩ ॥

હવે યાન ક્યારે અને શા માટે કરવું તે કહે છે. પોતાનો દેશ તથા કીલ્લાનું રક્ષણ કરી શકે એવા પ્રધાન તથા સૈન્યને રક્ષણને અર્થે મૂકી રાજાએ જવું. ભાયાત વર્ગને સારી પેટે સંતોષ આપવો, વાહન આયુધ તથા બખતર વગેરે લડાઈની સામગ્રી બરોબર તૈયાર રાખવી. શાંતિ કર્મ સહિત દેવ તથા ગુરુની પૂજા કરવી. સારું મુહૂર્ત અને સારા શકુન જોઈને યુદ્ધમાં નીકળવું. માર્ગશીર્ષ માસથી આરંભી સાત મહીના સુધી પ્રયાણ કરવું વાસ્તવિક છે. કાલનું બળાબલ તપાસી રાજાએ યુદ્ધ કરવું.

અત્ર માર્ગશીર્ષાદિમાસસપ્તકે યુદ્ધપ્રસ્થાનકાલ
 ઇતિ દર્શનેન વર્જ્યચતુર્માસેષુ યુદ્ધનિષેધઃ સૂચિતઃ ॥

ઉપલા શ્લોકમાં માર્ગશીર્ષ આદિ સાત માસમાં યુદ્ધનો પ્રસ્થાનકાલ દર્શાવ્યો તેણે કરીને વર્જવા યોગ્ય ચાર માસમાં યુદ્ધનો નિષેધ સુચવ્યો એમ જાણી લેવું. મુહૂર્તશકુનાદિવિચારસ્તુ નિમિત્તશાસ્ત્રાત્ જ્ઞેયઃ ઇતિ । મુહૂર્ત તથા શકુનાદિનો વિચાર નિમિત્ત શાસ્ત્રથી જાણી લેવો.

મંત્રિસામંતસન્મિત્રનૈમિતિકાભિષગ્વર ।

કોષાધ્યક્ષાદિ સંયુક્તશ્ચતુરંગચમૂવૃતઃ ॥ ૩૪ ॥

વેષાંતરધરૈશ્ચરૈરાજ્ઞાતશ્ચ પદે પદે ।

ગચ્છેત્સમાહિતો માર્ગે શોધિતે ચાગ્રગામિભિઃ ॥ ૩૫ ॥

ગતપ્રત્યાગતે ભૃત્યે ગૂઢભક્તિપરાયણે ।

મિત્રે ચ ન હિ વિશ્વાસઃ કાર્વ્યો ભૂપેન સર્વદા ॥ ૩૬ ॥

સર્વતો ભયસત્ત્વે ચ દંડવ્યૂહેન પાર્થિવઃ ।

પૃષ્ઠતો હિ ભયપ્રાપ્તાવનોવ્યૂહેન ગચ્છતિ ॥ ૩૭ ॥

તાક્ષ્યશૂકરવ્યૂહાભ્યાં પાર્શ્વતો ભીતિવાન્ વ્રજેત્ ।

મુખે પશ્ચાદ્ભયે જાતે મકરવ્યૂહસાધનઃ ॥ ૩૮ ॥

સૂચીવ્યૂહેન ભૂભર્તા સંવ્રજેદગ્રતો ભયે ।

યતો હિ ભયશંકાસ્યાદ્વલં વિસ્તારયેત્તતઃ ॥ ૩૯ ॥

પદ્મવ્યૂહે નિવાસે હિ સદા તિષ્ઠેત્સ્વયં નૃપઃ ।

સેનાપતિબલાધ્યક્ષૈ રક્ષા કાર્યા સમંતતઃ ॥ ૪૦ ॥

રાજાએ યુદ્ધમાં નીકળવું ત્યારે સાથે મંત્રી, સામંત, સનમિત્ર, જ્યોતિર્વિદ્, ઉત્તમ વૈદ્ય, કોષાધ્યક્ષ, અને ચતુરંગી સેના વિગેરે લઈને નીકળવું. કોઈ ઓળખી ન શકે તેવા વેશ બદલેલા દૂતો આગળ જઈ માર્ગ તપાસી ડગલે, ડગલે, રાજાને ખબર આપે અને તેમણે તપાસેલા નિર્ભય માર્ગે સૈન્ય સહિત રાજાએ ગતિ કરવી. આવતા જતા ચાકર પર તેમજ પોતાની એકાંત સેવામાં દૃઢ મમતા રાખતા હોય તેવા મિત્ર પર પણ રાજાએ કદી વિશ્વાસ કરવો નહિ. ચારે પાસથી શત્રુનો ભય જણાતો હોય તો રાજાએ પોતાનું સૈન્ય ‘દંડવ્યુહાકાર’ રાખી આગળ ચાલવું, પાછળ ભય હોય તો સૈન્યને શકટાકાર રાખી ચાલવું, બેઉ પડખાથી શત્રુનો ભય હોય તો તાક્ષર્ય, અને શુકર વ્યુહથી સેના ગોઠવી આગળ ગતિ કરવી. આગળ તથા પાછળ બેઉ પાસે શત્રુનો ભય જણાય તો મકરવ્યૂહની સેના ગોઠવી જવું. ફક્ત આગળ ભય હોય તો સેનાને રાજાએ સૂચી વ્યુહથી ગોઠવવી જ્યાંથી વિશેષભય જણાય તે બાજુએ સેનાને બોળા વિસ્તારમાં ફેલાવવી

જ્યાં પડાવ કરવાનો હોય ત્યાં પદ્માકાર સેના ગોઠવી રાજાએ પડાવ કરવો. ત્યાં સેનાપતિ અને સૈન્યની ટુકડીઓના અધ્યક્ષોએ ચારે પાસથી તેનું રક્ષણ કરવું. મુખે બલાધ્યક્ષઃ મધ્યે ભૂપઃ પૃષ્ઠતઃ સેનાપતિઃ ઉભય પાર્શ્વતઃ શ્રેમાઃ તતોહયાઃ તતઃ પદાતયઃ इत्येवं દંડાકારરચનાત્મકઃ સર્વત્ર સમવિસ્તારો દંડવ્યૂહઃ આગળના ભાગમાં લશ્કરી અમલદારે રહેવું, વચ્ચે રાજાએ તથા પાછળના ભાગમાં સેનાધિપતિએ રહેવું, બન્ને બાજુએ હાથીએ, પછી ઘોડા તથા પછી પાયદળ એવી રીતે દંડની પેઠે સઘળી તરફથી સમાન રીતે પથરાયેલી સેનાને દંડાવ્યુહાકાર રચના કહે છે. સંમુખાગ્રે સૂક્ષ્મઃ પશ્ચાત્ પૃથુલ શકટાકારોઽનોવ્યૂહઃ અગ્ર ભાગમાં થોડી ને પાછલા ભાગમાં વિસ્તારવાળી ગાડાની આકૃતિ જેવી ગોઠવાયેલી સેનાને અનોવ્યુહ એ પ્રકારે કરે છે.

તદ્વિપરિતો મકરવ્યૂહઃ અનોવ્યૂહથી ઉલટું તે મકરવ્યૂહ કહેવાય, મુક્તામાલેય સંહતતયાવસ્થાપનં ગમનં વા સૂચીવ્યૂહઃ મોતીની માળાની પેઠે જોડાઈને પડાવ કરવો અથવા જવું તે સૂચીવ્યૂહ કહેવાય. મધ્યે સ્થિતસ્ય નૃપતેઃ પરિતો વલયાકારેણ પદ્મબલસ્થાપનં પદ્મવ્યૂહઃ । રાજાને વચમાં રાખીને ચારે પાસ કંકણના આકારમાં સ્થાપન કરવું તે પદ્મવ્યૂહ કહેવાય.

एवं संगच्छतस्तस्यानवच्छिन्नप्रयाणतः ।

સીમાંતમુપસંપદ્ય સ્કંધાવારઃ પ્રજાયતે ॥ ૪૧ ॥

એ પ્રકારે નિર્વિઘ્ને ગતિ કરતા રાજાએ સીમાડાની મર્યાદા પર આવીને પડાવ કરવો. કુત્ર સ્કંધાવારો વિધેય इत्याह ॥ ક્યાં આગળ સૈન્યને પડાવ કરવો, તે કહે છે -

जलाशयाः प्रभूताश्च तृणधान्येधनानि च ।

સૂલભાન્યુચ્ચભૂમિશ્ચ તત્ર સેનાં નિવેશયેત્ ॥ ૪૨ ॥

પુષ્કળ પાણી, ઘાસ, ધાન્ય, તથા સવડ હોય અને ઊંચી પૃથ્વી સુલભ હોય તે જગ્યાએ રાજાએ પડાવ કરવો.

તતઃ કિંકાર્યમિત્યાહ ॥

પ્રતીપો ન સમાયાતૌઽભિમુખં ચેત્તદા ચરઃ ।

પ્રેષણીયઃ પુનસ્તસ્યાભિપ્રાયં જ્ઞાતુમત્ર વૈ ॥ ૪૩ ॥

જ્ઞાયતે યુદ્ધસજ્જઃ સ ચેત્તર્હિ રણભૂમિકા ।

શોધનયા યથા સેનાગતિરસ્ખલિતા ભવેત્ ॥ ૪૪ ॥

ગુલ્માન્પ્રધાનપુરુષાધિષ્ઠિતાન્નિપુણાન્યુધિ ।

સ્થાને ચ કૃતસંકેતાનભીરૂન્ સંસ્થાપયેન્નૃપઃ ॥ ૪૫ ॥

શત્રુ હજુ ન આવી પહોંચ્યો હોય તો ફરીને તેનો અભિપ્રાય જાણવાને દૂત મોકલવો. બરોબર ખબર મળે કે તે યુદ્ધ કરવાને સજ્જ થયો છે તો પછી સેનાની ગતિને વિરોધ ન આવે એવી રણભૂમિ યુદ્ધને માટે સાફ કરવી. યુદ્ધમાં કુશળ, ભય વગરના અને ઉત્તમ પુરૂષોથી અધિષ્ઠિત ગુલ્મોને સંકેત સહિત રાજાએ યોગ્ય સ્થાને રાખવાં. ગુલ્મમાહ ॥ ગુલ્મનું લક્ષણ કહે છે :- નવ ગજાઃ નવ રથાઃ સપ્તવિંશત્યશ્વાઃ પંચચત્વારિંશત્યદાતયશ્ચેત્યેતત્સંરવ્યાન્વિતરક્ષક-સૈન્યસમુદાયો ગુલ્મઃ ॥

નવ હાથી, નવ રથ, સત્તાવીશ ઘોડા અને પીસ્ટાલીશ પાયદળ, એટલી સંખ્યાવાળો રક્ષણ કરનાર સેનાનો સમુદાય તે ગુલ્મ કહેવાય. પ્રત્યેક ગુલ્મને એક, એક ઉપરી એટલે પ્રધાન પુરૂષ હોય છે. એતત્કૃતશંખભેરીપટહાદિશબ્દાનુસારેણૈવ સેનાયા યુદ્ધે સ્થાનં તતોપસરણં ચબોધવીતિ સ્થાન પરત્વે રહેલા ગુલ્મ યોદ્ધાઓએ કરેલા શંખ, ભેરી તથા નોબતના શબ્દને અનુસારે સેનાએ વારંવાર યુદ્ધમાં ગોઠવાવવું અને વીખરાવવું.

દેવાનુરંશ્ચ શસ્ત્રાણિ પૂજયિત્વા મહીધનઃ ।

શુભં શકુનમાદાય વીરાન્સંતોષ્ય સર્વથા ॥ ૪૬ ॥

પ્રણવતૂર્યનિસ્વાનજયધ્વન્યૂર્જિતસ્પૃહઃ ।

સન્નદ્ધબદ્ધકવચઃ રાજચિન્હૈરલંકૃતઃ ॥ ૪૭ ॥

જયકુંજરમારુઢઃ ધૃતશસ્ત્રચમૂવૃતઃ ।

પશ્યેત્પરબલં સર્વં કિમાકારં વ્યવસ્થિતમ્ ॥ ૪૮ ॥

આહવે સૈવ પ્રાચી દિક્ યતઃ ।

તત્ત એવં મુખંકુર્યાત્ સ્વસેનાયાઃ ઇલાપતિઃ ॥ ૪૯ ॥

ચક્રસાગરવ્યૂહાદ્યૈર્વિવિધા વ્યૂહનિર્મિતિઃ ।

યતઃ પરબલં ભિંદ્યાત્ કલ્પયેત્તાં નિજે બલે ॥ ૫૦ ॥

સ્વલ્પાન્તસંહતાન્કૃત્વા યોધયેચ્ચ બહૂન્યથા ।

કામં વિસ્તાર્ય વજ્રેણ સૂચ્યા વા યોધર્યદ્ધટાન્ ॥ ૫૧ ॥

દેવ ગુરુ તથા હથિયારોની પૂજા કરીને તથા વીર યોદ્ધાઓને
યથાપ્રકારે સંતોષીને શુભ શકુન જોઈ પ્રણવ તથા તુરીના શબ્દોથી
જય ધ્વનિના આતુર રાજાએ જય કુંજર પર બેસવું. કવચ પહેરી,
હથિયારો સજ્જ સઘળાં રાજ ચિન્હો ધારણ કરવાં. હાથી પર બેઠા
પછી શત્રુના સૈન્યમાં નજર કરવી કે તે કેવા આકારથી ઉભું રહેલું
છે. સંગ્રામમાં તેજ પૂર્વ દિશામાં તેથી રાજાએ પોતાના સૈન્યનું
મુખ તે તરફ રાખવું. તે સમયે શત્રુના લશ્કરનો કેવી રીતે નાશ
થાય એ વિચારી ચક્રસાગર આદિ વ્યૂહની યથાયોગ્ય રચનાપૂર્વક
પોતાના સૈન્યને ગોઠવવું. થોડા એકઠા કરી બહુની સાથે લડાય તેમ
કરવું. વજ્ર કે સૂચીવ્યૂહથી શૂરવીરોની સાથે લડવું. ત્રિધાસ્થિતબલેન
વજ્રવ્યૂહેન પૂર્વોક્તેન સૂચિ વ્યૂહેન વા યોધયેત્ ત્રણ પ્રકારે વહેંચાઈને
રહેલા લશ્કરવાળા વજ્ર વ્યૂહથી અથવા તો પૂર્વ કહેલા સૂચિવ્યૂહથી
યુદ્ધ કરવું. ક્ષેત્રવિશેષે શસ્ત્રવિશેષયુદ્ધમાહ જુદા જુદા સ્થાનમાં જુદા
જુદા શસ્ત્ર વાપરવા સંબંધી કહે છે:-

ખડ્ગકુંતાદિશસ્ત્રૈશ્ચ ગતીદિરહિતસ્થલે ।

નૌભિદ્વિપૈરનુપે તુ સમે ચ રથવાજિભિઃ ॥ ૫૨ ॥

નિકુંજે દ્રુમસંકીર્ણે બાળૈર્યુધ્યેત ભૂપતિઃ ।

વૈશાખસ્થાનમાશ્રિત્ય વેધ્યવેધનકોવિદઃ ॥ ૫૩ ॥

ખાડા, ખાઈયો વગરની જમીનમાં તરવાર તથા ભાલા વગેરે હથિયારોથી યુદ્ધ કરવું. જળસ્થાનમાં વહાણો અને હાથીઓથી યુદ્ધ કરવું, સમાન પૃથ્વીમાં રથ તથા ઘોડાઓ પર બેસી યુદ્ધ કરવું. આડોવાળી નિકુંજમાં રાજાએ ખાણો વડે યુદ્ધ કરવું. અને વૈશાખ સ્થાનમાં લક્ષવેધ જાણનારા યોદ્ધાઓએ યુદ્ધ કરવું. **ચાપયુદ્ધે વૈશાખસ્થાન સ્વરૂપં ચેત્યં** ચાપ યુદ્ધમાં વૈશાખ સ્થાનનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે.

સ્થાનાન્યાલીઢવૈશાખપ્રત્યાલીઢાનિ મંડલમ્ ।

સમપાર્દં ચેતિ તત્ર વૈશાખસ્થાનલક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ॥

પાદૌ કાર્યૌ સવિસ્તારૌ સહસ્તૌ તત્રમાણતઃ ।

વૈશાખસ્થાનકે સદ્યઃ કૂટલક્ષ્યસ્ય વેધને ॥ ૫૫ ॥

શૌર્યાભિમાનિનઃ શૂરાન્ બલિષ્ઠાન્ પૃતનામુંખે ।

યોજયેદ્બંદિભિર્વીરસેનોત્સાહયેદ્ધટાન્ ॥ ૫૬ ॥

માંત્રિકેષુ ચ શસ્ત્રેષુ વન્હ્યાદિષુ મહીધનઃ ।

તન્નિવૃત્તિકરાસ્ત્રાણિ વારુણાદીનિ નિશ્કિપેત્ ॥ ૫૭ ॥

હૃષ્ટત્વં ચ મલીનત્વં સમ્યક્ તેષાં પરીક્ષયેત્ ।

તથા સોપધિચેષ્ટાશ્ચ વિપરીતાંશ્ચ સંગે ॥ ૫૮ ॥

નાતિરૂક્ષૈર્વિષાક્તૈર્ન નૈવ કૂટાયુધૈસ્તથા ।

દૃષ્ટ્વન્મૃદાદિભિર્નૈવ યુધ્યેત નાગ્નિતાપિતૈઃ ॥ ૫૯ ॥

નીતિયુદ્ધેન યોદ્ધવ્યં સર્વૈઃ શસ્ત્રૈશ્ચ વાહનૈઃ ।

શત્રાવન્યાયનિષ્ઠે તુ કર્તવ્યં સમયોચિતમ્ ॥ ૬૦ ॥

ન હન્યાત્તાપસં વિપ્રં ત્યક્તશસ્ત્રં ચ કાતરં ।
 નશ્યતં વ્યસનપ્રાપ્તં સ્ત્રીબં નગ્નં કૃતાંજલિમ્ ॥ ૬૧ ॥
 નાયુધ્યમાનં નો સુપ્તં રોગાર્તં શરણાગતમ્ ।
 મુખદંતતૃણં બાલં દીક્ષેપ્સુ ચ ગૃહાગતમ્ ॥ ૬૨ ॥
 અયુધ્યમાનં શત્રુચાવેષ્ટયાસીતાસ્યધાન્યજ ।
 લેંધનાદીનિ સર્વાણિ દૂષયેત્પીડયેજ્જનમ્ ॥ ૬૩ ॥
 ભિંદ્યાત્ પ્રાકારપરિખાદુર્ગાદીંશ્ચતડાગકં ।
 શક્તિહીનં વિધાયૈનં ઘાતયેત્સહચારિણઃ ॥ ૬૪ ॥
 ભેદયેન્નિખિલાન્તસ્ય સચિવાદીંશ્ચ વંશજાન્ ।
 સુમુહૂર્તે ચ ભૂપાલઃ સ્વાજ્ઞાં તત્ર પ્રવર્તયેત્ ॥ ૬૫ ॥
 દેવાન્ ગુરૂંશ્ચ સંપૂજ્ય દાને દત્વા બહુવસુ ।
 ઋષ્યાપયેદભયં તેષાં યે પૂર્વનૃપસેવકાઃ ॥ ૬૬ ॥
 વિદિત્વૈષાં સમાસેન સર્વેષાં તુ ચિકીર્ષિતમ્ ।
 તદ્વંશં સ્થાપયેત્તત્ર યદાજ્ઞાભક્તિતત્પરઃ ॥ ૬૭ ॥
 પારિતોષિકદાનેન તં સંતોષ્ય ભુવઃપતિ ।
 સ્વશાસનં સ્થિરીકુર્ય્યાન્નિયમાદિપ્રબંધતઃ ॥ ૬૮ ॥

આલીઢ, વૈશાખ, પ્રત્યાલીઢ અને મંડળ અને સમપાદ એ પાંચ પ્રકારના સ્થાનો છે. તેમાં વૈશાખ સ્થાનનું લક્ષણ કહે છે. વૈશાખ સ્થાનમાં કઠિન લક્ષ્ય વિંધવામાં હાથ સહિત પગોને સપ્રમાણમાં વિસ્તારવા. શૌર્યાભિમાની બલવાન યોદ્ધાઓને સેનાના મોખરે રાખવા-ભાટ ચારણ અને બંદીજનોને તેમની પાસે રાખી વીર રસથી તેમને ઉશ્કેરી ઉત્સાહીત કરાવવા. અગ્નિ આદિક અને માંત્રિક શસ્ત્રોનો મારો શત્રુ તરફથી ચાલતો હોય તો તેનો પરાભવ કરે તેવાં વારૂણાદિ શસ્ત્રો રાજાએ ફેંકવાં. હૃષ્ટપણું અને મલિનપણું તેમનું તપાસવું અને તેઓની કપટ સહિત ચેષ્ટાઓ તથા વિરૂદ્ધતા પણ યુદ્ધમાં તપાસવી.

અત્યંત રૂક્ષ, વિષ ચોપડેલાં અને કૂટ એવાં શસ્ત્રોથી યુદ્ધ ન કરવું. તેમ પથેરા માટી કે અગ્નિએ તપાવેલાં હથિયારોથી પણ યુદ્ધ કરવું નહિ. સઘળાં શસ્ત્ર, વાહન વડે નીતિ યુદ્ધથી લડવું. શત્રુ કેવળ અન્યાય જ કરતો હોય તો પછી સમય પ્રમાણે વર્તવું. તાપસ બ્રાહ્મણ, હથિયાર વગરનો, બીનેલો, રણસંગ્રામ છોડીને નાશી જતો, દુઃખી પામતો, શરણે આવેલો, મોઢે તરણાં લીધેલો, બાળક, દીક્ષાની ઈચ્છાવાળો અને ઘર પ્રત્યે પાછો વળેલો, એટલાનો ઘાત કરવો નહીં. શત્રુ લડતો ન હોય તો તેને ઘેરી લઈ તેના ધાન્ય, જળ, લાકડા વગેરેની આવક અટકાવવી અને તેના નગરજનોને પીડા કરવી. શત્રુએ કરેલા કોટ, ખાઈઓ, કીલ્લા તથા તળાવો તોડી નાંખવાં. શત્રુને શક્તિ વગરનો કરી નાંખી તેના સહચારોનો નાશ કરવો-તેના પ્રધાનાદિ સઘળા વંશજોને પોતાના પક્ષમાં લેવા, સારું મુહુર્ત જોઈ શત્રુના નગરમાં પોતાની આજ્ઞા ફેરવવી. તે દિવસે ગુરુ તથા દેવતાની પૂજા કરવી, બહુ ધન દાનમાં ખર્ચવું. શત્રુ રાજાના પ્રથમના સેવકોને અભયદાન આપવું. રાજ્યના લાગતા વળગતાઓનો એકત્ર વિચાર જાણી જો આજ્ઞા પાળે તેવો હોય અને સેવામાં તત્પર રહેશે એમ જણાયતો શત્રુના વંશજને જ તેની ગાદી પર બેસાડવો. તેને શીરપાવ કરી સંતોષ પમાડવો. કાયદો ઘડી પોતાની નિયમિત સત્તા તેના પર દઢ કરવી.

अथ जये जाते पौरुषप्राप्तधनं स्वामिना योधेभ्यः

किं देयमित्याह ।

जये जाते नृपो दद्याद्योद्धूभ्यो नितरां धनं ।

धान्याजागोमहिष्यादि यो यत्प्राप्नोति तस्य तत् ॥૬૧॥

स्यंदनाश्वगजामोघरत्नकुप्यपशुस्त्रियः ।

भटैराज्ञે અર્પणीયાશ્ચ રણે પ્રાપ્તાઃ સ્વપૌરુષાત્ ॥ ૭૦ ॥

एवं पूर्वोक्तविधिना जयं प्राप्य सुविस्तृतम् ।
 यशः संपूर्णभूचक्रो राजेन्द्रो भुवि विश्रुतः ॥ ७१ ॥
 जयवादित्रनिर्घोषबधिरिकृतदिग्मुखः ।
 मंगलाचारनिरतो हर्षेण स्वपुरं व्रजेत् ॥ ७२ ॥
 इत्येव वर्णिता चात्र युद्धनीतिः समासतः ।
 विशेषस्तु महाशास्त्राज् ज्ञेयः सदबुद्धिसागरैः ॥ ७३ ॥

इतियुद्धनीतिप्रकरणम् ॥

યુદ્ધમાં જય મેળવ્યા પછી શત્રુ તરફથી મળેલા ધનમાંથી યોદ્ધાઓને શું આપવું અને રાજાએ શું લેવું તે કહે છે :- જય મેળવ્યા પછી રાજાએ યોદ્ધાઓને પુષ્કળ ધન આપવું, ધાન્ય, બકરી, ગાય, ભેંશો વગેરે જે કંઈ જેણે મેળવ્યું હોય તે તેને જ આપવું. રથ, ઘોડા, હાથી, અમૂલ્ય રત્નો, પશૂ સ્ત્રીઓ વગેરે વીર પુરુષોએ રણમાંથી સ્વપરાક્રમથી મેળવ્યું હોય તે સઘળું રાજાને આપી દેવું. ઉપર બતાવેલા વિધિ પ્રમાણે સુવિસ્તૃત કીર્તિથી જેણે ભૂમંડળ ભર્યું છે તેવો રાજેન્દ્ર પૃથ્વીમાં યશવાળો થાય છે. મંગળકારી વાદીત્રના દોષથી સર્વ દિશાઓમાં મુખને બહેરાં કરી નાખી દે છે એવા તથા મંગળાચારમાં તત્પર રાજાએ હર્ષ વડે પોતાના નગરમાં પ્રવેશ કરવો. ઉપર પ્રમાણે યુદ્ધનીતિ મેં ટુંકામાં વર્ણવી છે, જે બુદ્ધિમાનોને વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેમણે મોટા શાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવી. આ યુદ્ધનીતિ પ્રકરણ સંપૂર્ણ થયું.

અથ ક્રમપ્રાપ્તદંડનીતિપ્રકરણમારમ્ભ્યતે ॥

હવે અનુક્રમે આવેલું દંડનીતિ પ્રકરણ આરંભુ છું.

પ્રણમ્ય પરયા ભક્ત્યા સંભવં શ્રુતસંભવમ્ ।
 પ્રજાનામુપકારાય દંડનીતિઃ પ્રચક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥

શાસનના મૂળરૂપ સંભવનાથ ભગવાનને પરમ ભક્તિ વડે વંદન કરીને પ્રજાઓના ઉપકારને માટે દંડનીતિ પ્રકરણ કહીએ છીએ.

તત્ર જૈનાગમે દંડનીતયઃ સપ્તથા સ્મૃતાઃ ।

તાઃ સ્પુર્હાકારમાકારધિક્કારાઃ પરિભાષણમ્ ॥ ૨ ॥

મંડલે બંધનં કારાક્ષેપણં ચાંગખંડનમ્ ।

અષ્ટમો દ્રવ્યદંડોપિ સ્વીકૃતો નીતિકોવિદૈઃ ॥ ૩ ॥

પરિભાષણમાક્ષેપાન્ માગાં ઇત્યાદિ શંસનમ્ ।

સરોધ ઙંગિતે ક્ષેત્રે મંડલે બન્ધ ઉચ્યતે ॥ ૪ ॥

જૈનશાસ્ત્રમાં નીતિ સાત પ્રકારની કહી છે, તે આ પ્રકારે:- હાકારા, માકારા, ધિક્કારા, પરિભાષણ, મંડલબંધન, કારાક્ષેપણ તથા અંગખંડન, એ સાત અને નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણો એ દ્રવ્ય દંડ એ આઠમો પ્રકાર પણ સ્વીકાર્યો છે. “જતા નહિ” એવા વચનોનું આક્ષેપપૂર્વક કહેવું તે પરિભાષણ અને નક્કી કરેલા સ્થાનમાં ગુન્હો કરનારને રોકી મૂકવો તે મંડળેબંધ કહેવાય.

યદુક્તં સ્થાનાંગસૂત્રે

સત્તવિહા દંડનીઈ પળત્તા તં જહા હક્કારે ૧ મક્કારે ૨ ધિક્કારે ૩ પરિભાસે ૪ મંડલીબન્ધે ૫ કારાગારે ૬ છવિછેદે ય ૭ અત્ર છવિછેદ ઇતિ વધાદ્યુપલક્ષણમ્ ॥ સ્થાનાંગ સૂત્રમાં કહ્યું છે કે :- હકાર, મકાર, ધિક્કાર, પરિભાષણ, મંડલબંધન, કારાગાર તથા છવિછેદ એ સાત પ્રકારની નીતિઓ છે. ‘છવિછેદ’ એ શબ્દથી ઉપલક્ષણથી વધ આદિ સમજી લેવું.

एताः सत्त्वेभियोगस्यासत्त्वे चापि महीभुजा ।

प्रयुज्यन्ते प्रजास्थित्ये यथादोषं दुरात्मसु ॥ ૫ ॥

ફરીયાદ થાય કે ન થાય તો પણ પ્રજાના રક્ષણ અર્થે રાજાએ

ગુના પ્રમાણે તે દંડ નીતિઓનો અપરાધીઓ પ્રત્યે ઉપયોગ કરવો. અતઃ એવ પ્રત્યર્થમિયોગોત્થા એતા વક્ષ્યમાણવ્યવહારાધિકારે યથાવસરં વર્ણનીયા ભવિષ્યંતિ ॥ અત્ર તું તદભાવેપિ યાઃ સ્વયં નૃપેણ પ્રજાદુઃખાપકરણાર્થં પ્રયુજ્યંતે તા એવોપક્રમ્યંતે । સામાવાળાએ કરેલી ફરીયાદમાં જે દંડનીતિઓ લગાડવાની તેનું વર્ણન આગળ વ્યવહારાધિકારમાં કહેવામાં આવશે, ત્યાં સમયોચિત કરવામાં આવશે. અહીંયાં સામાની ફરીયાદ ન હોય તો પણ પ્રજાઓનું દુઃખ ટાળવાને રાજાએ જે દંડનીતિ વાપરવી જોઈએ તેનું વિવર્ણ કરવામાં આવે છે.

તત્રાદ્યં દંડનીતિનાં ત્રિકં પ્રાક્ પ્રથમાર્હતઃ ।

યુગ્મિનાં કાલદોષેણ કલૌ કુલકરૈઃ કૃતં ॥ ૬ ॥

પશ્ચાત્ પ્રવૃત્તા અપરા ભરતેન કૃતા અપિ ।

તતો નિશ્ચીયતે દંડનીતિઃ કાલાનુસારિણી ॥ ૭ ॥

ઉપર કહેલી સાત નીતિઓમાંથી પ્રથમ ત્રણ નીતિઓ પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાનની પૂર્વ જુગલીઆ સાડ કાળના દોષને લીધે કૂળકરોએ કરી હતી. ત્યાર પછી બીજી ચાર ભરતે કરેલી જગતમાં પ્રવર્તી માટે દંડનીતિ કાળને અનુસરતી હોવી જોઈએ એમ નિશ્ચય થાય છે. અતઃ એવ દ્રવ્ય દંડ, જ્ઞાતિ દંડ, તાડનાદિ દંડોપિ સંગૃહ્યતે ॥ યથા દોષં યથા કાલં પ્રયુક્તા સર્વા અપિ સાધ્યસિદ્ધિદા એવેતિ ॥ એટલા માટે દ્રવ્યદંડ, જ્ઞાતિદંડ, તથા તાડનાદિ દંડનું અત્રે ગૃહણ કર્યું છે. જેવો જેવો સમય અને જેવો જેવો દોષ તે પ્રમાણે પ્રયોજેલા સઘળા દંડ સાધ્ય સિદ્ધિ આપનારાજ થાય છે.

યદુક્તમ્ :-

યથાપરાધં દેશં ચ કાલં બલમથાપિ વા ।

વ્યયં કર્મ્મ ચ વિત્તં ચ દંડં દંડ્યેષુ પાતયેત્ ॥ ૮ ॥

તત્ર દ્વિજે મેતિ દંડઃ હેતિ ક્ષત્રિયવૈશ્યયોઃ ।

ધિક્કારઃ શૂદ્રમાત્રેષુ પારે વર્ણચતુષ્ટયે ॥ ૧ ॥

જેવો અપરાધ, જેવો દેશ, જેવો કાળ, જેવું બળ, જેવો વ્યય, જેવું કર્મ અને જેવું વિત્ત તેવો જ દંડ અપરાધીઓને કરવો. તેમાં પણ બ્રાહ્મણને મકાર, ક્ષત્રીય તથા વૈશ્યને હાકાર, સઘળા શૂદ્રોને ધિક્કાર અને બાકીના દંડ ચારે વર્ણને માટે છે.

અત્રૈવ વિશેષમાહ

જાતે મહાપરાધેપિ નારીવિપ્રતપસ્વિનાં ।

નાંગછેદો વધો નૈવ કુર્યાત્તેષાં પ્રવાસનમ્ ॥ ૧૦ ॥

વૈશ્યશ્ચેત્માસંવિક્રેતા કૂટહેમ્નશ્ચ વિક્રયી ।

પ્રાંગંગહીનં તં કૃત્વા દંડયેદ્ દ્રુતમેવ ચ ॥ ૧૧ ॥

મનુષ્યપ્રાણહર્તા ચ ચૌરવહંડભાગ્ ભવેત્ ।

તતોર્ધ્વ ગોગજોષ્ટાદિબૃહજંતુવિનાશકે ॥ ૧૨ ॥

ક્ષુદ્રજીવવિનાશો તુ દ્વિશતં દમ ઉચ્યતે ।

પંચાશદંડભાગીસ્યાન્મૃગપક્ષિવિનાશકઃ ॥ ૧૩ ॥

પંચામાષૈસ્તુ દંડ્યઃ સ્યાદજાવિઘ્નરઘાતકઃ ।

માષદ્વયેન દંડ્યશ્ચ શ્વશૂકરવિનાશકૃત્ ॥ ૧૪ ॥

અભક્ષ્યભક્ષકે વિપ્રે દંડ ઉત્તમસાહસં ।

ક્ષત્રિયે મધ્યમં વૈશ્યેત્યં શૂદ્રેત્વર્ધ્વકં ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

નૃપસ્યાક્રોશકર્તારં તસ્યૈવાનિષ્ઠભાષિણમ્ ।

ભેત્તારં નૃપમંત્રસ્ય રાજકોષાપહારકમ્ ॥ ૧૬ ॥

ભૂપ્રતીપતાપત્રં જિહ્વાં છિત્વા પ્રવાસયેત્ ।

ઉત્તમેન ચ દંડ્યઃ સ્યાદ્રાજાજ્ઞાલેખકઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૭ ॥

સ્વસ્ત્રીકલંકભીત્યા ચ રાજદંડભયેન ચ ।

શતપંચકદંડ્યઃ સ્યાજ્ઞારઞ્ચૌર ઇતિ બ્રુવન્ ॥ ૧૮ ॥

ઉપજીવ્યધનં લુંચન્ દંડ્યાશ્રાષ્ટગુણૈસ્તતઃ ।

ઉત્તમેન ભવેદ્દંડશ્રૌરં જારં ચ મુંચતઃ ॥ ૧૯ ॥

મૃતાંગોત્સૃષ્ટવિક્રેતા ગુરોસ્તાડયિતા નરઃ ।

ભૂપયાનાસનસ્થાયી દંડ્યઃ સ્યાદુત્તમેન ચ ॥ ૨૦ ॥

નેત્રભેદનકર્તા યો દંડ્યઃ પંચશતેન સઃ ।

જીવતો દ્વિજરૂપેણ શૂદ્રસ્યાષ્ટશતો દમઃ ॥ ૨૧ ॥

પરાજેતાપિ યો મન્યે જિતોસ્મીત્યભિમાનતઃ ।

રાજદ્વારે તમાકૃષ્ય દંડયેદ્દ્વિગુણેન ચ ॥ ૨૨ ॥

મોટો અપરાધ કર્યો હોય તેમ છતાં પણ સ્ત્રી, બ્રાહ્મણ તથા તપસ્વીઓનાં અંગ છેદ કે વધ કરવો નહિ, પરંતુ દેશનિકાલ કરવા વાણીઓ થઈને માંસ વેચે, અથવા ખોટું સોનું વેચે તેનું પ્રથમ અંગ કાપીને જલ્દીથી દંડ કરવો, મનુષ્યના પ્રાણ લેનારા ચોરના જેટલા દંડને યોગ્ય છે. તેના કરતાં અર્ધો દંડ ગાય, હાથી, ઉંટ ઇત્યાદિ મોટાં પ્રાણિયોના વધનો છે. નાનાં પ્રાણીને મારનારને બસો દ્રામના સિક્કાનો દંડ કરવો. મૃગ પક્ષીનો નાશ કરનારને પચાસ દ્રામના સિક્કાનો દંડ કરવો, બકરા, ઘેટાં અને ગધેડાને મારી નાંખનારને પાંચ માસા સોનાથી દંડવો. કુતરા તથા ભુંડિયાને મારનારનો બે માસા દંડ કરવો. ન ભક્ષણ કરવાની વસ્તુ બ્રાહ્મણ ભક્ષણ કરે તો તેને ઉત્તમમાં ઉત્તમ દંડ કરવો. ક્ષત્રિયને મધ્યમ અને વૈશ્યનો કનિષ્ઠ દંડ કરવો. શૂદ્રનો વૈશ્યના કરતાં અર્ધો દંડ કરવો. રાજાની નિંદા કરનાર તેનું અનિષ્ઠ બોલનાર તથા તેના ખાનગી વિચારોને ઉઘાડા પાડનાર અને રાજાના ભંડારને લઈ લેનાર તથા રાજાની શત્રુતા કરનારની જીભ કાપી લઈ દેશમાંથી કાઢી મૂકવો. રાજાના નામની સહી કરે તેનો ઉત્તમ દંડ કરવો. પોતાની સ્ત્રીને કલંક આવશે એવા ભયથી અથવા રાજાના દંડના ભયથી ઘરમાં જાર પેઠો હોય અને તેને ચોર છે એમ જુઠું કહે તો તે કહેનારનો પાંચસે દંડ કરવો.

શેઠનું ધન લઈ લે તો આઠ ઘણો દંડ કરવો. ચોર તથા વ્યભિચારીને છોડી દે તેને ઉત્તમ દંડ કરવો, મરેલાના શરીર પરથી કાઢી લઈ દાગીના વેચે, ગુરુને મારે, તથા રાજાના વાહન કે આસન પર બેસે તો તેનો ઉત્તમ દંડ કરવો. માણસનાં નેત્ર ફોડે તો પાંચસે નો દંડ અને શૂદ્ર હોઈ બ્રાહ્મણના વેશથી જીવીકા કરે તો તેના આઠસે દંડ કરવો. હાર્યો હોય તેમ છતાં ખોટા અભિમાનથી કહે કે હું જીત્યો છું તો તેને રાજાની કચેરીમાં ખેંચી બમણો દંડ કરવો.

અન્યાયવિહિતદંડપ્રાપ્તધનગતિમાહ ॥

યોઽ ન્યાયેન કૃતો દંડઃ ભૂપાલેન કથંચન ।

કૃત્વા ત્રિંશદગુણં તં ચ ધર્મ્માય પરિકલ્પયેત્ ॥ ૨૩ ॥

દંડભેદમાહ ॥

ઉદરમુપસ્થં જિહ્વા હસ્તૌ કર્ણૌ ધનં ચ દેહશ્ચ ।

પાદૌ નાસા ચક્ષુર્દંડસ્થાનાનિ દશધૈવ ॥ ૨૪ ॥

યદેહાવયવજનિતોપરાધસ્તત્રૈવ નિગ્રહઃ કરણીયઃ ।

યોઽસમર્થો ધનં દાતું કારાગારે નિધાય તં ।

કારયિત્વા સ્વકં કર્મ ધનદંડં વિમોચયેત ॥ ૨૫ ॥

ઉત્તમો દંડ ઇત્યુક્તઃ સર્વસ્વહરણં વધઃ ।

પુરાન્નિર્વાસનં ચાંગછેદનં ચાંકનં તથા ॥ ૨૬ ॥

અન્યાયથી કરેલા દંડના ધનનું શું કરવું તે કહે છે. રાજાએ અન્યાયથી જે કોઈ દંડ કર્યો હોય તેના ત્રીસગણા કરીને ધર્મ કાર્યમાં ખર્ચવા. દંડના ભેદ કહે છે :- પેટ, ઉપસ્થ ઈન્દ્રિય, જીભ, હાથ, કાન, ધન તથા દેહ, પાદ, નાસિકા તથા ચક્ષુએ દશ પ્રકારના દંડસ્થાન છે. શરીરના જે અવયવ-ભાગથી અપરાધ થયો હોય તે અવયવનો જ દંડ કરવો. જે ધનનો દંડ ન આપી શકે તેવો હોય તેને કેદખાનામાં રાખી સરકારી કામ કરાવી દંડથી મુક્ત કરવો.

ધનમતા સર્વ ખુંચી લેવું, નગરમાંથી કાઢી મૂકવું, અંગ છેદવું તથા ડામ દેવો તથા દેહાન્ત શીક્ષા કરવી એટલાંનો ઉત્તમ દંડમાં સમાવેશ થાય છે.

અથ વિશેષમાહ ॥

લલાટેંકોઽભિશસ્તસ્ય खरे चारोपणं परं ।

सुरापाने पताका स्याद्भगस्तु गुरुतल्पगे ॥ २७ ॥

श्वपदांकः स्तैन्यकृत्ये तथाकारानिवेशनं ।

ब्रह्महत्याकारकस्य शिरोमुंडनमेव च ॥ २८ ॥

कारयित्वा चं सर्वस्वमपहृत्य खरोपरि ।

समारोप्याथ नगरात्प्रवासनमिति स्थितिः ॥ २९ ॥

सत्यं जल्पति यो लिंगं नष्टप्राप्तस्य वस्तुनः ।

नृपेण तस्मै तद्देयं नो चेत्तत्समदंडभाक् ॥ ૩૦ ॥

નિંદક અથવા ચાડિયાને કપાળમાં ડામ દઈ ગધેડા પર બેસાડવો. દારૂ પીનારાને ધજાનું ચિન્હ કરવું, ગુરુની સ્ત્રી સાથે આડો વ્યવહાર રાખનારના કપાળમાં યોનિનું ચિન્હ કરવું, ચોરી કરનારના કપાળમાં કુતરાના પગ જેવું ચિન્હ કરવું, અને કેદમાં નાખવો. બ્રહ્મહત્યા કરનારનું માથું મુડાવી સર્વ ધન ખુંચી લઈ ગધેડે બેસાડી ગામ બહાર કાઢી મૂકવો. ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ જેની હોય અને તે તે વસ્તુની નીશાની બરોબર પુરે તો તો તેને આપવી અને ખોટો ધણી થવા આવે તો વસ્તુની કિંમત જેટલા પૈસાની શીક્ષાને લાયક થાય છે.

અદંડ્યમાહ ॥

वृद्धं बहुश्रुतं बालं ब्राह्मणं गुर्विर्णीं गुरुं ।

मातरं पितरं चैव प्रवक्तारं तपस्विनं ॥ ૩૧ ॥

आचार्यं पाठकं चापि गां च घ्नंतं हि घातयेत् ।

न हि स बहुदोषी स्यादंडाहोपि च नो भवेत् ॥૩૨॥

ધનાપહઃ શસ્ત્રપાણિઃ વન્હિદો વિષદસ્તથા ।
 માર્યાતિક્રમકારી ચ ક્ષેત્રહદારહત્તથા ॥ ૩૩ ॥
 પિશુનો રંધદર્શી ચ પ્રોઘતાસ્ત્રશ્ચ ગર્ભહા ।
 ઘાતેષ્યેષાં ન દંડઃ સ્યાદેતે સ્યુરાત્તતાયિનઃ ॥ ૩૪ ॥
 ઇત્યેવં દંડનીતીનાં વિચારસ્ત્વત્ર વર્ણિતઃ ।
 વિશેષતો યથાસ્થાનં વર્ણયિષ્યે યથાશ્રુતં ॥ ૩૫ ॥

ઇતિદંડનીતિપ્રકરણમ્ ॥

ઇત્યાચાર્યશ્રીહેમચન્દ્રવિરચિતે ચૌલુક્યવંશભૂષણકુમાર-
 પાલશુશ્રૂષિતે લઘ્વર્હત્રીતિશાસ્ત્રે યુદ્ધનીતિદંડનીતિવર્ણનો નામ
 દ્વિતીયોધિકારઃ ॥ ૨ ॥

વૃદ્ધ, બહુ શ્રુત, બાળક, બ્રાહ્મણ, ગુરુની સ્ત્રી, ગુરુ, માતા,
 પિતા, ઉપદેશક, તપસ્વી, આચાર્ય, પાઠક તથા ગાય એ સર્વને
 મારનારનો નાશ કરવો. તે મારનાર બહુ દોષવાન્ થતો નથી તેમજ
 દંડને યોગ્ય પણ થતો નથી, ધન હરનાર, હાથમાં હથિયાર લઈને
 મારવા આવેલો અગ્નિથી બાળી મૂકનાર, ઝેર આપનાર, ભાર્યાનો
 અતિક્રમ કરનાર, ખેતર તથા સ્ત્રીનું હરણ કરનાર, પિશુન, છીંદ્ર
 જોનાર ઉગામેલા હથિયારવાળો તથા ગર્ભનો ઘાત કરનાર એટલા
 આતતાયી (મહા દોષી) શત્રુઓ કહેવાય છે. તેને મારનાર દોષવાન્
 થતો નથી તેમ તે દંડને યોગ્ય પણ નથી. ઉપર પ્રમાણે દંડનીતિનું
 વર્ણન કર્યું છે. વિશેષ વર્ણન તત્ તત્ સ્થાન પરત્વે સાંભળ્યા પ્રમાણે
 કરવામાં આવશે.

યુદ્ધ તથા દંડનીતિનો બીજો અધિકાર સંપૂર્ણ થયો.

વિશદશારદસોમસમાનનઃ ।

કમલકોમલચારુવિલોચનઃ ॥

શુચિગુણઃ સુતરામભિનંદનો ।

જયતુ ભક્તજનેષ્ણિતસિદ્ધિદઃ ॥ ૧ ॥

નિર્મળ એવી શરદ્ ઋતુના ચન્દ્ર સમાન મુખાકૃતિવાળા, કમલના સરખાં કોમળ અને સુંદર તેવાં, પવિત્ર ગુણવાળા, ભક્તજનને ઈષ્ટિત સિદ્ધિને આપનાર અભિનંદન ભગવાન રૂંડે પ્રકારે જય પામો.

હેમપીઠસમાસીનઃ સભ્યમંત્રિયુતો નૃપોઃ ।

વ્યવહારપરામર્શ કુર્યાદ્વિદ્વજ્જનૈઃ સહ ॥ ૨ ॥

સોનાના આસન પર બેઠેલા, સભાસદ તથા મંત્રિઓ યુક્ત રાજાએ વિદ્વાન્ પુરુષોની સાથે વ્યવહાર સંબંધી વિચાર કરવો.

તત્ર વ્યવહારો નામ એકસ્મિન્ વસ્તુનિ પરસ્પરવિરુદ્ધ-ધર્મયોરેકધર્મવ્યવહેદેન સ્વીકૃતતદન્યધર્માવછિન્નસ્વપક્ષસાધક-વ્યવસ્થાપનાર્થ સાધન-દૂષણવચનં વ્યવહારઃ ॥

અત્રે વ્યવહારનું સ્વરૂપ લક્ષણ કહે છે :- એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરોધી એવા સાધક તથા બાધક ધર્મોનું પ્રતિપાદન કરવાને એકબીજાના વિરોધી પક્ષે સ્વીકારેલાં સાધક બાધક વચનોનું નામ વ્યવહાર કહેવાય છે.

નનુ ઉભયધર્માધારભૂતૈકસ્મિન્વસ્તુનિ અન્યધર્મનિરાસેન તદન્યધર્માન્તરં વ્યવસ્થાપયિતું વાદિના સાધનમુચ્યતે તત્રૈવ દૂષણોદ્ભાવનેન પ્રતિવાદિનાં વાદિસાધિતપક્ષવિપક્ષીભૂતં સ્વોક્તિસમર્થનૈકહેતુભૂતં વચનં કથં સંગછતે મિથો વ્યાઘાતાદિતિ ।

અહીંયાં શંકા કરે છે કે :- સાધક તથા બાધક એ બન્ને વિરોધી ધર્મના આધારભૂત એક જ વસ્તુમાં બાધક ધર્મને નીરસન કરી પોતાનો સાધક ધર્મ સ્થાપન કરવાને વાદી જે સાધન કહે, તેમાં વાદિના સાધિતપક્ષને તોડી પોતાની બાધક ઉક્તિઓને સમર્થન કરવામાં

હેતુભૂત પ્રતિવાદિએ કહેલું વચન કેમ ટકી શકે ? એ તો પરસ્પર વ્યાધાત થયો.

શંકાસમાધાનમ્

चेन्न ॥ स्वस्वाभिप्रायानुसारेणैकस्मिन्वस्तुनि वादिप्रति-
वादिनिरूपितसाधनदूषणप्रतिपादकवचनकथने विरोधाभावात् ॥ यथा
वादी स्वाभिप्रायेण साधनमभिधत्ते पश्चात् प्रतिवाद्यपि स्वाभिप्रायेण
तत्रैव दूषणं प्रणिगदति न चात्रैकवस्तुनि साधनं दूषणं च
तात्त्विकमस्ति किंतु स्वाभिप्रायकल्पितमेवत्यलम् ॥

તેમાં પરસ્પર વ્યાધાત થતો નથી, અત્રે સમાધાન કહે છે :-
એક જ વસ્તુમાં વાદિ તથા પ્રતિવાદિ પોતપોતાના મત પ્રતિપાદન
કરવાને સાધક તથા બાધક વચનો આપે તેમાં વિરોધનો અભાવ છે
કારણ કે વાદિ પોતાના અભિપ્રાયથી જેમાં સાધન કહે તેમાં પાછળથી
પ્રતિવાદિ દૂષણ ઘટાવે, વસ્તુતઃ તે એક જ પદાર્થમાં સાધન કે દૂષણ
નથી પણ એ વાદિ તથા પ્રતિવાદિના અભિપ્રાય પ્રમાણે કલ્પેલું છે.

व्यवहारभाष्येतु:-

“अत्थी पव्वीणं हरणं एगस्स ववइ विइयस्स एणय
ववहारो अहिगारो चेत्थ छविहीए ॥ १ ॥”

સદ્ધિવિધ:-તે વ્યવહાર બે પ્રકારનો છે લોકોત્તર લૌકિકશ્ચ-
લોકોત્તર અને લૌકિક, તત્રાદ્યો વ્યવહારસૂત્રાદિષુ વર્ણિતત્વાદત્ર નોક્ત:-
તેમાં આદિ લોકોત્તર વ્યવહાર, વ્યવહાર સૂત્રાદિ ગ્રન્થોમાં વર્ણવેલો
છે માટે અહીંયા તે કહેતા નથી. **इह राजकर्मणि लौकिकस्यै
वाधिकार:-**આ સ્થળે તો રાજકર્મ છે માટે લૌકિક વ્યવહારનો જ
અધિકાર છે. **स तु द्विविध:-**તે લૌકિક વ્યવહાર પણ બે પ્રકારનો છે.
તથા હિ ।

व्यवहारो द्विधा प्रोक्तः संदेहतत्त्वयोगतः ।

आद्यः सत्संगतो ज्ञेयो लोप्सुदर्शनतः परः ॥ ३ ॥

એક સંદેહાત્મક અને બીજો તત્વાત્મક, તેમાં સંદેહાત્મક વ્યવહાર સત્સંગથી જાણવામાં આવે છે અને તત્વાત્મક વ્યવહાર ચિન્હથી જાણાય છે. લોપ્સું લિંગં તત્ર સંદેહાભિયોગઃ સત્સંગાદ્ભવતિ તત્વાભિયોગસ્તુ ચિન્હદર્શનાત્ સ ચ વિધિનિષેધાભ્યાં દ્વિવિધઃ તે તત્વાત્મક વ્યવહાર પણ વિધિ તથા નિષેધ એ બે પ્રકારનો છે. યથા મદીયક્ષેત્રમપહરતિ જેમ આ મારું ક્ષેત્ર (ખેતર) લઈ જાય છે, તે વિધ્યાત્મક કહેવાય અને તથાયં મત્તો રજતાન્ ગૃહીત્વા ન દદાતીતિ પ્રતિષેધાત્મકઃ તે જ પ્રકારે આ મારા રૂપેયા લઈને આપતો નથી તે પ્રતિષેધાત્મક કહેવાય.

अथवा

यो न्यायं नेच्छते कर्तुमन्यायं च करोति यः ।

व्यवहारविलोपी च श्रभ्रं याति न संशयः ॥ ४ ॥

જે ન્યાય કરવાને ઇચ્છતો નથી અને અન્યાય કરે છે, તે વ્યવહાર વિલોપી માણસ નર્કમાં જાય છે એમાં કશો સંશય નથી. અત્ર ન્યાયં કર્તુ નેચ્છતિ અન્યાયં ચ કર્તુ ઇહતે ઇતિ પ્રાઙ્વિવાકાપેક્ષયાપિ વિધિનિષેધાત્મકત્વં સ પુનરષ્ટાદશ-વિધસ્તથાહિ ॥ ઉપલા શ્લોકમાં એમ કહ્યું કે ન્યાય કરવાને ઇચ્છતો નથી અને અન્યાય કરવાને ઇચ્છે છે, એ વિધિ નિષેધાત્મક વ્યવહાર અધીકારીની અપેક્ષાએ પણ અઢાર પ્રકારનો હોય છે તે કહે છે :-

ऋणादानं च संभूयो-त्थानं देयविधिस्तथा ।

दायः सीमाविवादश्च वेतनादानमेव च ॥ ५ ॥

क्रयेतरानुसંतापो विवादः स्वामिभृत्ययोः ।

निक्षेपः प्राप्तवित्तस्य विक्रयः स्वामिनं विना ॥ ६ ॥

વાક્પારુષ્યં ચ સમયવ્યતિક્રાંતિઃ સ્ત્રિયા ગ્રહઃ ।

દ્યૂતં સ્તૈન્યં સાહસં ચ દંડપારુષ્યમેવ ચ ॥ ૭ ॥

સ્ત્રીપુંધર્મવિભાગશ્ચેત્યેતે ભેદાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ।

વ્યવહારિકમાર્ગે ઽસ્મિન્નષ્ટાગ્રહદશસંખ્યયા ॥ ૮ ॥

ઋણગ્રહણં ઋણાદાનં ૧ બહૂર્ધર્મિલિત્વા કૃત્યાપાદનં ૨ દાતું
યોગ્યસ્યવિધિઃ ૩ દાયભાગઃ ૪ સીમાયાઃ વિવાદઃ ૫ વેતનાદાનં ૬
ક્રયવિક્રયપશ્ચાત્તાપઃ ૭ સ્વામિભૃત્યયોર્વિવાદઃ ૮ પ્રાપ્તવસ્તુન ઉત્તમે
પુરુષે સ્થાપનં નિશ્લેષઃ ૯ સ્વામિનં વિના તદ્વસ્તુવાક્રયઃ ૧૦
વાક્પારુષ્યં ૧૧ મર્યાદાવ્યતિક્રમઃ ૧૨ પરસ્ત્રીગ્રહણં ૧૩ દ્યૂતાભિયોગઃ
૧૪ સ્તૈન્યવાદઃ ૧૫ સાહસપારુષ્યં ૧૬ દંડપારુષ્યં ૧૭ સ્ત્રીપુરુષધર્મઃ
૧૮ ઇતિ અષ્ટાદશ ભેદા અસ્મિન્વ્યવહારમાર્ગે સ્મૃતાઃ ॥

૩૨૪ કરવું અને દેવું આપવું ૧ ઘણાએ મળી કાર્ય કરવું ૨
દેયવિધિ ૩ દાય ભાગ ૪ સીમા વિવાદ ૫ વેતના દાન ૬ ક્યવિક્રયનો
સંતાપ ૭ સ્વામિ તથા ચાકરનો વિવાદ ૮ સંપાદાન કરેલા દ્રવ્યની
થાપણ મૂકવી ૯ વગર સ્વામિની વસ્તુનો વિક્રય કરવો ૧૦ વાક્
પારુષ્ય (વાણીનું કઠોરપણું) ૧૧ સમયનો વ્યતિક્રમ ૧૨ સ્ત્રીને લઈ
જવું ૧૩ જુગટું ૧૪ ચોરી ૧૫ સાહસપણું ૧૬ દંડ પારુષ્ય (કઠણ
દંડ) ૧૭ સ્ત્રી તથા પુરુષના ધર્મ વિભાગ ૧૮ એ અઢાર પ્રકારના
વ્યવહાર કહેલા છે.

એવમન્યેપિ ભેદાઃ સ્યુઃ શતમષ્ટોત્તરં પુનઃ ।

ક્રિયાભેદાન્મનુષ્યાણાં બહુશાખો ભવેત્ ધ્રુવં ॥ ૯ ॥

એ ૪ પ્રકારે વ્યવહારના બીજા એકસો અને આઠ ભેદ છે.
મનુષ્યોની જૂદી જૂદી ક્રિયાઓના ભેદથી વ્યવહાર પણ ઘણી
શાખાઓવાળો થાય છે. યથા બહુવાદિનાં બહુપ્રતિવાદિર્ભિર્વિરોધઃ
જેમ ઘણા વાદિઓને ઘણા પ્રતિવાદિયો સાથેનો કજીઓ, બહુનામેકેન

સહ વિરોધઃ બહુ વાદિઓને એક પ્રતિવાદી સાથે વિરોધ, એકસ્ય બહુભિઃ સહ વિરોધઃ એક વાદિને ઘણા પ્રતિવાદિ સંઘાતે કજીઓ, એકસ્યૈકેન સહ વિરોધઃ એકને એકની સાથે વિરોધ, એવમષ્ટાદશાનાં ચતુર્ભિર્ગુણે દ્વિસપ્તતિભેદા ભવંતિ ॥ ઉપરના બતાવેલાં ચાર ભેદને અઢાર ભેદ ગણી ગુણવાથી ૭૨ ભેદ થાય છે.

યથા અનેન મત્ત એતાવદ્રજતાનિ એતન્મિષેણ તુર્યમાસનિયમતયા ગૃહીતાનિ ॥ અદ્ય નિયતકાલવ્યતિક્રમે મયા અધમર્ણો યાચિતોપિ ન દદાતિ ॥ પ્રત્યુતો યોદ્ધું પ્રવૃત્ત ઇતિ ॥ જેમકે :- અમુક આ માણસે મારી પાસેથી અમુક ટકા રૂપિયા એટલા ટકાથી ચાર માસે આપીશ એવો નિયમ કરીને લીધા. તે મુદત વીતી અને તે કરજદાર પાસે હું માગું છું પણ આપતો નથી અને ઉલટો મારી સાથે લઢવાને તૈયાર છે ઇતિ વિજ્ઞપ્તિં શ્રુત્વા નિર્ણય મદદ્રવ્યં મામધર્મણકાદ્વાપયિતવ્યમિતિ પ્રતિજ્ઞા ॥ ૧ ॥ એ પ્રકારની વિજ્ઞપ્તિ સાંભળી નિર્ણય કરી અને મારું ધન તે કરજદાર પાસેથી અપાવો એમ વાદી કહે તેનું નામ ‘પ્રતિજ્ઞા’ કહેવાય. અર્થ્યુક્તપક્ષસાધનબાધકરૂપં યત્પ્રત્યર્થિનોક્તં તદુત્તરં ॥ ૨ ॥ વાદિએ કહેલા સાધક વચનને તોડનારું બાધક વચન પ્રતિવાદિ કહે તે ઉત્તર કહેવાય ॥ ૨ ॥ દ્વયોરુક્તિં શ્રુત્વા પ્રાઙ્વિવાકસ્ય ચિત્તં દોલાયતે વાદિ પ્રતિવાદિનાં પરસ્પર વિરોધી વચનો સાંભળીને ન્યાયાધીશનું મન દોલાયમાન થાય છે. ઇદં સાધનં સત્યં વેદમિતિ સંશયઃ વાદિનું સાધક વચન ખરું હશે ? કિંવા પ્રતિવાદિનું નિષેધ વચન ખરું ? હશે એમ મનનું દ્વિધા થવું તે સંશય કહેવાય. એકસ્મિન્ધર્મિણિ વિરુદ્ધનાનાધર્મવિશિષ્ટજ્ઞાનં વા (?) સંશયઃ એક જ વસ્તુમાં વિરુદ્ધ જુદા જુદા ગુણ વિષયિક જ્ઞાન તે સંશય ॥ ૩ ॥ અર્થિપ્રત્યર્થિનિયુક્ત-સાધન દૂષણસમર્થનકારણં હેતુઃ વાદિ તથા પ્રતિવાદિએ કહેલાં સાધન તથા દૂષણ વચનોને સમર્થન ન કરનાર કારણ તે હેતુ કહેવાય.

॥૪॥ हेतुद्वयमध्ये कः कस्य साधक इति विचारः परामर्शः भे७
हेतुઓમાં કયો કોનો સાધક છે, એ સંબંધી વિચારને પરામર્શ કહેવાય.

॥૫॥ साक्ष्यादिभिर्भ्यस्य वाक्यस्य बलप्रतिितिः तत् प्रमाणं साक्षी,
લેખ ઈત્યાદિ વડે જેના વાક્યને બળ મળતું હોય તે પ્રમાણ ॥૬॥

भूपो मंत्रि सभ्यैश्च सह सर्वमाद्यंतलेख्यादीन् वाचयित्वा श्रुत्वा
वोभयोर्ययपराजयसाधकनिदानज्ञानोत्तरं सर्वानुमत्या चाज्ञां देयादिति
निर्णयः ॥ મંત્રિ તથા સભાસદોની સાથે ન્યાયાધીશે વારે, વારે આદિથી
અંત્ય સુધી લેખો વાંચીને તથા સાક્ષી સાંભળીને સર્વની સમ્મતિથી
જય પરાજય સંબંધી ખરો જવાબ આપવો તે નિર્ણય ॥ ૭ ॥

पुनस्तदनुसारेणाधि-कार्युभयोरज्ञां श्रावयित्वा तत्प्रवृत्तिकरणं प्रयोजनं
निर्णयने अनुसारे न्यायाधीश वादि प्रतिवादिने हुकुमं संभणावी ते
प्रकारे अभलमां भूके ते प्रयोजनं कहेवाय. ॥ ८ ॥ इत्यष्टप्रकारै-
र्वादिनिर्णयः कार्यः उपर जशावेला આઠ પ્રકારથી ન્યાયાધીશે વાદનો
નિર્ણય કરવો. તત્ર કથં વ્યવહારો વિધેયઃ વાદ સમયે વ્યવહાર કેમ
ચલાવવો ? તે કહે છે :-

भूपः सदसि संवेगभावमाश्रित्य निस्पृहः ।

राज्यकार्यं करोत्येव गृहीत्वा सभ्यसंमतिम् ॥ १० ॥

समदः प्रेक्षमाणोऽसौ नोक्तिं कस्यापि मानयेत् ।

राज्यकृत्ये यथानीति यदीप्सुः सुखमक्षयम् ॥ ११ ॥

રાજાએ સભામાં સંવેગ ભાવને આશ્રયીને નિસ્પૃહતાથી
સભ્યજનોની સંમતિ લઈને રાજ્યકાર્ય કરવું. તેણે તેજસ્વી દૃષ્ટિથી
જોવું, અને કોઈની ઉક્તિ માનવી નહિ. જો તેને અક્ષય સુખની
ઈચ્છા હોય તો રાજ્યકાજમાં યથા નીતિથી વર્તવું. એવં ભૂપે
રાજ્યકર્મણિ પ્રવૃત્તે કસ્મિંશ્ચિત્ અર્થિન્યાગતે ચરસ્તસ્માદ્વિજ્ઞપિપત્રં
ગૃહીત્વા માંત્રણં દેયાત્ । મંત્રી ચ તત્પત્રં ભૂપં નિવેદ્ય
શ્રવ્યેતરનિર્ણયાનન્તરં પત્રોપરિ યાજ્ઞાં લિખેત્ । વાદિ અરજ કરવાને

આવે એટલે તેની અરજીનો કાગળ દૂતે તેની પાસેથી લઈ મંત્રિને આપવો. મંત્રીએ રાજાને તે જણાવી તે સાંભળવા લાયક છે કે નહિ. તેનો નિર્ણય કર્યા પછી તે પત્ર પર આજ્ઞા લખવી.

કા તત્ર યોગ્યતાયોગ્યતા વેત્યાહ ॥

અરજીની યોગ્યતા અયોગ્યતા કહે છે.

સાર્થકં ચ સમગ્રાર્થ સાધ્યધર્મેણ સંયુતં ।

સ્ફુટં સંક્ષિપ્તસચ્છબ્દમાત્મપ્રત્યર્થિનામયુક્ ॥ ૧૨ ॥

સાધ્યપ્રમાણસંખ્યાવદ્દેશભૂપાભિધાન્વિતમ્ ।

યત્રિવેદયતે રાજે તદ્યોગ્યમિતિ કથ્યતે ॥ ૧૩ ॥

અરજીની લેખન પદ્ધતિ સાર્થક, સઘળી મતલબ આવી ગયેલી, દાદ માગનારી, સ્ફુટ, ટુંકી અને સારી શબ્દ રચનાવાળી, પોતાના તથા પ્રતિવાદિના નામવાળી, સાધ્ય પ્રમાણ (પુરાવા) ની સંખ્યાયુક્ત, દેશ તથા રાજાના નામવાળી હોવી જોઈએ. એવી જે અરજી રાજાને કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય કહેવાય છે.

સ્ફુટોઽર્થઃ । જંગમવિષયિકવ્યવહારે ત્વિયં રીતિઃ જંગમ વિષયક વ્યવહારમાં તો અરજી આપવાની આ રીતિ છે, સ્થાવર વિષયાભિયોગેતુ અને સ્થાવર મીલકતના લેણ દેણના સંબંધમાં તો નીચે બતાવ્યા પ્રમાણે છે :-

દેશસ્થાનાઘ્યજાતિસ્વસન્નિવેશપ્રમાણયુક્ ।

પિતામહસ્વપિતાનુજજેષ્ઠાદ્યભિધાન્વિતમ્ ॥ ૧૪ ॥

રાજમુદ્રાંકિતં પત્રં સ્થાવરે શ્રાવ્યમુચ્યતે ।

ડ્યન્યથા તુ વાદિવિજ્ઞસિર્ન શ્રોતવ્યાધિકારિણા ॥ ૧૫ ॥

દેશ, ગામ, જાતિ, મિલકતના ખુટ તથા માપવાળી અને બાપ-દાદા તથા નાના-મોટા ભાઈઓનાં નામવાળી તથા રાજાની

મહોરછાપવાળી અરજી હોય તો જ સ્થાવર મીલકતના મુકરદમામાં અધિકારીએ સાંભળવી અને એવી ના હોય તો રાજાએ તે અરજી સાંભળવી નહિ. તત્ર દેશો મધ્ય દેશો વા દ્રવિડાંગબંગાદયઃ દાખલા તરીકે મધ્ય દેશ, દ્રવિડ દેશ, અંગ દેશ કે બંગાલ, સ્થાનં વારાણસ્યાદિ ગામ કાશી આદિ જાતિઃ ક્ષત્રિયાદયઃ જાતિ ક્ષત્રી આદિ, સંનિવેશઃ પૂર્વાપર દક્ષિણોત્તરવિભાગાવચ્છિન્નઃ ખુંટ તે પૂર્વ, પશ્ચિમ દક્ષિણ અને ઉત્તરની મર્યાદા, પ્રમાણં દશરજ્જુમિતમાયતં બાળરજ્જુમિતવિસ્તૃતં માપ :- દા.ત. દશ રાશવા લાંબુ, પાંચ રાશવા પહોળું પિતૃપિતામહાદિનામયુતં બાપદાદાના નામવાળું ક્ષેત્રં યવક્ષેત્રં વા શાલિ ક્ષેત્રં જવનું ખેતર અથવા ડાંગર વાવવાનો ક્યારો इत्येतદ્રીત્યા લિખિતા વિજ્ઞપ્તિઃ શ્રોતવ્યા અન્યથા ન પક્ષાભાસત્વાત્ એ પ્રકારે ગોઠવીને લખેલી અરજી ન્યાયાધિશે સાંભળવી, એથી ઉલટી હોય તો સાંભળવી નહિ, કારણ કે તે પક્ષાભાસપણાવાળી હોય છે. કે પક્ષાભાસ इत्याह પક્ષાભાસ કોને કહેવા તે કહે છે :-

असाध्यमप्रसिद्धं च विरुद्धं निष्प्रयोजनं ।

निरर्थकं निराबाधं पक्षाभासं विवर्जयेत् ॥ ૧૬ ॥

અસાધ્ય, અપ્રસિદ્ધ, વિરુદ્ધ, પ્રયોજન વગરની, નિરર્થક, કોઈને બાધ ન કરે તેવી, એટલાં લક્ષણવાળી અરજી પક્ષાભાસવાળી કહેવાય છે. માટે અધિકારીએ તે લેવી નહિ.

यथा अनेन मां दृष्ट्वा निष्ठीवनं कृतमित्यसाध्यं જેમકે આ માણસ મને જોઈને થુંક્યો, એ અસાધ્ય मदहस्थंखपुष्पं गृहीत्वायमगमत्तदहं याचयामि परं नो ददातीत्यप्रासिद्धं જેમકે - મારા ઘરમાં રહેલું આકાશ પુષ્પ આ માણસ લઈને ચાલ્યો ગયો. તે હું પાછું માગું છું છતાં આપતો નથી, એ અપ્રસિદ્ધ વાત છે. अनेनाहं शप्त इति विरुद्धं આણે મારા સોગન ખાધા, એ વિરુદ્ધ કહેવાય मत्पित्रा पूर्व मस्याधिकारः कृतोस्ति भूयो मां न ददाति इति

નિષ્પ્રયોજનમ્ મારા બાપે પૂર્વે આનો અધિકાર ચલાવ્યો છે તે અધિકાર તેમને હવે આપતો નથી આ નિષ્પ્રયોજન વાત છે. યથા તથા પ્રલપનં નિરર્થકં જેમ તેમ બકવું તે નિરર્થક છે મદૂહસ્થદીપપ્રકાશેનાયં સ્વગૃહકાર્યં કરોતિ ઇતિ નિરાબાધં ॥ મારા ઘરમાં રહેલા દીવાના પ્રકાશથી આ માણસ પોતાના ઘરનું કામ કરે છે, એ ‘નિરાબાધ’ કહેવાય ઉપરના સઘળા દાખલા ‘પક્ષાભાસ’ના છે એતાદૃશં પક્ષાં ભાસં વર્જયેત્ ન શ્રુણુયાદિત્યર્થઃ તેવી પક્ષાભાસવાળી અરજીનો અધિકારીએ ત્યાગ કરવો અર્થાત્ કાઢી નાખવી. તથા ચાનેકવ્યવહાર વિષયગર્ભિતા વિજ્ઞસિરપિ ન શ્રોતવ્યા વળી અનેક વિષય જેમાં સમાયેલા હોય તેવી અરજી પણ ન સાંભળવી. કિંતુ પ્રત્યેકવિષયગર્ભિતા ઇત્યાહ પણ પ્રત્યેક વિષયવાળી સાંભળવી કહ્યું છે કે :-

વિજ્ઞસિર્નિહિ શ્રોતવ્યા ક્રિયાભેદસમન્વિતા ।

અનેકાવિષયાકીર્ણા શ્રૂયેતાથાધિકારિભિઃ ॥ ૧૭ ॥

જુદી જુદી ક્રિયાના ભેદવાળી વળી અનેક વિષયોથી ભરેલી અરજી અધિકારીએ સાંભળવી નહિ. કસ્મિંશ્ચિત્ કાલે ભિન્નવિષયભૂતૈકવિજ્ઞસિરપિ શ્રોતવ્યા ભવતીત્યાહ કોઈ સમયે ભિન્ન, ભિન્ન વિષયોથી ભરેલી એક અરજી પણ અધિકારીઓને સાંભળવી પડે છે. તે કહે છે :-

एकैकविषयासक्तोऽनेकक्रियसमन्वितः ।

શ્રાવ્યો વાદ્યભિયોગશ્ચાન્યદ્ગ્રામજનહેતુકઃ ॥ ૧૮ ॥

વાદિ બીજા ગામનો રહીશ હોય તો અનેક ક્રિયાઓએ યુક્ત અને ભિન્ન ભિન્ન વિષયોથી ભરેલી દાવા અરજી પણ અધિકારીએ સાંભળવી.

साक्ष्यादिहेतुभिः सिद्धं तद्विमृश्याधिकारिभिः ।

શીઘ્રમાજ્ઞા પ્રદેયા હિ જયપરાજયયોરિતિ ॥ ૧૯ ॥

સાક્ષી ઇત્યાદિ લઈ જેનું કામ પુરું થયું હોય તે અધિકારિઓએ વિચારી તેનું જય, પરાજયનું જજમેન્ટ તુરત આપી દેવું. યદ્યપિ વ્યવહારાભિયોગે ન્યાયેન એકવિષયૈક-ક્રિયાયુતા વિજ્ઞપિરેવૈકકાલે ચ દેયા ઇત્યુક્તા પરંતુ કેનચિદન્ય-પત્તનીયાનેકપુરુષૈર્નિયોગે તદ્વિજ્ઞપિરવશ્યં શ્રોતવ્યા ભવત્યેવ ઇતિ શ્રોતવ્યં ચેત્ પરાહ્વાનાય સમુદ્રાજ્ઞાછદં દૂતદ્વારા પ્રત્યર્થિસમીપે પ્રેષયેદન્યથા તુ તત્પત્રં રાજ્યપત્રકોષે ક્ષિપેત્ ॥ તથાહિ ॥ જો કે વ્યવહાર સંબંધી દાવામાં સામાન્ય રીતે એક વિષય અને એક જ ક્રિયાવાળી અરજી એક કાળે ગ્રહણ કરવી એમ કહ્યું, તથાપિ કોઈક સમયે બીજા નગરના રહીશ અનેક પુરુષોનો તેમાં સંબંધ જોડાયેલો હોય તો તેવી અરજી પણ અવશ્ય સાંભળવા યોગ્ય થાય છે. તેવી સાંભળવા યોગ્ય અરજી હોય તો પ્રતિવાદીને બોલાવા માટે રાજાની મોર સિક્કાવાળો સમન્સ દૂતની દ્વારાએ તેમની પર મોકલવાવો. તેમ ન હોય તો તે પત્ર રાજપત્રની ટપાલમાં નાંખવા.

શ્રોતવ્યા યદિ વિજ્ઞપિસ્તસ્યામાજ્ઞાં લિખેત્પરા ।

ક્વાનાદ્યર્થે સમુદ્રાં ચાધિકારી તાં પ્રવર્તયેત્ ॥ ૨૦ ॥

નૃપાજ્ઞાપત્રં તત્રૈવ ગચ્છેદ્દૂતો હ્વાનાકુલં ।

યોગ્યતાયોગ્યતે દૃષ્ટવા નેતું યોગ્યં તમાનયેત્ ॥ ૨૧ ॥

જો અધિકારીએ તે અરજી સાંભળવા જેવી હોય તો તે પ્રતિવાદીને બોલાવાનો સમન્સ કાઢવો, તે સમન્સ પર રાજાનો મોર સિક્કો કરી તે દૂતને આપી મોકલવો. એ હૂકમ લઈ દૂતે જલદી ત્યાં જવું, દૂતે તેની યોગ્યતા અયોગ્યતા જોઈ જો તે આવવા યોગ્ય સ્થિતિમાં હોય તો તેને લાવવો. કે અનાદ્યુયા ? ઇત્યાહ કોણ નહિ લાવવા યોગ્ય તે જણાવે છે :-

અશક્તાઃ સ્થવિરા બાલા કુલજા હીનપક્ષકાઃ ।

અજ્ઞાતસ્વામિનો ક્રૂરા રાજ્યકાર્યસમાકુલાઃ ॥ ૨૨ ॥

આવશ્યકક્રિયોદ્યુક્તા ઉન્મત્તા ભૂતડાકિની ।

ગૃહીતા વાતપિતોગ્ના અનાહૂયાઃ સ્મૃતા બુધૈઃ ॥ ૨૩ ॥

દેશકાલાનુસારેણ કૃત્યસાધનદૂષણે ।

જ્ઞાત્વા યાનૈરશક્તાદીન્ બલાદાઘ્વાયયેન્નૃપઃ ॥ ૨૪ ॥

અશક્ત, ઘરડા થયેલા, બાલક, સદ્દુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા, લુલા લંગડા, જેનો સ્વામી જાણ્યામાં ન આવ્યો હોય એવા, કૂર, રાજ્ય કાર્યમાં ગુંથાયેલા, આવશ્યક કર્મમાં ગુંથાયેલા, ગાંડા, ભૂત તથા ડાકેણથી પીડાયેલા, વાયુ, પિત્તાદિના રોગથી પીડાતા, એવાઓને બોલવવા યોગ્ય, વિદ્વાનોએ ગણેલા નથી. દેશ કાલાનુસાર ન્યાયનાં સાધનોમાં ખામી રહે છે એમ જણાય તો વાહન મોકલીને તે અશક્તાદિને પણ બલથી બોલાવી મંગાવવા. **एतद्रीत्या दूतेन प्रत्यर्थिन्यानीते किं तत्पितृभ्रात्रादयोपि तत्र वक्तुं शक्नुवन्ति न वेत्याह** ઉપર બતાવેલી રીતિ પ્રમાણે દૂત (બેલીફ અથવા પોલીસ) દ્વારા પ્રતિવાદિને બોલાવી આણે ત્યારે શું તેના પિતા, ભાઈ વગેરે તે કામમાં બોલી શકે છે કે નહિ, તે કહે છે :-

પિતા ભ્રાતા ન પૌત્રો વા ન સુતો ન નિયોગકૃત્ ।

વ્યવહારેષુ શક્તઃ સ્યાદ્વક્તું દંડ્યો હિ વિબ્રુવન્ ॥ ૨૫ ॥

પિતા, ભાઈઓ, છોકરો કે છોકરાનો છોકરો મુખ્તીઆર અથવા કોઈ પણ ચાલતા કામમાં બોલવાને યોગ્ય નથી અને તેમ છતાં બોલે તો અવશ્ય તે દંડને પાત્ર થાય છે. **स्वाम्यभावे तु दत्तपूर्णाधिकारित्वेन सर्वे वक्तुं शक्नुवन्ति इति स्थितिः** સ્વામી એટલે વાદિ કિંવા પ્રતિવાદિ જાતે ન હોય અને તેઓને બોલવાનો પૂર્ણ અધિકાર કોર્ટથી મળ્યો હોય તો બોલવાને સર્વે શક્તિમાન્ થાય છે એવો કાયદો છે. તતોધિકારી અર્થિદત્તં પ્રતિજ્ઞાપત્રમુત્તરં ગૃહીતું પ્રત્યર્થિને દર્શયેત્ ત્યાર પછી અધિકારીએ વાદિએ આપેલી અરજીનો

કાગળ ઉત્તર મેળવાને પ્રતિવાદિને દેખાડવો. તદભિપ્રાયં નિવેદયેચ્ચ
અને તેનો અભિપ્રાય પણ પ્રતિવાદિને સમજાવવો.

તથાહિ

કુલજાતિવયોવર્ષમાસપક્ષદિનાન્વિતં ।

અર્થિનિવેદિતં યચ્ચ તત્સર્વં હિ નિવેદયેત્ ॥ ૨૬ ॥

કુલ, જાતિ, વય, વર્ષ, માસ, પક્ષ તથા દિવસ વગેરે વાદિએ
જે જણાવ્યું હોય તે સઘળાથી પ્રતિવાદિને વાકેફ કરવો. **સ ચ તત્પત્રં**
સુતરામાલોચ્ય શોધનાર્થમવધિં યાચેત શોધનં ચ યાવદુત્તરદર્શનં
તતઃ પ્રાદિવવાકો યથાકૃત્યમવધિં દેયાત્ ॥ તે વાદિની અરજી
પ્રતિવાદિ સારી રીતે વાંચીને તેના શોધનને માટે મુદત માગે તો
ન્યાયાધિશે કામનું સ્વરૂપ જોઈ ઘટતી મુદત આપવી. તે શોધવાનું
કામ ઉત્તર આપ્યા પછી બંધ થાય છે. **તથાહિ** તે નીચે પ્રમાણે :-

ઋણાદ્યુત્તરદાને ચાવધૌ દેયાદિનત્રયમ્ ।

ભૂપો વિશેષકૃત્યે તુ પક્ષં નાતઃ પરં દિશેત્ ॥ ૨૭ ॥

ગોવર્ધે તાડને સ્તેયે પારુષ્યે સાહસેઽપિ વા ।

સ્ત્રીચરિત્રે ન કાલોસ્તિ ગૃહ્ણીયાદુત્તરં લઘુ ॥ ૨૮ ॥

શોધયેદ્વાદિપત્રં ચ યાવન્નોત્તરલેખનમ્ ।

લિખિતે તુ યથાનીતિ નિવૃત્તં શોધનં ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

કરજ આદિ બાબતના મુકરદમામાં પ્રતિવાદીને ઉત્તર દેવાની
ત્રણ દિવસની મુદત આપવી. જો મુકરદમો ભારે હોય તો વધારેમાં
વધારે પંદર દિવસની મુદત રાજાએ આપવી, તે ઉપરાંતની મુદત
આપવી નહિ. ગાયનો વધ, મારામારી, ચોરી, વચનપારૂષ્ય, (ગાળા-
ગાળી) સાહસ, (ઝેર દેવું વગેરે) અથવા સ્ત્રીચરિત્ર સંબંધી મુકરદમો
હોય તો તેમાં મુદત આપવી નહિ, તુરં જ જવાબ લઈ લેવો. જ્યાં

સુધી પ્રતિવાદિનો જવાબ ન લખાયો હોય ત્યાં સુધી પ્રતિવાદી અરજી તપાસી શકે પરંતુ પ્રતિવાદિનો જવાબ થઈ ગયા પછી નીતિ પ્રમાણે અરજી તપાસવાનો કાંઈ હક નથી.

ઋણાદિવ્યવહારે ઉત્તમર્ણનિરૂપિતવિષયશોધનપૂર્વકોત્તર-દાનાર્થ પ્રાઙ્વિવાકો દિનત્રયાવધિં દેયાત્ । વિશેષકૃત્યે તુ ભૂપઃ પક્ષૈકમિતાવધિં દેયાત્ । અતઃ પરં ન દિશેત્ । ગોર્વધે મારણે તાડને યષ્ટ્યાદિપ્રહારે સ્તેયે ચૌર્યે પારુષ્યે ક્રોધેન કટુવાક્યાદિકથને સાહસે વિષયશાસ્ત્રાદિકૃતપ્રાણઘાતે સ્ત્રિયા દુશ્ચરિતે એતદ્વિષયાભિયોગે ઉત્તરદાનાર્થ પ્રતિવાદિનં પ્રત્યવધિં ન દેયાત્ । તત્ક્ષણ એવોત્તરં ગૃહીયાત્ । અન્યથા અસત્સાક્ષ્યાદિના કૃત્યવિપર્યયઃ ॥

દીવાના મુકરદમામાં મુદત આપવાને વાંધો નહિ પરંતુ ફોજદારી મુકરદમામાં મુદત આપવાથી જુઠા સાક્ષીઓ ઊભા થાય છે અને ન્યાયને બદલે અન્યાય થવાનો સંભવ બને છે. પ્રત્યર્થી વાદિપત્રં યાવદુત્તરલેખનં શોધયેત્ લિખિતે તુ શોધનં નિવૃત્તં ભવેત્ અતો ગૃહીતાવધૌ પ્રતિજ્ઞાપત્રં વિવિચ્ય યથાતથમુત્તરં દેયાત્ ॥

પ્રતિવાદિ પણ વાદિની અરજીનો જવાબ લખતા સુધી જવાબમાં ફેરફાર કરી શકે, પરંતુ જવાબ લખી આપ્યા પછી, ફેરફાર કરવાનો કશો હક તેનો નથી. માટે મળેલી મુદત સુધીમાં પ્રતિજ્ઞા પત્રને વિચારી યથાસ્થિત ઉત્તર આપવો. યદિ રાગાદ્વેષાલ્લોભાદ્યાન્યથોત્તરં દેયાત્સ દંડયઃ જો રાગ દ્વેષ કે લોભથી ખોટો જવાબ આપે તો તે દંડને યોગ્ય થાય છે. તદુત્તરં દ્વિવિધં શ્રાવ્યમશ્રાવ્યં ચેતિ તે ઉત્તર બે પ્રકારનું છે એક ન્યાયાધીશે સાંભળવા યોગ્ય અને બીજું નહિ સાંભળવા યોગ્ય. તત્ર શ્રાવ્યં તુ તેમાં સાંભળવા યોગ્ય ઉત્તર પણ ચાર પ્રકારનું છે :-

અર્થપ્રતિજ્ઞાં દ્રષ્ટ્વૈવ પ્રત્યર્થી ચોત્તરં લિખેત્ ।

તદ્દૈ ચતુર્વિધં સત્યં પ્રતિભુ વ્યાપકં તથા ॥ ૩૦ ॥

અસંદિગ્ધમિતિ પ્રોક્તં સૂત્તરં નિર્ણયે બુદ્ધેઃ ।

येन प्रकृतसाध्यार्थसिद्धिः प्रत्यर्थिनः स्फुटं ॥ ३१ ॥

વાદિની પ્રતિજ્ઞા જોઈને જ પ્રત્યર્થી (પ્રતિવાદિ) જે ઉત્તર આપે તે ચાર પ્રકારનો હોવો જોઈએ. સત્ય, પ્રતિભુ, વ્યાપક તથા અસંદિગ્ધ તેવા ઉત્તરને નિર્ણય કરવામાં ડાહ્યા પુરૂષોએ સારો ઉત્તર માન્યો છે તેના ઉત્તરથી ચાલતા વિષયમાં પ્રતિવાદીને સાધ્ય અર્થની સિદ્ધિ થાય છે. યથા શતમુદ્રા એતસ્માદ્વાચયા-મીત્યર્થિનોક્તે સત્યં દાતવ્યાઃ સંતીતિ સત્યોત્તરં જેમકે હું આની પાસે સો રૂપિયા માગું છું, એમ વાદિ કહે એટલે પ્રતિવાદિ કહેશે કે હા, તે મારે આપવાના છે. એ ઉત્તરનું નામ સત્ય ઉત્તર (૧) કહેવાય. અર્થિલેખકં દૃષ્ટ્વાતદ્વિરુદ્ધધર્મહેતુપ્રતિપાદનં પ્રતિભુ પ્રતિવાદિ વાદિનું લખાણ જોઈ તેનાથી વિરુદ્ધ ધર્મવાળા હેતુનું પ્રતિપાદન કરે તે પ્રતિભૂ (૨) કહેવાય. દેશગ્રામાદિનામયુતં વ્યાપકં દેશ, ગામાદિ નામ યુક્ત જે ઉત્તર તે વ્યાપક (૩) કહેવાય. સત્યમેતાવન્મુદૈતસ્ય દાતવ્યા પરં મયૈતસ્યૈતત્કૃત્યં કૃતમસ્તીત્યસંદિગ્ધં । મારે વાદિને એટલા રૂપિયા દેવા છે પરંતુ તેના બદલામાં મેં તેનું આટલું કામ કર્યું છે તે અસંદિગ્ધ (૪) ઉત્તર કહેવાય. અશ્રાવ્યં ચ પંચવિધં । અશ્રાવ્ય ઉત્તર પાંચ પ્રકારનાં છે:-

સંદિગ્ધં પ્રકૃતાદ્ભિન્નમત્યલ્પમતિભૂરિ ચ ।

पैक्षकदेशव्याप्यं यच्छ्राव्यं नैवोत्तरं हि तत् ॥ ३२ ॥

સંદિગ્ધ, પ્રકૃતથી ભિન્ન, અતિઅલ્પ, અતિ ઘણું, મુખ્યનો એક ભાગ, એ પાંચ પ્રકારનો ઉત્તમ અશ્રાવ્ય એટલે અધિકારિએ સાંભળવા યોગ્ય નથી. યથા શતમુદ્રા અનેન ગૃહીતા इत्युक्ते सति शतमुद्रा वा शतपणा इति संदिग्धं જેમકે આ મનુષ્યે સો સોનામહોરો લીધી છે એમ કહે, પ્રતિવાદિ કહે કે સો મોરો કે સો રૂપિયા એ ઉત્તર સંદિગ્ધ કહેવાય.

સુવર્ણશતાભિયોગે પળશતં ધારયામીતિ પ્રકૃતાદિભન્નં સો સોનામહોરોનો દાવો છતાં હું તો સો રૂપિયાનો દેવાદાર છું આવો પ્રતિવાદિનો ઉત્તર તે પ્રકૃતથી ભિન્ન એટલે ચાલતી બાબતથી જુદો કહેવાય. સુવર્ણશતાભિયોગે પંચૈવ ધારયામીતિ અત્યલ્પમ્ સો સોનામહોરોનો દાવો છે તેમ છતાં હું તો પાંચનો જ દેવાદાર છું એ પ્રતિવાદિનો ઉત્તર અતિ અલ્પ કહેવાય. સુવર્ણશતાભિયોગે સહસ્ત્રં ધારયામીતિ અતિભૂરિ સો મોરોનો દાવો છે પણ હું એક હજાર મોરોનો દેવાદાર છું એવો પ્રતિવાદિનો જે ઉત્તર તે તે ‘અતિભૂરિ’ એટલે હદથી જાદે ઉત્તર કહેવાય. ભૂષણવસ્ત્રાદિભિયોગે વસ્ત્રાણિ ગૃહીતાનિ ન ભૂષણાનિ ઇતિ પક્ષૈકદેશવ્યાપિ વાદિ કહે કે મેં એને વસ્ત્ર તથા ઘરેણાં બન્ને આપ્યાં છે, ત્યારે પ્રતિવાદિ કહેશે કે મને વસ્ત્રો જ આપ્યાં છે, ઘરેણાં નથી આપ્યાં, એ ઉત્તરનું નામ ‘એક દેશવ્યાપિ’, એટલે લેણાના એક ભાગની કબુલાતવાળો ઉત્તર કહેવાય. એતા દશં પ્રત્યર્થિલિખિતમુત્તરં પ્રાઙ્વિવાકો ન શૃણુયાદિત્યર્થઃ એ પાંચ પ્રકારથી લખેલો પ્રતિવાદીનો અશ્રાવ્ય ઉત્તર અધિકારીએ સાંભળવો નહિ. તતશ્ચ ત્યાર પછી :-

પ્રત્યર્થ્યુત્તરમાદાય તદાલોચ્યાધિકારભૃત્ ।

પુનરાવેદયેલ્લાતુમર્થિનં ચ તદુત્તરં ॥ ૩૪ ॥

તદાલોચ્ય પુનશ્ચાર્થી ઋણિલેખાભિઘાતકૃત ।

દેયાદુત્તરમેતાવદ્યત્કાર્યે પુષ્ટિદં ભવેત્ ॥ ૩૫ ॥

વિરુદ્ધમન્યથા પૂર્વાપરત્વેન સ્મૃતં તતઃ ।

પ્રતિજ્ઞાભંગહીનત્વે સ્યાતાં કૃત્યાર્થહાનિદે ॥ ૩૬ ॥

પ્રતિવાદિનો જવાબ લઈ અધિકારીએ તપાસવો અને પછી વાદિને વંચાવવો, તે ઉત્તરનો જવાબ વાદિ પાસેથી અધિકારીએ ફરી લેવો. પછી તે ઉત્તરને જોઈને વાદિ પ્રતિવાદિના ઉત્તરને નષ્ટ કરે એવો ઉત્તર આપે તો તે ઉત્તર તેના મુકરદમાને પુષ્ટિકારક થાય છે.

વાદિએ કરેલી પ્રતિજ્ઞાનો લેખ અને પ્રતિવાદિએ આપેલા જવાબને પ્રતિઉત્તર પૂર્વાપર વિરોધી ન હોવા જોઈએ, જો વાદિનો જવાબ વિરોધી થાય તો તેની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે અને પક્ષની હીનતા થાય છે અને તેના કેશને હાની પહોંચે છે. વાદિના પ્રતિજ્ઞાપત્રે પૂર્વ યલ્લિખિતં તથૈવ સવિસ્તરં પ્રતિવાદ્યુક્તોત્તરદાનકાલે પુનર્લેખ્યં અન્યથા પૂર્વાપરવિરુદ્ધત્વેન પ્રતિજ્ઞાભંગઃ પક્ષહીનતા ચ વાદિએ પ્રતિજ્ઞાપત્રમાં પૂર્વ જે લખેલું તે જ પ્રમાણે વિસ્તાર સહિત પ્રતિવાદિના કહેલા જવાબનો પ્રત્યુત્તર આપતી વખતે વાદિએ ફરીને લખવું. વાદિ તેવો પ્રત્યુત્તર ન આપે તો પૂર્વાપર વિરોધ થવાથી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય. અને પક્ષની હીનતા થાય.

હીનતા પંચધા સ્યાત્ હીનતા પાંચ પ્રકારની છે તથા હિ તે આ પ્રકારે :-

નિરુત્તરઃ ક્રિયાદ્વિષ્ટો નોપસ્થાતાન્યદુત્તરઃ ।

આહૂતઃ પ્રપલાયેત ભવેદ્દીનસ્તુ પંચધા ॥ ૩૭ ॥

નિરુત્તર, ક્રિયાદ્વિષ્ટ, નોપસ્થાતા, અન્યદુત્તર, આહૂત પ્રપલાયન, એ પાંચ પ્રકાર હીનતાના છે. પૃષ્ઠે સતિ કિંચિદપિ ન વદતિ સ નિરુત્તરઃ પુછવા છતાં કંઈ ઉત્તર ન આપે તે નિરુત્તર, લેખનક્રિયા ચાતુર્યેણાન્યથા લિખન્ ક્રિયાદ્વિષ્ટઃ લખવાની ક્રિયામાં ચાતુર્યપણાથી ઉલટું લખે તે ક્રિયાદ્વિષ્ટ, ઉત્તરે પૃષ્ઠે પ્રકૃતાચ્ચલેત્ સ નોપસ્થાતા ઉત્તર પુછતાં ચાલતા વિષયથી ખસી જાય તે નોપસ્થાતા. પૃષ્ઠે સત્યન્યથા વદેત્ સોન્યદુત્તરઃ પુછતાં છતાં કંઈ જુદો જ ઉત્તર આપે તે અન્યદુત્તર, આહૂતે સતિ પલાયેત સ પંચમઃ બોલાવ્યે સતે નાશી જાય તે પ્રપલાયન, એ પાંચ પ્રકારની પક્ષહીનતા દર્શાવી.

પુનશ્ચાધિકારી તલ્લેખં પ્રત્યર્થિને નિવેદયેત્ । તતઃ

પ્રત્યર્થ્યપિ ચ તલ્લેખં વાચયિત્વોત્તરં લિખેત્ ।

સત્યં ચેત્સિદ્ધિમાપ્નોતિ વિપરિતમથાન્યથા ॥ ૩૮ ॥

ફરીને અધિકારિએ વાદિનો તે લેખ પ્રત્યર્થી (પ્રતિવાદિને) દેખાડવો, પ્રતિવાદિએ તે લેખ વાંચીને પ્રત્યુત્તર લખવો.

તે લેખ મુદ્દાસર હોય તો ખરો થાય છે નહિ તો ખોટો થાય છે.

તતોધિકારી પત્રચતુષ્ટયં ગૃહીત્વા પ્રાઙ્વિવાકાગ્રે સ્થાપયેત્ સ
ચ સમ્યૈઃ સહ વિવિચ્ચ ઉભૌ પ્રતિ સાક્ષ્યાદિસાધનનિર્દેશં કુર્યાત્
પછી અધિકારીએ (સીરસ્તેદારે) વાદિ પ્રતિવાદિના ઉત્તર પ્રત્યુત્તરના
ચારે કાગળો ન્યાયાધીશની પાસે મૂકવા. ન્યાયાધીશે સભ્યોની સાથે
તેનું બરોબર વિવેચન કરી વાદિ પ્રતિવાદિ બેઉ પક્ષને સાક્ષી આદિ
પુરાવો આપવાને ફરમાવવું. તત્ર સમ્યા કીદૃશાઃ કિયંતો ભવંતિ
इत्याह તે સભામાં સભ્યો કેવા અને કેટલા જોઈએ, તે કહે છે :-

शत्रौ मित्रे समाः शान्ताः निस्पृहाः सत्यवादिनः ।

श्रुताध्ययनसंपन्नाः परलोकभयान्विताः ॥ ૩૯ ॥

निःक्रोधाश्च निरालस्या धर्मज्ञाः कुलजाः सतः ।

पंचसप्ताथ भूपेन शुद्धाः कार्याः सभासदः ॥ ૪૦ ॥

શત્રુ તથા મિત્રને સમાન ન્યાય આપનારા, શાન્ત, નિસ્પૃહ,
સત્યવાદી, શાસ્ત્રના ભણેલા, પરલોકનો ભય રાખનારા, ક્રોધરહિત,
આળસ વગરના, ધર્મને જાણનારા, અને સત્કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા
એવા પાંચ અથવા સાત સભાસદો રાજાએ નીમવા. એ
સમ્યાશ્ચેલ્લોભાદિહેતુભિઃ કૃતમન્યથા કુર્વંતિ તદા દંડ્યાઃ સ્યુરિત્યાહ
તે સભાસદો લોભ આદિ હેતુથી ખોટું કરે તો દંડને પાત્ર થાય છે.
તે કહે :-

लोभादद्वेषादबृहन्मित्रकथनेन क्रुधान्यथा ।

कृतिं कुर्वन्ति ये सभ्या दंड्या भूपेन ते सदा ॥૪૧॥

રાજાના તે સભાસદો લોભથી, દ્વેષથી કે કોઈ મોટા મિત્રની વગથી અથવા ક્રોધ પામી ન્યાયને બદલે અન્યાય કરે તો રાજાએ હમેશાં તેવા સભાસદો દંડ કરવા યોગ્ય છે. લોભાદિહેતોરન્યથાવાદિથ્ય એવ દંડગ્રહણમુચિતં ન પુનરજ્ઞાનાદ્વિ-રુદ્ધવાદ્રિથ્યસ્તે ત્વયોગ્યત્વેન સભાતો નિર્વાસ્યા એવેતિ લોભાદિક હેતુથી જો તે સભાસદો જૂઠું બોલીને અન્યાય કરે તો રાજાએ દંડ કરવા યોગ્ય છે પરંતુ અસમજણથી વિરુદ્ધ બોલીને અન્યાય કરે તો તેઓ સભ્યપણાને લાયક નથી એમ જાણીને સભામાંથી કાઢી મૂકવા. તતસ્તૌ સ્વસ્વસાક્ષી નામાનિ લિખ્ય ભૂપસદસિ પ્રવેશયેત્ इत्याह પૂર્વે આજ્ઞા કરેલા વાદિ પ્રતિવાદિઓ પોત-પોતાના સાક્ષીઓનાં નામ લખી તેમની સાથે સભામાં પ્રવેશ કરે.

શ્રુત્વોભૌ સાધનાજ્ઞાં તાં સ્વસ્વપક્ષસમર્થક ।

સાક્ષિનામાનિ સંલિખ્ય સ્થાપયેતાં પુરઃ પ્રભોઃ ॥ ૪૨ ॥

ઉભયોઃ સાક્ષિણો ગ્રાહ્યા નિસ્પૃહાઃ શુદ્ધવંશજાઃ ।

દેશકાલવિચારજ્ઞા અપૌગંડા નિરન્વયાઃ ॥ ૪૩ ॥

એ પ્રકારના સાધનની આજ્ઞા સાંભળીને પોત-પોતાના પક્ષને સમર્થ ન કરે એવા સાક્ષીઓનાં નામ લખી તે પત્રને ન્યાયાધીશની સમક્ષ મુકવું. બન્ને પક્ષના સાક્ષીઓ પવિત્ર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા, કોઈની સ્પૃહા નહિ રાખનારા, દેશકાળનો વિચાર કરનારા, પુખ્ત ઉંમરના તથા તટસ્થ, તેવા પુરૂષો સાક્ષી આપવા યોગ્ય ગણાય. તે સ્વગ્રામજા ભિન્નગ્રામજા વા ગમે તો તે પોતાના ગામમાં જન્મેલા હો, કિંવા બીજા ગામમાં જન્મેલા હો. પ્રાદ્વિવાક એતેથ્યો યાવનિર્ણયં વેતનં સાક્ષ્યૈર્શ્વયાનુસારેણોભાથ્યાં દાપયેદિતિ તે કેસનો નિકાલ થાય ત્યાં સુધી તે સાક્ષીની લાયકાત મુજબ ભથ્થું ન્યાયાધીશે વાદિ પ્રતિવાદિ પાસેથી અપાવવું. અથ તત્કૃત્યમુંચ્યતે હવે સાક્ષીઓનું કામ કહે છે :-

આગત્ય સાક્ષિણો બ્રૂયુઃ સાક્ષ્યતાં કૃત્યસાધને ।
ધર્મેણ સ્વસ્વપક્ષે ચ યથાનીતિ દ્વયોરપિ ॥ ૪૪ ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદિ બન્ને પક્ષના સાક્ષીઓ આવીને તે કાર્યના સાધન અંગે પોત-પોતાના પક્ષમાં ધર્મથી નીતિ પ્રમાણે સાક્ષી આપે. સાક્ષિણ આગત્ય પક્ષદ્વયે સાક્ષ્યતાં વક્તુમુદ્યુક્તા ભવંતિ તદાપ્રાઙ્વિવાકો રાજ્યપ્રબંધતયા તાન્ ભિન્નાન્ સ્થાપયિત્વા સ્વેષ્ટશપથાદિનિયમં ચ કારયિત્વા સાક્ષ્યં ગૃહ્ણીયાત્ ॥ બે પક્ષના સાક્ષીઓ કચેરીમાં આવીને સાક્ષી પુરવાને તૈયાર થાય ત્યારે ન્યાયધીશે કાયદા પ્રમાણે તેમને જુદા જુદા રાખી, તેમને ઈષ્ટ દેવના સોગન આપી સાક્ષી લેવી.

આહૂતાન્ સાક્ષિણઃ સર્વાન્સ્થાપયેચ્ચ પૃથક્ પૃથક્ ।
સભાન્તર્વિદિતાચારાન્મંત્રીયજ્ઞાર્થસાધકાન્ ॥ ૪૫ ॥
કૃતસ્નાનાર્ચનાન્યૂર્વ નિયમ્ય શપથૈર્નૃપઃ ।
પૃચ્છેત્સત્કૃત્ય સંબંધં તત્કૃત્યે ચ યથાવિધિ ॥ ૪૬ ॥

બોલાવેલા બન્ને પક્ષના સઘળા સાક્ષીઓને જુદા જુદા રાખવા. તે સાક્ષીઓ સભામાં વર્તાતા નિયમોના જાણનારા અને પૂજનાદિ કરનારા હોવા જોઈએ. પ્રથમ તેઓ સ્નાન કરી (ઈષ્ટદેવનું) અર્ચન કરી રહે ત્યાર બાદ રાજાએ તેમને પ્રથમ સોગન આપવા. તેમનો સત્કાર કરી તે મુકરદમાના સંબંધમાં જે સત્ય તેઓ જાણતા હોય તે યથાસ્થિત ન્યાયધીશે પૂછવું. કયા વર્ણને કેવા સોગન આપવા તે કહે છે:-

વિપ્રં યજ્ઞોપવીતેન ક્ષત્રિનં ચ કૃપાણતઃ ।
ગોદેવબ્રાહ્મણૈર્વૈશ્યં શપેચ્છૂદ્રં તુ પાતકૈઃ ॥ ૪૭ ॥

બ્રાહ્મણને જનોઈના સોગન આપવા, ક્ષત્રિયને તલવારના, અને વૈશ્યને ગાય, દેવ તથા બ્રાહ્મણના આપવા, શૂદ્રને તો 'અમુક પાતક

તને લાગશે' એમ કહી પાતકના સોગન આપવા. શુદ્ધને ક્યા ક્યા પાતક કહેવા તે દર્શાવે છે :-

સ્ત્રીબાલગર્ભઘાતે યજ્ઞીવાનામગ્નિપાતકે ।

પાપં તત્સર્વમાપ્નોતિ યઃ સાક્ષ્યમનૃતં વદેત્ ॥ ૪૮ ॥

સ્ત્રી હત્યા, બાળ હત્યા, ગર્ભપાત તથા જીવોને અગ્નિમાં બાળવાથી જે પાપ થાય છે તે સઘળાં પાપ જે સાક્ષી જૂઠું બોલશે તેને લાગશે.

દાનપૂજાદિજં પુન્યમસત્યેન વિનશ્યતિ ।

જ્ઞાત્વેતિ સાધનં બ્રૂયુઃ સાક્ષિણસ્તે યથાયથમ્ ॥ ૪૯ ॥

જે આગળ દાન, પૂજા ઇત્યાદિ કરીને પુન્ય ઉપાર્જન કરેલું હશે તે જૂઠી સાક્ષી પુરવાથી નાશ પામશે માટે જે જાણતા હોય તે બરોબર આ કામના સંબંધમાં સાક્ષીઓએ કહેવું.

કીદૃશાઃ સાક્ષિણો માન્યા ભવંતીત્યાહ ॥

કેવા સાક્ષીઓની સાક્ષી માનવા યોગ્ય છે તે કહે છે :-

યથાર્થવાદી નિર્લોભઃ ક્ષમાધર્મપરાયણઃ ।

નિર્મોહો નિર્ભયસ્ત્યાગી સાક્ષી માન્ય ઉદાહૃતઃ ॥ ૫૦ ॥

લોભી ગદ્ગદ્વાગ્ દુષ્ટો રુદ્ધકંઠો વિરુદ્ધવાક્ ।

ક્રોધી વ્યસનસેવી ચ સાક્ષ્યમાન્યઃ સ્મૃતો બુધૈઃ ॥ ૫૧ ॥

યથાર્થ બોલનારો, નિર્લોભી, ક્ષમાવાળો, મોહરહિત, નિર્ભય તથા ત્યાગી (દાન પુન્ય કરનાર) એટલાં લક્ષણવાળો સાક્ષી માન્ય કરવા યોગ્ય છે. લોભી, ગદ્ગદ્ વાણી બોલનારો, દુષ્ટ, બોલતાં કંઠ રૂંધાઈ જાય તેવો, વિરુદ્ધ બોલનારો, ક્રોધી તથા વ્યસની એટલાં અપલક્ષણવાળો સાક્ષી, માન્ય કરવા યોગ્ય વિદ્વાનોએ ગણ્યો નથી.

વાદિસાક્ષ્યભવનાનંતરં પ્રત્યર્થિસાક્ષિણો બ્રૂયુરિત્યાહ ।

વાદિની સાક્ષી થઈ રહ્યા પછી પ્રતિવાદિની સાક્ષી લેવી, તે કહે છે :-

एकपक्षस्वरूपाप्तं साक्ष्यं स्यात्पूर्ववादिनः ।

तन्निवृत्तौ पुनर्ब्रूयात्साक्षी प्रत્યर्थिनः स्फुटं ॥ ५२ ॥

એક પક્ષનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે માટે પ્રથમ વાદિની સાક્ષી થાય, તે પુરી થાય એટલે પ્રતિવાદિની જાહેર રીતે સાક્ષી લેવી. એટલીયા પ્રાઙ્વિવાકેન પૂર્વવાદિસાક્ષ્યાદાને પ્રારબ્ધે પ્રત્યર્થી તત્સાક્ષિનિમિત્તં તદનુચરત્વાદિદોષપ્રતિપાદનપૂર્વકત્વેના-પ્રમાણત્વં વદેત્તદાધિકારી કિં કુર્યાદિત્યાહ ॥ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પ્રથમ વાદિના સાક્ષીઓની જુબાની શરૂ કર્યા પછી સાક્ષી વાદિનો નોકર છે એમ દોષ બતાવી તે જુબાની પ્રમાણિભૂત નથી તેમ તે પ્રતિવાદી કહે તો અધિકારીએ શું કરવું.

अर्थिनोऽनुचरो मित्रं सहवासी कुटुंबजः ।

ऋणार्तश्चेति तत्साक्ष्यं गृह्णीयाद्विव्यपूर्वकं ।

दिव्ये गृहीतेऽसत्यत्वं साक्षिणां च स्फુटं भवेत् ।

दंड्याः पृथक् પૃથક્ દ્રમ્પૈર્યથાદોષં ચ ધર્મતઃ ॥ ૫૩ ॥

વાદિનો કોઈ ચાકર, મિત્ર, પાડોશી, સગો અથવા દેવાદાર સાક્ષી આપવાને આવ્યો હોય તો તેની સોગન પર જુબાની લેવી, સોગન લીધા છતાં તે સાક્ષી જૂઠી પુરે છે એમ પ્રત્યક્ષ જણાય તો જે સાક્ષીનો જેવો દોષ એટલે ગુન્હો હોય તે પ્રકારે તેમનો બિન્ન, બિન્ન દંડ (સિક્કાનો) ન્યાયાધીશે કરવો. એવં વાદિસાક્ષ્યભવનાન્તે પ્રતિવાદિસાક્ષિણોઽપિ સાક્ષ્યં દદતિ તતઃ પ્રાઙ્વિવાક ઉભયસાક્ષિણાં સાક્ષ્યં ગૃહીત્વા પુનઃ કિં કુર્યાદિત્યાહ ॥ રીત પ્રમાણે વાદિની સાક્ષી થઈ રહ્યા પછી પ્રતિવાદિ પોતાના તરફના સાક્ષીઓ પણ

આપી રહે ત્યાર પછી બન્નેની સાક્ષીઓ લઈને ન્યાયાધીશે શું કરવું તે કહે છે:-

સાક્ષ્યુક્તં પ્રાઙ્વિવાકશ્ચ વિમૃશ્ય સુતરાં દ્વયોઃ ।

કસ્ય વાક્યસ્ય પ્રામાણ્યમિતિ સમ્ભ્યૈર્વિવેચયેત્ ॥ ૫૪ ॥

બન્ને તરફના સાક્ષીઓએ આપેલી જુબાનીઓને ન્યાયાધીશે સારી પેઠે વિચારી જોવી. પછી કોનું વાક્ય પ્રમાણ છે, એ બાબત સભ્યોની સાથે વિવેચનપૂર્વક તપાસવું. **યદ્યર્થી સાક્ષ્યાદિભિઃ સ્વોક્તિ સમર્થનં કર્તું ન શક્નુયાત્તદા દંડ્યઃ ॥** જો વાદિ પોતાના સાક્ષીઓથી પોતાનો દાવો સાબિત કરવાને સમર્થ ન થાય તો તે દંડ કરવાને પાત્ર થાય છે તે કહે છે:-

ન શક્નોતિ નિયોગં સ્વમર્થી સાક્ષ્યાદિહેતુભિઃ ।

સમર્થયિતુમેષઃ સ્યાદ્રાજ્યદંડ્યશ્ચ પ્રત્યુત ॥ ૫૫ ॥

મિથ્યાભિયોગી પક્ષાર્થં નિન્દુતે ચેદમું ભયાત્ ।

તદપિ દંડ્યતામાયાત્ નિયોગદ્વિગુણૈર્ધનૈઃ ॥ ૫૬ ॥

પોતાના સાક્ષી ઇત્યાદિ હેતુઓથી વાદિ દાવો સાબિત ન કરી શકે તો ઉલટો રાજ્ય દંડને થાય છે. પોતાના ખોટા પક્ષને સાબિત કરવાને વાદિ અથવા પ્રતિવાદિ સત્યને ગોપવી રાખે તો તેઓ દાવાની રકમથી બમણી રકમના દંડને પાત્ર થાય છે. **યદિ નિયમિતાઃ સાક્ષિણોઽપિ અનૃતં વદંતિ તદા કિં સ્યાદિત્યાહ સોગન ખાધેલા સાક્ષીઓ કદી જૂઠું બોલે તો શું કરવું તે કહે છે :-**

વાદિનઃ સાક્ષિણોઽસત્યં વદેયુઃશ્ચેત્રપાગ્રતઃ ।

દંડ્યાઃ પૃથક્ પૃથક્ રુષ્યૈર્યથાશક્તિ યથાકુલં ॥ ૫૭ ॥

વાદિના સાક્ષીઓ રાજા-ન્યાયાધીશની સમક્ષ જૂઠું બોલે તો તેમની જાતિ તથા શક્તિને અનુસારે દરેકનો રૂપામોરથી દંડ કરવો.

પ્રત્યર્થિસાક્ષિણોઽપિ અસત્યાઃ સ્યુસ્તદા કિં કરોતિ મંત્રી તદાહ ॥

પ્રતિવાદિના સાક્ષીઓ પણ જૂઠા હોય ત્યારે મંત્રી શું કરે તે કહે છે :-

સાક્ષિણો વાદિનઃ સત્યા અસત્યાઃ પ્રતિવાદિનઃ ।

ઇષુ^૧ વેદા^૨ ગ્નિ^૩ સમિષં સવ્યયં સ્વં નૃપોઽર્થિને ॥૫૮॥

દાપયેદ્દણિના દ્રવ્યં સાક્ષિણસ્તે પૃથક્ પૃથક્ ।

દંડનીયાઃ પુનર્નૈવાદેયાઃ સ્યુઃ સાક્ષિકર્મણિ ॥ ૪૯ ॥

વાદિના સાક્ષીઓ ખરા હોય અને પ્રતિવાદિના સાક્ષીઓ જૂઠું બોલ્યા હોય તો કરજદારના દેવાની રકમ પાંચ, ચાર અથવા ત્રણ ટકાના વ્યાજ તથા ખરચ સાથે કરજદાર પાસેથી વાદિને એટલે લેણદારને અપાવવી અને સાક્ષીઓનો જુદો જુદો દંડ કરવો અને ફરીને તેઓને સાક્ષીના કામમાં બોલાવવા નહિ. કશ્ચિત્સાક્ષી કૃત્યસ્વરૂપં જાનન્નપિ મૂકો ભવેત્તદા કિંકાર્યામિત્યાહ ॥ કોઈ સાક્ષી કામનું સ્વરૂપ જાણ્યા છતાં પણ કહે નહિ તો શું કરવું તે કહે છે :-

યો નરઃ કૂટસદ્ભાવં જનન્નપિ વદેન્ન વૈ ।

સ કૂટસાક્ષિવદ્દંડ્યો નૃપેણ શતરૌપ્યકૈઃ ॥ ૬૦ ॥

જે સાક્ષી ખરું કિવા ખોટું છે એમ ખાતરીપૂર્વક જાતો હોય તેમ છતાં કહે નહિ, તે જૂઠા સાક્ષીની પેઠે સો રૂપિયાના દંડને પાત્ર છે. ઉભયસાક્ષિણામસત્યત્વે નૃપેણ કિંકાર્યમિત્યાહ ॥ ઉભય પક્ષના સાક્ષીઓ જુઠા હોય તો ન્યાયાધીશે શું કરવું તે કહે છે :-

ઉભયોઃ સાક્ષિણોઽસત્યાશ્ચેદન્યૈર્ગુણવત્તમૈઃ ।

નૃપેણ નિર્ણયઃ કાર્યઃ સ્વાહૂતૈઃ સાક્ષિભિસ્તદા ॥ ૬૧ ॥

બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવિશઃ કૃત્યેઽસત્યં વદંતિ ચેત્ ।

દંડયિત્વા પ્રવાસ્યાશ્ચ ન શૂદ્રે સાક્ષ્યયોગ્યતા ॥ ૬૨ ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદિ બન્નેના સાક્ષીઓ જૂઠા હોય તો બીજા ગુણવાન્ સાક્ષીને રાજાએ બોલાવી પોતાએ બોલાવેલા સાક્ષીઓથી કામનો નિર્ણય કરી લેવો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય તથા વૈશ્ય જાતિનો સાક્ષી જૂઠું બોલે તો તેમનો દંડ કરી ગામ બહાર કાઢી મૂકવા. શૂદ્રને સાક્ષી પુરવાની યોગ્યતા નથી. અન્યસાક્ષિણામભાવે નૃપેણ કિંકાર્ય મિત્યાહ ॥ બીજા સાક્ષીઓના અભાવે રાજાએ શું કરવું તે કહે છે.

ઉપાનુમતિમાદાય કાર્યઃ સાક્ષી સ્વધર્મભૃત્ ।

एक एव हि शुद्धस्तु गुणवान् सत्यवाक् शमी ॥ ૬૩ ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદિ બન્નેનો અભિપ્રાય લઈ ન્યાયાધીશે પવિત્ર, ગુણવાન, સત્ય બોલનારો તથા શાન્તિ ગુણવાળો સ્વધર્મી એવો એક સાક્ષી કરવો. નનુ સીમાવાદાદિવિષયેષુ ભૂપ સ્વસ્થાપિતસાક્ષિભિર્નિર્ણયં કર્તુ શક્નોતિ અન્યેષુ ચ ઋણાદાનાદિવ્યવહારેષુ સાક્ષ્યભાવે લેખપત્રાદ્યભાવે ચ કથં નિર્ણયં કુર્યાદિત્યાહ ॥ અત્રે શંકાકાર શંકા ઉઠાવશે કે સીમાડા સંબંધી તકરારો વગેરે કામમાં રાજાએ પોતે મેળવેલા સાક્ષીઓથી કામનો નિર્ણય કરી શકે છે. પરંતુ બીજા લેણા દેણા વગેરેના કજીયાઓમાં સાક્ષી તથા લેખપત્રનો અભાવ સતે શી રીતે નિર્ણય કરી શકે, તે કહે છે :-

अर्थिप्रत्यर्थिनोः स्यातां साक्षिणौ चैन भूपतिः ।

कृत्यतत्त्वमजानानः शपथं तत्र कारयेत् ॥ ૬૩ ॥

तदेवबन्ध्यात्राया गुरूणां नियमात् क्रमात् ।

द्विजक्षत्रियवैश्येभ्यः शपथं कारयेत्ततः ॥ ૬૪ ॥

मासपक्षावधिं कृत्वा कारयेच्छपथं नृपः ।

तज्जाधिव्याधिवहन्यापोमरणं जायते न चेत् ॥ ૬૫ ॥

लोकाधिकारिभिर्દિવ્યં પ્રમાણમિતિ મન્યતે ।

સત્યમંતર્ભવેત્કણ્ઠં તચ્ચેદ્ભવતિ ચાન્યથા ॥ ૬૬ ॥

મહીપાલસ્તતઃ સમ્યક્ પરીક્ષ્યોભયસત્યતાં ।

સમ્યસંમતિમાદાય વદેજયપરાજયૌ ॥ ૬૭ ॥

इत्थं समासतः प्रोक्तो व्यवहारविधिक्रमः ।

यस्य स्मरणमात्रेण मानवो वंच्यते न कैः ॥ ६८ ॥

इति व्यवहारकृतिप्रकरणम् ॥

વાદિ તથા પ્રતિવાદી બન્નેના કામમાં સાક્ષીઓ ન મળી આવે તો તે બન્નેને તે તેનું રહસ્ય નહિ જાણનારા રાજાએ સોગન આપવા. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય તથા વૈશ્યોને તેમના દેવ, અગ્નિયાત્રા, પાણી અને ગુરુના સોગન ક્રમ પ્રમાણે આપવા, એક માસ કે પખવાડીયાનો અવધી બાંધી તે શપથ ન્યાયધીશે આપવા. તેટલી મુદતમાં તે જૂઠા શપથ લેનારને તે કૃત્યથી કંઈ વ્યાધિ અથવા અગ્નિ કે જળ સંબંધી પીડા અથવા મરણ થાય છે કે કેમ તે જોવું કારણ કે લોકના અધિકારીઓ તે પીડાને દીવ્ય પ્રમાણરૂપ માને છે. જો જૂઠા સોગન ખાય તો અવશ્ય કષ્ટ થયા વિના રહેતું નથી. ઉપર પ્રમાણે દિવ્ય શપથ આપી રાજાએ બન્નેનું સત્ય તપાસી જોવું, પછી સભાસદોનો મત લઈ જય પરાજય જાહેર કરવો. ઉપર પ્રમાણે ટુંકામાં વ્યવહાર વિધિનો ક્રમ કહ્યો, જેને સ્મરણમાં રાખવાથી માણસ કદી ઠગાતો નથી.

એ પ્રકારે વ્યવહાર વિધિ સંપૂર્ણ થયો.

अथ ऋणस्वरूपमुच्यते ॥

सुवर्णवर्णोऽभ्रनरेन्द्रसूनुः क्रौंचांकितः श्रीसुमतिर्जिनेन्द्रः ।

ऋणप्रदानग्रहणाधिकारं प्रवक्तुकामं सुमतिं प्रदेयात् ॥ १ ॥

સોનાના જેવા વર્ણવાળા ક્રૌંચ પક્ષીના લાંછનવાળા અબ્રરાજાના પુત્રથી શ્રી સુમતિ જિનેન્દ્ર દેવા-લેણાની આપલે સંબંધી અધિકારીનું

રૂં પ્રકારે વિવેચન કરવામાં મને સદ્બુદ્ધિ આપો. તત્ર કિં નામ
ઋણમ્ રૂણ કોને કહેવું ?

યાચિતેન ધનિનાથ કેનચિત્ દીયતે સનિયમં પરાય યત્ ।
તદ્દણં નિગદિતં બુદ્ધૈર્મિષલોભતઃ પ્રતિદિનં સુવૃદ્ધિકૃત્ ॥૨॥

કોઈ માણસ ધનવાનની યાચના કરે કે ‘મને અમૂક રકમ આપો’ તેનું વચન સાંભળી ધનવાન વ્યાજની લાલચથી અમુક વ્યાજ ઠરાવી તેને અમુક નિયમથી નાણાં ધીરે તેને વિદ્વાનોએ ‘રૂણ’ એ પ્રકારનું નામ આપેલું છે. તે પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામે છે. તત્કેન કદા ગ્રાહ્યં તદાહ ॥ કરજ કોણે અને ક્યારે લેવું તે કહે છે :-

કુટુંબાવનધર્માપન્મિત્રાદ્યાવશ્યકર્મણિ ।

નિર્દ્દેને નાન્યથાવાસૌ ઋણં ગ્રાહ્યં ચ ઋક્થિનઃ ॥ ૩ ॥

પ્રતિમાસં મિષં દદ્યાત્ વૃદ્ધૌ દુઃખં મહદ્ભવેત્ ।

પુનશ્ચ નિયતે કાલે દેયાત્ સ્વં સોઽધમર્ણકઃ ॥ ૪ ॥

કાલે વ્યતીતે નિયતે હ્યુત્તમર્ણેન યાચિતો ।

ઽપિ નો દદ્યાત્ તદા ઋક્થી રાજાનં સ્વં નિવેદયેત્ ॥૫॥

કુટુંબનું રક્ષણ કરવારૂપ ધર્મમાં આપત્તિ આવી હોય ત્યારે અને મિત્રનું અવશ્ય કર્મ હોય અને બીજી કોઈ રીતે નાણાં ન મળે તો નિર્ધનને ગૃહસ્થની પાસેથી નાણાં વ્યાજે લેવાં પડે છે. લીધા પછી કરજદારે પ્રતિમાસે તેનું વ્યાજ આપી દેવું જોઈએ, તે ન આપે અને દેવી રકમ વધી પડે તો વધારે દુઃખ થાય. કરજદારે ઠરાવેલી મુદતે નાણાં ભરી દેવા. નાણાં ભરવાની ઠરાવેલી મુદતે કરજદારથી નાણાં ન ભરી શકાય અને લેણદાર માગણી કરે તે છતાં નાણાં ન આપી શકે તો પછી તે લેણદાર રાજાને ફરિયાદ કરે છે. ધની કયા રીત્યા દ્રવ્યં દેયાત્ ધની કેવી રીતે નાણું ધીરે છે તે કહે છે :-

અર્થી સ્વનામયુક્તેલેખપત્રં પ્રત્યર્થિનઃ પુરા ।
 સ્વસાક્ષિપિતૃપૈતામહાદિનામયુતં સ્ફુટં ॥ ૬ ॥
 લેખયિત્વા ધની દેયાદ્રજતાનિ યથાવિધિ ।
 સમિષં સપ્રતિજ્ઞં ચ મિષં ભિન્નં ચ વર્ણશઃ ॥ ૭ ॥

ધનવાન્ પુરુષે પોતાના નામના લખાણવાળા પત્રમાં પૈસા
 વ્યાજે લેનારની રૂબરૂમાં તેના સાક્ષી તથા બાપદાદાના નામ, વ્યાજનો
 દર, રકમ, તથા પ્રતિજ્ઞા (પૈસા પાછા આપવાની મુદત) વિગેરે
 યોખી રીતે લખાવીને રૂપિયા વિગેરે યથાવિધિ ધીરવું, જાતિ પ્રમાણે
 વ્યાજ જુદું છે. તે આ પ્રમાણે :-

બ્રાહ્મણક્ષત્રવિદ્શૂદ્રાન્ શુક્લલોભેન ચેદ્ધની ।
 દેયાદ્રૌપ્યાન્ લેખરીત્યા દ્વિત્રિવેદેષુસંમિતં ॥ ૮ ॥
 મિષં વૃદ્ધિતયા ગ્રાહ્યં પ્રતિમાસં પ્રતિજ્ઞયા ।
 પુનશ્ચતુર્વિધા પ્રોક્તા સા વૃદ્ધિઃ શત્યપેક્ષયા ॥ ૯ ॥
 ચક્રવૃદ્ધિઃ સ્મૃતા ચાદ્યા કાલિકા કારિતા તથા ।
 કાયિકા ચેતિ વિજ્ઞેયા સર્વસંપત્ત્યવર્દ્ધની ॥ ૧૦ ॥
 આપ્રતિજ્ઞાતમેકાપિ ન દત્તા ચેદ્વરાટિકા ।
 તદૈકીકૃત્ય તાં વૃદ્ધિં તદ્વૃદ્ધિઃ પ્રથમા મતા ॥ ૧૧ ॥
 માસપક્ષદિનેષ્વેતદ્રજતાનામિમામહં ।
 વૃદ્ધિં દાસ્યામિ નિયતાં કાલિકા સા સ્મૃતા બુદ્ધેઃ ॥ ૧૨ ॥
 માસકૃતપ્રતિજ્ઞાયાં નો ચેદ્દાસ્યામિ કિંચન ।
 દાસ્યામિ દ્વિગુણાન્ રૌપ્યાનિતિ વૃદ્ધિસ્તુ કારિતા ॥ ૧૩ ॥
 કૃતમાસપ્રતિજ્ઞોપિ મિષં દાતુમશક્કુયાત્ ।
 દેહેન સેવાં ધનિનો વૃદ્ધિઃ સા કાયિકા મતા ॥ ૧૪ ॥

બ્રાહ્મણને, ક્ષત્રીયને, વૈશ્યને કે શૂદ્રને, ધની વ્યાજના લોભથી
 જેને રૂપિયા ધીરે તેની પાસેથી બે, ત્રણ, ચાર અથવા પાંચ ટકાના

વ્યાજની ઉપર પ્રમાણે રૂપિયા આપવા, નક્કી કર્યા પ્રમાણે વ્યાજની રકમ પ્રતિ માસે ચઢેચઢી લેવી. શક્તિની અપેક્ષાએ વ્યાજ લેવાની પદ્ધતિ ચાર પ્રકારની છે. એક ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ, બીજું કાલિકા, ત્રીજું કારિતા અને ચોથું કાયિકા. આ ચારે વ્યાજની પદ્ધતિઓ સંપત્તિને વધારનારી છે. કરેલી મુદત સુધી વ્યાજની એક કોડી પણ દેવાદાર ન ભરે તો તે વ્યાજની રકમ મુડી સાથે ઉમેરી તે રકમ થાય તેનું વ્યાજ ગણવું એમ ઉત્તરોત્તર વ્યાજનું વ્યાજ ગણવું તે ચક્રવૃદ્ધિ કહેવાય. અમૂક માસ, પક્ષ અથવા દિવસને સારૂ આટલા રૂપિયાની અમુક ચોક્કસ વૃદ્ધિ આપીશ, એવી વૃદ્ધિને વિદ્વાનોએ કાલિકા કહેલી છે.

અમુક માસની મુદત કરી હોય તે મુદતની અંદર જો ન આપી શકાય તો મુડીને બમણી કરી રૂપિયા આપવા તે કારિતા કહેવાય છે. અમુક માસની મુદતથી રૂપિયા લીધા તેનું વ્યાજ આપવાને શક્તિમાન નથી, પરંતુ તેના બદલામાં પોતાના દેહથી તેની ચાકરી કરે તે કાયિકા કહેવાય છે. યદ્યપિ ગૃહીત્વા દેશાંતરં ગચ્છેત્તદ્રીતિમાહ ॥ કોઈ મનુષ્ય રૂપિયા લઈ દેશાન્તરમાં નાશી જાય તો પછી શું કરવું તે કહે છે :-

ગૃહીત્વર્ણં ઋણી ગચ્છેદ્દેશાદ્દેશાન્તરં યદિ ।

તદાગતેઽબ્દે માસવૃદ્ધિર્દ્વિગુણા સ્યાદિતિસ્થિતિઃ ॥ ૧૫ ॥

કદાચિત્ કરજદાર નાણાં લઈ દેશમાંથી બીજા દેશમાં નાશી જાય તો આવતા વર્ષમાં એટલે બીજા વર્ષમાં તેની પાસેથી બમણું વ્યાજ દર માસે લેવું એવી રીતિ છે. સ્વદેશસ્થોઽપિ ઋણી ધનિના યાચ્યમાનો ધનં ન દેયાચ્છેત્કિં કુર્યાદ્ધનીત્યાહ ॥ કરજદાર દેશમાં હોય, લેણદાર તેની પાસે ઉઘરાણી કરતો હોય તેમ છતાં ધન ન આપે તો લેણદારે શું કરવું તે કહે છે :-

ગત્વાભિપ્રાયસર્વસ્વં રાજાનં પ્રતિબોધયેત્ ।

તદ્વિવિચ્ય નૃપઃ સમ્યૈરુભાવપ્યાહ્વયેત્તતઃ ॥ ૧૬ ॥

આદાનાહો નિયોગાહઃપર્યન્તમિષયુક્ ધનં ।

દાપયેદ્ધનિને ભૂપઃ સવ્યયં ચાધર્મણકાત્ ॥ ૧૭ ॥

લેણદારે પોતાની સઘળી હકીકત રાજાને નિવેદન કરવી, રાજાએ સભ્યોની સાથે તે બાબત પર પુખ્ત વિચાર કરી વાદિ પ્રતિવાદીને બોલાવવા. પ્રતિવાદી પાસેથી પૈસા ઉછીના લીધા તે દિવસથી તે દાવાના દીવસ સુધીના વ્યાજ સાથે અને વાદિને થયેલા ખરચ સાથે નાણાં અપાવવા. આધિભેદેન વૃદ્ધિભેદાનાહ ॥ ગીરો મૂકેલી થાપણના ભેદ પ્રમાણે વ્યાજનો ભેદ દર્શાવે છે :-

હિરણ્યધાન્યવસ્ત્રાણાં દ્વિત્રિતુર્યગુણા સ્મૃતા ।

ધૌ વૃદ્ધિર્ધનિના સર્વં વસ્તુ રક્ષયં પ્રયત્નતઃ ॥ ૧૮ ॥

યો શક્તો પાલિતું નૈવ માનવો ગોધનં સ્ત્રિયં ।

ચાધિં રક્ષેદ્દા તે ચ વૃદ્ધિં દાસ્યત્યનેકશઃ ॥ ૧૯ ॥

હિરણ્યાદ્યાધૌ ક્રમશો દ્વિગુણા ત્રિગુણા તુર્યગુણા વૃદ્ધિર્દાતવ્યા ધનિના સર્વં ધનં યત્નતો રક્ષણીયં ગોમહિષ્યાદિકં સ્ત્રિયં વા પાલિતુમશક્તઃ સન્ કસ્યચિદાધિં રક્ષેત્તદાનેકથા મિષં દેયં इत्यर्थायત્તમોચનકાલે મૂલદ્રવ્યં દત્વા ગવાદ્યાધિં મોચયેત્ તદા તદવૃદ્ધિં મિષતયા દેયાત્ સ્ત્રીસંતતિવૃદ્ધો તુ પુત્રં દેયાત્ ન કન્યાં મૂલ્યં દત્વા મોચયેત્ સ્ત્રિયં કાયેન ધનિનોઽનુચર્યા કૃત્વા સ્વાત્માનં મિષદાનતો મોચયેત્ ॥

સુવર્ણ ધાન્ય વસ્ત્રની થાપણમાં બમણું તમણું અથવા ચારગણું વ્યાજ લેવાય છે. સર્વ વસ્તુનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું, જે મનુષ્ય ગોધન અથવા સ્ત્રી વિગેરે પાળવાને અશક્ત હોય તે છતાં તે આધિનું રક્ષણ કરે તો અનેક પ્રકારે થાપણ મુકનાર વૃદ્ધિ આપે.

ટીકા :- સુવર્ણમાં બમણી વૃદ્ધિ, ધાન્યમાં ત્રમણી અને વસ્ત્રમાં ચારગણી વૃદ્ધિ લેવાય છે. ધનવાન્ પુરુષે યત્નથી થાપણ જાળવી

રાખવી. જે મનુષ્ય ગાય, ભેંસ વિગેરે પશુ તથા સ્ત્રીને પાળવાને અશક્ત છતાં કોઈની થાપણનું રક્ષણ કરે તો અનેક પ્રકારે તેને વ્યાજ આપવું. જો થાપણ છોડવતી વખત મૂળ રકમ આપીને ગાય વિગેરે થાપણને છોડવે તો વ્યાજને પેટે વૃદ્ધિ (વધારો) આપવી. સ્ત્રીની સંતતીના સંબંધમાં વૃદ્ધિને પેટે પુત્ર આપવો, પણ કન્યા આપવી નહિ. મૂલ્ય આપીને સ્ત્રીને છોડવવી. તેણે શરીરથી ધણીની સેવા-ચાકરી કરી પોતાના દેહને વ્યાજથી મુક્ત કરવો.

નન્વાધિદ્રવ્યં ચૌરૈર્હતં ચેદ્ભૂપો નિશ્ચિત્ય ચૌરૈભ્યસ્તદ્ધનં દાપયેત્ ।

ગીરો મૂકેલું ધન ચોરાઈ જાય તો રાજાએ તેનો નિશ્ચય કરી ચોર ખોળી કાઢી તે ધન અપાવવું. યદ્યશક્તસ્તદા સ્વકોષાદ્દાપયેત્ ચોર શોધી કાઢવામાં રાજા શક્તિમાન ન થાય તો ગીરો રકમ જેટલું ધન રાજાએ પોતાના ભંડારમાંથી આપવું.

પ્રત્યાહર્તુમશક્તશ્ચૈચૌરાદ્ભૂપો હિ યદ્ધનં ।

સ્વકોષાત્તન્મિતં દ્રવ્યં યુક્તં દાતું ચ ઋક્ષિત્થનઃ ॥ ૨૦ ॥

ચોરોએ ચોરેલું ધન રાજાથી મેળવી ન શકાય તો તેટલી જ કિંમતનું દ્રવ્ય રાજાએ પોતાના ભંડારમાંથી કાઢી લેણદારને આપવું એ યોગ્ય છે. પ્રીતિદત્તર્ણસ્ય વૃદ્ધિર્ન ભવતિ इत्याह પરસ્પર મિત્રાચારીના સંબંધમાં આપેલા ધનની વૃદ્ધિ થતી નથી તે કહે છે :-

પ્રીત્યાં દત્તં તુ યદ્દ્રવ્યં વર્દ્ધતે નૈવ તત્કદા ।

ચાચિતે વર્દ્ધતે દત્તં પ્રતિમાસં મિષક્રમાત્ ॥ ૨૧ ॥

પ્રીતિથી આપેલું ધન તો કાંઈ વધતું નથી પણ યાચના કરવાથી આપેલું હોય તેનું પ્રતિમાસે વ્યાજ વધે છે. પિતૃઋણં પુત્રૈર્દેયમિતિ નિયતતયા ક્લીબત્વાદિદોષયુક્તાનામપિ ઋણદાતૃત્વપ્રસંગે તદ્વારણાયાહ બાપનું દેવું છોકરાઓએ આપવું એ નિયમથી નપુંસકાદિ દોષવાળા

રોગીષ્ટ પુત્રોને પણ દેવું આપવાનો પ્રસંગ આવે તેના નિવારણને અર્થે વિશેષ કહે છે:-

સત્સુ પુત્રેષુ તેનૈવ ઋણં દેયં સુતેન ચ ।

યેન પિતૃવસુ પ્રાપ્તં ક્લીબાંધબધિરાદિષુ ॥ ૨૨ ॥

ઘણા છોકરાઓ છતાં દેવું તે જ છોકરાએ આપવું કે જેણે નપુંસક, આંધળા તથા બહેરા ઇત્યાદિક ભાઈઓ પાસેથી બાપનું ધન મેળવ્યું હોય, અવિભક્તભાતૃભિર્દંપતીભ્યાં પિતૃપુત્રાભ્યાં વાવશ્યકકૃત્યાર્થમૃણં સર્વાનુમત્યૈવ ગ્રાહ્યં વિભક્તેભ્યસ્તુ ધની પ્રાતિભાવ્યતૈવ દેયાત્ તદાહ ॥ અવિભક્ત થયેલાં એટલે જૂદાં નહિ થયેલાં ભાઈઓ, દંપતી (સ્ત્રી, પુરુષ) પિતા, પુત્ર વગેરેને આવશ્યક કામને માટે દેવું કરવું પડે તો તે કરજ સર્વની અનુમતિથી કરવું. અને વહેંચાયું હોય તો ધનીએ જામીનગીરીથી દ્રવ્ય ધીરવું તે કહે છે :-

ભ્રાતૃણામવિભક્તાનાં દંપત્યોઃ પિતૃપુત્રયોઃ ।

ઋણલાભસ્ત્વેકમત્યા વિભક્તે પ્રાતિભાવ્યતઃ ॥ ૨૩ ॥

ભાઈઓ, સ્ત્રી-પુરુષ, પિતા-પુત્ર, તેમને વહેંચણ ન થઈ હોય તો દેવું કરતાં સર્વની અનુમતિ લેવી, વહેંચાઈ ગયું હોય તો ધનીએ જામીનગીરીથી નાણાં ધીરવાં.

અવિભક્તાનાં ઋણલાભઃ સર્વાનુમત્યા સ્યાત્ વિભક્તાનાં તુ પ્રાતિભાવ્યતઃ । દીનત્વાદિતિ લાભઃ ॥ ઇતિ દાનસ્યાપ્યુપલક્ષણં ॥ અવિભક્તોને ઋણનો લાભ સર્વની અનુમતિથી થાય છે. અને વિભક્તોને તો જામીનગીરીથી થાય છે. દીનપણું હોવાથી લાભ શબ્દ કહ્યો છે. દીનને આપવું તે દાન એ દાનનું ઉપલક્ષણ જાણવું. **કિં** નામ પ્રાતિભાવ્યમિત્યાહ હવે જામીનગીરીનું લક્ષણ શું તે કહે છે :-

પ્રતિભૂઃ સદૃશસ્તસ્ય ભાવસ્તદ્ધર્મશક્તિતા ।

પ્રાતિભાવ્યં ત્રિધા પ્રોક્તં દૃષ્ટિપ્રત્યયદાનતઃ ॥ ૨૩ ॥

જામીન લાયક હોવો જોઈએ. જામીનપણું અથવા જામીનના ગુણ અને શક્તિ તેને પ્રાતિભાવ્ય કહે છે. તે જામીનપણું દૃષ્ટિ, પ્રત્યય અને દાન, એ ત્રણ પ્રકારે જાણવું. દર્શને યથા યસ્મિન્ કાલે ત્વમેનં યાચયિષ્યસિ તદૈવેનં દર્શયિષ્યામિ ઇતિ । જામીન લેણદારને કહે છે કે જ્યારે તું એ માણસને મારી પાસે માગીશ તે જ વખતે હું તને તેને બતાવીશ, એ દૃષ્ટિ પ્રતિભૂ કહેવાય. પ્રત્યયે યથા અયમેતત્પુત્રઃ સપુત્રઃ કુલીનોસ્તીતિ મત્પ્રત્યયેનાસ્મૈ યથાયાચ્ઞાં દ્રવ્યં પ્રયચ્છાયં ત્વાં કદાપિ ન વંચયિષ્યત ઇતિ નાણાં ધીરનારને જામીન કહે છે આ અમુક માણસનો પુત્ર છે, છોકરાવાળો છે, કુલવાન છે મારી ખાત્રીથી તે માગે એટલી રકમ આપ, એ તને કદાપિ ઠગે તેવો નથી, એવું કહેવું તે પ્રત્યય પ્રતિભૂ કહેવાય. દાને યથા ત્વમેનં પ્રતિ કિંચિદ્વાચસે અયં દાસ્યતિ શીઘ્રમેવ અન્યથૈતત્કાલેઽહં દાસ્યામિ ઇતિ તું એની પાસે લગાર માગણી કરીશ કે તે તેને તુરત આપી દેશે. અને જો તે નહિ આપે તો તેની વતી હું તને આપીશ એ દાન પ્રતિભૂ કહેવાય. એ પ્રકારે જામીનગીરી ત્રણ પ્રકારની છે કિંચ :-

ગૃહીતદ્રવ્યો નિઃસ્વશ્ચેત્ પ્રતિભૂર્ધનવાન્યદા ।

મૂલં દત્તૈવ સર્વં તત્કુર્યાત્તં નિર્ઋણં તથા ॥ ૨૪ ॥

કરજદાર ખાલી થઈ ગયો હોય અને જામીન ધનવાન હોય તો લેણદારને જામીને દેવું આપી તેને દેવાથી મુક્ત કરવો. ઋણી યદિ નિઃસ્વઃ પ્રતિભૂશ્ચ ધનવાન્તદા સર્વમૂલં દત્તૈવ તં ઋણિનં નિર્ઋણં કુર્યાદિતિ ભાવઃ । રૂણી નિર્ધન થઈ ગયો હોય અને જામીન ધનવાન હોય તો તેણે સઘળું મૂલ લેણદારને આપીને તે કરજદારને

રૂણમુક્ત કરવો એ ભાવ છે. યદિ એકસ્મિન્ કૃત્યે બહવઃ પ્રતિભુવસ્તદા સ્વસ્વાંશાનુસારેણ દ્રવ્યમેકીકૃત્ય ધનિનં દદ્યુઃ જો એક કૃત્યમાં ઘણા જામીન હોય તો પોતપોતાને ભાગે જેટલી રકમ આવે તે રકમને એકઠી કરી ધનવાનને આપવી :-

एककृत्ये प्रतिभुवः बहवः स्युः परस्परं ।

स्वस्वशक्त्यनुસારેણ ધનિને દદ્યુરેકશઃ ॥ ૨૫ ॥

એક જ કૃત્યમાં જામીન ઘણા હોય તો તેમણે પરસ્પર ભાગે પડતાં નાણાં એકઠાં કરી લેણદારના લેણા પૈસા આપી દેવાં. દર્શનપ્રતિમૂર્ધનિ તૃમયે કૃતકાલાવધેઋણિનો દેશાન્તર-ગતત્વાત્તદંતે તં દર્શયિતુમશક્તશ્ચેદ્ધની તસ્માદ્રજતાનિ ગૃહ્ણીયાત્ત-દ્યુક્તં પરં ન્યાયરીત્યા પક્ષત્રયાવાધિં પુનર્દદ્યાત્તદવધૌ પ્રતિભૂસ્તં દર્શયેત્તદા પ્રાતિભાવ્યત્વેન મુક્તો ભવેત્ અન્યથા રજતાનિ દેયાદેવ તથાહિ ॥ કરજદારને દેખાડવાની જામીનગીરી કરેલો જામીન કરજદાર દેશાન્તર ગયેલાં હોવાથી દેવાની મુદત પુરી થયા છતાં દેખાડી શકે નહિ, તો લેણદારે જામીન પાસેથી તે રૂપિયા લેવા તે યોગ્ય છે, પરંતુ ન્યાય વિચારીએ તો લેણદારે જામીનને કરજદારને શોધવા બીજી ત્રણ પખવાડીયાંની મુદત આપવી જોઈએ, અને તે આપેલી મુદતમાં જો દેખાડી શકે તો તે પોતાની જામીનગીરીમાંથી છૂટી શકે છે. અને ન દેખાડી શકે તો કરજના પૈસા તે જામીનને આપવા પડે જ. તે આ પ્રમાણે :-

प्रतिभूरधमणार्थं गृह्यात्पक्षत्रयं प्रभोः ।

दर्शयित्वा स्वयं काले मुक्तः स्वोक्तेर्भवेदलं ॥ ૨૬ ॥

જામીન કરજદારને દેખાડવા ત્રણ પખવાડીયાંની મુદત માગે. તે મુદતમાં તેને દેખાડી શકે તો તે પોતાની બોલીમાંથી સર્વથા પ્રકારે મુક્ત થાય છે.

આધિવિષયમુચ્યતે

વિશ્રંભાય પ્રભોર્વસ્તુ દત્વા ગૃહ્ણાતિ રૌપ્યવ્યાન્ ।

સ આધિર્દ્વિવિધઃ પ્રોક્તો નિયતેતરભેદતઃ ॥ ૨૭ ॥

ગોપ્યભોગ્યતયા સોઽપિ દ્વિવિધઃ સંપ્રકીર્તિતઃ ।

વર્દ્ધિષ્ણિવતરભેદાભ્યાં પુનઃ સ દ્વિવિધઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૮ ॥

હવે આધિના સંબંધમાં કહે છે - ધનીને વિશ્વાસ આવે માટે કંઈ વસ્તુ તેને ત્યાં અડાણે મૂકી કરજદાર રૂપિયા લે તે આધિ કહેવાય. આધિ બે પ્રકારનો હોય છે. એક નિયત અને બીજો અનિયત. વળી તે બે પ્રકારનો હોય છે, એક રક્ષણીય અને બીજો ભોગ્ય, વળી તે વધી શકે તેવો અને ન વધી શકે તેવો એમ બે પ્રકારનો હોય છે. પ્રભોર્વિશ્વાસાર્થે યદ્વસ્તુ ધનિનિકટે સ્થાપ્યતે સ આધિર્નિયતોઽનિયતશ્ચેતિ દ્વિવિધોઽપિ ગોપ્યભોગ્યભેદેન દ્વિવિધઃ યથાયમાધિર્વૈશાખશુક્લસપ્તમ્યાં રજતાન્ દત્વા મોચયિષ્યતેઽન્યથા તવૈવેતિ નિયતઃ । સ્વેચ્છયૈવ ગૃહ્યતે સોઽનિયત એવ । ગોપ્યસ્તુ હૈમરજત રત્નાદિકો ભોગાનર્હો નિયતકાલાંતે પ્રણયેત્ ભોગ્યઃ ॥ ક્ષેત્રારામાદિર્ન નશ્યતિ તસ્ય ત્રિંશદ્વર્ષાવધિત્વાત્ ॥ લેણદારને વિશ્વાસ આવે માટે દેવાને પેટે જે વસ્તુ તેને ત્યાં અડાણે મૂકવામાં આવે તે આધિ કહેવાય. તે નિયત તથા અનિયત બે પ્રકારનો છે. છતાં તે ભોગ્ય તથા ગોપ્ય એમ બે પ્રકારનો હોય છે. જેમ કે આ અડાણે આપેલી વસ્તુ વૈશાખ સુદ સાતમે તમારા રૂપિયા આપી હું લઈ જઈશ નહિ તો તે તમારી જ છે તે નિયત કહેવાય અને કરજદાર મરજમાં આવે ત્યારે રૂપિયા ભરી અડાણ વસ્તુ છોડાવે તે અનિયત કહેવાય. ગોપ્ય એટલે સોનું, રૂપુ તથા રત્નાદિ વગેરે કે જે ભોગવવા યોગ્ય નહિ પરંતુ રક્ષણીય છે. ભોગ્ય :- નક્કી કરેલા સમય પછી નાશ થઈ જાય છે તે ભોગ્ય, ખેતર અથવા બાગ ઈત્યાદિ નાશ થતાં નથી તેમનો ત્રીશ વર્ષનો (ભોગવટો) અવધિ છે.

આધિસ્તુ નૈવ ભોક્તવ્યો ભુક્તે તુ વૃદ્ધિહાનિતા ।

ગોપ્યસ્ય નિયતે કાલેઽતીતે સ્વામી ધની ભવેત્ ॥૨૧॥

નષ્ટે તુ મૌલ્યં દેયં સ્યાદૈવ ભૂપાપદં વિના ।

ભોગ્યસ્યાવધિપૂર્તૌ ચ ઋક્થી સ્વામી ન જાયતે ॥૩૦॥

અડાણે મૂકેલી વસ્તુને લેણદારે ઉપયોગમાં લેવી નહિ અને જો તે લે તો તેને વ્યાજની હાનિ થાય. ઠરાવેલી મુદત સુધી તે અડાણનું રક્ષણ કરવું, મુદત વિતી જવા પછી લેણદાર તે ગોપ્ય વસ્તુનો સ્વામી થાય છે. રાજા તરફથી કે દૈવ તરફથી આકસ્માત્ સિવાય કરજદારે અડાણે મૂકેલી વસ્તુ લેણદારના ઘરમાંથી નાશ થાય તો તે વસ્તુનું મૂલ કરજદારને ભરી આપવું. થાપણની મુદત પુરી થાય તો પણ ભોગ્ય વસ્તુનો ધણી લેણદાર થઈ શકતો નથી. **આધિવસ્તુનિ ભુજ્યમાને ઋણિના દૃષ્ટે વૃદ્ધિહાનિઃ** ॥ અડાણ વસ્તુનો લેણદાર ઉપભોગ કરે છે તે કરજદારે નજરોનજર જોયું તો તેને વ્યાજની હાનિ થાય છે અર્થાત્ વ્યાજ મળતું નથી.

તન્નાણે તુ તન્મૂલ્યં ધનિના દેયમેવ ॥ અડાણ વસ્તુ ખોવાઈ જાય કે જતી રહે તો તેનું મૂલ્ય ધનીએ કરજદારને ભરી આપવું જ જોઈએ. **યદિ તન્નાણે દૈવભૂપાપત્કારણં ન સ્યાત્** જો તે નાશમાં દૈવ આપત્તિ કે રાજ આપત્તિ કારણ ન થતું હોય તો **ગોપ્યસ્ય હેમરજતાદ્યર્થસ્ય નિયતકાલવ્યતિક્રાન્તૌ ધની સ્વામી સ્યાત્** સોના અથવા રૂપાના દાગીનાનો ઠરાવેલી મુદત વિત્યા બાદ લેણદાર ધણી થાય છે. **ભોગ્યાધેઃ સ્થાવરધનસ્ય ત્વવધિસમાપ્તાવપિ ધની સ્વામી ન ભવતિ જંગમસ્ય તુ ભવત્યેવેતિ વિશેષઃ** । **યદિ કેનચિદ્ધણિના ક્ષેત્રમાધિં ધનિનો રજતાનિ ગૃહીતાનિ પુનર્દૈવયોગેન તત્ ક્ષેત્રં નદ્યાદ્યપહતં તદા ઋણિનાન્ય આધિઃ સ્થાપનીયોઽન્યથા રજતાનિ દેયાદિત્યાહ** ॥ સ્થાવર ધનમાં તો મુદત લઈ ગયા છતાં પણ લેણદાર સ્વામી થઈ શકતો નથી. જંગમ મીલકતના અડાણમાં સ્વામી થઈ

શકે છે. જો કે કરજદારે ખેતર લખી આપીને લેણદાર પાસેથી નાણાં લીધાં હોય અને તે ખેતર નદીના ધડા પરનું હોય અને દેવયોગે નદી ખેંચી જાય તો કરજદારે તેની જગ્યાએ અડાણમાં બીજી બદલાની વસ્તુ આપવી. નહિ તો તેના દેવા રૂપિયા ભરી દેવા.

નદ્યા ભૂપેન વા ક્ષેત્રં હતં ચેદ્દણિના પુનઃ ।

આધિરન્યઃ પ્રદેયો વા દીનત્વે ધનિને ધનમ્ ॥ ૩૧ ॥

સ્વક્ષેત્રવિષયે વાદો ન કાર્યઃ ઋણિના કદા ।

ધનિનો નાપરાધોઽત્રો સ્વકર્મફલમેવ તત્ ॥ ૩૨ ॥

ખેતરને નદી ખેંચી જાય કે રાજા હરી લે તો કરજદારે તે ખેતરને બદલે બીજી કંઈ વસ્તુ અડાણે મૂકવી અથવા તેનું માગતું ધન આપી દેવું, પોતાના ક્ષેત્ર સંબંધી કરજદારે કાંઈ તકરાર કરવી નહિ. કારણ કે એમાં ધનીનો દોષ કાંઈ જ નહિ પણ કેવળ પોતાના કર્મનું ફળ છે.

અન્યચ્ચ

પુરાણતીર્થયાત્રાદિબંધકાંતમૃણી ધનં ।

પ્રતિમાસં મિષં દત્વા કાલે દ્રવ્યં સમર્પયેત્ ॥ ૩૩ ॥

પુરાણતીર્થયાત્રાદિબંધકગૃહીતધનં ઋણી સમિષં દેયાદેવ ॥
પુરાણ શ્રવણ, તીર્થયાત્રા વિગેરે સમાપ્ત થયે આપવાની શરતથી જો ધન લીધું હોય તો દેવાદારે દરેક મહિને વ્યાજ આપીને યોગ્ય કાળે મૂળ દ્રવ્ય આપવું.

यदि कश्चित् प्रपंचेनाधिं गृहीत्वा रजतनियुक्तलेखं च कारयित्वा रौप्यान् ददाति तदा ऋणी किं कुर्यादित्याह જો કોઈ પ્રપંચી લેણદાર કરજદાર પાસેથી પ્રપંચ કરી અડાણ વસ્તુ પણ લઈ લે અને ખત પણ લખાવી લે અને રૂપિયા આપે નહિ તો પછી શું કરવું તે કહે છે :-

જાપયિત્વા તદુદંતમૃણી ભૂપાધિકારિણં ।

ગૃહ્ણીયાદાધિલેખં સ્વં સ દંડ્યઃ શતરૂપ્યકૈઃ ॥ ૩૪ ॥

તે સમયે કરજદારે રાજાના અધિકારીને સદરહુ વૃતાન્ત જાહેર કરી દેવું, તે અડાણ અને ખત પાછાં કરજદારે લેવાં, તથા તે પ્રપંચી સો રૂપિયા દંડને પાત્ર છે.

ઋણવિષયે મિષગ્રહણપ્રકારમાહ ।

હવે કરજ દેવામાં વ્યાજ શી રીતે લેવું તેનો પ્રકાર દર્શાવે છે:-

રજતશતે દત્તે ખલુ રૌપ્યયુગં ગ્રાહ્યમેવ મિષવૃદ્ધૌ ।

પ્રતિમાસં દત્તં ચેન્મિષં તદા મૂલમવધૌ ચ ॥ ૩૫ ॥

સો રૂપિયા કરજદારને આપે તો તેના પર દર માસે વ્યાજવૃદ્ધિ સારૂ બે રૂપિયા વ્યાજ લેવું, પ્રતિમાસે ઠરાવ મુજબ વ્યાજ આપે જતો હોય તો તે મુદત થયે મૂળ રકમ લેવી.

આધિવિષયે કથં મિષં ગ્રાહ્યમિત્યાહ ।

ગીરો પર શી રીતે વ્યાજ લેવું તે બતાવે છે :-

સૌવર્ણ રાજતં ચાધિં લાત્વા ચેદ્રૌપ્યમુત્સૃજેત્ ।

રાજતેઽર્દ્ધાશમાદેયં સૌવર્ણે તુર્યમંશકમ્ ॥ ૩૬ ॥

સોનાની કે રૂપાની જણશ લઈને રૂપિયા ધીર્યા હોય તો સોનાની જણશ પેટે એક ચતુર્થાંશ વ્યાજ અને રૂપાની જણશ પેટે એક દ્વિતીયાંશ વ્યાજ લેવું. અધમર્ણ આવશ્યકકાર્યવશેન મુદ્રાદ્વયં દત્વા શતમુદ્રા ગૃહ્ણાતિ તત્કૃત્યે રાજ્યગતે ઉક્તમિષમેવ દાસ્યતિ તથા હિ ॥ કરજદાર જરૂરના કામ માટે સંકડે દર માસે બે રૂપિયા વ્યાજ આપી ધન કરજે લાવે છે, તેની ફરિયાદ સરકામાં ગયે ઠરાવેલું વ્યાજ આપવું પડે છે તે કહે છે :-

અધર્મર્ણઃ સ્વયં લાતિ મિષમુક્તા તતોઽધિકમ્ ।
 નૃપાંતિકે ગતે વાદે તૂત્તર્મર્ણપ્રરૂપણાત્ ॥ ૩૭ ॥
 નૃપો લેખં નિરીક્ષ્યૈવ વિવિચ્ય સહસાકૃતિં ।
 ન્યાયાદુક્તમિષં ચૈવ દાપયેદધર્મર્ણકાત્ ॥ ૩૮ ॥

કરજદાર વધારે વ્યાજ કરીને લેણદાર પાસેથી રૂપિયા લઈ આવ્યો હોય અને તે કજીયો લેણદારના કથનથી રાજા પાસે જાય, તો રાજાએ લેખ તપાસી કામનું સ્વરૂપ જોઈ ન્યાયથી કરેલા વ્યાજનાં નાણાં કરજદાર પાસેથી અપાવવાં.

ગવાદ્યાધિવિષયમાહ ॥

ગાય વગેરે પશુ અડાણે મુકી કરજ લેવાનો વિધિ કહે છે :-

ગોઽજાવિમહિષીદાસાંશ્રાધિં કૃત્વા ગૃહીતરાઃ ।
 પુનર્દાતુમર્શક્તશ્ચેન્ન યાચેતાધિમૃત્થિનઃ ॥ ૩૯ ॥
 પૂર્ણેઽવધૌ પુનઃ વિક્તે ગૃહ્ણાતિ ઋત્થિનૌ ।
 ડધર્મર્ણસ્થાપિતં યાવત્તાવદ્ગૃહ્ણાતિ સર્વશઃ ॥ ૪૦ ॥
 ધની નો દદ્યાદ્વૃદ્ધિં તુ ઋણી ગૃહ્ણાતિ નૈવ તાં ।
 ભક્ષ્યમૂલ્યે પ્રદત્તેઽપિ નૈવ દદ્યાદ્ધની તકાં ॥ ૪૧ ॥

ગાય, બકરી, ઘેટી કે ભેંસ તથા ચાકર અડાણે મુકી અને કરજદાર રૂપિયા લે, ફરીથી તે આપવાને તે શક્તિવાળો ન હોય તો લેણદાર પાસેથી તે અડાણ વસ્તુ માગી શકે નહિ. અવધિ પૂરો થયે, કરજદારને ધન પ્રાપ્ત થાય તો લેણદાર પાસેથી પોતાની સઘળી અડાણ વસ્તુ લઈ શકે. ધનવાન જો વૃદ્ધિ (ગાય, ભેંસના વાછરડા) ન આપે તો કરદાર તે ગ્રહણ ન કરે. કરજદારે ચારા વિગેરેનું ખર્ચ આપ્યું હોય તો પણ તે ધનવાન આપે નહિ.

સપ્રતિજ્ઞં ધૃતં યચ્ચેત્ ગોમહિષ્યાદિકં વસુ ।

રૌપ્યાન્દત્વા ગૃહીષ્યામિ પૂર્ણે કાલે તવૈવ તત્ ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક ગાય, ભેંસ વિગેરે મારૂં ધન, જે મુકેલું છે તે રૂપિયા આપી હું ગ્રહણ કરીશ. મુદત થાય એટલે એ વસ્તુઓ તમારી છે. યદિ ઋણ્યાધિશ્ચૈરર્હિયતે તદા ધની તન્મૌલ્યં ઋણિનો દેયાત્ તદાહ જ્યારે કરજદારે અડાણ મૂકેલું ધન ચોર ચોરી જાય ત્યારે ધનીએ તેની કિંમત કરજદારને ભરી આપવી, તે કહે છે :-

મધ્યે તત્ર હતે ચૌરૈર્ગૌધને તૂત્તમર્ણિકઃ ।

તન્મૌલ્યં સકલં દત્વા સ્વમાદત્તેઽધમર્ણકાત્ ॥ ૪૩ ॥

જો આપ્યા પછી વચમાં લેણદારને ત્યાંથી તે અડાણ ગોધન ચોરાઈ જાય તો લેણદારે તેનું સઘળું મુલ ભરી આપી પોતાના માગતા પૈસા કરજદાર પાસેથી વસુલ કરવા. વસ્ત્રાધિવિષયમાહ વસ્ત્ર અડાણ હોય તો કેમ કરવું તે કહે છે:-

ન ભોક્તવ્યોઽશુકાદ્યાધિર્ધનિના સુખમિચ્છતા- ।

ન્યથા મૌલ્યં પ્રદેયં સ્યાન્મિષહાનિર્ભવેત્યુનઃ ॥ ૪૪ ॥

ઋક્ષથી વાસાંસિ ભૂષાશ્ચ ભુંકે ચેદાધિરૂપતો ।

દૃષ્ટ્વા ઋણી ન વાયેતિ ન તદા મૌલ્યમાપ્નુયાત્ ॥ ૪૫ ॥

ક્ષેત્રગ્રામતડાગાદિ વાટસ્વં દાસદાસિકા ।

ભુજ્યમાના ન નશ્યંતિ તદ્વદ્ધિર્ધનિનઃ સ્મૃતા ॥ ૪૬ ॥

ધનવાન્ જો પોતાનું સારૂ ઈચ્છતો હોય તો અડાણ મૂકેલાં કરજદારનાં વસ્ત્રાદિક પોતાના ઉપભોગમાં લેવાં નહિ. જો તે બગડે કિંવા ફાટી જાય તો તેનું મુલ્ય આપવું પડે અને વળી વ્યાજની હાની થાય તે જૂદી. ધની કરજદારનાં વસ્ત્રાભૂષણ ઉપભોગમાં લેતો હોય તે કરજદાર દીઠાં છતાં સામો ન થાય તો મૂલ મેળવી શકે

નહિ. ખેતર, ગામ, તળાવ, વાડીરૂપ ધન તથા દાસ, દાસી વગેરે ધનવાન ઉપયોગમાં લે તેથી તે નાશ પામતા નથી, તેની વૃદ્ધિ તો ધનીની છે.

ધાન્યવિષયમાહ ॥

હવે ધાન્યનો વિષય કહે છે :-

પ્રતિમાસં ધાન્યવૃદ્ધિઃ પ્રસ્થયુગ્મં મણં પ્રતિ ।
પ્રતિજ્ઞાત ન શક્નોતિ દાતું વૃદ્ધિમૃણં ચ ચેત્ ॥ ૪૭ ॥
પુનર્વૃદ્ધેશ્ચ વૃદ્ધિઃ સ્યાત્ મધ્યે કિંચિદ્દાતિ નો ।
સાર્દ્ધવર્ષે વ્યતીતે તુ તદ્ધાન્યં દ્વિગુણં ભવેત્ ॥ ૪૮ ॥

કરજદાર ધની પાસેથી એક મણ ધાન લાવે તેના પર પ્રતિ માસે બશેર ધાન વ્યાજનું ચઢે. મુદત પુરી થયે વ્યાજ કે મુડી જો તે આપવાને શક્તિમાન ન થાય અને વચ્ચમાં કાંઈ આખું ન હોય તો વ્યાજને પેટે જે ધાન્ય ચઢ્યું હોય તે મુંડીમાં મેળવી તેનું વ્યાજ લેવામાં આવે એટલે ચક્રવૃદ્ધિ વ્યાજ થાય. દોઢ વર્ષે તે ધાન બમણું થાય છે.

મૃતે સ્વામિનિ તત્પુત્ર ઋણં દેયાદિત્યાહ ।

કરજદાર મૃત્યુ પામે તો તેના પુત્રો દેવું આપે તે કહે છે :-

મૃતે સ્વામિનિ તત્પુત્રો લેખં દૃષ્ટ્વાધર્મણકઃ ।
સ્વતાતકરમુદ્રાંકં દ્રવ્યમૃત્થિનમર્પયેત્ ॥ ૪૯ ॥

બાપ મરી જાય તો તેના છોકરાએ પોતાના બાપના હાથનો લખી આપેલો દસ્તાવેજ તથા પિતાના હાથની સહી જોઈને ધનીને બાપે કરેલું દેવું આપવું.

મદ્યાદિકૃતર્ણ પુત્રૈર્ન દેયમિત્યાહ ।

દાડ પીવા વગેરે નહારા કામમાં બાપે દેવું કર્યું હોય તે પુત્રોએ ન આપવું તે કહે છે :-

સુરાકૈતવદ્યૂતાર્થ પરસ્ત્રીહેતુકં તથા ।

ઋણં પિતૃકૃતં પુત્રો દેયાન્નૈવ કદાચન ॥ ૫૦ ॥

આર્તાતિવૃદ્ધબાલાસ્વા-ધીનોન્મત્તકમદ્યપૈઃ ।

યાચ્યતે ચ ઋણં નૈવ ધની દદ્યાત્ કદાપિ તાન્ ॥ ૫૧ ॥

દાડ પીવામાં, ઠગાઈમાં, જૂગટામાં અને પરસ્ત્રીની બાબતમાં બાપે દેવું કર્યું હોય તો છોકરો તે કદી પણ આપવું નહિ. રોગી, ઘણો વૃદ્ધ થયેલો, બાળક, પરતંત્ર, ગાંડો તથા દાડડિયો એટલા ધનવાન પાસે દ્રવ્ય કબજે લેવા યાચના કરે તો પણ ધનીએ તેમને કદી આપવું નહિ. કુટુંબપાલનનિમિત્તં પિતૃકૃતમૃણં પુત્રૈરેવ દૈયમિત્યાહ ॥ કુટુંબનું પાલણ-પોષણ કરવા નિમિત્તે બાપે કરજ કર્યું હોય અને બાપ મરી જાય તો પુત્રોએ તે બાપનું કરેલું દેવું આપવું તે કહે છે :-

કુટુંબાર્થ કૃતં પિત્રા જ્યેષ્ઠભ્રાત્રા ઋણં યદિ ।

તયોર્મૃત્યૌ સમત્વેન દદ્યુસ્તે સર્વબાંધવાઃ ॥ ૫૨ ॥

વિભક્તા વા અવિભક્તા વા ઇતિ શેષઃ ।

પિતાએ કે મોટા ભાઈએ કુટુંબને અર્થે જો દેવું કર્યું હોય તો તે બન્ને મરી ગયા પછી તેના સઘળા ભાઈઓએ સરખે ભાગે દેવું આપવું. (વેંચણ થઈ હોય અગર ન થઈ હોય તો પણ) સ્વામ્યસત્વે દાસકૃતં ઋણં સ્વામી દેયાદિત્યાહ સ્વામિ ન હોય અને ચાકરે કરેલું દેવું સ્વામીએ આપવું તે કહે છે :-

પ્રશ્વસત્વે કુટુંબાર્થમૃણં દાસેન યત્કૃતમ્ ।

તત્સ્વામી વિતરેત્સર્વ સમિષં ચ સસાક્ષિકં ॥ ૫૪ ॥

સ્વામી ન હોયે અને કુટુંબને અર્થે ચાકરે દેવું કર્યું હોય તો તે વ્યાજ સહિત 'સાક્ષીપૂર્વક સ્વામી આપે. બલેન કારિતં લેખં વ્યર્થમિત્યાહ ॥ બળાત્કારથી લખાવેલો દસ્તાવેજ વ્યર્થ છે તે કહે છે :-

ઋવિથનો સ્વગૃહે કસ્માદગુમં લેખં ન કારયેત્ ।

ભૂમ્યાદ્યાધિયુતં દત્તં સર્વં તચ્ચ વૃથા ભવેત્ ॥ ૫૫ ॥

ધનીએ પોતાના ઘરમાં ઘાલી કોઈની પાસેથી છાનોમાનો લેખ લખાવી લેવો નહિ. અને તેવી રીતે લેખ લખાવી જમીન વગેરે કબજામાં લીધેલું અને તેના બદલામાં ધીરેલું તે સર્વ ખોટું થાય છે. યોગ્યં ત્યક્ત્વાયોગ્યં ગૃહ્ણન્ ભૂપો નિંદ્યો ભવતીત્યાહ યોગ્યનો ત્યાગ કરી જે અયોગ્ય ગૃહણ કરે છે તે લોકમાં ભારે નિંદાને પાત્ર થાય છે, તે કહે છે :-

ન ગૃહ્ણીયાદનાદેયં ક્ષીણશક્તિરપિ પ્રભુઃ ।

સમૃદ્ધોઽપિ ન ચાદેયમલ્પમપ્યર્થમુત્સૃજેત્ ॥ ૫૬ ॥

ગ્રાહ્યસ્યાગ્રહણાદ્ભૂયોઽગ્રાહ્યસ્ય ગ્રહણાદપિ ।

લોકે નિંદામવાપ્નોતિ પ્રત્યુતો નિર્ધનો ભવેત્ ॥ ૫૭ ॥

શક્તિહીન હોય છતાં ન લેવાની વસ્તુ કદી ગૃહણ કરવી નહિ તેમ સમૃદ્ધ છતાં પણ ન આપવા લાયક વસ્તુ જરા પણ આપવી નહિ. લેવા યોગ્યનું ન લેવું, અને ન લેવાય યોગ્યનું લેવું, તેમ કરનારો જગત્માં નિંદાય છે અને ઉલટો નિર્ધન થાય છે.

સ્થાનમાર્ગવિષયમાહ ॥

સ્થાન માર્ગનો વિષય કહે છે :-

દ્વારમાર્ગવિવાદેષુ જલશ્રેણિપ્રવૃત્તિષુ ।

ભુક્તિરેવ હિ ગુર્વી સ્યાન્ન દિવ્યં ન ચ સાક્ષિતા ॥૫૮॥

સર્વાર્થાભિનિયોગે ચ બલિષ્ઠા પૂર્વજા ક્રિયા ।

આદૌ પ્રતિગ્રહે કુપ્યે (ક્રીતે) સાક્ષિણાં ચ પ્રધાનતા ॥ ૫૯ ॥

બારણું મૂકવાના સંબંધમાં, રસ્તાના સંબંધમાં અને પાણી જવાના સંબંધમાં ભોગવટો એ જ બળવાન છે, તેમાં સાક્ષી કે સોગનની જરૂર નથી. સર્વ પ્રકારની મીલકતના વિવાદ નિર્ણયમાં બાપદાદાથી ચાલી આવેલી ક્રિયા બળવાન થાય છે અને થાપણ પ્રતિગ્રહ તથા ધાતુ વગેરેના ભોગવટામાં સાક્ષીઓની પ્રધાનતા છે. યથા કેનચિદેકં ક્ષેત્રં કસ્ય ચિત્પાશ્ચે આધિં કૃત્વા દ્રવ્યં ગૃહીતં પુનરન્યત્ર તદેવાધિઃ કૃતઃ પુનઃ કાલાન્તરે કારણવશાદ્વિગ્રહોત્પત્તૌ જાતેઽભિયોગે ભૂપઃ સાક્ષ્યાદિભિઃ પૂર્વાપરનિર્ણયં કૃત્વા પૂર્વસ્ય એવ દ્રવ્યં દાપયેત્ ભુક્તિપ્રામાણ્યાઽવસરે તુ યથાશાસ્ત્રં વિધેયમિત્યાહ ॥

કોઈ માણસે પ્રથમ એક ખેતર કોઈને લખી આપી તેની પાસેથી નાણાં લીધાં અને તેનું તે ખેતર બીજાને લખી આપી તેની પાસેથી નાણાં લે, અને કેટલોક વખત જવા પછી તેમાં કજીયો ઉત્પન્ન થાય અને ફરિયાદ થાય. બન્ને પક્ષની સાક્ષીઓ લઈ પહેલો ધીરનાર કોણ અને પછીથી આપનાર કોણ ? તેનો નિર્ણય કરી પ્રથમના લેણદારને જ નાણાં રાજાએ અપાવવાં. ભોગવટાના કજીયાનો નિર્ણય કરતી વેળા તો યથાશાસ્ત્ર (ન્યાય) કરવો તે કહે છે :-

પરેણ ભુજ્યમાને જ્યાં પશ્યન્ત્યો ન નિષેધતે ।

વિંશત્યબ્દેષુ પૂર્ણેષુ ઋણી પ્રાપ્નોતિ નૈવ તાં ॥ ૬૦ ॥

હસ્ત્યશ્વાદિધનસ્યાપિ મર્યાદા દશવાર્ષિકી ।

તતઃ પરં ન શક્તઃ સ્યાદવાપ્તું તદ્દનં પ્રભુઃ ॥ ૬૧ ॥

બીજો માણસ પોતાની જમીન ભોગવતો હોય તેમ છતાં જમીનનો માલિક તેનો નિષેધ કરે નહિ, અને તે બીજાનો ભોગવટો પુરાં વીશ વર્ષનો થાય, પછીથી તે જમીન તેના મૂળ માલિકને મળી

શકે નહિ. હાથી ઘોડા વિગેરે દ્રવ્યની બાબતમાં મર્યાદા દશ વર્ષની છે. તે મુદત પછી તેનો સ્વામી તે ચીજો મેળવી શકે નહિ. આધિનિહ્વવર્તા મૌલ્યદો દંડ્યશ્ચેત્યાહ ॥ થાપણ છુપાવી રાખનારને મૂલ આપવું પડે છે તથા દંડને પાત્ર થાય છે તે કહે છે :-

આધ્યાદિદ્રવ્યં લોભાન્નિહુતે સાક્ષિનિર્ણયે ।

ઋણિને દાપયિત્વા તન્મૌલ્યં દંડયેન્નૃપઃ ॥ ૬૨ ॥

સાક્ષી લીધા પછી એવો નિર્ણય થાય કે કરજદારનું ગીરો મૂકેલું ધન લેણદારે લોભથી સંતોડેલ છે તો તે મૂલ કરજદારને અપાવવું, અને લેણદારનો દંડ કરવો.

પૈતામહાર્જિતવસ્તુવિષયમાહ ।

વડવાઓની પેદા કરેલી વસ્તુ વિષય કહે છે :-

પૈતામહાર્જિતે વસ્તૌ સામ્યં વૈ પિતૃપુત્રયોઃ ।

રાજ્યે નિયોગે પિતરં વારયેત્તત્કૃતૌ સુતઃ ॥ ૬૩ ॥

વડવાએ સંપાદન કરેલી વસ્તુ પર પિતા પુત્રનો સરખો હક છે. રાજ્યમાં નિયોગમાં તે કાર્ય કરતાં પુત્ર પિતાને વારી શકે.

ઇતિ સંક્ષેપતઃ પ્રોક્ત ઋણાદાનક્રમો હ્યયં ।

વિસ્તારો બૃહદર્હનીતિશાસ્ત્રે વર્ણિતો ભૃશં ॥ ૬૪ ॥

ઉપર પ્રમાણે ‘રૂણાદાન’ નો ક્રમ કહ્યો, વિશેષ વર્ણન બૃહદર્હનીતિ નામના ગ્રંથમાં કહ્યું છે.

॥ ઇતિ ઋણાદાનપ્રકરણમ્ ॥

પૂર્વપ્રકરણ ઋણાદાનં પ્રપંચિતં તલ્લઘ્ધનાશ્ચાનેકેષ્યે-કીભૂય વ્યવહારાણિપિ કુર્વન્તિ ઇતિ સંભૂયોત્થાનં વિરચ્યતે ॥ ગયા પ્રકરણમાં ‘રૂણાદાન’ નો વિષય કહી ગયા, તે રીતે ધન મેળવીને કેટલાક

એકઠા મળી પંતીઆળો કરે છે તેવો વ્યવહાર સંભૂયોત્થાન-એટલે કંપની રૂપે થાય છે તેનું વિવેચન કરે છે:-

પદ્મપ્રભં જિનં નત્વા પદ્માભં પદ્મલાંછનમ્ ।

સંભૂય ચ સમુત્થાનક્રમં વક્ષ્યે સમાસતઃ ॥ ૧ ॥

કમળના સરખી જેમની કાન્તિ છે, અને પદ્મ (કમળ) નું જેમને ચિન્હ છે એવા પદ્મપ્રભુ જિન ભગવાનને નમસ્કાર કરી મંડળી રૂપ પંતીઆળા વ્યવહારનો ક્રમ ટુંકામાં કહીએ છીએ.

સર્વૈર્મિલિત્વા લાભાર્થં વણિજા નૃત્યકારિભિઃ ।

ક્રિયતે વૃત્તિરન્યોન્યસંમત્યા સદ્ભિરુચ્યતે ॥ ૨ ॥

સમવાયસ્ત્ર મુખ્યો વણિગૌણા નટાદયઃ ।

યો ભક્ષ્યવસ્ત્રધાન્યાદીન્ દત્તે સ મુખ્યતાં ભજેત્ ॥૩॥

સર્વ નાટકકારો આદિક એકઠા મળીને પોતાના લાભને માટે વ્યાપાર કરે તેવા સદ્ગુરુઓ એકબીજાની સંમતિથી થયેલી આજીવિકા કહે છે. તેમાં મુખ્ય બાબત ઐક્યતા છે અને ગૌણ બાબત નટ વિગેરે ભાગીઆ છે, એ પંતીઆળા વ્યાપારમાં જે માણસ ભક્ષ્ય ધાન્યાદિ તથા વસ્ત્ર વગેરે (પ્રથમ) આપે છે તે મુખ્ય મંડળીનો વહીવટ કરનાર ગણાય છે.

સર્વૈર્વણિગ્ભિર્હિરણ્યરજતાહિફેનકાર્પાસધાન્યધૃતતૈલગુડાદીનાં ક્રયો વિક્રયો વા ક્રિયતે ॥

તલ્લભાલાભૌ યથાદ્રવ્યં ગૃહ્ણન્તિ । યદિ તેષુ દ્રવ્યદાતૈકોઽન્યે નિર્ધનાશ્ચેત્તદા સર્વે ધનિદ્રવ્યમિષાંશં સ્વસ્વદ્રવ્યાન્નિસ્સાર્યાવશેષં યથાપ્રતિજ્ઞં વિભજેરન્ તત્ર વિસંવાદે ઉત્પન્નેઽભિયોગે ચ રાજ્ઞા દિવ્યાદિક્રિયયા વિસંવાદનિવૃત્તિઃ ક્રિયતે અત એવાયં વ્યવહારે ગણિતોઽસ્તીતિ । એવં નટાદિભિરામક્રીડાકારકર્નતકાદિભિશ્ચાપિ-

સંભૂયવૃત્તિઃ ક્રિયતે । તૈરપિ યથાપ્રતિજ્ઞં યથાવ્યયં લબ્ધદ્રવ્યં વિભજ્યતે ।

ઘણા વ્યાપારીઓ એકઠા થઈને સુવર્ણ રૂપું, અફીણ, ઘાસ, ધાન્ય, ઘી, તેલ, ગોળ આદિનો ક્યવિક્ય કરે, અને પોતાની મુડી પ્રમાણે તેમાંથી થતો નફો તથા નુકશાન વહેંચી લે છે. હવે જો તેઓમાં મૂડી આપનાર એક હોય અને બાકીના નિર્ધન હોય તો તેઓ સઘળા પોતાના દ્રવ્યમાંથી કાઢી તે મુડી આપનારને વ્યાજનો પોતાનો હિસ્સો આપે છે, અને ઠરાવેલી મુદતે બાકીનું વહેંચી લે છે, જો તેમાં તકરાર થાય અને દાવો થાય તો રાજા સોગન વિગેરે ક્રિયા વડે તે તકરારનો નીવેડો લાવે છે. તેટલા માટે આ વિષયને પણ વ્યવહારમાં ગણ્યો છે. તે જ પ્રમાણે નટાદિકો એકઠા થઈ આજીવિકા ચલાવે છે, તેઓ ખરચ પ્રમાણે તેમજ કરાર મુજબ મળેલું ધન વહેંચી લે છે.

રાજાજ્ઞાતો વિરુદ્ધં યત્કૃત્યં મુદ્રાંકનાદિકં ।

પરદ્રવ્યાપહરણમેતેષ્વેકઃ કરોતિ ચેત્ ॥ ૪ ॥

જાતે વિવાદે દંડ્યાઃ સ્યુઃ સર્વેઽનુમતિદાનતઃ ।

યથાદ્રવ્યં યથૈશ્વર્યં ભૂપેન ન્યાયવર્તિના ॥ ૫ ॥

સઘળી મંડળીના અનુમતિથી તે મંડળીમાંનો કોઈ એક માણસ રાજ્ય કાયદાથી વિરુદ્ધ શીક્ષા પાડવા તથા પરદ્રવ્યનું હરણ કરવું વગેરે ગુન્હો કરે તો તે કજીયામાં મંડળીના સઘળા મનુષ્યોને તેમના દ્રવ્યના હિસ્સા પ્રમાણે તથા સત્તા પ્રમાણે ન્યાયી રાજાએ દંડવાને યોગ્ય છે.

અપુત્રે નિધનં પ્રાપ્તેઽનૈકૈસ્તઙ્ગાતિજૈનૈઃ

રક્ષયતે તદ્ધનં ધર્મવત્સરાવધિ યત્નતઃ ॥ ૬ ॥

તતઃ પરમનાયાતે તત્સબંધિનિ માનુષે ।

ઽકૃત્વાભિયોગં સર્વે તે ભાગં કુર્વન્તિ દંડ્યતાં ॥ ૭ ॥

પ્રાપ્નુવન્તિ તદા સર્વે યથાભાગં નૃપઃ પુનઃ ।
 પત્રં પ્રચારયેદેકાબ્દં તત્ત્વામિગવેષણે ॥ ૮ ॥
 નાયાતિ કોપિ ચેદ્ભૂયો ભૂપસ્તજ્ઞાતિભોજને ।
 પ્રતિષ્ઠાદિવિધૌ સર્વં દ્રવ્યં સંયોજયેત્તદા ॥ ૯ ॥

આ પંતીઆળા વ્યાપારની મંડળીમાંથી કોઈ ભાગીઓ મરી ગયો અને તેને પુત્ર ન હોય તો તો તેની જાતિના અનેકે મળી તેના ભાગનું ધન દશ વર્ષ સુધી યત્નથી જાળવી રાકવું તે પછી પણ મરનારનો કોઈ સંબંધી હકદાર ન જણાય અને ભાગીદારો દાવો કર્યા સિવાય બેંચી લે તો સર્વે પોતાના ભાગ પ્રમાણે દંડને પાત્ર થાય છે. રાજાએ તેનો હકદાર ખોળવાને એક વર્ષની મુદતની જાહેર નોટીસ કરવી. તેમ છતાં કોઈ હકદાર ન મળી આવે તો રાજાએ તે સઘળું ધન તેની જાતિના ભોજનમાં વાપરવું. અથવા પ્રતિષ્ઠા વિધિમાં વાપરવું. પરંતુ રાજાએ ગ્રહણ ન કરવું.

આગતશ્ચેત્કોઽપિભૂપો નિશ્ચિત્ય સકલં ધનં ।
 દાપયેદ્રક્ષકેભ્યશ્ચ ચતુર્થાશં પ્રદાપ્ય વૈ ॥ ૧૦ ॥

કદાચિત્ તે ધનનો કોઈ તેનો સગો વારસ જણાય તો રાજાએ નિશ્ચય કરીને એક ચતુર્થાશ ભાગ તેના સાયવનારાને આપી બાકીનું તેના હકદારને સોંપી દેવું.

ગૌર્વત્સમિવ ભૂપોપિ પ્રીત્યા સ્વાઃ પાલયેત્પ્રજાઃ ।
 અન્યાયેન ચ દ્રવ્યાર્થં ચિત્તે નો લોભમાચરેત્ ॥ ૧૧ ॥
 સંભૂયોત્થાનમેતચ્ચ સંક્ષેપાદત્ર વર્ણિતં ।
 યતઃ સર્વૈ પ્રતિજ્ઞાતકાર્યૈ વીતિર્નલંઘ્યતે ॥ ૧૨ ॥

ગાય જેમ પોતાના વાછરડાનું રક્ષણ કરે છે તેમ પ્રીતિ વડે રાજાએ પોતાની પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવું. અન્યાયથી દ્રવ્ય પેદા કરવાનો

લોભ ન આચરવો. આ મંડલી અથવા પંતીઆલા વ્યાપારનું પ્રકરણ ટુંકામાં વર્ણવ્યું કે જેથી સર્વેએ કબુલ કીધેલા કાર્યનો પ્રવાહ અટકે નહિ.

॥ ઇતિ સંભૂયોત્થાનપ્રકરણમ્ ॥

અથદેયપ્રકરણમારમ્ભ્યતે ।

હવે દેય પ્રકરણનો આરંભ થાય છે.

શ્રીસુપાર્શ્વજિનં નત્વા સમમં તીર્થનાયકમ્ ।

દેયાદેયવિધિં સમ્યગ્ વિવૃણોમિ સમાસતઃ ॥ ૧ ॥

સાતમા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી સુપાર્શ્વ જિનેશ્વરને નમસ્કાર કરીને ‘દેયાદેય’ વિધિનું સંક્ષેપથી રૂંડે પ્રકારે વર્ણન કરું છું.

પૂર્વપ્રકરણે સંભૂયોત્થાનં પ્રતિપાદિતં તત્ર કશ્ચિત્ત્ સાધારણદ્રવ્યાદાનમપિ કરોતિ અતો દેયાદેયવ્યવસ્થાનિરૂપણાય દેયવિધિરધુના વ્યાખ્યાયતે ગયા પ્રકરણમાં મંડલી સંબંધી વ્યવહારનું પ્રતિપાદન કર્યું, તેમાંથી કોઈક સાધારણ દ્રવ્યથી દાન પણ કરે છે. માટે તે દેયાદેય વ્યવસ્થાના નિરૂપણને અર્થે હવે દેયવિધિનું વિવેચન કરીએ છીએ.

વ્યવહારવિધૌ દેયવિધિઃ સ દ્વિવિધઃ સ્મૃતઃ ।

દત્તાપ્રદાનિકં નામ દત્તસ્યાનપકર્મ ચ ॥ ૨ ॥

દ્રવ્યં દત્વા ચ યઃ સમ્યગ્દાતાતું પુનરિચ્છતિ ।

દત્તાપ્રદાનિકાખ્યઃ સ વિકલ્પઃ પ્રથમો મતઃ ॥ ૩ ॥

સમ્યગ્ દત્તં ચ યદ્દ્રવ્યમાહર્તું તત્ર શક્યતે ।

વ્યવહારપદે દત્તાનપકર્મેતિ નામતઃ ॥ ૪ ॥

પુનશ્ચતુર્વિધં દાનં પ્રોક્તં દત્તં તથેતરં ।

અદેયં દેયમિતિ ચ વ્યવહારે વિચક્ષણૈઃ ॥ ૫ ॥

વ્યવહાર વિધિમાં દેય વિધિ બે પ્રકારનો કહ્યો છે. એક દત્તાપ્રદાનિક નામે અને બીજો દત્તાનપકર્મ. સારી રીતે દ્રવ્ય આપીને ફરી તે પાછું લેવાને ઈચ્છે તે પ્રથમ કહેલો દત્તાપ્રદાનિક ભેદ જાણવો. રૂંડે પ્રકારે ધન આપ્યું અને તેને પાછું ન લઈ શકે તે બીજો દત્તાનપ કર્મ જાણવો. વળી વ્યવહારમાં કુશળ પુરૂષોએ દાનવિધિ ચાર પ્રકારે કહેલો છે. દત્ત^૧, અદત્ત^૨, દેય^૩ તથા અદેય^૪

તત્રાપ્રત્યાહરણીયં દત્તં-પાછું ન લઈ શકાય તે દત્ત. ॥૧॥

વ્યાવર્તનીયમદત્તં-પાછું લઈ શકાય તે અદત્ત. ॥ ૨ ॥

પરકીયં સાધારણં ચ દ્રવ્યમદેયં-પારકું અને સાધારણ દ્રવ્ય તે અદેય. ॥ ૩ ॥

સ્વકીયમસાધારણં ચ દ્રવ્યં દેયં-પોતાનું અને અસાધારણ દ્રવ્ય તે દેય. ॥ ૪ ॥

ક્રીતમૂલ્યં વેતનં ચ પ્રીત્યા દાનં ચ કીર્તયે ॥

ધર્મે પ્રત્યુપકારે ચ દાનં દત્તં હિ ષડ્વિધમ્ ॥ ૬ ॥

તત્ર દત્તં ષડ્વિધં તેમાં દત્ત દાન ૬ પ્રકારનું છે. તથાહિ તે નીચે પ્રમાણે

૧. વસ્તુને બદલે કિંમત આપવી તે, ૨. કામ કરાવીને આપવું તે, ૩. પ્રીતીથી આપવું તે, ૪. કીર્તિને માટે આપવું તે, ૫. ધર્મને માટે આપવું તે, ૬. ઉપકારના બદલામાં આપવું તે. એમ દત્તદાન છ પ્રકારનું છે. અદત્તં ષોડશવિધં અદત્ત દાન સોળ પ્રકારનું છે તે કહે છે :-

ભયાત્ ક્રોધેન શોકેનોત્કોચેન પરિહાસતઃ ।

બલાદ્વ્યત્યાસતશ્ચૈવ મત્તોન્મત્તાર્તબાલકૈઃ ॥ ૭ ॥

પરતંત્રેણ મંદેન પ્રતિલાભેચ્છયા પુનઃ ।

કુપાત્રે પાત્રબુદ્ધ્યા ચ કુધર્મે ધર્મબુદ્ધિતઃ ॥ ૮ ॥

દત્તં દ્રવ્યં ચ યત્તદ્વૈ વસ્તુતોડદત્તમેવ ચ ।

કથ્યતેડત્ર કલામાનમિદં વ્યવહૃતૌ સદા ॥ ૯ ॥

૧. ભયથી આપવું, ૨. ક્રોધથી આપવું, ૩. શોકથી આપવું, ૪. લાંચમાં આપવું, ૫. મશ્કરીથી આપવું, ૬. બળાત્કારે આપવું, ૭. ભ્રમથી આપવું, ૮. મત્તદશામાં આપવું, ૯. ગાંડપણમાં આપી દેવું, ૧૦. રોગી અવસ્થામાં દેવું, ૧૧. બાલકબુદ્ધિથી આપી દેવું, ૧૨. પરતંત્રાવસ્થામાં આપી દેવું, ૧૩. મંદપણથી દેવું, ૧૪. બદલો મેળવવાની ઈચ્છાએ આપવું, ૧૫. કુપાત્રમાં પાત્ર બુદ્ધિએ આપવું, ૧૬. કુત્સિત ધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિએ આપવું. આ સોળ પ્રકારે આપેલું દાન વસ્તુતઃ ન આપ્યા જેવું જ છે. અને વ્યવહારમાં હમેશાં કળામાન (સોળ પ્રકારનું) કહે છે. અત્રાર્તદત્તમદત્તમદત્તં ધર્માર્થમંતરા બોધ્યં ધર્માર્થદત્તં તુ તન્મૃતાવપિ તત્પુત્રેણાવશ્યં દાનીયં એ સોળ પ્રકારનાં અદત્તદાનમાં રોગીએ આપેલું પણ ગણાવ્યું છે તેમાં અપવાદ એટલો કે જો રોગીએ ધર્મને માટે આપ્યું હોય તો તે ‘દત્ત’ દાનમાં જ ગણાય છે, તેણે ધર્મને અર્થે આપ્યું હોય તો તેના મરી જવા પછી તેના પુત્રે અવશ્ય તે વસ્તુનું દાન કરી દેવું યોગ્ય છે. - યદુક્તં બૃહદર્હનિતો બૃહદ્ અહનિતિમાં પણ કહ્યું છે કે :

રોગાડેણ દિણં જં દાણં મુક્ષધમ્મકઞ્જસ્સ ॥

તસ્સ મરણેવિ સુઓ જુગ્ગોચ્ચિયં તં ધણં દાતું ॥

મોક્ષ અથવા ધર્મના કાર્ય માટે રોગી મનુષ્યે જે દાન આપવા કહ્યું હોય તે તેના મરણ પછી પણ તેના છોકરાએ આપવું એ યોગ્ય છે.

અદેયં નવવિધં તદ્વથા અદેયદાન નવ પ્રકારનું છે તે નીચે પ્રમાણે :-

સાધારણં ચ નિક્ષેપઃ પુત્રો દારાશ્ચ યાચિતં ।

આધિરન્વાહિતં ચૈવાન્વયે સર્વસ્વમેવ ચ ॥ ૧૦ ॥

પ્રતિજ્ઞાતં તથાન્યસ્મૈ એતન્નવવિધં નૃભિઃ ।

મહાપદ્યપિ નો દેયમદેયમિતિ શાસનમ્ ॥ ૧૧ ॥

સાધારણ દ્રવ્ય^૧, થાપણ મૂકેલું ધન^૨, પુત્ર^૩, દારા^૪, માગી આણેલું દ્રવ્ય^૫, ગીરો મૂકેલું ધન^૬, અન્વાહિત^૭, કુટુંબનું સર્વસ્વ દ્રવ્ય^૮ અને બીજાને આપવા નક્કી થયેલું^૯ એ નવ પ્રકારનું ધન મોટી આપત્તિ છતાં પણ દાન કરવા યોગ્ય નથી. કારણ કે તે અદેય છે એવું શાસ્ત્ર કહે છે.

યત્કેનચિદ્વસ્ત્રાભરણાદિ વિવાહાદૌ યાચિત્વાનીતમન્યહસ્તે નિહિતં તેનાપ્યન્યહસ્તે સ્વામિને દેહીતિબુદ્ધ્યા નિહિતં તત્તસ્યાન્વાહિતં સ્વામિનમંતરાન્યસ્મૈ ન દેયમિત્યર્થઃ ॥

કોઈક મનુષ્યે વિવાહાદિ પ્રસંગમાં કોઈકનાં વસ્ત્ર તથા ઘરેણાં વગેરે માગી આણ્યું. તે તેણે બીજાને આપ્યું તે બીજાએ વળી 'તેના મૂળ સ્વામીને તું આપજે' એમ કહી કોઈ ત્રીજાને આપ્યું તે તેનું અન્વાહિત ધન થયું કહેવાય. તે અન્વાહિત દ્રવ્ય તેના સ્વામી સિવાય બીજાને આપી શકાય નહિ.

તથા પુત્રપૌત્રાદ્યન્વયે સતિ સર્વસ્વં ન દેયં કિંતુ તદ્ધરણપોષણાવશિષ્ટં દેયમિત્યર્થઃ તે જ પ્રકારે વંશમાં પુત્ર, પુત્રનો પુત્ર એમ વિસ્તારવાળું કુટુંબ હોય તો સઘળું ધન દાનમાં આપી દેવું નહિ. પણ તેનું ભરણ પોષણ થતાં અવશેષ રહે તે દાનમાં આપવું. તદ્વૃત્તિકલ્પનાયા આવશ્યકત્વાત્ કુટુંબની આજીવિકા કલ્પવી એ આવશ્યક કાર્ય છે. તથા ચોક્તં કલ્પું છે કે :-

માતાપિતરૌ વૃદ્ધૌ પુત્રો બાલઃ પતિવ્રતા પત્ની ।

એતે સર્વે પોષ્યાઃ નિત્યં યત્નેન નિશ્ચયતઃ ॥ ૧૨ ॥

વૃદ્ધ માતા પિતા, બાળક, પુત્ર તથા પતિવ્રતા સ્ત્રી એ સઘળાં સતત યત્નથી અવશ્ય પોષણ કરવા યોગ્ય છે.

અથ દેયમાહ ॥

દેયં તદેવ વિજ્ઞેયં યસ્યાપહરણં નહિ ।

યત્રાત્મીયવિરોધો ન દત્તવત્સમભેદયુક્ ॥ ૧૩ ॥

યસ્મૈ પ્રતિશ્રુતં યચ્ચ તત્તસ્મૈ દેયમેવ ચ ।

ધર્માર્થં યદિ સ ધર્માત્પ્રચ્યુતો નૈવ જાયતે ॥ ૧૪ ॥

પ્રતિગ્રહો હ્યદેયસ્ય સપ્રકાશો વિશેષતઃ ।

સ્થાવરસ્ય તથા વાદી યથા વૈફલ્યમશ્નુતે ॥ ૧૫ ॥

ભાવ્યુપાધ્યાધિદાનપ્રતિગ્રહક્ષેપવિક્રયાઃ ।

કૃતા યસ્ય તદંતે તત્ સર્વં ચ વિનિવર્તયેત્ ॥ ૧૬ ॥

દેય દાન તેને જ જાણવું કે જે પાછું લઈ શકાય નહિ અને જે આપવાથી કુટુંબીઓમાં વિરોધ થાય નહિ તે દેય દાન દત્ત દાનની પેઠે સાત પ્રકારના ભેદવાળું છે. જે વસ્તુ જેને ધર્મને અર્થે આપવા કહ્યું હોય તે ધર્મથી ચળ્યો ન હોય તો તેને જ તે વસ્તુ આપવી. અદેય વસ્તુ ગ્રહણ કરવી તો ખુલ્લી રીતે ગ્રહણ કરવી. સ્થાવર મીલકત તો વિશેષે કરીને જાહેરમાં લેવી કે જેથી કરીને તકરારી મનુષ્ય નિષ્ફળ જાય. ભવિષ્યની દેશકાળની શરતે જેનું ગીરો, દાન, લેવડ, થાપણ, વેચાણ વગેરે કર્યું હોય તે સર્વ તે શરતના અંતે રદ કરવું.

અથ યોડદત્તં ગૃહ્ણતિ યશ્ચાદેયં પ્રયચ્છતિ તદ્દંડમાહ

હવે જે અદત્ત એટલે નહીં લેવા યોગ્ય વસ્તુનું ગ્રહણ કરે છે, અને જે અદેય એટલે ન આપવા યોગ્ય વસ્તુ આપે છે તેમનો દંડ કહે છે :-

અદત્તગ્રાહકો લોભાત્તથાદેયસ્ય દાયકઃ ।

एतावुभौ दंडनीयौ यथादोषं महीभुजा ॥ १७ ॥

एवं देयविधिः प्रोक्तः सभेदो विस्तरेण वै ।

महार्हत्रीतिशास्त्राच्च ज्ञेयस्तदभिलाषिभिः ॥ १८ ॥

॥ इति देयविधिप्रकरणम् ॥

લોભથી અદત્ત દાન ગ્રહણ કરે છે અને અદેય વસ્તુ આપે છે તે બન્નેને રાજાએ તેમના ગુના પ્રમાણે દંડવા યોગ્ય છે. એ પ્રકારે દેયવિધિ વર્ણવ્યો, ભેદ સહિત વિસ્તારથી જાણવાની અભિલાષાવાળા પુરુષોએ મોટા અર્હત્રિતિ શાસ્ત્રમાંથી અવશ્ય જાણી લેવું.

દેયવિધિ સંપૂર્ણ થયો.

अथ दायभागप्रकरणं प्रारभ्यते ।

હવે દાયભાગ પ્રકરણનો આરંભ કરીએ છીએ :-

लक्ष्मणातनयं नत्वा द्युसदिन्द्रादिसेवितं ।

गेयामेयगुणाविष्टं दायभागः प्ररूप्यते ॥ १ ॥

દેવ તથા ઈન્દ્રાદિ કે સેવાયેલા, ગાન કરવા લાયક અનેક ગુણોથી યુક્ત લક્ષ્મણના પુત્રથી ચંદ્રપ્રભુને નમસ્કાર કરી દાય ભાગનું પ્રરૂપણ કરીએ છીએ. પૂર્વપ્રકરણે દેયવિધિ: પ્રકાશિતસ્તન્નાદેય-સાધારણદ્રવ્યવ્યયીકરણકારણોદ્ભૂતકલહે ભ્રાતૃણાં પરસ્પરં દાયભાગઃ સ્યાત્ અતસ્તદ્ વિચારઃ સંપ્રતિ વિધીયતે ॥ ગયા પ્રકરણમાં દેય વિધિ કહી ગયા, તેમાં અદેય એવું જે સાધારણ દ્રવ્ય, તેને ખરચવામાં કારણથી ભાઈઓ વચ્ચેનો પરસ્પર કલહ થયે સતે દાયભાગ થાય છે. અને તેટલા માટે તે દાય ભાગના સંબંધમાં હવે વિચાર ચલાવીએ છીએ.

સ્વસ્વત્વાપાદનં દાયઃ સ તુ દ્વૈવિધમશ્રુતે ॥

આદ્યઃ સપ્રતિબંધશ્ચ દ્વિતીયોઽપ્રતિબંધકઃ ॥ ૨ ॥

પોતાનું સ્વકીયત્વ પ્રતિપાદન કરવું તે દાય કહેવાય, તે દાય બે પ્રકારનો છે. પહેલો સપ્રતિબંધ, અને બીજો અપ્રતિબંધક. દાયો નામ માતૃપિતૃપિતામહાદિવસ્તુનાં સ્વસ્વત્વાપાદનં યેન તદ્વ્યયાદૌ કોપિ નિષેદ્ધું ન શક્નોતિ સ દ્વિવિધઃ સપ્રતિબંધ-કોઽપ્રતિબંધકશ્ચ તત્રપિતૃવ્યભ્રાતૃજાદીનાં પુત્રાદિપ્રતિબંધકભાવેન યત્સ્વત્વં સ સપ્રતિબંધકઃ ॥ તત્ર પુત્રાદીનાં પ્રતિબંધકત્વાત્ । પુત્રપૌત્રાદીનાં ત્વપ્રતિબંધકઃ પુત્રત્વેન તત્સ્વામિત્વે નહિ કોપિ પ્રતિબંધકોસ્તીતિ ॥

માતા પિતા તથા દાદા વગેરે એ વંશપરંપરાથી ઉપાર્જન કરેલી વસ્તુઓ ઉપર પોતાનું સ્વકીયત્વ-પ્રતિપાદન કરવું કે જે સ્વકીયત્વ સત્તાથી તેને ખરચ અથવા ઉપભોગ કરતાં કોઈ નિષેધ કરી ન શકે, તેનું નામ ‘દાય’ કહેવાય તે ‘દાય’ બે પ્રકારનો છે, એક સપ્રતિબંધક અને બીજો અપ્રતિબંધક, તેમાં જો કાકા, અગર કાકાના છોકરા વગેરેનો પ્રતિબંધ હોય તો સ્વકીયત્વ (પોતાપણું) તે સપ્રતિબંધકદાય કહેવાય, કારણ કે તેમાં કાકાના પુત્રાદિકોનું પ્રતિ બંધકપણું છે. પોતાના પુત્ર પૌત્રાદિકના સ્વકીયત્વમાં તો અપ્રતિ બંધક છે કેમકે પુત્ર પણાને લઈ તે દ્રવ્યના સ્વામિપણામાં કોઈ પણ બીજો પ્રતિબંધ નથી.

દાયો ભવતિ દ્રવ્યાણાં તદ્દ્રવ્યં દ્વિવિધં સ્મૃતં ॥

સ્થાવરં જંગમં ચૈવ સ્થિતિમત્ સ્થાવરં મતમ્ ॥ ૩ ॥

ગૃહારામાદિવસ્તૂનિ સ્થાવરાણિ ભવંતિ ચ ॥

જંગમં સ્વર્ણં રૌપ્યાદિ યત્પ્રયોગેણ ગચ્છતિ ॥ ૪ ॥

ન વિભાજ્યં ન વિક્લેયં સ્થાવરં ચ કદાપિ હિ ॥

પ્રતિષ્ઠાજનકં લોકે આપદાકાલમંતરા ॥ ૫ ॥

सर्वेषां द्रव्यजातानां पिता स्वामी निगद्यते ॥

स्थावरस्य तु सर्वस्य न पिता न पितामहः ॥ ६ ॥

जीवत्पितामहे तातो दातुं नो स्थावरं क्षमः ॥

तथा पुत्रस्य सद्भावे पितामहमृतावपि ॥ ७ ॥

દાયભાગ દ્રવ્યના પડે છે તે દ્રવ્ય બે પ્રકારનું છે, સ્થાવર તથા જંગમ ઘર બાગ, બગીચા, તથા ખેતર વગેરે જે સ્થિર વસ્તુ તે સ્થાવર દ્રવ્ય, અને સોનું, રૂપું વગેરે જે પ્રયોગથી બીજી જગાએ જઈ શકે, એવી મીલકત જંગમ કહેવાય. સ્થાવર ધન લોકમાં પ્રતિષ્ઠાજનક કહેવાય છે. આપત્તિ આવ્યા સિવાય સ્થાવર દ્રવ્યને કદી વહેંચવું કે વેચવું નહિ. સઘળાં ધનનો સ્વામી પિતા કહેવાય છે ખરો, છતાં સ્થાવર મીલકતનો માલિક તો પિતા કે પિતામહ થતો નથી. દાદો જીવતો હોય તો પિતાને સ્થાવર મીલકત આપવાનો કે વેચવાનો અધિકાર નથી, દાદો મરી ગયો હોય અને પોતાનો પુત્ર હોય તો પણ બાપને સ્થાવર મીલકત આપી દેવાની કે વેચવાની સત્તા નથી. અત્ર દાતુમિતિ વિક્રયસ્યાપ્યુપલક્ષણમ્ ॥ ઉપરના શ્લોકમાં ‘દાતું’ એ પ્રકારનું પદ મૂક્યું છે તે પરથી વેચવાના સંબંધમાં પણ એ નિયમ સમજી લેવો.

पिता स्वीयार्जितं द्रव्यं स्थावरं द्विपदं तथा ॥

दातुं शक्तो न विक्रेतुं गर्भस्थेऽपि स्तनंधये ॥ ८ ॥

बाला जातास्तथाजाता अज्ञानाश्च शवा अपि ॥

सर्वे स्वजीविकार्थं हि तस्मिन्नंशहरा स्मृताः ॥ ९ ॥

आप्राप्तव्यवहारेषु तेषु माता पितापि वा ॥

कार्ये त्वावश्यके कुर्यात्तस्य दानं च विक्रयम् ॥ १० ॥

પિતા, પોતે પેદા કરેલી સ્થાવર અને દ્વિપદરૂપ મીલકત પુત્ર ગર્ભમાં હોય કે ધાવણો હોય તેમ છતાં કોઈને આપી કે વેચી શકે

નહિ. પુત્ર બાળક હોય કે પ્રસૂત ન થયો હોય, અજ્ઞાન હોય તથા નિર્માલ્ય કે ખોડવાળા હોય પરંતુ પિતાના દ્રવ્યમાં આજીવિકાને માટે તે ભાગીયા કહેલા છે. પુત્રો વ્યાપાર રોજગારમાં વળગેલા હોય, ત્યારે માતાપિતા, જરૂરના કાર્ય સારૂ તે આપી શકે અથવા તેનું વેચાણ કરી શકે. ધર્મજ્ઞાતિકુટુંબ કાર્યાર્થમાપન્નિવૃત્યર્થ ચ માતાપિ પિતાપિ ચ સ્થાવરધનસ્ય દાનં વિક્રયં ચ કર્તુ શક્નોતિ । અત્ર માતૃપિતૃશબ્દસ્યોપલક્ષ-ત્વેન ભ્રાતાપ્યેકોઽનુમતિદાનાસમર્થેષુ શેષબાલભ્રાતૃષ્વાવશ્યક-કાર્યે દાનાદિ કર્તુ સમર્થ એવ બોધ્યં ॥

ધર્મ, જ્ઞાતિ તથા કુટુંબના કાર્યને માટે અને સંકટ દૂર કરવાને અર્થે માતા તેમ પિતા પણ સ્થાવર ધનનું દાન તથા વિક્રય કરી શકે. આ સ્થળે માતાપિતા એવો શબ્દ કહ્યો છે, તે પરથી મોટાભાઈને પણ જાણી લેવો, કારણ કે બાકીના ભાઈઓ નાની ઉંમરના હોવાથી અનુમતિ આપવાને લાયક ન હોય તો, આવશ્યક કાર્યમાં તે પોતે દાનાદિક કરવા સમર્થ થાય.

દુઃખાગારે હિ સંસારે પુત્રો વિશ્રામદાયકઃ ।

યસ્માદ્દત્તે મનુષ્યાણાં ગાર્હસ્થ્યં ચ નિરર્થકં ॥ ૧૧ ॥

યસ્ય પુણ્યં બલિષ્ઠં સ્યાત્તસ્ય પુત્રા અનેકશઃ ।

સંભૂયૈકત્ર તિષ્ઠંતિ પિત્રોઃ સેવાસુ તત્પરાઃ ॥ ૧૨ ॥

લોભાદિકારણાજ્ઞાતે કલૌ તેષાં પરસ્પરં ।

ન્યાયનુસારિભિઃ કાર્યા દાયભાગવિચારણા ॥ ૧૩ ॥

કેવળ દુઃખના જ નિવાસરૂપ સંસારમાં પુત્ર એક વિસામો છે. જેમને પુત્ર નથી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ નકામો છે. જેનું પુન્ય બળવાનું છે તેને અનેક છોકરા હોય છે અને તેઓ એકઠા રહી માતા, પિતાની સેવામાં તત્પર રહે છે જ્યારે પરસ્પર ભાઈઓમાં લોભ વગેરે કારણોથી કલેશ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ન્યાયાધીશોએ દાય-ભાગનો વિચાર કરવાનો છે.

સાચેત્થં-તે વિચારણા નીચે પ્રમાણે.

નનુ પુત્રાણાં કથં દાયભાગઃ સ્યાદત આહ શંકા કરે છે કે -
પુત્રોનો દાય ભાગ શી રીતે ? તે કહે છે :-

પિત્રોરૂર્ધ્વં તુ પુત્રાણાં ભાગઃ સમ ઉદાહતઃ ।

તયોરન્યતરે નૂનં ભવેદ્ભાગસ્તદિચ્છયા ॥ ૧૪ ॥

માતા પિતાના મરણ પછી તેમના દ્રવ્યમાં સઘળા પુત્રોનો સરખો ભાગ કહેલો છે. તેમાંથી એક જીવતું હોય તો ભાગ વહેંચી આપવા તે માતા પિતાની મરજી ઉપર છે. માતૃપિત્રોર્મરણાનંતરં પુત્રાણાં સમો ભાગો ભવતિ । માતા પિતાના મરી જવા પછી સઘળા છોકરાઓનો દ્રવ્યમાં સરખો ભાગ છે.

તયોરન્યતરેઽપિ સતિ દ્વયોર્વા સતોસ્તદિચ્છયૈવ ભાગઃ સ્યાત્ ॥
તે બેમાંથી એક અગર બન્ને જીવતાં હોય તો ભાગ તેમની ઈચ્છાનુસાર પડે છે. યા ત્વન્યત્ર જેષ્ઠાય દ્વિગુણં દદ્યાદિત્યાદિવિષમભાગકલ્પના પિત્રિચ્છાનુસારિણ્યુક્તા સા તુ પૈતૃકે ધને એવ ન તુ પૈતામહે ॥ બીજા ગ્રન્થોમાં મોટાભાઈને બેવડો ભાગ આપવો, ઈત્યાદિ જે વિષમ કલ્પના છે તે પણ માતાપિતાની મરજી ઉપર આધાર રાખીને કહેલી છે. તે પણ પિતાએ પોતે સંપાદન કરેલા ધનમાં જ, પણ વડિલોપાર્જિત ધનમાં તે કલ્પના લાગુ પડી શકે નહિ. પિત્રોર્ઋણં કૈઃ કથં ચ દેયમિત્યાહ ॥ માતાપિતાનું દેવું કોણે અને શી રીતે આપવું તે કહે છે :-

વિભક્તા અવિભક્તા વા સર્વે પુત્રાઃ સમાંશતઃ ।

પિત્રોર્ઋણં પ્રદત્તૈવ ભવેયુર્ભાગભાગિનઃ ॥ ૧૫ ॥

ભાગ પડ્યા હોય અથવા ન પડ્યા હોય તે છતાં માતાપિતાનું દેવું સઘળા પુત્રોએ સરખે હિસ્સે આપીને જ તેમના દ્રવ્યના ભાગિયા થવું. નનુ પિતૃવિહિતવિષમભાગસ્ય પ્રમાણત્વાપ્રમાણત્વે કો હેતુ

રિત્યાહ ॥ પિતાએ પાડેલા વિષમ ભાગના પ્રમાણપણા અથવા અપ્રમાણપણામાં શો હેતુ છે ? તે કહે છે :-

ધર્મશ્ચેત્ પિતા કુર્યાત્પુત્રાન્ વિષમભાગિનઃ ।

પ્રમાણં વૈપરીત્યે તુ તત્કૃતસ્યાપ્રમાણતા ॥ ૧૬ ॥

જો ધર્મથી પિતાના પુત્રોને સમ વિષમ ભાગ આપે તો તે પ્રમાણભૂત વહેંચણ ગણાય, પરંતુ અધર્મથી તેમ આચરે તો તે તેનું કૃત્ય અપ્રમાણભૂત છે. નનુ કીદૃશઃ પિતા વૈપરીત્યેન ભાગં કરોતિ યેન તત્કૃતો ભાગોઽપ્રમાણ સ્યાદિત્યાહ ॥ કેવો પિતા એ પ્રકારે વિપરિત વહેંચણી કરે છે કે જેથી તેણે કરેલા ભાગ અપ્રમાણભૂત ગણાય છે તે કહે છે :-

વ્યગ્રચિત્તોઽતિવૃદ્ધશ્ચ વ્યભિચારરતસ્તુ યઃ ।

દ્યૂતાદિવ્યસનાસક્તો મહારોગસમન્વિતઃ ॥ ૧૭ ॥

ઉન્મત્તશ્ચ તથા ક્રુદ્ધઃ પક્ષપાતયુતઃ પિતા ।

નાધિકારી ભવેદ્ભાગકરણે ધર્મવર્જિતઃ ॥ ૧૮ ॥

વ્યગ્ર ચિત્તવાળો, અતિશય વૃદ્ધ, વ્યભિચારમાં આસક્ત થયેલો, જુગટું ઈત્યાદિ વ્યસનમાં મયેલો, મોટા વ્યાધિવાળો, ગાંડો, કોધી પક્ષપાતી તથા ધર્મ રહિત પિતા ભાગ પાડવાને અધિકારી ગણાતો નથી. નનુ વિભાગકાલસ્થાસંસ્કૃતસંતવિ-સંસ્કારઃ કેન કાર્યં ઇત્યાહ વહેંચણ સમયે નહિ સંસ્કાર પામેલા છોકરાંઓનો સંસ્કાર કોણે કરવો તે કહે છે.

અસંસ્કૃતાન્યપત્યાનિ સંસ્કૃત્ય ભ્રાતરઃ સ્વયમ્ ।

અવશિષ્ટં ધનં સર્વે વિભજેયુઃ પરસ્પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

વહેંચણ સમયે જે નાનાં બાળકોને સંસ્કાર ન થયા હોય તે બાળકોના ભાઈઓએ પિતાના ધનમાંથી સંસ્કાર કરીને, બાકી રહેલું

ધન વહેંચી લેવું. નનુ લઘિષ્ઠેષુ ભ્રાતૃષુ જ્યેષ્ઠસ્ય કિયાનધિકાર ઇત્યાહ
બીજા ભાઈઓ નાની ઉંમરના હોય ત્યારે મોટા ભાઈનો શો અધિકાર
છે તે કહે છે :-

અનુજાનાં લઘુત્વેઽનુમતૌ ચાપ્યગ્રજો ધનં ।

સર્વં ગૃહ્ણાતિ તત્પૈત્ર્યં તદા તાન્ પાલયેત્ સદા ॥ ૨૦ ॥

વિભક્તાનવિભક્તાન્ વૈ ભ્રાતૃન્ જ્યેષ્ઠઃપિતેવ સઃ ।

પાલયેત્તેઽપિ તં જ્યેષ્ઠં સેવંતે પિતરં યથા ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વજેન તુ પુત્રેણ અપુત્રો પુત્રવાન્ભવેત્ ।

તતો ન દેયઃ સોઽન્યસ્મૈ કુટુંબાધિપતિર્યતઃ ॥ ૨૨ ॥

નાના ભાઈઓ ઉંમરલાયક થયા ન હોય તો તેમની અનુમતિથી
પિતા તરફથી તેમના ભાગમાં મળેલું ધન મોટો ભાઈ પોતે સંઘરી
રાખે, અને તે ઉંમરલાયક થાય ત્યાં સુધી તેમનું પાલન પોષણ તે
કરે, ગમે તો વેંચાયા હોય અગર ન વેંચાયા હોય તો પણ અવશ્ય
મોટોભાઈ પિતા તુલ્ય તેમનું પાલન કરે અને તેઓ પણ મોટાભાઈની
પિતાની પેઠે સેવા કરે. પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર વડે અપુત્રવાન
પુત્રવાળો ગણાય છે, માટે તે પુત્ર બીજાને આપવો નહિ. કારણ કે
તે કુટુંબનો અધિપતિ થાય છે.

અત એવ કૈશ્વિદુક્તં એટલા માટે કોઈએ કહ્યું છે કે :-

જ્યેષ્ઠ એવ હિ ગૃહ્ણીયાત્પૈત્ર્યં ધનમશેષતઃ ।

શેષાસ્તદનુસારિત્વં ભજેયુઃ પિતરં યથા ॥ ૨૩ ॥

પિતાનું સઘળું ધન મોટાભાઈએ જ લેવું, અને નાના ભાઈઓએ
પિતાની પેઠે તેની આજ્ઞામાં રહીને ચાલવું. નનુ વિભાગ
કાલોત્તરજાતકન્યાવિવાહઃ પિત્રોઃ પ્રેતયોઃ કૈઃ કાર્યં ઇત્યાહ ॥
હવે વિભાગ પાડ્યા પછી જન્મેલી બહેનનું લગ્ન સંબંધી કાર્ય માતા
પિતાના મરણ પછી કોણ કરે તે કહે છે.

एकानेका च चेत्कन्या पित्रोरुर्ध्वं स्थिता तदा ।

स्वांशात्पुत्रैस्तुरीयांशं दत्वावश्यं विवाह्यते ॥ २४ ॥

માતા પિતા મરી જવા પછી એક અથવા તેથી વધારે કન્યા કુંવારી હોય તો ભાઈઓએ પોતાના ભાગમાંથી ચોથો ભાગ આપી તે કન્યાઓને અવશ્ય પરણાવવી. યદિ પિત્રોર્ધનં પુત્રૈર્ગૃહીતમનવશિષ્ટં વા તદા વિભક્તૈર્ભ્રાતૃભિઃ ભગિનીવિવાહ ઉત્કર્ષતઃ સ્વાંશાત્તુરીયાંશ-મેકકૃત્ય કાર્યઃ ઇતિ નિષ્કર્ષઃ જો બાપનું ધન છોકરાઓએ વહેંચી લીધું હોય અગર અવશેષ ન રહ્યું હોય ત્યારે દરેકે પોતાનો એક ચતુર્થાંશ એકઠો કરી બહેનોનો વિવાહ સારી રીતે કરવો એવો નિષ્કર્ષ છે. નનુ કન્યાયા અપિ દાયે ભાગોઽસ્તિ ન વેત્યાશંકાયમાહ ॥ હવે કન્યાનો દાંયમાં ભાગ છે કે નથી, એ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે.

विवाहिता च या कन्या तस्या भागो न कर्हिचित् ।

પિત્રા પ્રીત્યા ચ યદ્દતં તદેવાસ્યા ધનં ભવેત્ ॥ ૨૫ ॥

પરણાવેલી જે કન્યા છે તેનો ભાગ ગણાતો નથી, પણ માતા-પિતાએ પ્રીતિથી જે કંઈ આપ્યું હોય તે તેનું છે. પ્રીત્યા ચ ઇત્યત્ર ચકારેણ વિવાહાદિકાલજન્યનૈમિત્તિકદાનમપિ સમુચ્ચીયતે ઉપલા શ્લોકમાં ‘પ્રીત્યાચ’ એ પદમાં ચકાર નું ગૃહણ કર્યું છે. માટે વિવાહાદિકાલે કરેલું નૈમિત્તિક દાન પણ ગણી લેવું. નનુ વિભાગસમયે ભત્રાં કિયતાંશેન સ્વસવર્ણાઃ સ્ત્રિયો ભાગ્યા ઇત્યાહ વહેંચણ વખતે સ્વામીએ પોતાની સવર્ણા સ્ત્રિયોને ભાગ શા પ્રમાણે આપવો તે કહે છે :-

यावतांशेन तनया विभक्ता जनकेन तु ।

તાવતૈવ વિભાગેન યુક્તાઃ કાર્યા નિજસ્ત્રિયઃ ॥ ૨૬ ॥

પિતાએ જે પ્રમાણે પોતાના પુત્રોના ભાગ પાડ્યા હોય તેટલા જ વિભાગથી પોતાની સ્ત્રીઓનો પણ ભાગ આપવો. નનુ ચ

પિતૃમરણોત્તરકાલિકપુત્રકૃતવિભગાવસરે માતૃભાગઃ કીદૃશઃ સ્યાત્
તન્મૃતૌ ચ તદ્વનસ્ય કઃ સ્વામીત્યાકાંક્ષાયમાહ પિતાના મરણ થવા
પછી પુત્રો પિતાનું ધન વહેંચી લેતા હોય તે સમયે માતાનો ભાગ
કેટલો, અને તે માતા મરી ગયા પછી તેના ભાગનો સ્વામી કોણ ?
તેવી આકાંક્ષાના સમાધાન માટે કહે છે :-

પિતુરુર્ધ્વે નિજાંબાયાઃ પુત્રૈર્ભાગશ્ચ સાર્ધકઃ ।

લૌકિકવ્યવહારાર્થં તન્મૃતૌ તે સમાંશિનઃ ॥ ૨૭ ॥

પિતાના મરી ગયા પછી પુત્રોએ પોતાની માનો અર્ધો અર્ધ
ભાગ પાડવો કારણ કે લોકવ્યવહાર સઘળો માતાને સાચવવો પડે છે.
તે માતા મરી જાય પછી તે ધન સઘળા છોકરા સરખે ભાગે વહેંચી
લે. પિતૃમરણાનન્તરં વિભાગ-કરણોદ્યતૈઃ સવર્ણાયા
જ્યેષ્ઠમાતૃર્વિશેષાધિકો ભાગઃ કાર્યો યતઃ પૂજ્યત્વેન જ્ઞાતિવ્યવહારાદિ-
કાર્યે તસ્યા એવાધિકારસ્તન્મરણે ચ દુહિતૃદૌહિત્રકસ્ય ચાભાવે
તદ્દ્રવ્યસમાંશભાગિનઃ પુત્રાઃ ભવંતીતિ ॥ બાપના મરી જવા પછી
પિતાનું ધન વહેંચવાને તૈયાર થયેલા પુત્રોએ ઘણી માતાઓ હોય
તેમાંથી જ્યેષ્ઠ-મોટી અને સમાન જાતિની માતાને વધારે ભાગ આપવો,
કારણ કે તે મોટી હોવાને લીધે જ્ઞાતિ ઈત્યાદિ વ્યવહાર કાર્યમાં તેનો
જ અધિકાર છે. તે મોટી માના મરી ગયા પછી તેને દીકરી કે
દીકરીનો દીકરો ન હોય તો તેનું ધન સઘળા ભાઈઓએ સરખે ભાગે
વહેંચી લેવું. નનુ યુગ્મજાતયોઃ પુત્રયોઃ કસ્ય જ્યેષ્ઠત્વમિતિ
દર્શયન્નાહ ॥ જોડવે ઉત્પન્ન થયેલા છોકરાઓમાં મોટો કોને કહેવો,
તે કહે છે :-

પુત્રયુગ્મે સમુત્પન્ને યસ્ય પ્રથમનિર્ગમઃ ।

તસ્યૈવ જ્યેષ્ઠતા જ્ઞેયા ઇત્યુક્તં જિનશાસને ॥ ૨૮ ॥

બે પુત્રો જોડવે ઉત્પન્ન થયા હોય તેમાં જે પહેલો પ્રસૂત થાય

તેને જ મોટો જાણવો એવું જિનશાસ્ત્રમાં કહેલું છે. નનુ યસ્ય સુતાભવનાનંતરં પુત્રજન્મ સ્યાત્ તત્ર કસ્ય જ્યેષ્ઠત્વમિતિ સૂચયનાહ કદાચિત્ પ્રથમ પુત્રીનો જન્મ થયો અને પછી પુત્રનો જન્મ થયો તે બન્નેમાં મોટું કોણ ગણાય તે સૂચવે છે :-

દુહિતા પૂર્વમુત્પન્ના સુતઃ પશ્ચાદ્ભવેદ્યદિ ।

પુત્રસ્ય જ્યેષ્ઠતા તત્ર કન્યાયા ન કદાચન ॥ ૨૯ ॥

પુત્રી પહેલી ઉત્પન્ન થાય અને પુત્ર પછી જન્મે તો પણ પુત્રને જ મોટો ગણાય. કન્યાને કદિ મોટી કહેવાય જ નહિ. નનુ યસ્યૈકૈવ કન્યા નાપરા સંતતિસ્તદ્રવ્યસ્વામી કઃ સ્યાદિત્યાવેદયનાહ જેને એક જ પુત્રી હોય, અને બીજી કશી પ્રજા ન હોય તેના ધનનો સ્વામી કોણ થાય તે જણાવાને કહે છે :-

યસ્યૈકાયં તુ કન્યાયાં જાતાયાં નાન્યસંતતિઃ ।

પ્રાપ્તં તસ્યાધિપત્યં તુ સુતાયાસ્તત્સુતસ્ય ચ ॥ ૩૦ ॥

જેને એક જ પુત્રી થયેલી હોય, અન્ય-બીજી કંઈ પ્રજા ન હોય તો તેના ધનની માલિક તે પુત્રી અને પછી તેનો એટલે પુત્રીનો પુત્ર માલિક થાય. તદાધિપત્યપ્રતિબન્ધકીભૂત-પત્ન્યાદીનામભાવ આત્મજ સંબંધિત્વેન પુત્રિકાઃ દૌહિત્રિકાશ્ચ દાયે સમા એવાતસ્તત્સત્ત્વે ન હ્યન્યો ધનહરણે શક્તઃ સ્યાત્ યદુક્તં સ્વામી મરી જવા પછી, તેના દ્રવ્યના સ્વામીપણામાં રોધ કરનારાં, બીજાં સ્ત્રી ઈત્યાદિકનો અભાવ સતે, આત્મજપણાના (પોતાથી ઉત્પન્ન થવાપણાના) સંબંધને લીધે દીકરીઓ તથા દીકરીના દીકરાઓ દાયલાગમાં સમાન હકવાળાં છે. દીકરી અને દીકરીનો દીકરો છતાં બીજો કોઈ ધન હરણ કરવામાં શક્તિમાન ન જ થાય. કહ્યું છે કે :-

આત્મા વૈ જાયતે પુત્રઃ પુત્રેણ દુહિતા સમા ।

તસ્યામાત્મનિ તિષ્ઠંત્યાં કથમન્યો ધનં હરેત્ ॥ ૩૧ ॥

આત્મા પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, પુત્રી પુત્રના સરખી છે, તો પછી આત્મરૂપ પુત્રી હયાત છતાં બીજો ધન શી રીતે લઈ શકે ? નન્વપુત્રપિત્રોર્મરણે તદ્દ્રવ્યસ્વામિત્વં સામાન્યતો દુહિતુર્દૌહિત્રસ્ય ચોક્તં તત્રાપિ માતૃદ્રવ્યસ્ય કઃ સ્વામી પિતૃદ્રવ્યસ્ય ચ ક ઇતિ વિશેષજિજ્ઞાસાયમાહ વગેરે છોકરા માતાપિતા મરણ પામે તેમના દ્રવ્યનું સ્વામિત્વ દીકરી તથા દીકરાને સામાન્યપણે કહ્યું, તેમાં પણ માતાના દ્રવ્યનું સ્વામીપણું કોને અને પિતાના દ્રવ્યનું સ્વામીપણું કોને, એ વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાથી કહે છે :-

ગૃહ્ણાતિ જનનીદ્રવ્યમૂઢા ચ યદિ કન્યકા ।

પિતૃદ્રવ્યમશેષં હિ દૌહિત્રઃ સુતરાં હરેત્ ॥ ૩૨ ॥

પૌત્રદૌહિત્રયોર્મધ્યે ભેદોઽસ્તિ ન હિ કશ્ચન ।

તયોર્દેહ હિ સંબંધઃ પિત્રોર્દેહસ્ય સર્વથા ॥ ૩૩ ॥

પરણેલી કન્યા જો માતાનું ધન લેતો પિતાનું સઘળું ધન દીકરીનો દીકરો સુખથી લે, પુત્રનો પુત્ર અને પુત્રીનો પુત્ર એ બન્નેમાં કંઈ તફાવત નથી. કારણ કે તે બન્નેના દેહમાં માતાપિતાના દેહનો સંબંધ સર્વથા પ્રકારે છે. નનુપરિણીતપુત્રી-મરણે પુત્રાભાવે તદ્દનાધિપતિઃ કઃ સ્યાદિત્યાહ ॥ પરણેલી પુત્રી મરી જાય અને તેને પુત્ર ન હોય તો પછી તેના ધનનો સ્વામી કોણ થાય તે કહે છે :-

વિવાહિતા ચ યા કન્યા ચેન્મૃતાપત્યવર્જિતા ।

તદા તદ્દ્યુગ્મજાતસ્યાધિપતિસ્તત્પતિર્ભવેત્ ॥ ૩૪ ॥

પરણાવેલી કન્યા છોકરાં વગર મરી જાય તો તે સઘળા સ્ત્રીધનનો સ્વામી તેનો પતિ થાય. નનુ પિતૃવિહિતવિભાગો-ત્તરકાલજાતપુત્રઃ કસ્યાંશં પ્રાપ્નોતીત્યાહ ॥ પિતાએ પુત્રોના ભાગ વહેંચી નાખ્યા અને ત્યાર પછી પાછો પુત્રનો જન્મ થયો તો તે પુત્રને કોનો ભાગ મળે તે કહે છે.

વિભાગોત્તરજાતસ્તુ પુત્રઃ પિત્રંશભાગ્ ભવેત્ ।

નાપરેભ્યસ્તુ ભ્રાતૃભ્યો વિભક્તેભ્યોઽશમાપ્નુયાત્ ॥ ૩૫ ॥

પિતાએ પુત્રોને ધન વહેંચી આપ્યા પછી તેને બીજો પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો તે પિતાના ધનમાં ભાગ મેળવી શકે, અર્થાત્ પિતાના ધનનો ભાગીયો થાય, પરંતુ પ્રથમ વહેંચાયેલા ભાઈઓના ધનમાંથી તેને કંઈ ભાગ મળે નહિ. **યદિ વિભાગાત્પૂર્વં ઉત્પન્નસ્તદા તુ સર્વસોદરસમભાગગ્રાહી સંભવત્યેવેતિ ફલિતાર્થઃ** ॥ જો વિભાગ પાડ્યા પહેલાં પુત્રનો જન્મ થયો હોય તો સર્વ ભાઈઓસમાન ભાગ લેનારા થાય છે એવો અર્થ ઉપરના શ્લોકથી ખુલ્લો જણાય છે. **નનુ પિતૃમરણાનન્તરં વિભક્તેષુ પુત્રેષુ સમુત્પન્નપુત્રસ્ય કથં ભાગઃ** **इत्याह** ॥ પિતાનું મરણ થયા પછી, વિભક્ત-વહેંચાયેલા ભાઈઓ સતે, પછી જન્મેલા પુત્રનો ભાગ શી રીતે તે કહે છે :-

પિતુરૂર્ધ્વં વિભક્તેષુ પુત્રેષુ યદિ સોદરઃ ।

જાયતે તદ્વિભાગઃ સ્યાદાયવ્યયવિશોધિતાત્ ॥ ૩૬ ॥

સ્વાંશાદિતિશેષઃ ।

ભાઈઓના ભાગ વહેંચાઈ ગયા હોય અને પિતાના મરણ પછી સોદર (ભાઈ)નો જન્મ થાય તો આવક તથા ખર્ચનો હિસાબ કરી સઘળા ભાઈઓએ પોતપોતાના ભાગમાંથી તે નાના ભાઈને ભાગ કાઢી આપવો. **વિભાગકાલેઽસ્પષ્ટગર્ભાયાં માતરિ વિભક્તભ્રાતૃભિઃ પશ્ચાદુત્પન્નપુત્રાયાયવ્યયે વિશોદ્ય સ્વાંશેભ્યઃ સ્વસમાનભાગો દેયઃ સ્પષ્ટગર્ભાયાં તુ પ્રસવં પ્રતીક્ષ્ય ભાગો કાર્યં ઇતિ તત્ત્વં** ॥ વિભાગ સમયે માતા સગર્ભા છે એમ સ્પષ્ટ જાણ્યામાં આવ્યું ન હોય તો વિભક્ત ભાઈઓએ પછીથી જન્મેલા ભાઈને આવક તથા ખર્ચનો હિસાબ કરીને પોતપોતાના ભાગમાંથી સમાન ભાગ કરી આપવો. વિભાગ કાળે માતા સગર્ભા છે એમ સ્પષ્ટ જણાય તો પ્રસવની વાટ

જોઈ પ્રસૂત થયા પછી ભાગ પાડવો એવો તાત્પર્યાર્થ છે. નનુ
 બ્રાહ્મણાદિવર્ણત્રયસ્ય સવર્ણાસવર્ણસ્ત્રીસંભવેન તજ્ઞાતપુત્રાણાં ભાગઃ
 કથં વિધેય ઇતિ દિદર્શયિષુરાહ ॥ બ્રાહ્મણ આદિ ત્રણ વર્ણ એટલે
 બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય તથા વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણ સવર્ણ અને અસવર્ણ સ્ત્રીથી
 ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોનો ભાગ શી રીતે પાડવો તે કહે છે :-

બ્રાહ્મણસ્ય ચતુર્વર્ણાઃ સ્ત્રિયઃ સંતિ તદા વસુ ।
 વિભજ્ય દશધા તજ્ઞાન્ ચતુસ્ત્રિદ્વયંશભાગિનઃ ॥ ૩૭ ॥
 કુર્યાત્પિતાવશિષ્ઠં તુ ભાગં ધર્મ્યે નિયોજયેત્ ।
 શૂદ્રાજાતો ન ભાગાર્હો ભોજનાંશુકમંતરા ॥ ૩૮ ॥

બ્રાહ્મણને જો ચારે વર્ણની સ્ત્રીઓ હોય અને તેમના પુત્રોને
 ભાગ વહેંચી આપવા હોય તો પોતાની મીલકતના દશ સરખા ભાગ
 કરવા, તેમાંથી બ્રાહ્મણીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ચાર ભાગ આપવા,
 ક્ષત્રાણીથી જન્મેલા પુત્રને ત્રણ ભાગ, અને વૈશ્ય સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન
 થયેલા પુત્રને બે ભાગ આપવા. એક દશમો ભાગ રહ્યો તે ધર્મ
 કાર્યમાં ખર્ચવો. શૂદ્રથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર ભાગ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય
 થતો નથી, માત્ર તેને અન્ન વસ્ત્ર મળે છે.

ક્ષત્રાજ્ઞાતઃ સવર્ણાયામર્ધભાગી વિશાત્મજા ।
 -જાતસ્તુર્યાશભાગી સ્યાચ્છૂદ્રોત્પન્નોઽન્નવસ્ત્રભાક્ ॥૩૯॥
 વૈશ્યાજ્ઞાતઃ સવર્ણાયાં પુત્રઃ સર્વપતિર્ભવેત્ ।
 શૂદ્રાજાતો ન દાયાદો યોગ્યો ભોજનવાસસાં ॥ ૪૦ ॥
 વર્ણત્રયે યદા દાસીવર્ગશૂદ્રાત્મજો ભવેત્ ।
 જીવતાતેન યત્તસ્મૈ દત્તં તત્તસ્ય નિશ્ચિતમ્ ॥ ૪૧ ॥
 મૃતે પિતરિ તત્પુત્રૈઃ કાર્યં તેષાં હિ પાલનમ્ ।
 નિબંધશ્ચ તથા કાર્યસ્તાતં યેન સ્મરંતિ હિ ॥ ૪૨ ॥

શૂદ્રસ્ય સ્ત્રી ભવેચ્છૂદ્રી નાન્યા તજ્ઞાતસૂનવઃ ।

યાવંતસ્તેઽખિલા નૂનં ભવેયુઃ સમભાગિનઃ ॥ ૪૩ ॥

ક્ષત્રીયને ક્ષત્રાણીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પિતાના ધનમાંથી અર્ધો ભાગ મળે, અને વાણીયણથી ઉત્પન્ન થયેલાને ચોથો ભાગ મળે. ક્ષત્રીયથી શુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને ભાગ ન મળે, માત્ર અન્ન-વસ્ત્રનો તે ભાગી થાય. વૈશ્યને વૈશ્યા (વાણીયણ) થી થયેલા પુત્રને સઘળું ધન મળે, શુદ્રીના પુત્રને ભાગ નહિ તે તો માત્ર ભોજન તથા વસ્ત્રને જ યોગ્ય છે. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી તથા વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણમાં જો શુદ્રી દાસી રાખેલી હોય અને તેને પુત્ર થાય તો પિતાએ જીવતાં જે તેને આપી દીધું હોય તે જ તેનું કહેવાય. પિતાના મરી જવા પછી તેના પુત્રોએ દાસી પુત્રોનું પાલન કરવું, અને તેમને માટે એવી ગોઠવણ કરવી કે જેથી તેઓ પણ પોતાના પિતાને સંભાર્યા કરે. શુદ્રને તો પોતાની જાતની શુદ્રી જ સ્ત્રી હોય બીજી જાતની ન હોય અને જેટલા પુત્ર તેને ઉત્પન્ન થયા હોય તે સઘળા પિતાના ધનમાં સમાન ભાગવાળા છે. બ્રાહ્મણસ્ય ચાતુર્વર્ણ્યસ્ત્રીભ્યો યદિ ચત્વારઃ પુત્રાઃ સંજાતાસ્તદા તદ્ભાગં ચિકીર્ષુઃ પિતા સ્વીયધનં દશઘા વિભજ્ય સવર્ણાપુત્રાય ભાગચતુષ્કં ક્ષત્રિયાજાતાય ભાગત્રયં વૈશ્યાજાતાય ચ ભાગદ્વયં દદાતિ અવશિષ્ટમેકં ભાગં ચ ધર્મકાર્યે વ્યયતિ શૂદ્રાયાં જાતસ્તુ ન ભાગયોગ્ય કેવલં ભોજનવસ્ત્રયોગ્ય એવ આદ્યશ્લોકે ‘ક્રમશઃ’ ઇતિ પદમધ્યાહાર્યમન્યત્ સર્વં સ્પષ્ટમ્ ॥ ઉપલી ટીકાનો અર્થ મૂલ અર્થમાં સ્પષ્ટ થયેલો છે એટલે ફરી લખતા નથી. નનુ શૂદ્રેણાવિવાહિતદાસ્યામુત્પન્નસ્ય કીદૃશો ભાગઃ સ્યાદિત્યાહ હવે શુદ્રે નહિ પરણેલી એવી દાસીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને શી રીતે ભાગ મળે તે કહે છે :-

દાસ્યાં જાતોઽપિ શૂદ્રેણ ભાગભાક્ પિતુરિચ્છયા ।

મૃતે તાતેઽર્ધભાગી સ્યાદ્દૂઢાજભ્રાતૃભાગતઃ ॥ ૪૪ ॥

શૂદ્રથી દાસીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રને પિતા જીવતો હોય તો પિતાની ઈચ્છા મુજબ ભાગ મળે, પિતાના મૃત્યુ પછી તો પરણેલી સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રોના ભાગમાંથી અર્ધો ભાગ મળે. પિતરિ જીવતિ તદિચ્છયા ભાગો મૃતે ચ વિવાહિત-પત્નીપુત્રાપેક્ષયા દાસેરોઽર્ધભાગં પ્રાપ્નોતિ । સર્વદાયાદાભાવે દૌહિત્રાદ્યભાવે સ એવ સર્વસ્વામીત્યર્થઃ ॥ સર્વ ભાગીઆ ન હોય અને દીકરીનો દીકરો પણ ન હોય તો તે દાસી પુત્ર સર્વ ધનનો માલિક થાય છે એવો અર્થ છે.

નનુ કશ્ચિત સવધૂકસ્સપુત્રોઽપુત્રો વાત્યુગ્રવ્યાધિગ્રસિતઃ સ્વજીવનાશાં વિમુચ્ય સ્વકીયધનરક્ષાર્થં ચેદન્યમધિકારિણં કરોતિ સ કીદૃશો યોગ્યઃ સ્યાદિત્યાહ ॥ કોઈ માણસ સ્ત્રીવાળો હોય, પુત્ર હોય અગર ન હોય પરંતુ ભયંકર વ્યાધિથી પીડાતો હોય અને પોતે જીવવાની આશા છોડી હોય તો પોતાના ધનનું રક્ષણ થવાને કોઈને અધિકારી એટલે ટ્રસ્ટી નીમવો હોય તો તે કેવો નિમવો તે કહે છે :-

જીવનાશાવિનિર્મુક્તઃ પુત્રયુક્તોઽથવાપરઃ ।

સપત્નીકઃ સ્વરક્ષાર્થમધિકારિપદે નરં ॥ ૪૫ ॥

દત્વા લેખં સ્વનામાંકં રાજાજ્ઞાસાક્ષિસંયુતં ।

કુલીનં ધનિનં માન્યં સ્થાપયેત્ત્વીમનોનુગં ॥ ૪૬ ॥

હું જીવીશ એવો ભરોસો ન હોય, પુત્રવાળો અગર પુત્ર વગરનો હોય, પત્ની જીવતી હોય, અને પોતાની મિલકતના રક્ષણને માટે તે મિલકતના વહીવટનો અધિકાર સોંપવાને કુળવાન, ધનવાન તથા આબરૂદાર અને સ્ત્રીને અનુકુળ વર્તિને ચાલનારો હોય તેવા પુરુષને અધિકાર સોંપવો, તે અધિકારીને એટલે ટ્રસ્ટીને રાજાની આજ્ઞાવાળો પોતાના નામનો લેખ સાક્ષીઓ કરાવીને સોંપવો. અત્ર નર ઇતિ જાતિવિશિષ્ટશબ્દો-ત્તયાધિકારિબાહુલ્યમપિ સૂચિતમ્ ॥ આ શ્લોકમાં

‘નર’ એવું પદ મૂક્યું છે તે જાતિવાચક એક વચન છે માટે એક કરતાં વધારે વહીવટદાર નીમવા હોય તો પણ એ જ પ્રકારે સમજી લેવું. નનુ સ્વામિનિ મૃતે સ પુરુષોઽધિકારં પ્રાપ્ય ધનં વિનાશયેદ્ભક્ષયેદ્વાથવા વિધવાયાઃ પ્રતિકૂલતાં ભજેત્ તદા કિં કર્તવ્યમિત્યાહ । સ્વામી મરી જવા પછી તે અધિકારી વહીવટ કરનાર ટ્રસ્ટી અધિકાર મેળવીને ધનને ઉડાવી દે, ખાઈ જાય અથવા મરનારની વિધવાથી પ્રતિકૂળ અવળો ચાલે ત્યારે શું કરવું તે કહે છે:-

પ્રાપ્યાધિકારં પુરુષઃ પરાસૌ ગૃહનાયકે ।
 સ્વામિના સ્થાપિતં દ્રવ્યં ભક્ષયેદ્વા વિનાશયેત્ ॥ ૪૭ ॥
 ભવેચ્છેત્પ્રતિકૂલશ્ચ મૃતવધ્વાઃ કથંચન ।
 તદા સા વિધવા સદ્યઃ કૃતઘ્નં તં મદાકુલં ॥ ૪૮ ॥
 ભૂપાજ્ઞાપૂર્વકં કૃત્વા સ્વાધિકારપદચ્યુતં ।
 નૈરન્યૈઃ સ્વવિશ્વસ્તૈઃ કુલરીતિં પ્રચાલયેત્ ॥ ૪૯ ॥
 તદ્દ્રવ્યમતિયત્નેન રક્ષણીયં તયા સદા ।
 કુટુંબસ્ય ચ નિર્વાહસ્તન્મિષેણ ભવેદ્વાથા ॥ ૫૦ ॥
 સત્યૌરસે તથા દત્તે સુવિનિતેઽથવાસતિ ।
 કાર્યે સાવશ્યકે પ્રાપ્તે કુર્યાદ્દાનાધિવિક્રયમ્ ॥ ૫૧ ॥

ઘરનો સ્વામી મરી જવા પછી ટ્રસ્ટીને સઘળો અધિકાર મળ્યો, પછી તે ટ્રસ્ટી તેના દ્રવ્યને ઉડાવે કે ખાઈ જાય અથવા મરનારની વિધવાથી પ્રતિકૂલ ચાલે કે તુરત તે મદોન્મત્ત કૃતઘ્નીને રાજાની આજ્ઞા લઈ પદચ્યુત-એટલે વહીવટના અધિકારથી દૂર કરી પોતાને જેમનો વિશ્વાસ હોય તેવા ટ્રસ્ટીઓ મરનારની વિધવાએ નીમવા, તથા કૂલની રીતિ પ્રમાણે વ્યવહાર ચલાવવો. તે વિધવાએ હંમેશા સ્વામીએ પેદા કરેલા દ્રવ્યનું ઘણા યત્નથી રક્ષણ કરવું. તે એવી રીતે કે મુડીના વ્યાજમાંથી કુટુંબનું પોષણ થયાં કરે. તે વિધવાને સારો

વિનયવાળો ઔરસપુત્ર હોય કે દત્તક પુત્ર હોય કે ન હોય તો પણ તેણી જરૂરનું કામ પડે ત્યારે (પોતાની મીલકતનું) દાન, ગીરો તથા વેચાણ કરી શકે. નનુ ભર્તૃર્મરણાદૌ તદ્વનસ્વામિત્વે કસ્યાધિકાર ઇત્યાહ ॥ સ્વામિનું મરણ વગેરે થયા પછી તેના ધનનું માલિક કોણ, તે કહે છે :-

ભ્રષ્ટે નષ્ટે ચ વિક્ષિપ્તે પતૌ પ્રવ્રજિતે મૃતે ।

તસ્ય નિશ્શેષવિત્તસ્યાધિપા સ્યાદ્વરવર્ણિની ॥ ૫૨ ॥

કુટુંબપાલને શક્તા જ્યેષ્ઠા યા ચ કુલાંગના ।

પુત્રસ્ય સત્ત્વેઽસત્ત્વે ચ ભર્તૃવત્સાધિકારિણી ॥ ૫૩ ॥

સ્વામિ ભ્રષ્ટ-પતિત થયો હોય, નાશી ગયો હોય, ગાંડો થયો હોય, દિક્ષા લીધી હોય અગર મરી ગયો હોય તો તેના સમસ્ત ધનની માલિક તેની પત્ની છે. સદ્કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલી, અને કુટુંબનું પાલન કરવામાં શક્તિવાળી એવી મરનારની જયેષ્ઠ પત્ની પુત્રવાળી હોય અગર પુત્ર વગરની હોય તો પણ સ્વામીની પેઠે જ તે દ્રવ્યની અધિકારિણી થાય છે. નન્વૌરસપુત્રાભાવે તયા કં: પુત્રો દત્તત્વેન ગ્રાહ્ય ઇત્યાહ ॥ વિધવાને ઔરસ પુત્ર ન હોય તો તેણે કયો પુત્ર દત્તકપણાથી સ્વીકારવો તે કહે છે :-

ભ્રાતૃવ્યં તદભાવે તુ સ્વકુટુંબાત્મજં તથા ।

અસંસ્કૃતં સંસ્કૃતં ચ તદસત્ત્વે સુતાસુતમ્ ॥ ૫૪ ॥

બન્ધુજં તદભાવે તુ તસ્મિન્નસતિ ગોત્રજં ।

તસ્યાસત્ત્વે લઘું સમવર્ષસંસ્થં ચ દેવરમ્ ॥ ૫૫ ॥

વિધવા સ્વૌરસાભાવે ગૃહીત્વા દત્તરીતિતઃ ।

અધિકારપદે ભર્તુઃ સ્થાપયેત્પંચસાક્ષિતઃ ॥ ૫૬ ॥

યદિ સ દત્તકઃ પિત્રોઃ પ્રીત્યા સેવાસુ તત્પરઃ ।

વિનયી ભક્તિનિષ્ઠશ્ચ ભવેદૌરસવત્તદા ॥ ૫૭ ॥

ભત્રીજાને દત્તક લેવો, ભત્રીજો ન હોય તો પોતાના કુટુંબનો સંસ્કાર થયેલો અગર ન થયેલો પુત્ર લેવો, કુટુંબનો પણ ન હોય તો દીકરીના દીકરાને લેવો, કુટુંબનો પણ ન હોય તો દીકરીના દીકરીના દીકરાને લેવો, તે પણ ન હોય તો વિધવાએ પોતાના ભાઈના દીકરાને લેવો, તેનો પણ અભાવ હોય તો ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલાને લેવો, તે પણ ન હોય તો નાનો સાત વર્ષની ઉંમરનો દીઝર દત્તક લેવો. ઔરસ પુત્ર ન હોય તો વિધવાએ શાસ્ત્ર રીતિથી દત્તક ગૃહણ કરી પંચની સાક્ષીથી સ્વામીના અધિકાર પર સ્થાપન કરવો. તે દત્તક પુત્ર પણ વિનથી થાય અને ભક્તિ ભાવથી પ્રીતિ વડે માતા તથા પિતાની સેવામાં તત્પર રહે તો સગા પુત્રની બરોબર થાય છે. નનુ દત્તપુત્રગ્રહણે કા રીતિરિત્યાહ દત્ત પુત્ર ગૃહણ કરવાની રીતિ શી ? તે કહે છે :-

અપ્રજા મનુજઃ સ્ત્રી વા ગૃહ્ણીયાદ્યદિ દત્તકં ।

તદા તન્માતૃપિત્રાદેર્લેખ્યં બંધ્વાદિસાક્ષિયુક્ ॥ ૫૮ ॥

રાજમુદ્રાંકિતં સમ્યક્કારયિત્વા કુટુંબવાન્ ।

તતો જ્ઞાતિજનાઞ્ચૈવાહૂય ભક્તિસમન્વિતઃ ॥ ૫૯ ॥

સધવાગીતતૂર્યાદિમંગલાચારપૂર્વકમ્ ।

ગત્વા જિનાલયે કૃત્વા જિનાગ્રે સ્વસ્તિકં પુનઃ ॥ ૬૦ ॥

પ્રાપ્તં ચ યથાશક્તિ વિધાય સુગુરં તથા ।

નત્વા દત્ત્વા ચ સદ્ધાનં વ્યાધુટ્ય નિજમંદિરં ॥ ૬૧ ॥

આગત્ય સર્વ્વલોકેભ્યસ્તાંબૂલશ્રીફલાદિકમ્ ।

દત્ત્વા સત્કાર્યં સ્વસ્ત્રાદીન્ વસ્ત્રાલંકરણાદિભિઃ ॥ ૬૨ ॥

આહૂતગૃહ્યગુરુણા કારયેજ્ઞાતકર્મ સઃ ।

તતો જાતોઽસ્ય પુત્રોયમિતિ લોકૈર્નિર્ગદ્યતે ॥ ૬૩ ॥

તદૈવાપણભૂવાસ્તુગ્રામપ્રભૃતિકર્મસુ ।

અધિકારમવાપ્નોતિ રાજ્યકાર્યેષ્વયં પુનઃ ॥ ૬૪ ॥

કોઈ મનુષ્ય અથવા સ્ત્રી સંતતી વિનાનાં હોય અને તેમને જો દત્તક પુત્ર લેવો હોય તો સ્ટેમ્પના કાગળ પર બંધુ વર્ગની સાક્ષીઓ સહિત તે પુત્રનાં માતા પિતા વગેરેની પાસેથી દસ્તાવેજ કરાવી લેવો ત્યાર પછી રૂડે પ્રકારે કુટુંબીઓને તથા જ્ઞાતિનાં મનુષ્યોને પોતાને ઘેર આદર સત્કારથી બોલાવવાં સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ પાસે મંગળગીત ગવડાવવાં, વાજતે ગાજતે મંગળાચાર પૂર્વક જિનમંદિરમાં જવું, પ્રભુજીની સાનિધ્ય એક સાથીઓ પુરવો. જિન ભગવાનના મોં આગળ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે ભેટ મૂકવી, સદ્ગુરુને વાંદના કરવી, સારાં દાન કરી પછી પોતાને ઘેર આવવું, જે સઘળા લોકોને આ કાર્યમાં નોતર્યા હોય તેમને તાંબુલ તથા શ્રીફળ આપવાં, બહેનો ઈત્યાદિ સંબંધીને વસ્ત્ર તથા અલંકારોથી સંતોષવા, કુલગુરુને બોલાવી જાત કર્મ કરાવવું. આ બધું કર્મ થઈ ગયા પછી લોકો એમ કહે કે “આ આનો પુત્ર થયો” ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દત્તક સંબંધી વિધિ થવા પછી હાટ પૃથ્વી વાસ્તુ ગ્રામાદિક સર્વ કાર્યમાં તેમજ રાજ્ય કાર્યમાં પણ તેને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. **નન્વૌરસોત્પત્તૌ પૂર્વાત્તદત્તકસ્ય કાભાગયોગ્યતેત્યાહ દત્તક લીધા પછી ઔરસ પુત્રને જન્મ થાય તો પછી દત્તકના ભાગની શી યોગ્યતા, તે કહે છે :-**

સવર્ણાન્ત્ર્યૌરસોત્પત્તૌ તુર્યાશાહૌ ભવત્યપિ ।

ભોજનાંશુકદાનાર્હા અસવર્ણા સ્તનંધયાઃ ॥ ૬૫ ॥

જો સવર્ણા એટલે પોતાની જાતિની પરણત સ્ત્રીમાંથી (દત્તક લીધા પછી) ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય તો દત્તક મીલકતનો ચોથો ભાગ મળે. અસમાન જાતિની સ્ત્રીથી પુત્રો ઉત્પન્ન થાય તો તે પુત્રો માત્ર અન્ન, વસ્ત્રના દાનને યોગ્ય છે. **નનુ દત્તકગૃહણાન્તર મૌરસોત્પત્તાવૃષ્ણીષબંધયોગ્યતા કસ્યેત્યાશંકાયમાહ ॥** શંકા - દત્તક ગૃહણ કર્યા પછી ઔરસ પુત્ર થયો હોય તો (પાટવી મુખ્ય મોટાપણામાં) પાઘડી બાંધવાની યોગ્યતા કોને તે કહે છે :-

ગૃહીતે દત્તકે જાત ઔરસસ્તર્હિ બંધનં ।

ઉષ્ણીષસ્ય ભવેત્તસ્ય ન હિ દત્તસ્ય સર્વથા ॥ ૬૬ ॥

તુર્યાશં પ્રદાય્યૈવ દત્તઃ કાર્યઃ પૃથક્ તદા ।

પૂર્વમેવોશ્રીષબન્ધે યો જાતઃ સ સોમાંશભાક્ ॥ ૬૭ ॥

દત્તક લીધા પછી ઔરસ પુત્ર ઉત્પન્ન થયો તો પાટવીપણાની પાઘડી તો ઔરસ જ બાંધી શકે. સર્વ પ્રકારે દત્તકથી ન જ બંધાય તેને તો મીલકતનો ચોથો ભાગ આપી જૂદો રાખવો, જેણે પ્રથમની પાઘડી બાંધી હોય તે સરખો ભાગીયો થાય છે. નનુ પુત્રાઃ કતિવિદ્યાઃ કિંચ તલ્લક્ષણાનીત્યાહ ॥ પુત્ર કેટલી પ્રકારના અને તેમનાં લક્ષણ શાં તે કહે છે :-

ઔરસો દત્તિમશ્ચેતિ મુખ્યૌ ક્રીતઃ સહોદરઃ ।

દૌહિત્રશ્ચેતિ ગૌણાસ્તુ પંચપુત્રા જિનાગમે ॥ ૬૮ ॥

જીવનશાસ્ત્રમાં પાંચ પ્રકારના પુત્ર ગણ્યા છે તેમાં ઔરસ તથા દત્તક એ બન્ને મુખ્ય છે, અને વેચાથી લીધેલો, સહોદર તથા દૌહિત્ર એ ત્રણ પુત્રો ગૌણ છે.

અથ તલ્લક્ષણમ્ ॥

ધર્મપત્યાં સમુત્પન્ન ઔરસો દત્તકસ્તુ સઃ ।

યો દત્તો માતૃપિતૃભ્યાં પ્રીત્યા યદિ કુટુંબજઃ ॥ ૬૯ ॥

ક્રયક્રીતો ભવેત્ક્રીતઃ લઘુભ્રાતા ચ સોદરઃ ।

સૌતઃ સુતોદ્ભવશ્ચેમે પુત્રા દાયહરાઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૭૦ ॥

પૌનર્ભવશ્ચ કાનીનઃ પ્રચ્છન્નઃ ક્ષેત્રજસ્તથા ।

કૃત્રિમશ્ચાપવિદ્ધશ્ચ દત્તશ્રૈવ સહોદ્ભવઃ ॥ ૭૧ ॥

અષ્ટાવમી પુત્રકલ્યા જૈને દાયહરા ન હિ ।

તીર્થાતરીયશાસ્ત્રે ચ કલ્પિતાઃ સ્વાર્થસિદ્ધયે ॥ ૭૨ ॥

ધર્મ પત્નીથી ઉત્પન્ન થયેલો તે ઔરસ કહેવાય, કુટુંબમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તેનાં માતા પિતાએ ખુશીથી આપ્યો હોય તે દત્તક, મૂલ્ય આપીને વેચાથી લીધેલો તે કીત પુત્ર, નાનો ભાઈ તે સોદર, અને દીકરીનો દીકરો તે સૌત (દૌહિત્ર) એ પાંચ પુત્રો દાનના ભાગીઆ થાય છે. પૌનર્ભવ, કાનીન, પ્રચ્છન્ન, ક્ષેત્રજ, કૃત્રિમ, અપવિદ્ધ, દત્ત તથા સહોદ્બજ, એ આઠ પ્રકારના પુત્રો અન્ય માર્ગોએ સ્વાર્થ સિદ્ધિને માટે કલ્પ્યા છે પરંતુ જૈન શાસ્ત્રમાં તે દાન ભાગના અધિકારી થતા નથી.

एतेषां लक्षणमिदम् ॥

ઉપરના આઠ પુત્રોનું લક્ષણ.

भर्तृमरणानन्तरं तत्पत्न्यामन्येनोत्पन्नः पौनर्भवः ॥ १ ॥
 स्वाभीना मरी जवा पछी तेनी परशत स्त्रीने बीजा पुरुषથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર તે પૌનર્ભવ કહેવાય. **कन्यायामुत्पन्नः कानीनः ॥ २ ॥**
 ॥ કુંવારી કન્યાને ઉત્પન્ન થયેલો તે 'કાનીન'. **परपुरुषात् जीवति भर्तरि गुप्तवृत्योत्पन्नः प्रच्छन्नः ॥ ३ ॥** ॥ પોતાનો સ્વામી જીવતાં છતાં છાની રીતે પરપુરુષથી પુત્ર ઉત્પન્ન થયેલો તે 'પ્રચ્છન્ન' જાણવો. **स्वस्त्रियां देवरात्सपिंडजादुत्पन्नः क्षेत्रजः ॥ ४ ॥** ॥ પોતાની સ્ત્રીને વિષે સપિંડ દેવર થકી પુત્રની ઉત્પત્તિ થાય તે ક્ષેત્રજ કહેવાય. **ग्रामादिजीविकालोभदर्शनेन स्वायत्तीकृतः कृत्रिमः ॥ ५ ॥** ॥ ગામ વગેરે જીવિકાનો લોભ દેખાડી પોતાનો કરી લે તે 'કૃત્રિમ' પુત્ર ગણાય. **मातृपितृत्यक्त-शिशुरनेन केनापि गृहीतोऽपविद्धः ॥ ६ ॥** ॥ માતાપિતાએ ત્યાગ કરેલો જે કોઈએ પણ લીધો હોય તે અપવિદ્ધ. **मातृपितृनिष्कासितः तद्वर्जितो वा स्वयमागतो दत्तः ॥ ७ ॥** ॥ માતા પિતાએ કાઢી મૂકેલો અથવા તેમણે ત્યાગ કરેલો પોતાની મેળે આવેલો તે 'દત્ત' ગણાય. **सगर्भाकन्याविवाहोत्तरकालजातः सहोद्वजः ॥ ८ ॥** ॥ સગર્ભા કન્યાનો વિવાહ કર્યા પછી ઉત્પન્ન થયેલો તે

‘સહોદૃજ પુત્ર ગણાય. એતેઽષ્ટાવપિ ભેદા અન્યતીર્થી-ચૈર્દાયાદાઃ પિંડદાશ્ચોક્તા જૈનશાસ્ત્રે જારજાદિદોષગર્ભિતત્વેન ન દાયાદાશ્ચેતિ ઉપર ગણાવેલા એ આઠે પુત્રો અન્ય દર્શનીકોએ દાય ભાગ તથા પિંડ દાનના અધિકારી ગણ્યા છે, પરંતુ જારપણાથી ઉત્પન્ન થવા વગેરે દોષને લઈ જૈન શાસ્ત્રમાં તેમને દાયના અધિકારી ગણ્યા નથી નનુ સ્વામિમરણાનન્તરં તદ્દન-સ્વામિત્વં કેન ક્રમેણ સ્યાદિત્યાહ ॥ સ્વામીના મરી જવા પછી તેના ધનનું સ્વામીપણું કયા ક્રમે કરીને થાય તે કહે છે:-

પત્ની પુત્રશ્ચ ભ્રાતૃવ્યાઃ સપિંડશ્ચ દુહિતૃજઃ ।

બંધુજો ગોત્રજશ્ચ સ્વસ્વામી સ્યાદુત્તરોત્તરં ॥ ૭૩ ॥

તદભાવે ચ જ્ઞાતિચૈસ્તદભાવે મહીભુજા ।

તદ્દનં સફલં કાર્યં ધર્મમાર્ગે પ્રદાય ચ ॥ ૭૪ ॥

સ્વામીનાં મરી ગયા પછી સ્ત્રી ધનની માલિક, પછી પુત્ર, તે ન હોય તો સપિંડ ભાઈઓ, તેને અભાવે દીકરીનો દીકરો તેને અભાવે બંધુનો છોકરો તે ન હોય તો ગોત્રજ. એમ એક પછી એક ધનના માલિક થાય છે. સંબંધી વર્ગમાં કોઈ ન હોય તો જ્ઞાતિના પુરૂષો માલિક થાય. છેવટે કોઈ ન હોય તો રાજાએ તે ધન લઈ ધર્મમાર્ગમાં ખર્ચી દઈ તેને સફળ કરવું. મૃતભર્તૃવ્રવ્યસ્ય સર્વસ્ય પૂર્વ સ્ત્રી સ્વામિની સ્વામીના મરી જવા પછી તેના ધનની હકદાર પ્રથમ સ્ત્રી, તદભાવે પુત્રઃ સ્ત્રી ન હોય તો પુત્ર, તદભાવે ભ્રાતૃજઃ તે ન હોય તો ભાઈનો છોકરો, તદભાવે સપિંડઃ આસપ્તમપુરુષવંશ્યઃ તેમને અભાવે સપિંડો એટલે સાત પેઢી સુધીના પિત્રાઈ પુરૂષો, તદભાવે દૌહિત્રઃ તે ન હોય તો દીકરીનો દીકરો, તદભાવે બંધુજઃ આચતુર્દશપુરુષવંશ્યઃ તે ન હોય તો બંધુજ એટલે ચૌદ પેઢી સુધીનો પુરૂષ, તદભાવે ગોત્રજઃ તેને અભાવે ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલો પુરૂષ માલિક થાય. ઇતિ ક્રમશઃ પૂર્વાભાવે પરઃ સ્વામી ભવતિ એ પ્રમાણે

અનુક્રમે એકને અભાવે બીજો ધનનો સ્વામી થાય છે. **એતેષામભાવે જ્ઞાતિજના:** તેમને અભાવે જ્ઞાતિના પુરૂષોને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. **સર્વેષામભાવે નૃપેણ ચ મૃતદ્રવ્યં ધર્મકાર્યે પ્રયોક્તવ્યં** સર્વનો અભાવ હોયે તો મરનારનું દ્રવ્ય રાજાએ લઈ ધર્મમાર્ગે ખર્ચવું. **નનુ વિધવાસ્ત્રી જ્યેષ્ઠદેવરાદિભ્યો** **યદિ પ્રતિકૂલા કુશીલા વા સ્યાત્ તદા કિં કર્તવ્યમિત્યાહ** ॥ મરનારની વિધવા સ્ત્રી ધનની માલિક થયા પછી પોતાના દીયર તથા જેઠથી અવળી ચાલે અગર નડારા આચરણવાળી નીવડે તો કેમ કરવું તે કહે છે :-

પ્રતિકૂલા કુશીલા ચ નિર્વાસ્યા વિધવાપિ સા ।

જ્યેષ્ઠદેવરાતત્પુત્રૈઃ કૃત્વાન્નાદિનિબંધનમ્ ॥ ૭૫ ॥

મરનારની વિધવા પ્રતિકૂળ ચાલતી હોય અગર નડારા આચરણની હોય તો તેનો અન્નાદિક વગેરેનો બંદોબસ્ત કરી જેઠ, દીયર તથા તેના પુત્રોએ તેણીને ઘરમાંથી બહાર કાઢવી. **અધિકારચ્યુતૌ** **યદિ કિયતા કાલેન સા સુચરિતા સ્યાત્ તદા પુનરપ્યધિકારં પ્રાપ્નુયાદિતિ વિશેષઃ** **યદુક્તં** ॥ વિધવા પાસેથી અધિકાર ખુંચી લીધા પછી થોડા વખતમાં તે સુધરી જાય, તો પાછો પોતાનો અધિકાર તે મેળવી શકે તે કહે છે કે :-

સુશીલાપ્રજસઃ પોષ્યા યોષિતઃ સાધુવૃત્તયઃ ।

પ્રતિકૂલા ચ નિર્વાસ્યા દુશ્શીલા વ્યભિચારિણી ॥ ૭૬ ॥

સાધુવૃત્તિવાળી સુશીલા અને પ્રજા વગરની સ્ત્રીઓનું પોષણ કરવું જોઈએ. નડારાં આચરણવાળી વ્યભિચારિણી પ્રતિકૂલા સ્ત્રીને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવી. **નન્વપ્રજા વિધવા ભૂતાવેશાદિદોષસદ્ભાવેન** **યદિ સ્વરક્ષાકરણેઽસમર્થા સદા કેન તદ્રક્ષા વિધેયેત્યાહ** ॥ સંતાન વગરની વિધવા ભૂત પિશાચાદિ દોષો વડે જો પીડાતી હોય અને પોતાના ધનનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેના ધનનું રક્ષણ કોણે કરવું તે કહે છે.

ભૂતાવેશાદિવિક્ષિમાત્યુગ્રવ્યાધિસમન્વિતા ।

વાતાદિદૂષિતાંગા ચ મુકાંધાસ્પષ્ટભાષિणी ॥ ૭૭ ॥

મદાંધા સ્મૃતિહીના ચ ધનં સ્વીયં કુટુંબકં ।

ત્રાતું ન હિ સમર્થા યા સા પોષ્યા જ્યેષ્ઠદેવૈઃ ॥ ૭૮ ॥

ભ્રાતૃજૈશ્ચ સપિંડૈશ્ચ બંધુભિર્ગોત્રજૈસ્તથા ।

જ્ઞાતિજૈ રક્ષણીયં તદ્ધનં ચાતિપ્રયત્નતઃ ॥ ૭૯ ॥

ભૂત પિશાચાદિની પીડાથી વિક્ષિપ્ત ચિત્તવાળી અગર ભયંકર રોગથી પીડાતી અથવા વાયુ ઈત્યાદિ રોગથી દૂષિત અંગવાળી, મુંગી, આંધળી, બોબડી, મદમમાં આંધળી થયેલી, વિસ્મરણવાળી, એવી વિધવા, કુટુંબનું તથા પોતાના ધનનું રક્ષણ કરવાને અસમર્થ હોય તો તેવી સ્ત્રીનું જેઠ તથા દીયરોએ પોષણ કરવું. તેમને અભાવે ઉત્તરોત્તર ભત્રીજા, સર્પીડો, બંધુવર્ગ, ગોત્રીઓ તથા જ્ઞાતીલાઓએ તેના ધનનું સારી રીતે રક્ષણ કરવું. અત્રાપ્યસત્ત્વેન પ્રતિકૂલતયા વા પૂર્વાભાવે પૌરિતિ બોધ્યં ॥ આ સ્થળે અભાવથી અથવા પ્રતિકુલતાથી પ્રથમ ન હોય તો બીજાએ રક્ષણ કરવું, એ પ્રકારે જાણી લેવું. નન્વનપત્ય વિધવાધનગ્રહણે તત્પિતૃપક્ષીયાનામપિ કોષ્યધિકારોઽસ્તિ ન વેત્યાહ ॥ સંતતી વિનાની વિધવાનું ધન ગૃહણ કરવાનો અધિકાર તેનાં મા-બાપ તરફનાં સંબંધીઓને છે કિંવા નથી તે કહે છે :-

યચ્ચ દત્તં સ્વકન્યાયૈ યજ્ઞામાતૃકુલાગતમ્ ।

તદ્ધનં ન હિ ગૃહ્ણીયાત્ કોપિ પિતૃકુલોદ્ભવઃ ॥ ૮૦ ॥

કિંતુ ત્રાતા ન કોપિ સ્યાત્તદા તાં તદ્ધનં તથા ।

રક્ષેત્તસ્યા મૃતૌ તચ્ચ ધર્મમાર્ગે નિયોજયેત્ ॥ ૮૧ ॥

જે ધન કન્યા દાનમાં અપાયું હોય અને જે જમાઈના કુલમાંથી આવ્યું હોય તે ધન વિધવાના પિતાના કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોઈએ લેવું નહિ. જો કદાપિ તે વિધવાનું કોઈ રક્ષણ કરી શકે તેમ ન હોય

તો તે વિધવાનું તથા તેના ધનનું પિતા તરફનાં સગાએ રક્ષણ કરવું, તે વિધવાના મરણ પછી તેના ધનનો ધર્મમાર્ગે ઉપયોગ કરવો. અસુરાદિપાપવિવાહવિવાહિ-તકન્યાધનં તુ પુત્રાભાવે માતૃપિતૃભ્રાતરો ગૃહ્ણંતિ તૈરદત્તવાદિતિ-વિશેષઃ ॥ જે વિવાહોમાં 'કન્યાદાન' નો સમાવેશ થતો નથી, એવા આસુરાદિ પાપરૂપ વિવાહોથી કન્યાનું લગ્ન કરવામાં આવ્યું હોય અને તેને પુત્ર ન હોય તેવી કન્યાના મૃત્યુ બાદ કન્યાનાં માતા, પિતા તથા ભાઈ ભાંડુ તેનું ધન ગૃહણ કરી શકે છે કારણ કે તેમણે કન્યાનું દાન કરેલું નથી. નનુ માતૃસત્ત્વે પુત્રસ્ય કિયાનધિકાર ઇત્યાહ મા જીવતી હોય તો પુત્રને કેટલો અધિકાર તે કહે છે :-

આત્મજો દત્તિમાદિશ્ચ વિદ્યાભ્યાસૈકતત્પરઃ ।

માતૃભક્તિયુતઃ શાન્તઃ સત્યવક્તા જિતેન્દ્રિયઃ ॥ ૮૨ ॥

સમર્થો વ્યસનાપેતઃ કુર્યાદ્રીતિં કુલાગતાં ।

કર્તુ શક્તો વિશેષં નો માતુરાજ્ઞાં વિમુચ્ય વૈ ॥ ૮૩ ॥

ઔરસ અથવા દત્તકાદિ પુત્રોએ પોતાના વિદ્યાભ્યાસમાં બરોબર સાવધાન રહેવું, માતાની ભક્તિ રાખવી, શાન્ત, સત્યવાદી તથા જિતેન્દ્રિય થવું, પુરૂષાર્થી, અને વ્યસન રહિત થવું, કુલ પરંપરાથી ચાલતી આવેલી સદરીતિ પ્રમાણે વર્તવું. માતાની આજ્ઞા સિવાય તેને કંઈ પણ વિશેષ કરવાનો અધિકાર નથી. અત્ર સમર્થ ઇતિ ષોડશવર્ષાતિગો જ્ઞેયસ્તદન્તર્બાલભાવેના-સમર્થત્વાત્ ॥ ઉપલા શ્લોકમાં 'સમર્થ' એ પ્રકારનું પદ મૂક્યું છે તેથી કરીને સોળ વર્ષની ઉંમર થઈ ગયેલો પુત્ર જાણવો. તે કરતાં નીચી ઉંમરનો બાળક ગણાય છે માટે તે અસમર્થ છે. નનુ જનનીસત્ત્વે પુત્રઃ પૈત્ર્યપૈતામહાદિવસ્તૂનાં દાનં વિક્રયં વા કિં કર્તુ શક્નોતીત્યાહ માતા હયાત છતે પિતા અથવા વડુવાએ સંપાદન કરેલી પિતાદિકની વસ્તુઓનું પુત્રદાન કે વિક્રય કરી શકે નહિ ? તે કહે છે :

પિતુર્માતૃર્દ્વયોઃસત્ત્વે પુત્રૈઃ કર્તું ન શક્યતે ।

પિત્રાદિવસ્તુજાતાનાં સર્વથા દાનવિક્રયે ॥ ૮૪ ॥

માતા-પિતા બન્ને હયાદ હોય તો વડિલોપાર્જિત વસ્તુઓનું પુત્રો સર્વથા પ્રકારે વેચાણ કે દાન કરી શકે નહિ. નનુ ઔરસો દત્તકો વા યદિ પ્રતિકૂલઃ સ્યાત્તર્હિ માતૃપિતૃભ્યાં કિં કર્તવ્યમિત્યાહ ॥ ઔરસ અથવા દત્તક પુત્ર જો માતા, પિતાથી પ્રતિકૂલ ચાલે તો તે માતા પિતાએ કેમ કરવું તે કહે છે :-

પિતૃભ્યાં પ્રતિકૂલઃસ્યાત્પુત્રો દુષ્કર્મયોગતઃ ।

જ્ઞાતિધર્માચારભ્રષ્ટોઽથવા વ્યસનતત્પરઃ ॥ ૮૫ ॥

સંબોધિતોઽપિ સદ્વાક્યૈર્ન ત્યજેદ્દુર્મતિં યદિ ।

તદા તદ્વત્તમાખ્યાય જ્ઞાતિરાજ્યાધિકારિણઃ ॥ ૮૬ ॥

તદીયાજ્ઞાં ગૃહીત્વા ચ સર્વૈઃ કાર્યો ગૃહાદ્વહિઃ ।

તસ્યાભિયોગઃ કુત્રાપિ શ્રોતું યોગ્યો ન કર્હિંચિત્ ॥૮૭॥

પુત્રીકૃત્ય સ્થાપનીયોન્યં ડિંભં સુકુલોદ્ભવમ્ ।

વિધીયતે સુખાર્થં હિ ચતુર્વર્ણેષુ સંતતિઃ ॥ ૮૮ ॥

નઠારાં કર્મના યોગથી પુત્ર માતા પિતાથી પ્રતિકૂલ ચાલનારો થાય, જ્ઞાતિ ધર્મના આચાર થકી ભ્રષ્ટ થાય, અથવા નઠારા વ્યસનમાં પડે, તેનાં તેવાં આચરણને લીધે સદ્વાક્યોથી રૂડે પ્રકારે તેને બોધ કરવામાં આવે તેમ છતાં જો તે પોતાની પાપબુદ્ધિનો ત્યાગ ન કરે તો તેનાં આ નઠારાં આચરણ સંબંધી સઘળી હકીકત જ્ઞાતિને તથા રાજ્યના અધિકારીને જાહેર કરી તેમની આજ્ઞા લઈ તે સર્વેએ તેને ઘર બહાર કાઢી મૂકવો, તેવી રીતે ઘર બહાર કાઢી મૂકેલા પુત્રની અરજી ક્યારેય પણ કોઈએ સાંભળવી નહિ. તે કાઢી મૂકેલા પુત્રની જગ્યાએ બીજો સારી કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલો બાળક પુત્ર કરીને સ્થાપન કરવો. અવશ્ય સમજવું કે ચારે વર્ણને વિષે સંતતિ સુખને

અર્થે કહેલી છે. નન્વવિભક્તેષુ ભ્રાતૃષ્વેકો દીક્ષાં ગૃહ્ણાતિ તદા તદ્ભાગ
ગૃહ્ણે તત્પત્ની શક્તા ન વેત્યાહ ધનની વહેંચણ ભાઈઓમાં થઈ ન
હોય અને તેવામાં એક ભાઈએ દીક્ષા લીધી તો પછી દીક્ષા લેનારની
શ્રીને પોતાના સ્વામી તરફનો હીસ્સો મળે કે નહિ તે કહે છે :-

પરિવ્રજ્યાગૃહીતૈકેનાવિભક્તેષુ બન્ધુષુ ।

વિભાગકાલે તદ્ભાગં તત્પત્ની લાતુમર્હતિ ॥ ૮૯ ॥

ભાઈઓ ભાગ વહેંચાયા ન હોય અને તેવામાં એક ભાઈએ
દીક્ષા લીધી તો ધન વહેંચતી વખતે તેનો ભાગ તેની એટલે દીક્ષા
લેનારની શ્રી લેવાને યોગ્ય છે. એવમેવ તત્પુત્રોપિ માત્રભાવે
ભાગગૃહ્ણેઽધિકારીતિજ્ઞેયં ॥ એ જ પ્રમાણે દીક્ષા લેનારનો પુત્ર
હોય અને તે પુત્રની માતા મરી ગઈ હોય તો પિતાનો ભાગ તે
પુત્ર પણ લેવાને યોગ્ય છે એમ જાણી લેવું. નનુ વિભક્તેષુ ભ્રાતૃષુ
યદિ કોપિ વિપન્નઃ પ્રવ્રજિતો વા તદા તદ્ધનં કે ગૃહ્ણંતીત્યાહ ॥
ભાઈ ભાગની વહેંચણ થઈ ગઈ હોય અને પછી કોઈ ભાઈ મરી
ગયો અગર દીક્ષા લીધી તો પછી તેની મિલકત કોણ લે તે કહે છે:-

પુત્રસ્ત્રીવર્જિતઃ કોઽપિ મૃતઃ પ્રવ્રજિતોઽથવા ।

સર્વે તદ્ભ્રાતરસ્તજ્ઞા ગૃહ્ણીયુસ્તદ્ધનં સમં ॥ ૯૦ ॥

દીક્ષા લેનાર કે મરનાર ભાઈને શ્રી કે પુત્ર ન હોય તો તેના
સઘળા ભાઈઓ અથવા ભાઈના છોકરાઓ તેનું ધન સરખે ભાગે
વહેંચી લે. નનુ ભ્રાતૃષૂન્મત્તવાદિદોષાસ્યાપિ કિં ભાગાર્હત્વમિત્યાહ ॥
સઘળા ભાઈઓમાંથી કોઈ ગાંડપણ ઈત્યાદિ દોષવાળો હોય તો પણ
શું તે ભાગ મેળવવાને યોગ્ય છે, તે કહે છે :-

ઉન્મત્તો વ્યાધિતઃ પંગુઃ ષંડોઽધઃ પતિતો જડઃ ।

સ્વસ્તાંગઃ પિતૃવિદ્વેષી મુમૂર્ષુર્બધિરસ્તથા ॥ ૯૧ ॥

મૂકશ્ચ માતૃવિદ્વેષી મહાક્રોધો નિરિદ્રિયઃ ।

દોષત્વેન ન ભાગાર્હાઃ પોષણીયાઃ સ્વભ્રાતૃભિઃ ॥ ૧૨ ॥

एषां तु पुत्रपत्न्यश्चेच्छुद्धा भागमवाप्नुयुः ।

दोषस्यापगमे त्वेषां भार्गहत्वं प्रजायते ॥ १३ ॥

ગાંડો, વ્યાધિવાળો, પાંગળો, નપુંસક, આંધળો, વટલેલો, મૂર્ખ, ખોડવાળો, પિતાની સાથે વૈર કરનારો, આપઘાત કરવાને તૈયાર થયેલો, બહેરો, બોબડો, માની સાથે દ્વેષ કરનારો, મહાક્રોધી, તથા ઈન્દ્રિયો વગરનો એટલા દોષને લીધે ભાઈઓ પિતાના ધનમાં ભાગ મેળવવાને લાયક નથી. ભાઈઓએ મળી તેવા ભાઈઓનું પોષણ કરવું. તે દોષયુક્ત ભાઈઓની સ્ત્રી કે પુત્ર સારી સ્થિતિમાં હોય તો તે તેનો ભાગ લઈ શકે. ઉપર બતાવેલા દોષમાંથી તેઓ મુક્ત થાય ત્યારે તેમને ભાગ મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

નનુ વિવાહિતોઽપિ દત્તકો यदि मातृपितृभ्यां प्रतीपः स्यात्तदा किं कार्यमित्याह परણावेલો છતાં દત્તક પુત્ર જો માતાપિતાની સામો થાય તો પછી શું કરવું, તે કહે છે :-

विवाहितो पि चेदत्तः पितृभ्यां प्रतिकूलभाक् ।

भूपाज्ञापूर्वकं सद्यो निस्सार्यो जनसाक्षितः ॥ ૧૪ ॥

પરણાવ્યા પછી પણ જો દત્તકપુત્ર માતાપિતાની આજ્ઞાથી અવળો ચાલે તો માણસોની સાક્ષી રાખી રાજાની આજ્ઞાપૂર્વક તેને ઘરમાંથી કાઢી મૂકવો. નનુ કોપિ પત્નીપુત્રભ્રાતૃસંમતિમંતરા પૈતામહં ધનં કસ્મૈચિદ્વાતુમીશ્વરઃ સ્યાન્ન વા ઇત્યાહ કોઈ પુરૂષ વડિલોપાર્જિત ધન પત્ની, પુત્ર તથા ભાઈઓની સંમતિ લીધા સિવાય કોઈને આપી દેવાને સમર્થ થાય કેવા ન થાય તે કહે છે :-

पैतामहं वस्तुजातं दातुं शक्तो न कोऽपि हि ।

अनापृच्छय निजां पत्नीं पुत्रान् भ्रातृगणं च वै ॥ ૧૫ ॥

પિતામહાર્જિતે દ્રવ્યે નિબંધે ચ તથા ભુવિ ।

પિતુઃ પુત્રસ્ય સ્વામિત્વં સ્મૃતં સાધારણં યતઃ ॥ ૧૬ ॥

વડીલ પિતાએ પેદા કરેલું ધન પોતાની પત્ની, પુત્રો તથા બ્રાતૃ ગણને પૂછ્યા સિવાય કોઈને પણ આપી દેવાનો હક નથી. પિતામહે (વડવાએ) પેદા કરેલા દ્રવ્ય, જાગીર તથા પૃથ્વીમાં પિતાનો તથા પુત્રનો સમાન હક એટલે સ્વામીપણું કહેલું છે. નનુ બહુસ્ત્રીષ્વેકસ્યાઃ પુત્રો જાતોઽસ્તિ સ એવ સર્વપુત્રવતીનાં ધનસ્ય સ્વામી સ્યાદ્વા નેત્યાહ ॥ કોઈ પુરુષની ઘણી સ્ત્રીઓમાંથી એક સ્ત્રી પુત્રવાળી હોય તો તે એકનો પુત્ર સઘળી પુત્ર વગરની સ્ત્રીઓના ધનનો સ્વામી થઈ શકે કે કેમ તે કહે છે :-

જાતેનૈકેન પુત્રેણ પુત્રવત્યોઽખિલાઃ સ્ત્રિયઃ ।

અન્યતરસ્યા અપુત્રાયા મૃતૌ સ તદ્ધનં હરેત્ ॥ ૧૭ ॥

એક સ્ત્રીને પુત્ર થવાથી તે સઘળી સ્ત્રીઓ પુત્રવાળી ગણાય છે. વગર પુત્રવાળી તે સઘળી સ્ત્રીઓમાંથી જે મરણ પામે તેનું ધન તે પુત્ર લઈ શકે. એક એવ પુત્રો દુહિત્રભાવે સર્વાસામનપત્યાનાં ધનસ્ય સ્વામી સ્યાદિતિ ॥ તેમાં અપવાદ એટલો કે તે પુત્ર વગરની સ્ત્રીઓને પુત્રી પણ ન હોય તો સઘળી છોકરા વગરની સ્ત્રીઓના ધનનો સ્વામી થઈ શકે. નનુ પૈતામહે દ્રવ્યે પ્રૌત્રાણાં ભાગઃ કથં સ્યાદિત્યાહ ॥ વડવાના ધનમાં પૌત્રોનો ભાગ શી રીતે તે કહે છે :-

પૈતામહે ચ પૌત્રાણાં ભાગાઃ સ્યુઃ પિતૃસંખ્યયા ।

પિતુર્દ્રવ્યસ્ય તેષાં તુ સંખ્યયા ભાગકલ્પના ॥ ૧૮ ॥

વડવાના ધનમાંથી પિતૃ સંખ્યા પ્રમાણે ધનનો ભાગ મળે, એટલે વડવાને જેટલા પુત્ર હોય તેમાંથી પોતાના બાપનો જે ભાગ આવ્યો હોય તેમાંથી સરખે હીસ્સે તેમને મળે, અને બાપના દ્રવ્યમાંથી

તો પોતે જેટલા ભાઈઓની સંખ્યા હોય તેટલા પ્રમાણમાં સરખે હીસ્સે મળે.

નનુ બહુષુ ભાતૃષ્વેકસ્ય પુત્રોત્પત્તાવપરેષાં તુ પુત્રાભાવે કિં સ
 એવ સર્વધનસ્વામી સ્યાદિત્યાહ ॥ ઘણા ભાઈઓમાંથી એક ભાઈ
 પુત્રવાળો હોય અને બીજા ભાઈઓને પુત્ર ન હોય તો તે એક
 ભાઈનો પુત્ર જ સર્વ કાકાઓની મીલકતનો સ્વામી થઈ શકે કે ?
 તે કહે છે :-

પુત્રસ્ત્વેકસ્ય સંજાતઃ સોદરેષુ ચ ભૂરિષુ ।

તદા તેનૈવ પુત્રેણ તે સર્વે પુત્રિણઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧૧ ॥

ઘણા સગા ભાઈઓમાં એકને પુત્ર થયો એટલે તે પુત્ર વડે
 સઘળા ભાઈઓ પુત્રવાળા ગણાય છે. અત્ર પુત્રત્વસંબંધપ્રતિપાદનેન
 સર્વધનસ્વામી સ, એવૈકઃ પુત્રઃ સ્યાદિત્યાવેદિતમ્ ॥ ઉપરના શ્લોકમાં
 પુત્રપણાનો સંબંધ પ્રતિપાદન કરવાથી સઘળાનાં ધનનો સ્વામી તે
 એક જ પુત્ર થાય એમ જાણવું. નન્વવિભક્તકુલક્રમાગતદ્રવ્યે શ્વશ્રૂસત્ત્વે
 પુત્રવધ્વાઃ કીદૃશોઽધિકાર ઇત્યાહ ॥ વહેંચણ ન થયેલું વંશપરંપરાથી
 ચાલ્યું આવેલું દ્રવ્ય હોય તેમાં સાસુની હયાતીમાં પુત્રની વહુના ક્વા
 અધિકાર તે કહે છે :-

અવિભક્તં ક્રમાયાતં શ્વસુરસ્વં ન હિ પ્રભુઃ ।

કૃત્યે નિજે વ્યયીકર્તુ સુતસમ્મતિમન્તરા ॥ ૧૦૦ ॥

વંશ પરંપરાથી ચાલ્યું આવેલું વગર વહેંચાયેલું સસરાનું ધન
 પુત્રની સંમતિ લીધા સિવાય તેણી પોતાના કાર્યમાં વાપરવાને સમર્થ
 થતી નથી.

વિભક્તે તુ વ્યયં કુર્યાદ્ ધર્માદિષુ યથારુચિ ।

તત્યત્યપિ મૃતૌ તસ્ય કર્તુ શક્તા ન તદ્વ્યયમ્ ॥ ૧૦૧ ॥

નિર્વાહમાત્રં ગૃહીયાત્ તદ્દ્રવ્યસ્ય ચ મિષતઃ ।
 પ્રાપ્તોધિકારં સર્વત્ર દ્રવ્યે વ્યવહતૌ સુતઃ ॥ ૧૦૨ ॥
 તથાપીશો વ્યયં કર્તુ ન હાંબાનુમતિં વિના ।
 સુતે પરાસૌ તત્પત્ની ભર્તુર્ધનહરી સ્મૃતા ॥ ૧૦૩ ॥
 યદિ સા શુભશીલા સ્ત્રી શ્વશ્રૂનિર્દેશકારિણી ।
 કુટુંબપાલને શક્તા સ્વધર્મનિરતા સદા ॥ ૧૦૪ ॥
 સાનુકૂલા ચ સર્વેષાં ભર્તુર્મઞ્ચકસેવિકા ।
 શ્વશ્રૂં યાચેત પુત્રં હિ વિનયનતમસ્તકા ॥ ૧૦૫ ॥
 ન હિ સાપિ વ્યયં કર્તુ સમર્થા તદ્ધનસ્ય વૈ ।
 નિજેચ્છયા નિજાં શ્વશ્રૂમનાપૃચ્છ્ય ચ કુત્રચિત્ ॥ ૧૦૬ ॥
 વિભક્તધનવ્યયીકરણે તુ સર્વેષામધિકારોઽસ્ત્યેવેતિ ।

ધનની વહેંચણ થયા પછી તો ધર્માદિકાર્યમાં તેની સ્ત્રી પણ પોતાની ઈચ્છા મુજબ તે વાપરી શકે છે. પોતાનો સ્વામી મરી ગયા પછી તે મુડીમાંથી ખર્ચ કરી શકે નહિ. માત્ર પોતાનો નિર્વાહ તેના વ્યાજમાંથી કરી લે. મૂળ ધન પર સઘળો અધિકાર તે મરનારના પુત્રનો જ છે. જો કે સઘળો અધિકાર પુત્રનો પ્રાપ્ત થાય છે, તથાપિ માતાની આજ્ઞા લીધા સિવાય તેમાંથી ખર્ચ કરવાને તે શક્તિમાન થતો નથી. તે છોકરાનું પણ મૃત્યુ થઈ જાય તો તેની વિધવા સ્ત્રી પોતાના સ્વામીનું ધન લઈ શકે, જો તે સારાં આચરણવાળી હોય, સાસુની આજ્ઞામાં રહેતી હોય, કુટુંબનું પાલન કરવાને શક્તિવાળી હોય, સ્વધર્મમાં સતત તત્પર રહેતી હોય, કુટુંબ વર્ગ અને લાગતાં વળગતાં સર્વને અનુકૂળ હોય તથા સ્વામી મરી ગયા છતાં તેની જ શય્યાને સેવતી હોય એવાં આચરણવાળી પુત્રવધૂ પોતાની સાસુ તથા પુત્રની પાસેથી વિનયથી માયું નમાવીને યાચના કરે, પરંતુ તે પણ સાસુને પુછ્યા સિવાય સ્વામીના ધનનો સ્વતંત્રપણે કદિ વ્યય કરી શકે નહિ. વહેંચાયા પછી તો સર્વને ખર્ચ કરવાનો અધિકાર છે. નનુ યદિ

પૂર્વોક્તગુણયુતા વિધવાવધૂર્ન સ્યાત્તદા શ્વશ્રૂસત્ત્વે તસ્યાઃ
શ્વશુરસ્થાપિતદ્રવ્યે કિયાનધિકાર ઇત્યાહ જો કે પૂર્વે દર્શાવેલા ગુણવાલી
વિધવા પુત્ર વધુ ન હોય તો સાસુ જીવતાં છતાં સસરાએ સ્થાપિત
કરેલા દ્રવ્ય પર તે વિધવા વધુનો કેટલો અધિકાર તે કહે છે :-

શ્વશુરસ્થાપિતે દ્રવ્યે શ્વશ્રૂસત્ત્વેઽધવા વધૂઃ ।

નાધિકારમવાપ્નોતિ ભુત્તયાચ્છાદનમન્તરા ॥ ૧૦૭ ॥

સાસુ જીવતાં છતાં સસરાએ મૂકેલા ધનમાં વિધવા પુત્રવધૂનો
ધાન, લુગડા સિવાય બીજો કશો અધિકાર નથી.

દત્તગૃહાદિકં સર્વં કાર્યં શ્વશ્રૂમનોનુગં ।

કરણીયં સદા વધ્વા શ્વશ્રૂર્માતૃસમા યતઃ ॥ ૧૦૮ ॥

નન્વપુત્રસ્ય સમાતૃકસ્ય સપત્નીકસ્ય પંચત્વે કસ્યાઃ
પુત્રગ્રહણાધિકારોઽસ્તિ ઇત્યાહ ॥ સાસુ પોતાની મરજીથી ઘરનું જે
કામ સોંપે તે સઘળું તે વિધવા વધુએ કરવું. કારણ કે સાસુને મા
સરખી કહેલી છે. પોતાની મા, તથા સ્ત્રી બન્ને હયાત હોય અને
પુત્ર ન હોય તો તેવા પુરૂષના મરણ પછી, તેની મિલકતને માટે
સાસુ તથા વહુ એ બન્નેમાંથી દત્તક પુત્ર કોઈ લઈ શકે તે કહે છે :-

ગૃહ્ણીયાદત્તકં પુત્રં પતિવદ્વિધવા વધૂઃ ।

ન શક્તા સ્થાપિતું તં ચ શ્વશ્રૂર્નિજપતેઃ પદે ॥ ૧૦૯ ॥

વિધવા પુત્રવધૂ પોતાના પતિની પેઠે દત્તક લઈ શકે, પરંતુ
તેની સાસુ પોતાના સ્વામીના પદ પર દત્તકને સ્થાપન કરી શકે
નહિ.

નનુ શ્વશ્રૂશ્વશુરહસ્તગતં સ્વભર્તૃદ્રવ્યં વિધવાવધૂર્ગૃહીતું શક્તા ન
વેત્યાહ ॥ સાસુ, સસરાના હાથમાં ગયેલું પોતાના સ્વામીનું દ્રવ્ય
વિધવા પુત્રવધૂ લઈ શકે કે નહિ તે કહે છે :-

સ્વભર્ત્રોપાર્જિતં દ્રવ્યં શ્વશ્રૂશ્વશુરહસ્તગં ।

વિધવામું ન શક્તા તત્સ્વામિદત્તાધિપૈવ હિ ॥ ૧૧૦ ॥

પોતાના સ્વામીએ મેળવેલું ધન સાસુ-સસરાને હાથ જવા પછી વિધવા પુત્રવધૂ તે ધન મેળવી શકે નહિ. તેના સ્વામીએ જીવતાં જે તેને આપ્યું હોય તેની જ તે અધિકારી થાય. નનુ જનકો માતૃપુત્રૌ વિરુદ્ધસ્વભાવત્વેન વિભજ્ય પૃથક્ કૃત્વા ચ પરલોકં ગતઃ પશ્ચાત્ પુત્રેઽપિ નિસ્સંતાને મૃતે તદ્દાગં કો ગૃહ્ણીયાદિત્યાહ ॥ મા દીકરાના વિરુદ્ધ સ્વભાવને લઈને મરનાર પુરુષ પોતાના પુત્ર તથા સ્ત્રીને ધન વહેંચી આપી જુદા રાખી મરી જાય, ત્યાર પછી તે મરનારનો પુત્ર વગર સંતાને મરી જાય તો તેના ધનનો ભાગ કોને મળે તે કહે છે :-

અપુત્રપુત્રમરણે તદ્દ્રવ્યં લાતિ તદ્વધૂઃ ।

તન્મૃતૌ તસ્ય દ્રવ્યસ્ય શ્વશ્રૂઃ સ્યાદધિકારિણી ॥ ૧૧૧ ॥

તે માતાથી જૂદો થયેલો પુત્ર વગર પુત્રે મરી જાય તો તેના દ્રવ્યની માલિક તેની સ્ત્રી થાય. પછીથી તે વધુ મરી જાય તો તેના ધનનો અધિકાર સાસુને મળે. નનુ પત્યુપાર્જિતં ધનં શ્વશ્રૂસત્વે વિધવાવધૂઃ વ્યયીકર્તુ શક્નોતિ ન વેત્યાહ પતિએ મેળવેલા ધનને સાસુ હયાત છતાં વધુ ખરચી શકે કે નહિ તે કહે :-

રમણોપાર્જિતં વસ્તુ જંગમસ્થાવરાત્મકમ્ ।

દેવયાત્રાપ્રતિષ્ઠાદિધર્મકાર્યે ચ સૌહરદે ॥ ૧૧૨ ॥

શ્વશ્રૂસત્વે વ્યયીકર્તુ શક્તા ચેદ્વિનયાન્વિતા ।

કુટુંબસ્ય પ્રિયા નારી વર્ણનીયાન્યથા ન હિ ॥ ૧૧૩ ॥

વિનયવાળી, કુટુંબને વહાલી તથા વખાણવા યોગ્ય વિધવા પુત્રવધૂ, સ્વામીએ મેળવેલી સ્થાવર તથા જંગમ મીલકતને, દેવયાત્રા, પ્રતિષ્ઠા, ધર્મકામમાં તથા સગાં સહોદરના કામમાં સાસુની હયાતી

છતે વાપરી શકે, અન્યથા ન વાપરી શકે. નનુ કાચિદપ્રજા વિધવા પુત્રીપ્રેમતો દત્તકમનાદાય મૃતા તદા તદ્ધનસ્વામિની તત્સુતા જાતા તસ્યામપિ પેરેતાયાં તદ્ધનસ્વામી કઃસ્યાદિત્યાહ ॥ કોઈક પુત્ર વગરની વિધવા પુત્રી પરના પ્રેમને લીધે દત્તક લીધા સિવાય મૃત્યુ પામે ત્યારે તેના ધનની સ્વામી તે દીકરી થઈ, તે પણ મરી ગઈ તો તેના ધનનું સ્વામીત્વ કોને મળે તે કહે છે :-

અનપત્યે મૃતે પત્યૌ સર્વસ્ય સ્વામિની વધૂઃ ।

સાપિ દત્તમનાદાય સ્વપુત્રીપ્રેમપાશતઃ ॥ ૧૧૪ ॥

જ્યેષ્ઠાદિપુત્રદાયાદાભાવે પञ्ચત્વમાગતા ।

ચેત્તદા સ્વામિની પુત્રી ભવેત્સર્વધનસ્ય ચ ॥ ૧૧૫ ॥

તન્મૃતૌ તદ્ધવઃ સ્વામી તન્મૃતૌ તત્સુતાદયઃ ।

પિતૃપક્ષીયલોકાનાં ન હિ તત્રાધિકારિતા ॥ ૧૧૬ ॥

સંતર્તી સિવાયનો સ્વામી મરી જાય તો તેના ધનની માલિકી તેની સ્ત્રી થાય, તે વિધવા સ્ત્રી, પોતાના દીયર, જેઠ ઈત્યાદિના પુત્રને અભાવે અને પોતાની પુત્રી પરના અત્યંત પ્રેમને લીધે દત્તક પુત્ર લીધા સિવાય મરણ પામે ત્યારે તેની પુત્રીને તેના સર્વ ધનનો અધિકાર મળે. તે પુત્ર પણ મરી જાય તો તેના દ્રવ્યનો સ્વામી તે પુત્રીનો પતિ થાય. તે સ્વામી મરી જવા પછી તેના પુત્રાદિને તે મીલકત મળે, પરંતુ તે સ્ત્રીના પિતૃ પક્ષીઓને તેમાં કશો અધિકાર મળે નહિ. નન્વત્ર કે દાયાનધિકારિણ ઇત્યાહ ઉપરના દ્રવ્યમાં કોણ અધિકારીઓ નથી તે કહે છે :-

જામાતા ભાગિનેયશ્ચ શ્વશ્રૂશ્ચૈવ કથञ्ચન ।

નૈવૈતેઽત્ર દાયાદાઃ પરગોત્રત્વભાવતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

જમાઈ, ભાણેજ તથા સાસુ પરગોત્રને લીધે તે દ્રવ્યમાં ભાગ મેળવી શકતાં નથી.

સાધારણં ચ યદ્દ્રવ્યં તદ્ભ્રાતા કોઽપિ ગોપયેત્ ।

ભાગયોગ્યઃ સ નાસ્ત્યેવ પ્રત્યુતો રાજ્યદંડભાક્ ॥૧૧૮॥

જે સાધારણ દ્રવ્ય છે તે કોઈ ભાઈ છાનુ રાખે તો તેને પોતાનો ભાગ પણ ન મળે અને ઉલટો રાજ્ય દંડને લાયક થાય.

સત્તવ્યસનસંસક્તાઃ સોદરા ભાગભાગિનઃ ॥

ન ભવન્તિ યતો દંડ્યા ધર્મભ્રંશેન સજ્જનૈઃ ॥ ૧૧૯ ॥

સોદર એટલે સગા ભાઈઓ સાતે વ્યસનમાં પુરા હોય તો તેમને ભાગ મળી શકે નહિ અને ધર્મ ભ્રષ્ટતાને લીધે સજ્જન પુરુષોએ તેઓને દંડવા જોઈએ. નનુ કયાચિદનપત્યયા દત્તકમાદાય સ્વાધિકારો દત્તઃ સ ચાવિવાહિત એવ મૃતઃ તત્પદેઽન્યપુત્રસ્થાપનયોગ્યતા વિધવાયા અસ્તિ ન વેત્યાહ કોઈક છોકરાં વિનાની વિધવાએ દત્તક પુત્ર લીધો અને તેને મીલકતનો અધિકાર આપ્યો પછી તે દત્તક પરણ્યા વગરનો મરી જાય તો તેની જગ્યા પર બીજો દત્તક લેવાની તે વિધવાની યોગ્યતા છે કે નહિ તે કહે છે :-

ગૃહીત્વા દત્તકં પુત્રં સ્વાધિકારં પ્રદાય ચ ।

તસ્માયાત્મીયવિત્તેષુ સ્થિતા સ્વધર્મકર્મણિ ॥ ૧૨૦ ॥

કાલચક્રેણ સોઽનૂઢઃ ચેન્મૃતો દત્તકસ્તદા ।

ન શક્તા સ્થાપિતું સા હિ તત્પદે ચાન્યદત્તકં ॥ ૧૨૧ ॥

દત્તક પુત્ર લઈ, પોતાના ધનનો અધિકાર સર્વ પ્રકારે તેને સોંપી અને કોઈ વિધવા સ્વધર્મ કર્મમાં ગુંથાય તેવામાં કાલચક્રના પ્રભાવથી પરણ્યા વગરનો દત્તક ગુજરી જાય તો તે વિધવા બીજા દત્તકને તેને સ્થાને સ્થાપન કરવાને શક્તિશાળી થતી નથી.

જામાતૃભાગિનેયેભ્યઃ સુતાયૈ જ્ઞાતિભોજને ।

અન્યસ્મિન્ ધર્મકાર્યે વા દદ્યાસ્ત્વં સ્વં યથારુચિ ॥૧૨૨॥

તે સમયે તે વિધવાએ જમાઈ, ભાણેજ, દીકરી અથવા જ્ઞાતિ ભોજન અથવા દરેક ધર્મકાર્યમાં જ્યાં મરજી થાય ત્યાં તે પોતાના દ્રવ્યનો વ્યય કરી દેવો.

યુક્તં વૈ સ્થાપિતું પુત્રં સ્વીયભર્તૃપદે તથા ।

કુમારસ્ય પદે નૈવ સ્થાપનાઙ્ગા જિનાગમે ॥ ૧૨૩ ॥

વિધવાએ પોતાના સ્વામીના પદ પર દત્તક સ્થાપન કરવો તે વાસ્તવિક છે પરંતુ તેણીએ પોતાના કુમાર-પુત્રની જગ્યાએ દત્તક સ્થાપન કરવાનો અધિકાર જિનશાસ્ત્રમાં નથી. નનુ વિધવા વિભક્તાવિભક્તા વા પુત્રે ડસતિ સતિ વ્યયં દાનં વિક્રયાદિ ચ કર્તું સમર્થા ન વેત્યાહ વિધવા જૂદી થઈ હોય અગર ભેગી રહેતી હોય અને તે પુત્રવાળી અથવા વિનાની હોય તો પોતાની મીલકતને ખર્ચી શકે અથવા દાન કે વિક્રય કરી શકે કે નહિ તે કહે છે :-

વિધવા હિ વિભક્તા ચેત્ વ્યયં કુર્યાત્ યથેચ્છયા ।

પ્રતિષેદ્ધા ન કોડપ્યત્ર દાયાદશ્ચ કથચ્છન ॥ ૧૨૪ ॥

અવિભક્તા સુતાભાવે કાર્યે ત્વાવશ્યકેડપિ વા ।

કર્તું શક્તા સ્વવિત્તસ્ય દાનમાધિં ચ વિક્રયં ॥ ૧૨૫ ॥

વિધવા જો જૂદી થયેલી હોય તો પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે અવશ્ય પોતાનું ધન વાપરી શકે, તેમાં તેને કોઈ ભાગીઓ અટકાવી શકે નહિ. પુત્ર ન હોય અને ભેગી રહેતી હોય તેમ છતાં જરૂરિયાત કામ માટે તે પોતાની મીલકતનું વેચાણ, ગીરો તથા દાન કરવાને શક્તિમાન છે.

યદુક્તં બૃહદર્હત્રીતૌ-બૃહદ્ અર્હનીતિમાં કલ્પું છે કે -

પડ મરણે તબ્બજ્ઞા દવ્વસ્સાહિ વા ભવણેણૂં ।

પુત્તસ્સ ય સબ્ભાવે તહય અહાવેવિ વિસાવિહવા ॥૧॥

जइ सा होइ सुसीला गुणाढवस्स रायकरणिज्जे ।

विक्कय दाणादियं कुज्जा न हु कोवि पडिवंहो ॥२॥

નનુ યઃ કન્યાવાગ્દાનં કૃત્વા પુનસ્તામન્યત્ર લોભવશેન
દદ્યાત્તસ્ય કઃ પ્રતીકાર ઇત્યાહ ॥ કોઈ માણસ પોતાની કન્યાનું
વાગ્દાન-વિવાહ કરીને લોભને ખાતર ફરીને તે કન્યા બીજી જગ્યાએ
આપે તેનો શો દંડ તે કહે છે :-

वाचा कन्यां प्रदत्वा चेत्पुनर्लोभेन तां हरेत् ।

स दंज्यो भूभृता दधाद्वरस्य तद्धनं व्यये ॥ १२६ ॥

કોઈ મનુષ્ય કન્યાનું વાગ્દાન-વિવાહ કરીને ધનના લોભથી તે કન્યાને પાછી લઈ લે, તે મનુષ્યને રાજા દંડ કરે, અને તે દંડની રકમ વરને જે ખર્ચ થયો હોય તેને પેટે અપાવે.

कन्यामृतौ व्ययं शोध्य देयं पश्चाच्च तद्धनं ।

मातामहादिभिर्दत्तं तद्गृह्णन्ति सहोदराः ॥ १२७ ॥

વિવાહ કરેલી કન્યા મરી જાય તો પરસ્પર અર્થનો હિસાબ કરી વર તરફનું જે ધન લેણું નીકળે તે તેને પાછું પામવું, અને કન્યાની મા-બાપ વગેરેએ જે ધન કન્યાને આપ્યું હોય તે ધન કન્યાના ભાઈઓએ લઈ લેવું. નનુ જાતે વિભાગે યદિ કોઽપ્યપલપતિ તન્નિરાકરણહેતૂનાહ ॥ ભાઈઓ ભાગની વહેંચણ થઈ હોય તે કોઈ ભાઈ છૂપાવે તો તેના નિરાકરણનો હેતુ દર્શાવે છે :-

निहृते कोऽपि चेज्जाते विभागे तस्य निर्णयः ।

लेख्येन बन्धुलोकादिसाक्षिभिर्भिन्नकर्मभिः ॥ १२८ ॥

अविभागे तु भ्रातृणां व्यवहार उदाहृतः ।

एक एव विभागे तु सर्वः संजायते पृथक् ॥ १२९॥

ભાગ પડ્યા પછી જો કોઈ ભાઈ તે વાત ધૂપાવે તો તેનો

નિર્ણય લેખી ફારગતિ, બંધુ વર્ગની સાક્ષી તથા તેમના પરસ્પર બિન્ન બિન્ન વ્યવહાર પરથી કરી લેવો. જ્યાં સુધી વહેંચણ થઈ ન હોય ત્યાં સુધી સર્વ ભાઈઓનો વ્યવહાર ભેગો-એક જ હોય છે અને વહેંચણ થવા પછી તેમનો સઘળો વ્યવહાર પૃથક્ પૃથક્ થાય છે.

નનુ ભ્રાતૃભિર્ભ્રાતૃજાયા કથં માનનીયેત્યાહ હવે ભાઈઓએ ભાઈની સ્ત્રીને કેવી માનવી તે કહે છે :-

ભ્રાતૃવદ્વિધવા માન્યા ભ્રાતૃજાયા સુબન્ધુભિઃ ।

તદિચ્છયા સુતસ્તસ્ય સ્થાપ્યો ભ્રાતૃપદે ચ તૈઃ ॥ ૧૩૦ ॥

સારા બંધુઓએ પોતાની વિધવા ભોજાઈને ભાઈની પેઠે જ માનવી, અને તેની મરજી મુજબ તેના પુત્રને તેઓએ ભાઈના સ્થાન પર સ્થાપન કરવો. અથાવિભાગીયધનમાહ ॥ જેના ભાગ ન પડી શકે તેવા ધનનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે :-

યત્કિચ્છિદ્રસ્તુજાતં હિ સ્વરામાભૂષણાદિકં ।

યસ્મૈ દત્તં પિતૃભ્યાં ચ તત્તસ્યૈવ સદા ભવેત્ ॥ ૧૩૧ ॥

અવિનાશ્ય પિતુર્દ્રવ્યં ભ્રાતૃણામસહાયતઃ ।

હતં કુલાગતં દ્રવ્યં પિત્રા નૈવ યદુદ્ધતમ્ ॥ ૧૩૨ ॥

તદુદ્ધત્ય સમાનીતં લબ્ધં વિદ્યાબલેન ચ ।

પ્રાપ્તં મિત્રાદ્વિવાહે વા તથા શૌર્યેણ સેવયા ॥ ૧૩૩ ॥

અર્જિતં યેન યત્કિચ્છિત્તત્તસ્યૈવાચિલં ભવેત્ ।

તત્ર ભાગહરા ન સ્યુરન્યે કેઽપિ ચ ભ્રાતરઃ ॥ ૧૩૪ ॥

જે કંઈ આભૂષણાદિક એટલે ઘરેણા વસ્ત્ર વગેરે માતાપિતાએ તેમની સ્ત્રીઓને પહેરવા આપ્યું હોય તે હમેશાં તેનું માલિકીનું જ થાય છે તે વહેંચણમાં ગણાતું નથી. પિતાના દ્રવ્યનો નાશ કર્યા સિવાય અને ભાઈઓની સહાયતા વગર કુલ પરંપરાથી ચાલ્યું આવેલું

હરણ થયેલું દ્રવ્ય, પિતાએ પણ જેનો ઉદ્ધાર ન કર્યો હોય તેનો ઉદ્ધાર કરી આણેલું એવું, વિદ્યાના બળથી પોતે જાતે સંપાદન કરેલું, વિવાહમાં મળેલું, મિત્ર તરફથી ભેટ મળેલું, શૌર્ય (બળ) થી અથવા ચાકરી કરી મેળવેલું, એટલી પ્રકારનું ધન જે ભાઈએ મેળવ્યું તે હમેશાં મેળવનારનું જ છે. તેમા ભાઈ ભાગ પાડી શકતા નથી. અથાવિભાજ્યસ્ત્રિધનમાહ ॥ હવે વહેંચી ન શકાય તેવું સ્ત્રીધન કહે છે :-

વિવાહકાલે વા પશ્ચાત્ પિત્રા માત્રા ચ બન્ધુભિઃ ।

પિતૃવ્યૈશ્ચ બૃહચ્ચ્વસ્ત્રા પિતૃસ્વસ્ત્રા તથા પૈઃ ॥ ૧૩૫ ॥

માતૃસ્વસ્ત્રાદિભિર્દત્તં તથૈવ પતિનાપિ યત્ ।

ભૂષણાંશુકપાત્રાદિ તત્સર્વં સ્ત્રીધનં ભવેત્ ॥ ૧૩૬ ॥

લગ્ન સમયે અથવા પછીથી માતા પિતા, ભાઈઓ, કાકાઓ, વડીઆઈ, ફોઈ, માસી તથા બીજા કોઈ અને કન્યાનો પતિ એટલાંએ જે વસ્ત્ર, ઘરેણાં તથા પાત્રાદિક કન્યાને આપ્યાં હોય તે તેનું સ્ત્રીધન કહેવાય. તદનેકવિધમપિ સમાસતઃ પંચવિધં તથાહિ તે સ્ત્રીધન અનેક પ્રકારનું છે છતાં ટુંકામાં તેનાં પાંચ ભાગ પાડ્યા છે. તે આ પ્રમાણે છે.

વિવાહે યચ્ચ પિતૃભ્યાં ધનમાભૂષણાદિકં ।

વિપ્રાગ્નિસાક્ષિકં દત્તં તદધ્યગ્નિકૃતં ભવેત્ ॥ ૧૩૭ ॥

પુનઃ પિતૃગૃહાદ્વધ્વાનીતં યદ્ભૂષણાદિકમ્ ।

બન્ધુભ્રાતૃસમક્ષં સ્યાદધ્યાહવનિકં ચ તત્ ॥ ૧૩૮ ॥

પ્રીત્યા સ્તુષાયૈ યદત્તં શ્વશ્ર્વા ચ શ્વશુરેણ ચ ।

મુખેક્ષણાંઘ્રિનમને તદ્ધનં પ્રીતિજં ભવેત્ ॥ ૧૩૯ ॥

પુનર્ભ્રાતુઃ સકાશાદ્યત્રાસં પિતૃગૃહાત્તથા ।

ઉઢાયા સ્વર્ણરત્નાદિ તત્સ્યાદૌદયિકં ધનમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

પરિક્રમણકાલે યદ્દત્તં રત્નાંશુકાદિકં ।

જાયાપતિકુલસ્ત્રીભિસ્તદન્વાધેયમુચ્યતે ॥ ૧૪૧ ॥

વિવાહ સમયે માતાપિતાએ અગ્નિ તથા બ્રાહ્મણોની સમક્ષ જે ધન અથવા ઘરેણાં વગેરે કન્યાને આપ્યાં હોય તે ‘અધ્યગ્નિકૃત’ સ્ત્રીધન કહેવાય. ફરીને માતાપિતાને ઘેરથી ભાઈઓની સાક્ષીએ જે ઘરેણાદિક ધન કન્યા લાવે તે ‘અધ્યાહવનિક’ સ્ત્રીધન કહેવાય. છોકરાની વહુનું મોઢું જોતાં તથા પગે પડતાં સાસુ સસરાએ જે ધન વહુને પ્રિતીથી આપ્યું હોય તે ‘પ્રીતિજ’ સ્ત્રીધન કહેવાય. પરણ્યા પછી ફરીથી પિતાના ઘરથી ભાઈ તરફથી તેણીને જે સોનું તથા રત્ન વગેરે મળ્યાં હોય તે ‘ઔદયિક’ સ્ત્રીધન કહેવાય. ચોરીમાં વર કન્યા ફેરા ફરે છે તે ટાણે કોઈ દંપતિએ અથવા કૂલની સ્ત્રીઓએ રત્ન-વસ્ત્રાદિક જે કંઈ આપ્યું હોય તે ‘અન્વાધેય’ સ્ત્રીધન જાણવું.

एतत्स्त्रीधनमादातुं न शक्तः कोऽपि सर्वथा ।

भागानर्हं यतः प्रोक्तं सर्वैर्नीतिविशारदैः ॥ १४२ ॥

धारणार्थमलङ्कारो भर्त्रा दत्तो न केनचित् ।

ग्राह्यः पतिमृतौ सोऽपि व्रजेत्स्त्रीधनतां यतः ॥ १४३ ॥

ઉપર બતાવેલા પાંચ પ્રકારનું ‘સ્ત્રીધન’ સર્વથા પ્રકારે કોઈપણ લઈ શકે નહિ. કારણ કે સઘળા નીતિશાસ્ત્રકારોએ તે ધન ભાગાનર્હ એટલે વહેંચવાને યોગ્ય ગણ્યું નથી. કોઈક પતિએ પોતાની પત્નીને કોઈ દાગીનો પહેરવા આપ્યો હોય તે દાગીનો સ્વામીના મરણ પછી કોઈપણ ગ્રહણ ફરી શકે નહિ કારણ કે તેનો સ્ત્રીધનમાં જ સમાવેશ થાય છે.

નનુ સ્ત્રીધનમપિ ભર્ત્રા કદાચિત્ ગૃહીતું શક્યતે ન વેત્યાહ ॥
સ્ત્રીધનને પણ સ્વામી કોઈ વખતે લઈ શકે કિંવા ન લઈ શકે તે કહે છે :-

વ્યાધૌ ધર્મે ચ દુર્ભિક્ષે વિપત્તૌ પ્રતિરોધકે ।

ભર્તાનન્યગતિઃ સ્ત્રીસ્વં લાત્વા દાતું ન ચાર્હતિ ॥ ૧૪૪ ॥

મોટો વ્યાધિ થયો હોય, ધર્મકાર્ય હોય, દુકાળ પડ્યો હોય, વિપત્તિ આવી હોય, કેદમાં પડવું પડ્યું હોય, તે સમયે બીજો રસ્તો નહિ જડવાથી સ્ત્રીધન લઈને પાછું આપવાની ફરજ નથી. અર્થાત્ ન આપે તો ચાલે. અથ દેશાચારાદિવૈપરીત્યે કસ્ય બલાબલત્વં તદાહ દેશાચારાદિના ભેદમાં કોનું બલાબલ છે તે કહે છે :-

સમ્ભવેદ્ર વૈચિત્ર્યં દેશાચારાદિભેદતઃ ।

યત્ર યસ્ય પ્રધાનત્વં તત્ર સો બલવત્તરઃ ॥ ૧૪૫ ॥

દેશાચાર ભેદથી ન્યાયમાં વિચિત્રતા જણાય તો જે દેશમાં જે વ્યવહાર મુખ્ય ગણાતો હોય ત્યાં તે બલવત્તર માનવો. અથોપસંહારમાહ હવે આ વ્યવહાર પ્રકરણનો ઉપસંહાર કરે છે :-

ઇત્યેવં વર્ણિતસ્ત્વત્ર દાયભાગઃ સમાસતઃ ।

યથાશ્રુતં વિશેષશ્ચ જ્ઞેયોઽર્હન્નીતિશાસ્ત્રતઃ ॥ ૧૪૬ ॥

ઉપર પ્રમાણે શાસ્ત્ર પ્રમાણે દાયભાગ ટુંકામાં વર્ણવ્યો, વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે બૃહદર્હન્નીતિશાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવું.

॥ દાયભાગ પ્રકરણં સંપૂર્ણ ॥

॥ અથ સીમાવિવાદપ્રકરણમારમ્ભ્યતે ॥

યોગીન્દ્રં સચ્ચિદાનન્દં સ્વભાવધ્વસ્તકલ્મષં ।

પ્રણિપત્ય પુષ્પદંતં સીમાનિર્ણય ઉચ્યતે ॥ ૧ ॥

યોગીઓના પતિ એવા સત, ચિત્તને આનંદ સ્વરૂપ તથા સ્વભાવથી જ જેમણે કાયિક, માનસિક તથા વાચિક પાપોને ટાળી દીધાં છે એવા પુષ્પદંત પ્રભુને નમસ્કાર કરીને ‘સીમાનો નિર્ણય’ કહીએ છીએ.

પૂર્વપ્રકરણે દાયભાગો નિરૂપિતઃ । તસ્મિન્ જાતે ભ્રાતૃણાં
સીમાવિવાદઃ સ્યાત્ । અતસ્તન્નિર્ણય ઉચ્ચતે ॥ પૂર્વ પ્રકરણમાં
દાયભાગ વર્ણવ્યો, તેમાં ભાઈઓને પરસ્પર સીમાને માટે તકરાર
થાય તેટલા માટે તેનો નિર્ણય કહીએ છીએ.

તત્ર સીમા ભવેદ્ભૂમિમર્યાદા સાત્વનેકથા ।

ગ્રામક્ષેત્રગૃહારામનીવૃત્પ્રભૃતિભેદતઃ ॥ ૨ ॥

તે સીમા એટલે ભૂમિની મર્યાદા તે અનેક પ્રકારની છે. ગામની
મર્યાદા, ખેતરની મર્યાદા, ઘરની મર્યાદા, બાગની મર્યાદા તથા રાજ્ય
વગેરેની મર્યાદા એવા જુદા જુદા ભેદથી મર્યાદાઓ બહુ પ્રકારે છે.
પુનઃ સા પ્રત્યેકં પચ્ચથા ॥ વળી તે પ્રત્યેક પાંચ પ્રકારની છે.

પિછિલા મિથિલા રાજલતા સ્યાદ્ભામિની તથા ।

કાસિકા ચેતિ ભૂસીમા પંચથા ક્લેશનાશિની ॥ ૩ ॥

પિછિલા, મિથિલા, રાજલતા, ભામિની તથ કાસિકા એવી રીતે
ક્લેશને નાશ કરનારી ભૂમિ મર્યાદા પાંચ પ્રકારની ગણેલી છે. તત્ર
પિછિલા નદીસરોવરાદિજલાશયલક્ષિતા ॥ ૧ ॥ તેમાં પિછિલા એટલે
નદી અથવા સરોવર આદિ જલાશયોની મર્યાદાથી ઓળખાય તેવી.
મિથિલા વૃક્ષાદિચિહ્નિતા ॥ ૨ ॥ મિથિલા એટલે વૃક્ષો આદિની
નિશાનીથી ઓળખાય તેવી. રાજલતા વાદિપ્રતિવાદિભ્યાં મિથઃ
સ્વીકારસ્થાપિતા ॥ ૩ ॥ રાજલતા એટલે વાદિ તથા પ્રતિવાદીએ
મળી નક્કી કરેલી, ભામિની મૃત્પાષાણાદ્યુચ્ચયસૂચિતા ॥ ૪ ॥
ભામિની એટલે માટી અથવા પથરાના ઢગલાથી સૂચવેલી મર્યાદા,
કાસિકા, ચિહ્નાસત્ત્વે ભૂપેનાત્મમનીષિકયા કલ્પિતા ॥ ૫ ॥ કાસિકા
એટલે કંઈપણ નિશાની વગરની હોવાથી રાજાએ પોતાની બુદ્ધિ વડે
ક્લેષેલી મર્યાદા. ઇતિ પંચથા એ પ્રકારે સીમા મર્યાદા પાંચ પ્રકારની
છે. અત્ર વિવાદઃ ષડ્વિવધસ્તથા ॥ એમાં વિવાદ છ પ્રકારનો છે.

વિવાદોઽત્ર ભવેત્ ષોઢા નાસ્તિ ચાસ્ત્યુભયં ચ વૈ ।

ન્યૂનતાધિકતા ચૈવ ભુક્તિરાભોગતસ્તથા ॥ ૪ ॥

સીમા મર્યાદામાં વિવાદ છે પ્રકારનો હોય છે. એક નાસ્તિવાદ, બીજો અસ્તિવાદ, ત્રીજો ઉભયવાદ, ચોથો ન્યૂનતાવાદ, પાંચમો અધિકતાવાદ અને છઠ્ઠો આભોગભુક્તિવાદ. તદ્યથા-તે આ પ્રકારે-વાદિનેયં ભૂમિર્મદીયાસ્તિ ઇત્યુક્તે પ્રત્યર્થી વદત્યસ્ય જનકસ્યાપિ કિં. ભૂરભૂદિત્યસ્તિવાદ: વાદિ એમ બોલે કે આ પૃથ્વી મારી છે એટલે પ્રતિવાદી કહે કે શું આ પૃથ્વી એના બાપની પણ હતી ? આવા વાદને અસ્તિવાદ કહે છે. અત્ર ભુવિ પંચગ્રંથિમિતો મદીયોઽંશોઽસ્તીત્યુક્તેઽસ્યૈકોઽપ્યંશો નાસ્તીતિ નાસ્તિત્વવાદ: ॥ આ પૃથ્વીમાં મારો પાંચ ગુંઠા જેટલો ભાગ છે એમ વાદી કહે એટલે પ્રતિવાદી કહેશે કે તેમાં તેનો એક ગુંઠા જેટલો ભાગ પણ નથી, તેનું નામ નાસ્તિવાદ કહેવાય. ઇદં ક્ષેત્રં સર્વં મદીયમિત્યુક્તેઽન્યો જલ્પતેઽર્ધ્વં મમેત્યુ-ભયવાદ: વાદી કહે કે આ ક્ષેત્ર મારું છે એટલે પ્રતિવાદી કહેશે કે તેમાં મારો અર્ધો ભાગ છે, એ વાદને ઉભયવાદ કહે છે. એતદ્દક્ષેત્રં મમ બહુવર્ષેભ્યોઽષ્ટરજ્જુમિતમસ્તીત્યુક્તે પર: પ્રત્યવતિષ્ઠતે નાષ્ટરજ્જુમિતં કિન્તુ પચ્ચરજ્જુમિતમસ્તીતિ ન્યૂનતાસંવાદ: ॥ એક કહે કે - બહુ વર્ષથી આ મારું ખેતર આઠ દોરી જેટલું છે ત્યારે બીજો કહેશે કે નહિ તે આઠ દોરીવા નથી પરંતુ પાંચ દોરીવા જેટલું છે. એનું નામ ન્યૂનતાવાદ કહેવાય. તત્રૈવ કેનચિદુક્તમધિકં વર્તતે ઇત્યધિકસંવાદ: ॥ તેમાંજ કોઈ એમ કહે કે ના એથી અધિક છે, તેનું નામ અધિકવાદ કહેવાય. મદીયેયં ભૂમિ: પ્રાચીનભોગ-સત્ત્વેનેદાનીમપિ ભુજ્યત ઇત્યુક્તે પ્રતિવાદિનોક્તં નાસ્ય ભોગ: પ્રાચીન ઇત્યાભોગભુક્તિવિવાદ: ॥ વાદિ કહે કે આ પૃથ્વી મારી છે પ્રાચીનકાળથી ભોગવતો આવ્યો છું અને હાલ પણ હું ભોગવું છું, એટલે પ્રતિવાદી કહેશે કે એનો પ્રાચીન ભોગવટો નથી એવા વાદને આભોગ ભુક્તિવાદ કહે છે.

एष्वन्यतमविवादेन विवदमानयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयार्थं
 स्थेयमुपस्थितयोस्तन्निर्णयं कर्तुकामेन स्थेयेन पूर्वं निर्मलकाले
 विवादास्पदभूमिं दृष्ट्वा तन्निकटवर्तिसाक्षिणः समाहूय प्रष्टव्याः तद्वाचा
 निर्णयं विधाय तत्र चिह्नं कार्यं यथा पुनः कलहो न प्रसज्येत
 तथाहि ३५२ दशावेला ७ वादोभांથી હરકોઈ વિવાદમાં વાદિપ્રતિવાદિ
 નિર્ણય કરાવવાને (સ્થેય) પંચ પાસે જાય તે પંચે તેમનો નિર્ણય
 થવા સારૂ પહેલાં તો વર્ષાઋતુ ગયા બાદ તકરારી જમીન જાતે
 જોઈને પાસેથી જમીનના માલિકોને બોલાવી તેમની સાક્ષી લેવી
 તેમના બોલવા પરથી નિર્ણય કરી નક્કી કરી આપેલી જમીનને
 હદની શાન કરવું કે જેથી કરીને પુનઃ તકરાર થાય નહિ, તે માટે
 કહે છે કે :-

सीमावादे समुत्पन्ने राजकर्माधिकारिणः ।

विवादास्पदस्थाने हि गत्वा काले च निर्मले ॥ ५ ॥

ચિહ્નં નિર્ણયકૃત્તત્ર દ્રષ્ટવ્યં પ્રાક્તનં ભૂશં ।

तदभावे च तत्रत्यान् पार्श्वस्थानपि साक्षिणः ॥ ६ ॥

પ્રાચીનમન્ત્રિણો વૃદ્ધાન્ ગોપાલાંશ્ચ કૃષીવલાન્ ।

नियोगिनश्च सामन्तान् ग्रामीणान् वनवासिनः ॥ ७ ॥

પ્રાતિવેશ્મિકતાપન્નાન્ સત્યધર્મપરાયણાન્ ।

आहूय शपथं धर्म्यं दत्वा वृत्तं च प्राक्तनम् ॥ ८ ॥

પૃષ્ઠ્વા તદ્વચસા કૃત્વા સીમાસંવાદનિર્ણયં ।

चिह्नं तत्र तथा कार्यं यथा स्यान्न पुनः कलिः ॥९॥

સીમાડાની બાબતનો કજીયો ઉત્પન્ન થયો હોય તો ન્યાયધીશે
 ચોમાસુ ગયા બાદ તે તકરારી જમીનમાં જવું, પૂર્વે નક્કી કરેલા તે
 જગ્યાના ખુટ-અથવા બાણ તપાસીને જોવાં, તે ન જણાતાં હોય તો
 સાક્ષી તરીકે તેની પાડોશમાં રહેતા જુના મંત્રીઓ વૃદ્ધ પુરૂષો,

ગોવાળીયા, ખેડુતો, અમલદારો, સામંતો, ગામના લોકો, વનવાસી લોકો અને સત્ય બોલનારા તથા ધર્મિષ્ઠ પડોશીઓને બોલાવી ધર્મના સોગન આપી પાછલું વૃત્તાંત પુછવું. અને તેમના બોલવા પરથી નિર્ણય કરવો. પછી ત્યાં અધિકારીએ મર્યાદાને માટે એક નવું ચિન્હ-નીશાન કરી આપવું કે જેથી ફરીને તકરાર ઉઠે નહિ. 'કાલે ચ નિર્મલે' इति यस्मिन् काले जलपुरादिव्याघाताभावेन चिह्नं स्फुटतया ज्ञातुं शक्यते स एव निर्मलो ज्ञेयः મૂળ શ્લોકમાં નિર્મલકાલ કહ્યો છે તે જલ, પુર ઈત્યાદિ હરકત કરનારના અભાવે જે સમયે નીશાની બરોબર દેખી શકાય તે જાણવો. કેન ચિન્હં કાર્યમિત્યાહ ॥ અધિકારીએ શાણે કરીને નીશાની કરી આપવી તે કહે છે :-

सेतुना च तडागेन देवतायतनेन च ।

पाषाणैः सरसा वाप्यावटेनापःश्रवेण वा ॥ १० ॥

माकन्दपिचुमन्दैश्च किंशुकाश्चत्थवेणुभिः ।

न्यग्रोधशाल्मलीशालशमीतालैश्च शाखिभिः ॥ ११ ॥

राज्याधिकारिणा कार्यं तत्सीमास्थलમઢ્ઢિતમ્ ।

વિપર્યયો યથા નૃણાં સીમાજ્ઞાને ન સમ્ભવેત્ ॥ ૧૨ ॥

સેતુ એટલે ખેતરના છેડાની પાળથી, તળાવથી, દેવમંદિરથી, પત્થરથી, સરોવરથી, વાવથી, ખાડાથી, પાણીના પ્રવાહથી, આંબાના વૃક્ષથી, લીમડાના ઝાડથી, ખાખરાના ઝાડથી, પીપળાના ઝાડથી, વાંસની ઝાડીથી, વડના ઝાડથી, શીમલાના ઝાડથી, શાલના ઝાડથી, સમીના ઝાડથી તથા તાડના ઝાડથી રાજ્યના ન્યાયાધીશે હદ બાંધી આપવી કે જેથી કરીને મનુષ્યોને ફરી મર્યાદા સંબંધી વિભ્રમ એટલે ભ્રાન્તિ રહે નહિ.

सीमासन्धिषु गर्तासु कारीषाङ्गारशर्कराः ।

વાલુકાશ્ચ નૃપઃ ક્ષિપ્ત્વા ગુપ્તચિન્હાનિ કારયેત્ ॥ ૧૩ ॥

વળી બે ખેતરના સંધિ એટલે જોડાણ પર ખાડો ખોદાવી તેમાં છાણાં, અંગારા, પથ્થરના કડકા તથા રેત વગેરે પુરાવી છાની નિશાની અધિકારીએ કરાવી રાખવી. **यदि साक्षिणो न स्युस्तदा किं कार्यमित्याह ॥** જ્યારે સાક્ષી ન હોય ત્યારે કેમ કરવું તે કહે છે :-

साक्ष्यभावे महीपालः स्थापयेद् द्वौ मिथस्तयोः ।
यो रक्तवासा निर्याति यावता तावतावधिः ॥ १४ ॥
नृपस्तत्रैव सीमाया लिङ्गानि कारयेद्द्रुतम् ।
प्लक्षनिम्बादिवृक्षैश्च ग्रावाद्युपचितस्थलैः ॥ १५ ॥

સીમાડાની તકરારમાં સાક્ષી મળી શકે તેમ ન હોય તો વાદિ-પ્રતિવાદિ બન્ને જે જમીન માટે પરસ્પર તકરારી છે તે બન્નેને અધિકારીએ ઉભા રાખી કહેવું કે રાતું 'ભીનું' વસ્ત્ર ઓઢી અને જે જેટલી જગ્યામાં ફરે તેટલી જગ્યા તેની. પછી જેણે તેમ કર્યું હોય તેને નિશાનીને માટે ખાખરો, લીમડા વગેરે વૃક્ષો અગર પથરા ઈત્યાદિક જે વસ્તુ તે જગ્યાએ નીશાનીકારક હોય તેની નીશાની રાજાએ એટલે ન્યાયાધીશે કરી આપવી. **यदि तयोर्मध्ये नैकोऽपि निष्क्रान्तस्तदा किं कार्यमित्याह ॥** જો વાદિ-પ્રતિવાદિ બન્નેમાંથી એક પણ રાતુ કપડું ઓઢી ન નીકળે તો પછી કેમ કરવું તે કહે છે :-

निर्यातौ नोभयौ चेत्तत्समन्ताद्ग्रामभूमिपाः ।
चत्वारोऽष्टौ दश स्थाप्याः सीमानिर्णयकर्मणि ॥ १६ ॥
तेऽपि रक्तांशुकं धार्य निष्क्रामन्ति यतस्ततः ।
सीमावधिं विनिश्चित्य चिह्नानि कारयेन्नृपः ॥ १७ ॥

જો તે બન્ને રાતું વસ્ત્ર ઓઢીને ન નીકળે તો ચારે પાસના ગામેતીઓને બોલાવી તેમાંથી ચાર, આઠ અથવા દશને સીમા નક્કી કરવાના કામમાં નીમવા. તેમણે પણ રાતુ ભીનું વસ્ત્ર ઓઢીને ચારે

પાસ હદ નક્કી કરવાને નીકળવું. તેઓ જે હદ નક્કી કરે તે પ્રમાણે હદ ઓળખવાને રાજાએ પૂર્વે કહ્યાં તેવાં નિશાન કરી આપવાં.

અત્ર ગ્રામભૂમિપદસ્યોપલક્ષણેન ગ્રામસીમાનિર્ણયે સમન્તાદ્ગ્રામાધિપાઃ ક્ષેત્રસીમાવિવાદે સમન્તાત્ ક્ષેત્રાધિપા દેશસીમાસંવાદે સમન્તાદેશાધિપા ગૃહસીમાવિવાદે પાર્શ્વવર્તિગૃહાધિપાશ્ચ સ્થાપ્યાસ્તેષાં રક્તવસ્ત્રધારણં તુ બહુલોકસમક્ષં વિલક્ષણવેષેણ તત્કાર્યં કુર્વતાં લજ્જયા મૃષાભાષણં ન સ્યાદિત્યર્થઃ યત્રૈતેઽપિ ન સન્તિ તત્ર વનવાસિનો વ્યાધિભિલ્લગ્નોચારકાદીન્ સમાહૂત્ર પૃષ્ઠા ચ તત્ત્વનિર્ણયઃ કાર્ય્યં ઇતિ વિશેષઃ ॥

ઉપરના શ્લોકમાં ‘ગ્રામ ભૂમિપ’ કહ્યા છે તે પરથી નીચે પ્રમાણે વ્યવસ્થા સમજી લેવી.

ગામોમાં સીમાડાની હદ નક્કી કરવી હોય તો ચારે પાસના ગામ ધણીઓને બોલાવવા. ખેતરની હદ નક્કી કરવી હોય તો ચારે પાસનાં ખેતરના ધણીઓને બોલાવવા. દેશની હદ નક્કી કરવી હોય તો ચારે પાસના દેશ ધણીઓને બોલાવવા અને ઘરની બાબતની તકરાર હોય તો ઘરની પાસે રહેતા પાડોશીઓને બોલાવી હદ નિર્ણય કરાવવો. બહુ લોકની સમક્ષ તેમને રક્ત વસ્ત્ર ધારણ કરી અને વિલક્ષણ વેશ વડે કરીને તે કાર્ય કરતાં તેમને લજ્જા આવવાથી મિથ્યા ભાષણ ન કરે એટલું તાત્પર્ય જણાય છે.

જ્યારે તેવા પણ ન મળે ત્યારે તે વનમાં રહેનારા, પારધિ, બિલ્લ અને ગાયો વગેરે ચારનારા ગોવાળિયાઓને બોલાવી તેમની સાક્ષીથી ન્યાયાધીશે નિર્ણય કરી લઈ હદ નિશાન કરી આપવાં એટલો વિશેષાર્થ છે. અથ વિગતચિહ્નાસુ ભૂમિષુ તન્નિર્ણયાર્થમુપાયમાહ ॥ જે પૃથ્વી-એટલે ખેતરોમાંથી બાણ વગેરે નિશાનીઓ નિર્મૂળ થઈ ગઈ હોય તેવી જમીનની હદ નક્કી કરવાનો ઉપાય દર્શાવે છે :-

નદ્યાદિધ્વસ્તચિહ્નેષુ ભૂપ્રદેશેષુ વાસતઃ ।

દિશાપ્રમાણભોગેભ્યઃ કુર્યાદ્ભૂપો વિનિશ્ચયમ્ ॥ ૧૮ ॥

નદિ ઈત્યાદિ જળ પ્રવાહથી નિશાનીઓ નાબૂદ થઈ હોય તેવા ભૂપ્રદેશમાં, રહેવાના સ્થાનથી, અમુક દિશાનું પ્રમાણ તથા ભોગવટાના પ્રમાણ ઉપરથી રાજાએ નિશ્ચય કરવો. યથા જેમ કે અસ્ય ક્ષેત્રં આ મનુષ્યનું ખેતર ગ્રામાદમુકદિશીયદૂરે ચાસ્તિ ગામથી અમુક દિશામાં આટલે દૂર છે. ઇત્યનુમાનતઃ એ પ્રકારના અનુમાનથી તદ્ભોગતશ્ચ અને તેના ભોગવટાથી નિશ્ચયો વિધેયઃ નિશ્ચય કરવો. અથૈતત્કૃત્યે કીદૃશાઃ સાક્ષિણો યોગ્યા ઇતિ દર્શયતિ ॥ નિશ્ચય કરવામાં કેવા સાક્ષીઓ યોગ્ય છે, તે કહે છે.

પ્રમાણમાગમં ચૈવ કાલં ભોગં ચ લક્ષણં ।

ભૂમિભાગં તથા નામ જાનીયુસ્તેઽન્ન સાક્ષિણઃ ॥ ૧૯ ॥

સાક્ષિણઃ સીમ્નિ પ્રષ્ટવ્યા અર્થિપ્રત્યર્થિનોઃ પુરઃ ।

પાર્શ્વગ્રામવૃદ્ધાનાં સમક્ષં ધર્મપૂર્વકમ્ ॥ ૨૦ ॥

સમસ્તાસ્તે હિ પૃષ્ઠાશ્ચ વદન્ત્યેકાં ગિરં યદિ ।

તર્હિ સીમાં નિબધ્નીયાત્તન્નામસહિતાં નૃપઃ ॥ ૨૧ ॥

પ્રમાણ, શાસ્ત્ર, કાળ, ભોગવટો, લક્ષણ, ભૂમિ ભાગ તથા ખેતરનું નામ એટલાં વાનાં જાણતા હોય તે આ કામમાં સાક્ષીઓ હોઈ શકે. સીમાડાની હદ નક્કી કરવા સંબંધી કામમાં વાદિ પ્રતિવાદિને મોં આગળ ઉભા રાખી પાસેના ગામના વૃદ્ધોની સમક્ષ ધર્મના સોગનપૂર્વક તેવા સાક્ષીઓ લેવા. તે સઘળા સાક્ષીઓને પૂછતાં તે સર્વની જૂબાની જો એક જ પ્રકારની હોય તો રાજાએ તેના નામ સહિત સીમા બાંધી આપવી. અથ સાક્ષ્યેઽનૃતભાષિણાં દંડમાહ ॥ જો સાક્ષીઓ જૂઠું બોલે તો તેમનો દંડ શું કરવો તે કહે છે :-

चेत्साक्षिणोऽनृतं ब्रूयुः सीमाकृत्ये कथञ्चन ।

सामन्ताः शतदण्ड्याः स्युः शेषाः शक्त्यनुसारतः ॥ २२ ॥

સીમાડાની મર્યાદા બાબતમાં સાક્ષીઓ જૂઠી સાક્ષી આપે તો સામંતોનો સો રૂપિયા દંડ કરવો અને બાકીનાઓની શક્તિ જોઈ તે પ્રમાણે દંડ કરવો. કૂટસાક્ષ્યે પ્રત્યેકં દણ્ડો દેય इति स्थितिः एष दण्डो ज्ञानतोऽनृतभाषणेऽस्ति यस्तु जानननृतं लोभादिना भाषते स त्वितोऽपि विशेषदण्डेन दण्ड्य इति ज्ञेयं ॥ જૂઠી સાક્ષી પુરનારા દરેક જણનો દંડ કરવો, એવો કાયદો છે, ઉપર બતાવેલો દંડ અજાણતાં જૂઠી સાક્ષી પુરે તેને માટે છે પરંતુ જે જાણી જોઈને જૂઠી સાક્ષી પુરે તે તો તેથી પણ વિશેષ દંડને યોગ્ય છે એમ જાણવું. અથ યત્ર ચિન્હજ્ઞાતારો ન સન્તિ તત્ર કિં વિધેયમિત્યાહ ॥ હવે જે સીમાડાની તકરારમાં નિશાની જાણનારા સાક્ષીઓ મળે નહિ ત્યાં અધિકારીએ ન્યાય શી રીતે કરવો તે કહે છે :-

चिह्नज्ञाता न कोऽप्यस्ति यत्र तत्र महीधनः ।

आरामदेवतास्थाननिपानोद्यानवेश्मभिः ॥ २३ ॥

वर्षाजलप्रवाहैश्च सीमां निर्णय चाभितः ।

कुर्याच्चिह्नं यथा न स्यात्तयोर्हि कलहः पुनः ॥ २४ ॥

જે જગ્યાનાં ચિન્હ-એટલે નિશાની જાણનાર કોઈ મળી શકે નહિ, ત્યાં રાજાએ બાગ, દેવમંદિર, જળાશય, ઉદ્યાનગૃહ તથા વર્ષાદનો જલપ્રવાહ જે જગ્યાએ થઈને જતો હોય તે પરથી ચારે પાસની સીમાનો નિર્ણય કરી ચિન્હ કરી આપવું કે જેથી વાદિ-પ્રતિવાદિને ફરીને પરસ્પર કજીયો થાય નહિ.

जयपत्रं ततो देयं सीमासत्यार्थवादिने ।

भूमिप्रमाणवित्तेन दण्ड्योऽन्यो भवति ध्रुवं ॥ २५ ॥

નાશયેદ્ ભૂમિલોભેન સીમાચિહ્નાનિ યો નરઃ ।

દળ્ડનીયઃ સ ભૂભુગ્ભીરૌષ્ઠ્યૈઃ પઞ્ચશતૈઃ પળૈઃ ॥ ૨૬ ॥

અજ્ઞાનેન પ્રમાદેન યો નાશયતિ તાનિ ચ ।

સ પળદ્વિશતં દળ્ડ્યો દીનશ્ચેદ્મુનિમુષ્ટિભિઃ ॥ ૨૭ ॥

સીમાની બાબતમાં સત્ય બોલનારને જય પત્ર આપવું, અને જૂઠું બોલનારને તકરારી જમીનના મૂલ પ્રમાણે દંડ રાજાએ અવશ્ય કરવો. કદાચિત્ કોઈ મનુષ્ય પૃથ્વી વધારવાના લોભથી પૂર્વની નિશાનીઓ-બાણ, ખુંટ વગેરે ચિન્હો ભાગી નાખે તો રાજાઓએ તેને પાંચસો રૂપિયા સુધીનો દંડ કરવો, અજ્ઞાનથી અથવા આળસથી હદ નિશાનને નાશ કરે તો તેનો બસો રૂપિયા દંડ કરવો. અને તે જો ગરીબ હોય તો સાત મુક્કીઓ મારવી. અથ પ્રસન્નતઃ સેતુકૂપક્ષેત્ર વિષયે વિશેષમાહ અત્રે પ્રસંગ છે માટે પૂલ, કૂવો અને ક્ષેત્ર વિષયમાં વિશેષ કહે છે:-

સેતુઃ કૂપશ્ચ ક્ષેત્રેઽપિ ન નિષેધ્યો હિ ક્ષેત્રિભિઃ ।

સ્વલ્પબાધાકરાસ્તેઽપિ બહુલોકોપકારકાઃ ॥ ૨૮ ॥

યઃ સેતુઃ પૂર્વનિષ્પન્નઃ સંસ્કારાર્હો ભવેદ્દદા ।

તદા તત્સ્વામિનં પૃષ્ઠવા તદ્વંશ્યં વાથ ભૂભુજમ્ ॥ ૨૯ ॥

તં સંસ્કરોતિ ચેત્કોઽપિ તર્હિ તત્ફલભાગ્ ભવેત્ ।

અન્યથા તત્ફલં સ્વામી ગૃહ્ણીયાદ્વા મહીપતિઃ ॥ ૩૦ ॥

પુલ, કે કૂવો પોતાના ખેતરમાં આવેલો હોય તો પણ ખેતરના ધણીઓએ તેનો વાપરવાનો નિષેધ કોઈને કરવો નહિ. કારણ કે તેથી ખેતરના ધણીને થોડી અડચણ થાય પણ તેથી ઘણા લોકોને ઉપકાર થાય છે. પ્રાર્થીન સમયમાં બનાવેલો તેવો સેતુ (પુલ) જીરણ થવાથી સમરાવા લાયક થયો હોય તો તેના સ્વામીને અગર તે પુલના કરાવનારના વંશમાં કોઈ હોય તો તેને અગર રાજાને પૂછી

કોઈ સમરાવે તો તે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા ફળનો ભાગી થાય છે. નહિતો તેનું ફળ રાજા અથવા સ્વામી ગ્રહણ કરે. **પરક્ષેત્રસેતુવિષયોઽયં વિધિઃ** પારકા ક્ષેત્રમાં પુલ હોય તે સંબંધી ઉપરનો વિષય છે.

અઙ્ગીકૃતેઽપિ ક્ષેત્રે નો કૃષિં કુર્યાન્નકારયેત્ ।
તેનાપિ દેયં તન્મૂલ્યં ફલં સ્યાદથવા ન હિ ॥ ૩૧ ॥

પોતે લીધેલાં ખેતરોમાં ખેતી કરે અથવા ન કરાવે તો પણ તેનું મૂલ્ય આપવું જ જોઈએ. પછી તેમાં ફળ થાઓ કેંવા ન થાઓ.

इति सङ्क्षेपतः प्रोक्तः सीमावादस्य निर्णयः ।
ज्ञेयोविशेषो धीमद्धिर्महार्हत्रीतिशास्त्रतः ॥ ૩૨ ॥

ઉપર પ્રમાણે ટુંકામાં સીમાવાદનો નિર્ણય કહ્યો, બુદ્ધિમાનોને વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો બૃહત્ શાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવો.

॥ इति सीमावादप्रकरणम् ॥

अथ वेतनादानस्वरूपं लिख्यते ॥

नत्वा श्रीशीतलं देवं संसाराम्बुधितारकं ।
वेतनादानवृत्तान्तो वर्ण्यतेऽत्र समासतः ॥ ૧ ॥

સંસારરૂપી સમુદ્રને તારનાર એવા શ્રી શીતલદેવ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને ટુંકામાં 'વેતનાદાન' નું વૃત્તાન્ત વર્ણવીયે છીએ. **પૂર્વપ્રકરણે** સીમાવાદ ઉક્તસ્ત્ર ભૂત્યા અપ્યપેક્ષિતા ભવન્તિ इत्यत्र તદ્વર્ણના તદ્વેતનાદિયુતોચ્યતે તત્રાદૌ સેવકભેદાનાહ ॥ પૂર્વ પ્રકરણમાં સીમાવાદનું વર્ણન કર્યું, તેમાં ચાકરોનો ખપ પડે છે તેથી આ પ્રકરણમાં તેમનું તથા તેમના રોજનું સ્વરૂપ વર્ણવે છે. પ્રથમ ચાકરોના ભેદ કહે છે :-

सेवकाः पञ्चधा प्रोक्ताः शिष्यान्तेवासिभृत्यकाः ।
अधिकर्मकरास्तुर्याः स्मृता दासास्तु पञ्चमाः ॥ ૨ ॥

ચત્વારઃ પ્રથમે તત્ર શુભકર્મકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

પઞ્ચમો દાસકો હ્યત્ર સર્વકર્મકરો ભવેત્ ॥ ૩ ॥

સેવક પાંચ પ્રકારના ગણેલા છે, શિષ્ય, અંતેવાસિ, ભૃત્ય, યોથા અધિકર્મકર અને પાંચમા દાસ. તેમાંના પહેલા ચાર શુભ કર્મ કરનારા અને છેલ્લો એટલે પાંચમો દાસવર્ગ તે સર્વ કામનો કરનાર હોય છે. તત્ર વિદ્યાધ્યયનતત્પરઃ શિષ્ય ॥૧॥ તેમાં જે વિદ્યા ભણવામાં સાવધાન તે શિષ્ય કહેવાય. શિલ્પવિદ્યાર્થી અંતેવાસી ॥ ૨ ॥ શિલ્પ વિદ્યાનો શીખનાર તે અંતેવાસી જાણવો. ભૃત્યા કર્મકરો ભૃત્યઃ ॥ ૩ ॥ રોજ લઈ કામ કરે તે ભૃત્ય કર્મકરાણામધિષ્ઠાતાધિકર્મકરઃ ॥૪॥ ચાકરોનો ઉપરી તેનું નામ અધિકર્મ કર, ગૃહદ્વારસ્થો-ચ્છિષ્ટવિષ્ણુમૂત્રાદ્યશુચિસ્થાનશોધકઃ સ્વામિગુહ્યાઙ્ગશોધકશ્ચ દાસઃ ॥૫॥ ઘરની બાર આંગણામાં રહેલા ઉચ્છિષ્ટ (એઠવાડ) મલ, મૂત્રાદિ અપવિત્ર વસ્તુને સાફ કરનાર તથા શેઠનાં ગુહ્ય અંગોને ધોઈને સાફ રાખનાર તે દાસ કહેવાય.

ભૃત્યસ્તુ ત્રિવિધસ્ત્રાયુધિકઃ પ્રોક્ત ઉત્તમઃ ।

મધ્યમઃ કૃષિકશ્ચૈવાધમો ભારસ્ય વાહકઃ ॥ ૪ ॥

દાસાઃ પઞ્ચદશ રૂપાતા ગૃહજઃ ક્રીત આધિતઃ ।

લબ્ધો દાયાગતશ્ચૈવ દુર્ભિક્ષે પોષિતસ્તથા ॥ ૫ ॥

યુદ્ધે પળે ચ વિજિત ઋણભાગ્ ઋણમોચિતઃ ।

રક્ષિતો મુક્તિદાનેન પ્રવ્રજ્યાપ્રચ્યુતસ્તથા ॥ ૬ ॥

સ્થિતો યઃ સ્વયમાગત્ય વડવાલોભતઃ સ્થિતઃ ।

અમાતૃપિતૃકો યસ્તુ વિક્રેતા સ્વયમાત્મનઃ ॥ ૭ ॥

ભૃત્યુ (ચાકર) ત્રણ પ્રકારનો કહેવાય છે. તેમાં પ્રથમ આયુધિક (શસ્ત્ર ધારણ કરનાર) ઉત્તમ પ્રકારનો ગણેલો છે. ખેડુતને મધ્યમ કહેલો છે. અને ભારવહન કરનારો કનિષ્ઠ કહેવાય છે. દાસ જાતના

ચાકરો પંદર પ્રકારના છે. ઘરની દાસી થકી ઉત્પન્ન થયેલો, વેચાથી લીધેલો, થાપણમાં મૂકાયેલો, પ્રાપ્ત થયેલો, પહેરામણીમાં બદલે મળેલો, દુકાળમાં પોષણ કરેલો, યુદ્ધમાં કે શરતમાં જીતેલો, ઋણભાક્ષરૂપમોચિત, રક્ષિત, દિક્ષાથી ભ્રષ્ટ થયેલો, કન્યા પરણવાનો લાલચુ, પોતાની મેળે આવીને રહેલો માતૃપિતા વગરનો હોવાથી પોતાની જાતને વેચનાર એ પંદર પ્રકાર દાસના હોય છે. ગૃહદાસ્યાં જાતો ગૃહજઃ ॥ ૧ ॥ ઘરની દાસીને પેટે ઉત્પન્ન થયેલો તે ગૃહજ, મૂલ્યેન ગૃહીતઃ ક્રીતઃ ॥ ૨ ॥ મૂલ્ય આપીને વેચાથી લીધેલો તે ક્રીત, સ્વામિના ધનગૃહણાર્થમાધિતો નીત આધિતઃ ॥ ૩ ॥ સ્વામીએ ધીરેલું ધન પાછું લેવાને થાપણમાં લીધો હોય તે આધિત, માર્ગેનાધારઃ સાર્થભ્રષ્ટો વા પ્રાપ્તો લબ્ધઃ ॥ ૪ ॥ આધાર વગરનો વા કાફલાથી છૂટો પડેલો માર્ગમાંથી જડ્યો હોય તે લબ્ધ, વિવાહે દાયે સમાગતો દાયાદઃ ॥ ૫ ॥ લગ્નની પહેરામણીમાં દાસ તરીકે મળ્યો હોય તે દાયાદ, દુર્ભિક્ષે પોષિતઃ ॥ ૬ ॥ દુઃકાળમાં પોષણ કરેલો, સદ્ગ્રામે જિતો યુદ્ધપ્રાપ્તઃ ॥ ૭ ॥ સંગ્રામમાં જીતાયેલો તે યુદ્ધ પ્રાપ્ત, દ્યૂતેજિતઃ ॥ ૮ ॥ જૂગટામાં જીતાયેલો, ઋણાપનયનં યાવત્ દાસ ઋણભાક્ ॥ ૯ ॥ દેવું પુરું થાય ત્યાં સુધી રાખવામાં આવેલો તે રૂણભાક્, ઋણમોચનેન દાસઃ કૃત ઋણમોચિતઃ ॥ ૧૦ ॥ દેવાને છોડવવા પેટે દાસ કરી લીધો હોય તે ઋણમોચિત, ભોજનનિવચ્ચેનૈવ રક્ષિતઃ ॥ ૧૧ ॥ ફક્ત ખાવાનું આપવું એવા સાટાથી રાખેલો, પ્રવચ્ચાચ્યુતઃ ॥ ૧૨ ॥ દીક્ષાથી ભ્રષ્ટ થયેલો, સ્વયમાગતઃ ॥ ૧૩ ॥ પોતાની મેળે આવેલો, તત્પુત્રીપરિણયન-લોભેનાગતઃ ॥ ૧૪ ॥ સ્વામીની પુત્રીને પરણવાના લોભથી આવીને દાસપણું કરતો હોય તેવો, અમાતૃપિતૃકો યઃ સ્વયમાત્માન વિક્રીણાતિ ॥ ૧૫ ॥ મા-બાપ વગરનો પોતે પોતાની જાતે વેચાયેલો. અથદાસધર્માપકરણે હેતુવિશેષાનાહ ॥ કયા ચાકરોને દાસપણાના ધર્મમાં છોડવા તેનો હેતુ વિશેષ કહે છે :-

चौरैर्हत्वा तु विक्रीतो बलाद्दासीकृतश्च यः ।

दासत्वं तस्य नो युक्तं बलात्तं मोचयेन्नृपः ॥ ८ ॥

ચોરોએ કોઈ માણસને ચોરી કરી લાવી વેચ્યો હોય અને તેને જબરદસ્તીથી દાસપણું કરાવવામાં આવ્યું હોય તેવો માણસ દાસપણાને યોગ્ય નથી. માટે રાજાએ તેવા દાસને સખતાઈથી છોડી દેવરાવવો.

स्वामिनं मोचयेद्यस्तु प्राणसंशयसङ्कटात् ।

મુચ્યતે દાસભાવેન પુત્રવદ્ભાગભાક્ ચ સઃ ॥ ૯ ॥

પોતાના ધણીને પ્રાણસંકટ આવ્યું હોય તેવા સમયે સ્વામીને તે સંકટથી છોડાવે તે દાસપણામાંથી છુટી પુત્રની પેઠે તેના ધનમાં ભાગીયો થાય છે. અયં સાધારણઃ સર્વદાસવિષયિકો વિધિઃ ઉપરનો શ્લોક સર્વપ્રકારના દાસને મુક્ત કરવાના સાધારણ વિષયનો છે. અથ વિશેષં દર્શયતિ ॥ હવે વિશેષભેદ દેખાડે છે :-

सवृद्धिधनदानाद्वै आधिता ऋणमोचिताः ।

દાસભાવાત્પ્રમુચ્યેરન્નકાલે પોષિતસ્તથા ॥ ૧૦ ॥

भुक्तिदासोऽपि तद्भुक्तद्रव्यं दत्त्वा च मुच्यते ।

યુદ્ધે પળે જયપ્રાપ્તસ્તથા ચ સ્વયમાગતઃ ॥ ૧૧ ॥

तुल्येन कर्मणा दास्यान्मुच्येद्दासीकृतोऽपि च ।

દાસીનિગ્રહતશ્ચાન્યે ન મુચ્યન્તે કૃતિં વિના ॥ ૧૨ ॥

प्रव्रज्याप्रच्युतं तत्र दासं कुर्याद्बलान्नृपः ।

આનુપૂર્વ્યા ચ વર્ણાનાં દાસ્યં નો પ્રાતિલોમ્યતઃ ॥૧૩॥

દેવાને પેટે રખાયેલા દાસો, વ્યાજ સુધાં દેવાનું ધન આપી દેવામાં આવે એટલે તેઓ દાસપણામાંથી મુક્ત થાય છે. તે જ પ્રમાણે દુકાળમાં પોષણ કરેલા અને ખાવા પેટે રહેલા ચાકરો ખોરાકી બદલાના પૈસા આપી દેવાથી દાસપણામાંથી મુક્ત થઈ શકે છે.

તેમજ યુદ્ધમાં કે શરતમાં જીતાયેલા અથવા પોતાની મેળે આવીને રહેલા ચાકરો ચાકરી કરવાને રાખેલા હોય તેમ છતાં ઉપર મુજબ ખોરાકીના પૈસા ધણીને ભરી દેવાથી ચાકરીથી છૂટી શકે છે. દાસપણાથી બંધાયેલા બીજાઓ શેઠને કૃત્યનો બદલો આપ્યા સિવાય મુક્ત થઈ શકતા નથી. તેમાં પણ જે દીક્ષાથી ભ્રષ્ટ થઈ રહેલો હોય તેની પાસે રાજાએ બળ વાપરી દાસપણું કરાવવું. આ સઘળાં દાસપણાં વર્ણના એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, વૈશ્ય તથા શૂદ્રના જાતિક્રમ પ્રમાણે ઘટિત રીતે કરાવવું, નહિ કે પ્રતિલોભ્યપણે એટલે જે વર્ણને જે અધિકાર નથી તેવી વર્ણને તે ન કરવાનું કામ સોંપીને દાસપણું કરાવવું નહિ. એવો આશય જણાય છે.

અથ દાસત્વનિરાકરણવિધિમાહ ॥ હવે ચાકરપણું છોડાવાનો વિધિ કહે છે.

દાસં સ્વીયમદાસં યઃ કર્તુમિચ્છેત્રસાદતઃ ।

તસ્યાંસતઃ સ આદાય સામ્ભઃકુમ્ભં ચ ભેદયેત્ ॥ ૧૪ ॥

છત્રાધસ્તં ચ સંસ્થાપ્ય માર્જયિત્વા ચ તચ્છિરઃ ।

પુષ્પાક્ષતાનિ તચ્છીર્ષે કિરેદ્બ્રૂયાચ્ચ ત્રિવિંશ્તુઃ ॥ ૧૫ ॥

અદાસસ્ત્વમતો જાતો દાસત્વં ચ નિરાકૃતં ।

વર્તિતવ્યં શુદ્ધચિત્તાભિપ્રાયેણ નિરન્તરમ્ ॥ ૧૬ ॥

જે શેઠ દાસ પર મહેરબાની કરીને પોતાના દાસપણામાંથી છૂટવાને ચાકર પર કૃપા કરે છે ત્યારે તેણે ચાકરના ખભા પરથી લઈને જળનો ભરેલો ઘડો કાણો કરી ચાકરને છત્રી નીચે રાખી ઘડાના જળ વડે તેના માથા પર માર્જન કરવું, અને તેના માથા પર ફરી ફરીને ત્રણ વખત પુષ્પ તથા અક્ષત વેરવા વળી ત્રણ વખત શેઠે કહેવું કે “આજથી તું ચાકરપણામાંથી છૂટ્યો. તારું દાસપણું ગયું. હવે તારે હમેશાં તારા પવિત્ર અન્તઃકરણના વિચારથી વર્તવું,

અર્થાત્ તું સ્વતંત્ર મતનો થયો.” અથ ભૃત્યવેતનવિષયમાહ ॥ હવે ચાકરોના પગારના સંબંધમાં કહે છે :-

ભૃત્યાય સ્વામિના દેયં યથાકૃત્યં ચ વેતનં ।

આદૌ મધ્યેઽવસાને વા યથા યદ્યસ્ય નિશ્ચિતં ॥ ૧૭ ॥

અનિશ્ચિતે વેતને તુ કાર્યાયાદશમાંશકં ।

દાપયેદ્ભૂપતિસ્તસ્મૈ સ હ્યુપસ્કરરક્ષકઃ ॥ ૧૮ ॥

જેવું કામ તે પ્રકારે પ્રથમ પરઠયા મુજબ શેઠે ચાકરને કરેલો પગાર કામ કરવાના આરંભમાં, મધ્યમાં કે કામ કરી રહ્યા પછી આપવો. પગારનો ઠરાવ પ્રથમ ન કર્યો હોય તો શેઠના નફામાંથી દશમો ભાગ રાજાએ ચાકરને આપવો, કારણ કે તે ચાકર શેઠની માલમતાનો રક્ષક હોય છે. યદુક્તં બૃહદર્હઙ્ગીતૌ બૃહદર્હનીતિમાં કહ્યું છે કે કિસિવાણિજ્ઞપસૂહિં જં લાહો લહૈઃ તસ્સ દસમંસં દાવેઙ્ગિવો ભિચ્ચં અણિચ્છિણ્ણ વેજ્ઞણે તસ્સ ॥ ૧ ॥

વ્યાપારે સ્વામિવિત્તસ્ય હાનિવૃદ્ધિકરઃ સ્વયં ।

યોઽસ્તિ તસ્મૈ ભૃતિર્દેયા સ્વામિવાઙ્ગાનુસારતઃ ॥ ૧૯ ॥

વ્યાપારમાં શેઠના દ્રવ્યની હાની અથવા વૃદ્ધિ કરનાર નોકર હોય તેને શેઠે પોતાની ઈચ્છાનુસાર પગાર આપવો. હાનૌ હીનાં વૃદ્ધાવધિકાં ચાનિશ્ચિતવેતનત્વાત્ સ્વછન્દત્વાચ્ચ તસ્ય જે ચાકરનો પગાર નિશ્ચય કર્યો ન હોય તેમાં સ્વછંદપણું હોય છે માટે દ્રવ્યમાં હાની થયે ઓછો અને વૃદ્ધિ થયે વધારે પગાર આપવો એ શેઠની મરજી પર આધાર રાખે છે.

અનેકકૃતકાર્યે તુ દદ્યાદ્ભૃત્યાય વેતનં ।

યથાકર્મ તથા સાધ્યે દેયં તસ્મૈ યથાશ્રુતં ॥ ૨૦ ॥

અનેક પુરૂષોએ મળી કામ કર્યું હોય ત્યારે કામના પ્રમાણમાં

તેને યોગ્ય પગાર આપવો. અને તે કામ પુરાં થયે શરત મુજબ આપવું.

અથ ભૃત્યુદણ્ડમાહ ॥ હવે ચાકરના દંડના સંબંધમાં કહે છે :-

સમ્પ્રાપ્તે વેતને ભૃત્યઃ સ્વકં કર્મ કરોતિ ન ।

દ્વિગુણેન ચ સ દણ્ડ્યોઽપ્રાપ્તે ભૃતિસમેન ચ ॥ ૨૧ ॥

પગાર પ્રથમથી લીધો છે છતાં જે ચાકર પોતાને સોંપેલું કામ કરતો નથી, તે બમણા દંડને પાત્ર છે. પ્રથમથી ચાકરીના બદલામાં પગાર લીધો ન હોય તે પણ સોંપેલું કામ ન કરે તો તે કરેલા પગારના દ્રવ્ય બરોબર દ્રવ્યના દંડને પાત્ર છે.

અનેકસાધ્યે કાર્યે તુ દેયં ભૃત્યાય વેતનં ।

યથાકાર્યં તથાસિદ્ધે સિદ્ધે દેયં યથાશ્રુતં ॥ ૨૨ ॥

અનેક વડે સાધ્ય થતું હોય તેવા કાર્યમાં જો કાર્ય સિદ્ધ ન થાય તો નોકરને કાર્ય પ્રમાણે પગાર આપવો અને કાર્ય સિદ્ધ થયે પરકથા મુજબ દ્રવ્ય આપવું.

ભાણ્ડં તુ નાશયેત્કિં ચિત્રપ્રમાદાત્ ભારવાહકઃ ।

તન્મૂલ્યપ્રમિતં દ્રવ્યં દાપયેત્સ્વામિનં નૃપઃ ॥ ૨૩ ॥

પ્રસ્થાને નિયતો ભૃત્યો લગ્ને વિઘ્નકરો ભવેત્ ।

ભૃતિદ્વિગુણદણ્ડ્યઃ સ દોષો હિ બલવત્તરઃ ॥ ૨૪ ॥

દણ્ડ્યઃ સપ્તમભાગેન લગ્નાત્પૂર્વં પરિત્યજન્ ।

માર્ગે તુ ત્રયભાગેન વિના વ્યાધ્યાદિકારણમ્ ॥ ૨૫ ॥

ભાર ઉંચકનારો મજૂર પોતાની ગફલતથી ઉંચકેલા વાસણો ભાગી નાખે તો રાજાએ તે વાસણની કીમત મજૂર પાસેથી માલિકને અપાવવી. પ્રસ્થાનમાં જોડાયેલો નોકર મુકરર કરેલા વખતે વિઘ્ન કરનારો થાય તો તેના કરેલા મૂલ્યથી તે બમણા દંડને પાત્ર થાય

છે. કારણ કે તે ઘણો મોટો અપરાધ છે. મુકરર કરેલા સમય પહેલાં ચાકર જો પોતાના કામ પરથી મૂકીને નાશી જાય તો તે પગારના સાતમા ભાગ જેટલા દ્રવ્યના દંડને પાત્ર છે. વ્યાધિ આદિ ખાસ કારણ સિવાય માર્ગમાંથી અધવચ મૂકીને નાસી જાય તો ત્રીજા ભાગનો દંડ કરવા યોગ્ય છે.

માર્ગાર્ધ સમતિક્રાન્તં કુર્વન્તં નિજકર્મ ચ ।

ભૃત્યં ત્યજતિ યઃ સ્વામી સ દદ્યાત્સકલાં ભૃતિં ॥૨૬॥

અર્ધે માર્ગે પહોંચ્યો હોય અને ચાકર પોતાને સોંપેલું કામ બરોબર કરતો હોય તેમ છતાં શેઠ તેને અર્ધેથી કાઢી મુકે તો તેણે ચાકરને સઘળા કરેલા પૈસા આપીને વિદાય કરવો.

इत्येवं वेतनादानस्वरूपं चात्र वर्णितम् ।

सङ्क्षिप्तं श्रुतपाथोद्धिमध्याद्रत्नमिवोद्धृतम् ॥ २७ ॥

સમુદ્રમાંથી જેમ રત્ન કાઢી લે તેમ જ્ઞાનરૂપી સમુદ્રમાંથી આ 'વેતનાદાન' રૂપી રત્ન કાઢીને તેનું સ્વરૂપ અત્રે સંક્ષેપથી વર્ણવ્યું છે.

इति वेतनादानप्रकरणम् ॥

अथ क्रयेतरानुसन्तापप्रकरणम् लिख्यते ॥

श्रीश्रेयांसं नमस्कृत्य वादिकौशिकभास्करम् ।

क्रयेतरानुसन्तापः कथ्यतेऽत्र समासतः ॥ १ ॥

વાદિરૂપ ધ્રુવડોને સૂર્યસદૃશ એવા શ્રી શ્રેયાંસનાથ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને અત્રે સંક્ષેપમાં 'ક્રયેતરાનુસંતાપ' એટલે લેવડદેવડથી ઉપજત પશ્ચાતાપ સંબંધીનું પ્રકરણ કહીએ છીએ.

पूर्वस्मिन्प्रकरणे भृत्याः वर्णिताः तत्सहितो धनी तद्द्वारा स्वयं वा क्रयविक्रयावपि कुरुते तत्र वस्तुपरीक्षामन्तरा तज्जनितानु-

શયોઽપિ ભવતીતિસમ્બન્ધસમ્બદ્ધં તત્ત્વરૂપં કથ્યતે પૂર્વ પ્રકરણમાં ચાકરોનું વર્ણન કર્યું, તે ચાકરોવાળો શેઠ પોતે અથવા ચાકરો દ્વારા પણ ક્યવિક્ય (લેવું આપવું) કરે છે, તેમાં વસ્તુની પરીક્ષા સિવાય કરેલા વ્યાપારમાં વખતે પસ્તાવો પણ થાય છે. માટે સંબંધથી જોડાયેલું તેનું સ્વરૂપ હવે કહે છે :-

ક્રીતાનુશયલક્ષણમાહ ॥

ક્રેતા પળેન પળ્યં યઃ ક્રીત્વા જાનાતિ નો બહુ ।

પશ્ચાત્તાપો ભવેત્તસ્ય સ ક્રીતાનુશયઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

જે મનુષ્ય પૈસા આપીને કંઈ વસ્તુ ખરીદે, પરંતુ ખરીદે ક્યા પછી બહુ કિંમતની લાગે નહિ તો તેને પછી પસ્તાવો થાય છે. તે પસ્તાવાને ‘ક્રીતાનુશય’ કહેલો છે.

વિક્રીતાનુશયલક્ષણમાહ ॥

વિક્રીય દ્રવ્યં યો મન્યેન્મૂલ્યમલ્પમુપાગતમ્ ।

તસ્ય ચિત્તેઽનુતાપો યો વિક્રીતાનુશયો ભવેત્ ॥ ૩ ॥

કોઈપણ વસ્તુને વેચી અને પછી કહે કે તેનું મૂલ્ય ઘણું જ ઓછું ઉપજ્યું, એવો તેના ચિત્તમાં જે પસ્તાવો થાય તેનું નામ ‘વિક્રીતાનુશય’ કહેવાય.

અથ વસ્તુવિશેષપરીક્ષાકાલાવધિમાહ ॥

સ્ત્રીદોહ્યબીજવાહ્યાયોરત્પુંસાં પરીક્ષણે ।

ક્રીતાનામવધિર્જ્ઞેયો માસસ્ત્રિદશપચ્છભૂઃ ॥ ૪ ॥

દિનં સપ્તદિનં પક્ષશ્ચાત્ર દોષે નિરીક્ષિતે ।

ક્રેતાદાતું દત્તદ્રવ્યં શક્તઃ પ્રત્યર્થક્રીતકમ્ ॥ ૫ ॥

હવે વસ્તુ પરીક્ષાના કાલનો અવધિ કહે છે :- દાસી વેચાતી લીધા પછી એક માસ તેની પરીક્ષાને માટે કહ્યો છે. તેટલામાં તે

યોગ્ય ન લાગે તો પોતાનું દ્રવ્ય પાછું લઈ તે દાસી વેચનારને પાછી આપી શકે છે. ભેંસ વગેરેને અવધિ ત્રણ દિવસનો છે, બીજ વેચાથી લઈ દશ દિવસમાં પાછું આપી શકાય છે. ઘોડો, બળદ કે વાહનની હરકોઈ વસ્તુ પાંચ દિવસ સુધી પાછી આપી શકે, લોઢાનો અવધિ એક દિવસનો છે, રત્નનો અવધિ સાત દિવસનો છે. અને પુરૂષ પરીક્ષાનો અવધિ પંદર દિવસનો કહેલો છે. પાછળ કહેલી વસ્તુઓ એટલા મુકરર કરેલા અવધિમાં દોષવાળી જણાય તો તે ખરીદનાર તેની વસ્તુ પાછી આપી આપેલું મૂલ્ય પાછું લઈ શકે છે.

અથોક્તવ્યતિરિક્તવિષયવ્યવસ્થામાહ ॥

ક્રીતં પ્રત્યર્પિતું વસ્તુ ગ્રાહકશ્ચેત્સમીહતે ।

ઽવિકૃતં તદ્દિને ચૈવ તર્હિ પ્રત્યર્પયેદ્ ધ્રુવમ્ ॥ ૬ ॥

દદદ્વિતીયે દિવસે પળત્રિંશાંશહાનિભાક્ ।

તૃતીયે દ્વિગુણા હાનિઃ પરતો દેયમેવ ન ॥ ૭ ॥

ઉપર કહેલી વસ્તુ સિવાય બીજી વસ્તુઓ સંબંધીની વ્યવસ્થા કહે છે :- વેચાથી લીધેલી વસ્તુ ગ્રાહક પાછી આપવાને ઈચ્છે તો અવશ્ય તેણે બગાડ્યા સિવાય તે જ દિવસે પાછી આપવી. બીજે દિવસે જો ગ્રાહક લીધેલી વસ્તુ પાછી આપે તો તેને વસ્તુની કીમતમાંથી ત્રીશમો ભાગ કાપીને બાકીના પૈસા પાછા મળે ત્રીજે દિવસે ખરીદેલી વસ્તુ પાછી આપવા જાય તો તેથી બમણો ભાગ ઓછો મળે અને ત્રીજે દિવસે તો ખરીદેલી વસ્તુ પાછી આપી શકાય જ નહિ. અયમપરીક્ષિતવસ્તુગ્રહણે વિધિઃ ઉપરનો વિધિ વગર પરીક્ષા કરે ખરીદેલી વસ્તુના સંબંધમાં છે.

પરીક્ષિતગ્રહે તુ ન હિ ક્રીતવસ્તુનઃ પ્રત્યર્પણં ન ચ દત્તાદાનં ભવતીત્યાહ ॥ પરીક્ષા કરીને લીધેલી વસ્તુને પાછી આપી શકાય નહિ તેમજ આપેલા પૈસા પાછા મળે નહિ તે કહે છે.

પરીક્ષાપૂર્વકં ક્રીતં ક્રય્યં યત્સ્વામિના સ્વયં ।

તદ્વિક્રેતા ન ગૃહ્ણીયાલ્લ્ભ્યં પ્રત્યર્પયેન્ન ચ ॥ ૮ ॥

સ્વામીએ પોતે પરીક્ષા કરીને વસ્તુ વેચાથી લીધી, તે વસ્તુ વેચનારો પાછી લઈ શકે નહિ તેમ તેનું મૂલ્ય પણ પાછું આપી શકે નહિ.

અથ પરીક્ષાપ્રસંગાત્ત્વર્ણાદિહાનિપરીક્ષામાહ ॥ અત્રે વસ્તુની પરીક્ષાનો પ્રસંગ છે માટે સોના વગેરેની હાનિની પરીક્ષા કહે છે :-

વન્હૌ સ્વર્ણસ્ય નો હાનીરજતસ્ય પલદ્વયમ્ ।

ત્રપોરષ્ઠૌ ચ તામ્રસ્ય પચ્ચાયસિ પલાનિ ષટ્ ॥ ૯ ॥

અગ્નિમાં નાખવાથી સોનાની હાનિ થતી નથી. રૂપું બે પલ ઘટે છે, જસત આઠ પલ, ત્રાંબુ પાંચ પલ અને લોદું છપલ ઘટે છે. પ્રતિશત પલમેષા હાનિર્જ્ઞેયા અધિકહાનૌ તુ શિલ્પી દણ્ડ્યો ભવતિ ॥ ઉપરની દરેક ધાતુમાં સો પળે એટલી હાનિ સંમજવી, એથી વિશેષ હાનિ થાય તો ધાતુનો કારીગર દંડને પાત્ર થાય છે. યદુક્તં બૃહદર્હનીતૌ ॥ બૃહદર્હનીતિમાં કહ્યું છે કે :-

“હાળી ણહુ સુવળે અમીએ પલદુગ્ગં ભવે રયએ તંવસ્સ પંચ લોહે દસ સીસે અઠયઙ્ગસયગં” ॥ ૧ ॥

અથ વસ્ત્વન્તરવિષયે વિશેષમાહ ॥ હવે બીજી વસ્તુઓના સંબંધમાં વિશેષ કહે છે :-

કાર્પાસે સૌત્રિકે ચૌર્ણે સ્થૂલસૂત્રેણ નિર્મિતે ।

જ્ઞેયા દશપલા વૃદ્ધિઃ શતે પ્રક્ષાલિતે સતિ ॥ ૧૦ ॥

સૂક્ષ્મસૂત્રૈશ્ચ નિષ્પન્ને વૃદ્ધિર્હિ ત્રિપલા ભવેત્ ।

મધ્યમે મધ્યમા જ્ઞેયા પ્રોક્તમેતજ્જિનાગમે ॥ ૧૧ ॥

ત્રિંશદ્ભાગક્ષયો રોમજાતે ચ કાર્મિકે પુનઃ ।

કૌશેયે વલ્કલે તુ સ્યાન્ન વૃદ્ધિર્ન ક્ષયઃ કદા ॥ ૧૨ ॥

રૂથી, સુતરથી, ઉનથી તથા જાડા સુરતથી બનાવેલા ધોયેલા કાપડમાં સો પળે દશપળની વૃદ્ધિ થાય છે. જીણાં સુતરથી બનેલા કાપડમાં સેંકડે ત્રણ પળ જેટલી વૃદ્ધિ થાય છે. મધ્યમ વર્ગના સુતરથી બનેલા કાપડમાં મધ્યમ વૃદ્ધિ જાણવી એમ જિનશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. પશુપક્ષીનાં રૂવાટાંથી તથા યંત્રથી સૂત્રવતી ચિત્ર કાઢેલા કાપડમાંથી ત્રીશમા ભાગ જેટલો ક્ષય થાય છે અને રેશમમાં તથા વલ્કલ વસ્ત્રમાં ક્ષય કે હાનિ થતી નથી.

चित्रयन्त्रसूत्रादिकर्मनिमित्ते रोमनिमित्ते च राशितस्त्रिंश-
द्भागक्षयः स्यात् । कौशेय भूर्जपत्रादिवल्कलनिष्पाद्ये च हानिवृद्धी
न हि स्यातामिति ॥

ક્રયેતરાનુસન્તાપઃ સદ્ધક્ષેપેનાત્ર સૂત્રિતઃ ।

યદ્જ્ઞાનેન પ્રવીણાઃ સ્યુર્જના વ્યાપારકર્મણિ ॥ ૧૩ ॥

‘ક્રયેતરાનુસન્તાપ’ પ્રકરણ અત્રે સંક્ષેપથી વર્ણવ્યું, જેને જાણવાથી મનુષ્યો વ્યાપારના કામમાં કુશળ થાય છે.

इति क्रयेतरानुसन्तापप्रकरणम् ॥

अथ स्वामिभृत्यविवादप्रकरणम् लिख्यते ॥

વાસુપૂજ્યજિનં સ્તુત્વા દુષ્ટરાતિવિનાશકમ્ ।

સ્વામિભૃત્યવિવાદોઽત્ર સદ્ધક્ષેપેનાભિધીયતે ॥ ૧ ॥

દુષ્ટ શત્રુઓને નાશ કરનાર એવા વાસુપૂજ્ય જિનની સ્તુતી કરીને સ્વામી તથા ચાકરનો વિવાદ અત્રે સંક્ષેપથી કહીએ છીએ.

पूर्वस्मिन्प्रकरणे क्रेयविक्रेयपरीक्षाकालावधिरभिहितस्तत्र
परीक्षिताः क्रीतगोमहिष्यादयोऽपि भवन्ति तच्चरणार्थनियुक्त-भृत्यदोषे
वादः स्यादतो तद्वर्णनोऽभिधीयते ॥ पूर्व प्रकरणमां क्य विक्रयनी
परीक्षाना कालनो अवधि कही गया, तेमां परीक्षा करीने लीयेलां

ગાયો, ભેંશો વગેરે પશુઓ હોય છે, તેમને ચારવાને રાખેલા ચાકરો એટલે ગોવાળિયાઓએ કરેલા દોષના સંબંધમાં વાદ થાય માટે તે વર્ણવે છે :-

મહિષી ત્વષ્ટમાષૈશ્વ પરશસ્યવિનાશિની ।

દળ્ઢ્યા તદર્થેઃ સુરભિસ્તસ્યાપ્યર્થૈરજાત્વવિઃ ॥ ૨ ॥

પારકા ખેતરમાં પેશી તેના વાવેલા ધાન્યનો નાશ કરનાર ભેંશના આઠ માસા, ગાયના ચાર માસા, બકરીના બે માસા તેમ ઘેટીના માલિકના પણ બે માસા દંડ કરવો. માંષશ્ચ તામ્રપણસ્ય વિંશતિ તમો ભાગઃ માસો એટલે ત્રાંબા નાણાનો વીશમો ભાગ સમજવો. અપરાધાધિક્યે તુ દળ્ઢાધિક્યં સ્યાદિત્યાહુઃ ॥ અપરાધ વિશેષ હોય તો દંડ પણ વિશેષ થાય તે કહે છે :-

અવત્સાનાં સ્થિતાનાં ચ ચરિત્વા તત્ર પૂર્વતઃ ।

દળ્ઢઃ સ્યાદ્દ્વિગુણસ્તાસાં સવત્સાનાં ચતુર્ગુણઃ ॥ ૩ ॥

વાછરડાં વગરની ગાયો અગર ભેંશો કે બકરી કે ઘેટી પૂર્વની પેઠે ચરીને તે ત્યાં ખેતરમાં જ રહે તો પ્રથમના કરતાં તેના માલિકનો બમણો દંડ કરવો, અને વાછરડાં સુધાં રહે તો ચારગણો દંડ કરવો.

ક્ષેત્રાન્તરવિષયં પશ્ચન્તરવિષયં ચ દળ્ઢમાહ ॥ ક્ષેત્ર વિશેષ તથા પશુ વિશેષને માટે દંડ કહે છે :-

વિવીતેઽપિ હિ પૂર્વોક્ત એવ તાસાં દમઃ સ્મૃતઃ ।

ખરોઘ્ણયોશ્ચ દળ્ઢઃ સ્યાત્પૂર્વોક્તમહિષીસમઃ ॥ ૪ ॥

માલિકીના ખેતરમાં ઢોર ચારવાથી પૂર્વે જે દંડ કહ્યો છે તેટલો જ કોઈની માલિકીના બીડમાં ચારવાથી પણ સમજવો, તેમ ગધેડાં તથા ઊંટનો દંડ પણ ભેંશના જેટલો જ જાણવો. એવં ચ પરક્ષેત્રણસ્ય નાશો ગોમહિષ્યાદિસ્વામિનાં દળ્ઢસ્તૂતઃ પરં ક્ષેત્રસ્વામિને

તદ્દાનિનિમિત્તં કિં દાતવ્યં તદાહ ॥ એ પ્રકારે પારકા ખેતરનું ધાન નાશ કરવાથી ગાયો તથા બેંશો વગેરેના ધણીનો દંડ કઠ્ઠો પરંતુ ખેતરના ધણીને તે હાનિ બદલ શું આપવું તે કહે છે :-

તાઙ્યો ગોપસ્તુ ગોમી ચ પૂર્વોક્તદણ્ડભાગપિ ।

દદ્યાત્ ક્ષેત્રફલં યદ્દિ નષ્ટં ક્ષેત્રાધિપાય તત્ ॥ ૫ ॥

ગોવાળીયાને તો આ અપરાધ બદલ મારવો એટલો જ દંડ, અને ગાયોનો ધણી પૂર્વે કહેલા દંડને પાત્ર થાય છે, અને ક્ષેત્રના ધણીનું ક્ષેત્રનો પાક વગેરે જે કંઈ નુકશાન થયું હોય તે તેને આપવું. ક્ષેત્રફલહાનિદાને તુ ગવાદિભક્ષણાવશિષ્ટ-પલાલાદિકં ગોમિનૈવ ગ્રાહ્યં મધ્યસ્થસ્થાપિતમૂલ્યદાનેન ક્રીયપ્રાયત્વાત્ ॥ ખેતરમાં થયેલા નુકશાનનો બદલો અપાવ્યા પછી ગાયો ઈત્યાદિક પશુએ ખાતાં અવશિષ્ટ એટલે બાકી રાખેલું પરાળાદિક તે ગાયો વગેરેના ધણીએ જ લેવું, કારણ કે કોઈ મધ્યસ્થે ઠરાવેલી નુકશાનીની કીમત આપીને તે વેચાથી લીધા જેવું જ ગણાય.

ગોપદોષે સ તાઙ્યસ્તદ્દાનિં ચ ગોમી દેયાત્ ॥

ગોવાળિયે પારકા ખેતરમાં ઢોર ઘાલ્યાં હોય તો તે ગોવાળિયો મારના દંડને પાત્ર થાય છે, પરંતુ નુકશાનીની તો ઢોરનો ધણી જ આપે છે. ગોમિદોષે સ દણ્ડ્યોઽપિ હાનિદોઽપિ ચેતિ ફલિતાર્થઃ ॥ ઢોરના ધણીએ પારકા ખેતરમાં ઢોર ઘાલ્યાં હોય તો તે મારના દંડને તથા હાનિને પાત્ર થાય છે એવો અર્થ નીકળે છે. અયં કામચારે દણ્ડ ઉક્તઃ ઉપરનો દંડ જાણી જોઈને પારકા ખેતરમાં ઢોર ઘાલવા માટેનો છે. અકામચારે તુ ક્ષેત્રવિશેષેઽપવાદં દર્શયતિ ॥ અણજાણે તો ક્ષેત્રભેદને વિશે પેઠેલાં ઢોરને માટે અપવાદ દર્શાવે છે :-

કામચારે ત્વયં દણ્ડોઽકામે દોષો ન કસ્યચિત્ ॥

યદિ ગ્રામવિવીતાન્તં ક્ષેત્રં માર્ગસમીપગમ ॥ ૬ ॥

ઉપરનો દંડ જાણી જોઈને પારકા ખેતરમાં ઢોર ચારવા માટેનો છે. અજાણતાં ઢોરના જવાના માર્ગમાં અથવા ગામની લીલી ઘાસવાળી જમીનના છેડા પર ખેતર હોવાને લીધે ઢોર ચરી જાય તેમાં ગોવાળીયો કે માલધણી દોષને પાત્ર નથી. **અદળદ્વાન્યશુવિસેષાનાહ ॥** દંડ કરવાને અયોગ્ય કયા પશુઓ તે કહે છે :-

ષण્ડોત્પ્ષ્ટાગન્તુકાશ્ચ પશવઃ સૂતિકાદયઃ ।

દૈવાશ્ચ રાજકીયાશ્ચ મોચ્યા યેષાં ન રક્ષકઃ ॥ ૭ ॥

સાંઢીયા, તજી દીધેલા, નવા આવેલા, તરતનાં જન્મ આપનારાં, દેવનાં તથા સરકારી ઢોરને છોડી મૂકવાં કારણ કે તેમનું રક્ષક કોઈ હોતું નથી. **અથગોપકૃત્યમાહ ॥** હવે ગોવાળીયાનું કામ શું તે કહે છે :-

પ્રાતર્ગૃહીતા યાવન્તઃ ગવાદિપશવો વિકા- ।

લેડર્પણીયા હિ તાવન્તો ગોપેન ગણનોત્તરમ્ ॥ ૮ ॥

ગોવાળીયાએ ચારવા માટે સવારમાં જેટલાં ઢોર લીધાં હોય તેટલાં સાંજે ગણીને તેમના ધણીને પાછા સોંપી જવાં.

સિંહાહિવિદ્યુદાગનૈશ્ચ મૃતશ્ચૌરૈર્હતોઽપિ વા ।

તસ્ય દળ્ડો ન ગોપસ્ય તત્ પ્રમાદે સ દળ્ડભાક્ ॥ ૯ ॥

સિંહ, સર્પ, વીજળી, અગ્નિ વગેરે અકસ્માતથી વગડામાં ચરતાં ઢોર મરી જાય અથવા ચોર ચોરી જાય તેમાં ગોવાળીયાનો દંડ થઈ શકે નહિ, ગોવાળ તો ગફલતને માટે દંડને પાત્ર થાય છે.

પ્રસન્નાદ્રોપવેતનસ્વરૂપં ગવાદિચારક્ષેત્રસ્વરૂપં ચોચ્યતે પ્રસંગ છે માટે ગોવાળીયાઓને ઢોર ચારવા બાબતમાં પગાર શો આપવો અને ગાયો ઈત્યાદિ ઢોરને કઈ જમીનમાં ચારવાં તેનું વર્ણન કરીએ છીએ :-

શતાદગવાં વત્સતરા દ્વિશતાદગોપવેતનમ્ ।

પ્રતિવર્ષં ભવેદેયં દોહદશ્ચાષ્ટમે દિને ॥ ૧૦ ॥

દર વર્ષે ગોવાળનો પગાર સો ગાય પર એક વાછરડી અને બસો ગાય પર બે કરતાં વધારે વાછરડીઓ જાણવી. તેમજ દર આઠમે દિવસે તેને દુધનું પાત્ર આપવું.

નૃપેણ ગ્રામલોકૈશ્ચ રક્ષણીયા વસુન્ધરા ।

ગવાદિપશુવૃત્યર્થં નો ચેદુખં સદા ભવેત્ ॥ ૧૧ ॥

રાજાએ તથા ગામના લોકોએ ગાયો ઈત્યાદિ પશુઓને માટે ખેડ્યા વગરની ગોચર જમીન રક્ષણ કરી રાખવી, જો તેમ ન કરે તો હમેશાંનું દુઃખ થાય છે. (પશુઓને ચારવાની જગા દરેક ગામ દીઠ હોવી જોઈએ એવો ભાવ છે) તત્પ્રમાણમાહ ॥ ગોચર જમીન કેટલી રાખવી તેનું પ્રમાણ કહે છે :-

પરિણાહોઽભિતો રક્ષ્યો ગ્રામસ્ય ધનુષાં શતમ્ ।

શતદ્વયં કર્બટસ્ય નગરસ્ય ચતુઃશતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ગામની પાછળ ચારે પાસે સો, સો ધનુષ્ય વા, કર્બટ (બસ્સો ગામના મુલકની રાજધાની) પછવાડે બસો ધનુષ્ય વા, અને નગરની પાછળ ચારસો ધનુષ્ય વા ગોચર જમીન રાખવી.

સદ્ધક્ષેપેનાત્ર ગદિતો વિવાદઃ સ્વામિભૃત્યયોઃ ।

વ્યવહારેઽષ્ટમો ભેદો વિશેષઃ શ્રુતસાગરાત્ ॥ ૧૩ ॥

વ્યવહારમાં આઠમો ભેદ જે સ્વામિ ભૃત્યનો વિવાદ, તે અત્રે સંક્ષેપમાં કહ્યો, વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેમણે બૃહદર્હનીતિમાં જોઈ લેવો.

॥ ઇતિ સ્વામિભૃત્યવિવાદપ્રકરણમ્ ॥

અથ નિક્ષેપપ્રકરણમારભ્યતે ॥

શ્રીવિમલસ્ય પાદાબ્જનચા દિન્તુ સુચાનિ વઃ ।

યજ્ઞન્મનિ નભોભાગાદ્રત્લવૃષ્ટિરભૂત્તરામ્ ॥ ૧ ॥

શ્રી વિમલનાથ ભગવાન જેમના જન્મ સમયે આકાશમાર્ગથી રત્નોની અત્યંત વૃષ્ટિ થઈ હતી, તેમના ચરણરૂપી કમલના નખ તમને અનેક પ્રકારનાં સુખને આપનારા થાઓ. પૂર્વપ્રકરણે ભૂત્યદોષેણ સ્વામિનો હાનિઃ સૂચિતા તતઃ ચિત્રઃ કોઽપિ સ્વામી વૃદ્ધિલાભાર્થ રક્ષાર્થ વા સ્વધનં ક્વચિન્નિક્ષિપ્ય નિર્વાહં કરોત્યતો નિક્ષેપપ્રકારોઽત્ર વર્ણયતે તત્ર તાવન્નિક્ષેપસ્વરૂપમુચ્યતે ॥ ગયા પ્રકરણમાં ચાકરના દોષથી સ્વામીને હાની થાય છે એમ સૂચવ્યું છે. ત્યારે તેવા ચાકર દ્વારા એ થયેલી હાનિથી ખેદ પામેલો કોઈ શેઠ વ્યાજના લાભના અર્થે કિંવા પોતાનાં નાણાંનું રક્ષણ થવા માટે પોતાનું ધન કોઈક જગ્યાએ થાપણ મૂકી નિર્વાહ કરે છે, માટે તેવી થાપણનો પ્રકાર અત્રે કહિએ છીએ. તેમાં પ્રથમ થાપણનું સ્વરૂપ કહે છે :-

કર્મોદયેન મર્ત્યસ્ય સન્તતિર્ન ભવેદ્યદા ।

દુષ્ટોઽથવા તનુજઃ સ્યાત્તદા દુઃખં મહત્ક્ષિતૌ ॥ ૨ ॥

તતઃ કુટુમ્બપુષ્ટ્યર્થ સ્તૈન્યાદિભયતોઽપિ વા ।

સ્વયં વ્યવહૃતિં કર્તુમશક્તેન નરેણ વા ॥ ૩ ॥

યાત્રાર્થમુદ્યતેનાપિ ક્ષિપ્યતે યદ્વસુ સ્વકમ્ ।

ધર્મજ્ઞે કુલજે સત્યે સદાચારરતાત્મનિ ॥ ૪ ॥

સ નિક્ષેપવિધિઃ પ્રોક્તઃ સર્વજીવસુખપ્રદઃ ।

સ તુ દ્વિવિધતાપન્નઃ સમિષાઽમિષભેદતઃ ॥ ૫ ॥

પૂર્વ કર્મના ઉદયને લઈ જ્યારે મનુષ્યને પ્રજા થાય નહિ, ત્યારે અથવા છોકરો દુષ્ટ નીકળે ત્યારે આ લોકમાં મોટું દુઃખ સમજવું. તેવાં દુઃખરૂપ કારણોને લઈ પોતાના કુટુંબના નિર્વાહને

માટે અથવા તો ચોરી કરી જવાના ઈત્યાદિ ભયને લીધે, કે પોતે વ્યાપાર કરવાને શક્તિમાન ન હોય ત્યારે, વળી યાત્રામાં જવાને તૈયાર થયો હોય ત્યારે જ પુરૂષ, પોતાના ધનને કોઈ ધર્મજ્ઞ, સારા કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સત્ય બોલનાર તથા સદાચારીને ત્યાં થાપણ મૂકે છે તેને નિક્ષેપ વિધિ કહે છે. તે નિક્ષેપ એટલે થાપણ બે પ્રકારની હોય છે એક વ્યાજ અને બીજી અનામત.

સ તુ ભૂયઃ કિયત્કાલે નિક્ષેપં યાચયેદ્યદા ।

ન તદા સ્યાદ્વિસંવાદસ્તતઃ શુદ્ધે વિનિક્ષિપેત્ ॥ ૬ ॥

યાવદ્ દ્રવ્યં ચ નિક્ષિપ્તં તાવદ્દેયાદ્ધની પુનઃ ।

યથાદાનં તથાદાનં યેન પ્રીતિઃ સદા તયોઃ ॥ ૭ ॥

થાપણ મૂકનાર કેટલોક સમય જવા પછી જ્યારે થાપણ રાખનાર પાસે પોતાનું દ્રવ્ય માગે ત્યારે તકરાર થાય નહિ માટે થાપણ પવિત્રને ત્યાં જ મૂકવી. થાપણ રાખનાર ધનવાને પણ તેણે જેટલું ધન આપ્યું હોય તેટલું તેને પાછું આપવું. જે પ્રકારે લેવું તે પ્રકારે આપવું, એવો વ્યવહાર રાખવાથી લેનાર આપનારને પરસ્પર હમેશાંની પ્રીતિ રહે છે.

યાચ્યમાનં સ્વકીયં સ્વં નિક્ષેપ્તા યો ન યચ્છતિ ।

ભૂપ આહૂય તં મૈત્ર્યભાવેન ક્ષેપિનં વદેત્ ॥ ૮ ॥

વિવાદોઽયં કિમન્યોન્યં નાયં ધર્મસ્તવોચિતઃ ।

સ્વવંશો લજ્યતે યેન ન તત્કુર્વીત બુદ્ધિમાન્ ॥ ૯ ॥

થાપણ મૂકનાર થાપણ રાખનાર પાસેથી પોતાનું દ્રવ્ય પાછું માગે અને જ્યારે તે તેને પાછું ન આપે ત્યારે રાજાએ તે ધણીને બોલાવી મિત્રભાવનાથી કહેવું કે આ પરસ્પર નકામી તકરાર શું કરવા માટે જોઈએ, આવો ધર્મ તને યોગ્ય નથી. જે કરવાથી પોતાના વંશને એમ લાગે તેવું કૃત્ય બુદ્ધિમાન પુરૂષ કદિ કરતો નથી.

સ્વામિન્મમ તુ ન હ્યસ્તિ દેયૈતસ્ય વરાટિકા ।

શ્રીમદ્ભિર્નિશ્ચયં કૃત્વા યથા રોચેત તત્કુરુ ॥ ૧૦ ॥

હે સ્વામીનૂ ! મારે તેની એક કોડી દેવી નથી માટે આપ નિશ્ચય કરીને જેમ રૂચે તેમ કરો.

સ્વામિકાર્યહિતોદ્યુક્તૈઃ પુરુષૈઃ સાક્ષ્યદાયિભિઃ ।

વિજાતિભિર્ગૂઢચરૈર્નિર્ણયાત્સત્યતાં દ્વયોઃ ॥ ૧૧ ॥

પછી સ્વામીના હિત કાર્યમાં ઉદ્યોગવાળા સાક્ષી આપવાને તૈયાર થયેલા પુરુષોથી તથા અન્ય જાતિના છાના બાતમીદારોથી, બેમાંથી ખરો કોણ છે તેનો નિર્ણય રાજાએ કરવો.

વાદ્યુક્તં ચેદ્વયઃ સત્યં તદા ભૂપો યથાતથા ।

દાપયિત્વા ધનં તસ્મૈ દંડયેન્ન્યસ્તરક્ષકમ્ ॥ ૧૨ ॥

વાદિ એટલે થાપણ મૂકનારનું કહેવું ખરું ઠરે તો તેનું ધન પાછું અપાવી થાપણ સાચવનારનો (રાજાએ) દંડ કરવો. અર્થિન્યસત્યે કિં સ્યાદિત્યાહ ॥ વાદિ ખોટો ઠરે તો શું કરવું તે કહે છે :-

અર્થિન્યસત્યે દંડ્યઃ સ યાવદ્વેદનમર્થતઃ ।

તથા ન પુનરન્યોઽપ્યનીતિં કુર્યાચ્ચ કશ્ચન ॥ ૧૩ ॥

વાદિ જૂઠો ઠરે તો તેણે થાપણના જેટલા રૂપિયા કહ્યા હોય તેટલી રકમથી તેનો દંડ કરવો જેથી કરીને ફરીને બીજો કોઈ તેવી અનીતિ કરે નહિ. ઉપનિધિસ્વરૂપમાહ ॥ હવે ઉપનિધિનું સ્વરૂપ કહે છે.

નિજમુદ્રાંકિતં બન્ધં કૃત્વા ચ વસ્તુનઃ સ્વયમ્ ।

નિકટે સ્થાપ્યતેઽન્યસ્ય બુધૈરુપનિધિઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪ ॥

પોતાનું સીલ કરીને અને બંધ કરીને પોતે જે વસ્તુ બીજાને સોંપે છે તેને વિદ્વાનોએ ઉપનિધિ કહેલી છે.

નિક્ષેપ્ત્વા લેખપત્રે ચેત્પુત્રનામ ન લેખિતમ્ ।

યાચિતં તદવાપ્નોતિ પુત્ર ઋક્થં મૃતૌ પિતુઃ ॥ ૧૫ ॥

થાપણ મૂકનાર લેખપત્રમાં પુત્રનું નામ લખતો ગયો ન હોય છતાં પિતાના મૃત્યુ પછી તે થાપણનું ધન ધણી પાસે માગે તો તે તેને મળે છે.

જલાગ્નિચૌરૈર્યન્નષ્ટં તન્નિક્ષેપ્ત્વા ન ચાપ્નુયાત્ ।

નિક્ષેપરક્ષકાદ્દ્રવ્યં તત્પ્રસાદાદ્દતે નરઃ ॥ ૧૬ ॥

જળ, અગ્નિ કે ચોરોથી થાપણ મૂકેલા દ્રવ્યનો નાશ થાય તો થાપણ રાખનારની કૃપા સિવાય થાપણ મૂકનાર તે દ્રવ્ય મેળવી શકે નહિ. ઋક્થિધનિનોર્નિક્ષેપનિન્દ્રવ્યં કુર્વતોર્નૃપઃ કિં કુર્યાદિત્યાહ ॥ થાપણ રાખનાર ધની થાપણને ઓળવી જતો હોય ત્યારે રાજાએ શું કરવું તે કહે છે :-

નિક્ષેપાપન્દુતિં કર્ત્રોઃ સમાધૈઃ શપથૈર્નૃપઃ ।

સાક્ષ્યાદિશપથૈર્વાપિ યોઽસત્યસ્તં તુ દંડયેત્ ॥ ૧૭ ॥

સર્વ પાપના સોગન આપતાં છતાં અને સાક્ષી ઈત્યાદિની સોગન પર જુબાની છતાં જે અસત્ય બોલે અને થાપણ ઓળવે તેનો રાજાએ દંડ કરવો.

ચેદસત્યં દ્વયોર્વાક્યં રાજા દંડ્યાવુભાવપિ ।

યાવન્નિવેદિતં સ્વાંતાભિપ્રાયં તાવતા લઘુ ॥ ૧૮ ॥

વાદિ પ્રતિવાદિ બન્ને જૂઠું બોલતા હોય તો જ્યાં સુધી તેઓ પોતાના અંતઃકરણથી ખરો અભિપ્રાય આપે નહિ ત્યાં સુધી રાજાએ સત્વર બન્નેને દંડ કરવો.

નિક્ષિપં યો ધનં ઋક્થી નિન્દુતેઽસ્માન્મહીધનઃ ।

ગૃહીત્વા ષોડશાંશં પ્રાગર્થિનં દાપયેત્સમમ્ ॥ ૧૯ ॥

થાપણ રાખનાર થાપણ મૂકેલું ધન ઓળવી જતો હોય ત્યારે રાજાએ તેની પાસેથી સોળમા ભાગનું ધન પ્રથમ લઈ પછી થાપણ મૂકનારને તેનું પુરેપુરું ધન અપાવવું. અર્થિકતાભિયોગે યો વ્યયોર્થિનઃ સ્યાત્સ ભૂપેન પ્રત્યર્થિનો અર્થિને દાપયિતવ્ય ઇત્યાહ ॥ આવા થાપણ સંબંધીના કજીયામાં દાદા મેળવતાં વાદિને જે કંઈ ખર્ચ થયું હોય તે રાજાએ પ્રતિવાદિ પાસેથી અપાવવું તે માટે કહે છે :-

યો નિયોગેર્ઽર્થિનો જાતો વ્યયઃ પ્રત્યર્થિનો નૃપઃ ।

તદ્દ્રવ્યં દાપયેત્સર્વં લિખિત્વા જયપત્રકે ॥ ૨૦ ॥

આવા કામમાં વાદિને દાદા મેળવતાં જે કંઈ ખર્ચ થયો હોય તે દ્રવ્ય હુકમનામાં પત્રમાં લખીને રાજાએ અપાવવું. અર્થાત્ થાપણની રકમ પર ખર્ચનો આંકડો ચઢાવીને હુકમનામું કરવું. અથોપનિધિ હરણવિષયમાહ ॥ હવે ઉપનિધિના હરણનો વિષય કહે છે :-

કશ્ચિચ્ચોપનિધેર્હતા ભૂપેન યદિ નિશ્ચિતઃ ।

દંડ્યઃ સ્યાદ્દાપયિત્વા પ્રાક્ નિક્ષિપ્તક્ષેપકાય તં ॥ ૨૧ ॥

પૂર્વે જેનું લક્ષણ કહ્યું છે તેવા ઉપનિધિને અમુક હરનારો છે. એમ જો રાજાએ નક્કી કર્યું તો પ્રથમ વાદિને તેનું ધન અપાવીને રાજાએ પછી પોતાનો દંડ વસુલ કરવો. કૈતવેન કંચિદ્વંચયેત્સ દંડ્ય ઇત્યાહ ॥ જે કપટ વડે કોઈને છેતરે તે દંડને પાત્ર થાય છે, તે કહે છે :-

રાજ્યગેહે શ્રુતં મિત્ર નૃપઃ કૃદ્ધસ્તવોપરિ ।

તતસ્ત્વં મદગૃહે તિષ્ઠ રક્ષામિ ત્વામસંશયમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચેદ્ભૂપસ્ત્વદગૃહસ્થાનિ વસ્તૂનિ દ્રાક્ ગૃહીષ્યતિ ।

ત્વદિચ્છા ચેત્સમસ્તાનિ મદ્ગેહે સ્થાપયામ્યહમ્ ॥ ૨૩ ॥

ઇત્યેવં કૈતવં કૃત્વા ભયં દત્વા હરેદ્ધનમ્ ।

કન્યાવાસ્તુહિરણ્યાદિ હેતુભિર્વિવિધૈઃ ખલઃ ॥ ૨૪ ॥

સ દંડ્યો ભૂમિપાલેન કારાગારાદિબંધનૈઃ ।

નિર્વાસ્યો નગરાત્સ્વીયાત્સર્વલોકપ્રપંચકઃ ॥ ૨૫ ॥

હે મિત્ર ! દરબારમાંથી મેં સાંભળ્યું છે કે રાજા તારા પર કોપ્યો છે, માટે તું મારા ઘરમાં રહે, અવશ્ય હું તારું રક્ષણ કરીશ. મને ભય લાગે છે કે વખતે તારા ઘરની વસ્તુઓ સત્વર રાજા લુંટી લેશે માટે જો તારી ઈચ્છા હોય તો તે સઘળી વસ્તુઓ હું મારા ઘરમાં મૂકી છાંડું. એ પ્રકારનું કપટ કરીને ભય આપી કોઈનું ધન હરી લે, કન્યા, ઘર, સોનું ઇત્યાદિ વિવિધ પ્રકારના હેતુઓથી કોઈ ખળ લઈ લે, તેવા સર્વ લોકોને છેતરનારનો રાજાએ કેદખાનું ઇત્યાદિ બંધનોથી દંડ કરવો અને પોતાના નગરથી બહાર કાઢી મૂકવો. સાક્ષિનિશ્ચિતવાદવિષયમાહ ॥ હવે સાક્ષીઓથી નિશ્ચય કરેલા વાદનો વિષય કહે છે :-

સાક્ષિનિશ્ચિતનિક્ષેપવિવાદેઽન્યોઽન્યમેવ ચ ।

યાવત્સાક્ષ્યાદિભિઃ સિદ્ધ્યેત્ તદેવ સ્યાત્પ્રમાણયુક્ ॥૨૬॥

સાક્ષીઓથી નિશ્ચય થાય તેવા થાપણ સંબંધી કજીયામાં જ્યારે પરસ્પર સાક્ષીઓ પુરાવો મળે ત્યારે તે સત્ય પ્રમાણવાળો કહેવાય. એતદ્વિષયે સાક્ષિણો ભિન્ના ભવંતિ તેષુ યોગ્યા-યોગ્યાનાહ ॥ આવા થાપણ સંબંધીના કજીયામાં સાક્ષીઓ ભિન્ન, ભિન્ન થાય ત્યારે યોગ્ય સાક્ષિ કયા ગણવા અને અયોગ્ય કયા માનવા તે કહે છે :-

યઃ કૃત્યસ્યાદિમંતં ચ જાનાતિ નિતરાં નરઃ ।

પ્રત્યક્ષદર્શી સાક્ષી સ્યાન્ન પરઃ શ્રુતિમાત્રતઃ ॥ ૨૭ ॥

જે સાક્ષી કામના આદિથી અંત્ય સુધી પાસે રહીને જાણનારો છે, જે પ્રત્યક્ષ દેખનારો છે, તે સાક્ષી થઈ શકે બીજો સાંભળવા માત્રથી જ સાક્ષી પુરી શકે નહિ.

સ સાક્ષી દ્વિવિધઃ સ્વાભાવિકો નૈયોગિકઃ પુનઃ ।
 તત્રાદ્યઃ ષડ્વિધો જ્ઞેયઃ પરઃ પંચવિધઃ સ્મૃતઃ ॥૨૮॥ તથાહિ
 ગ્રામીણઃ પ્રાડિવવાકશ્ચ ભૂપશ્ચ વ્યવહારિણઃ ।
 રાજ્યસ્યકાર્યાભિરતોઽર્થિના તુ પ્રહિતશ્ચ યઃ ॥ ૨૯ ॥
 કુલ્યાઃ કુલ્યવિવાદેષુ વિજ્ઞેયાસ્તેઽપિ સાક્ષિણઃ ।
 ન્યાયોક્તગુણસંપન્ના અર્થિપ્રત્યર્થિમોદિનઃ ॥ ૩૦ ॥
 રદિતઃ સ્મારિતશ્ચૈવ યદૃચ્છાગત એવ ચ ।
 ગુમોઽથ સાક્ષિસાક્ષી ચ એવં પંચવિધઃ પરઃ ॥ ૩૧ ॥

તે સાક્ષી બે પ્રકારનો છે સ્વાભાવિક અને નૈયોગિક, તેમાં પણ સ્વાભાવિક છ પ્રકારનો અને નૈયોગિક પાંચ પ્રકારનો હોય છે. ગામનો પટેલ, ન્યાયાધીશ, રાજા, વ્યાપારીઓ રાજ્યના કાર્યમાં મગ્ન અને વાદિએ મોકલેલો, કુળમાં થયેલા કજીયામાં વાદિ તથા પ્રતિવાદિને હર્ષ કરનારા ન્યાયે દર્શાવેલા ગુણે કરીને યુક્ત તથા કુળવાન હોય તે પણ સાક્ષીઓ જાણવા. રદિત, સ્મારિત, યદૃચ્છાગત, ગુમ તથા સાક્ષી એ પાંચ પ્રકારના નૈયોગિક સાક્ષી જાણવા.

સ્વધર્મનિરતાઃ શસ્યાઃ કુલીનાશ્ચ તપસ્વિનઃ ।
 દાનિનો ધનિનઃ પુત્રવંતો બહુકુટુંબિનઃ ॥ ૩૨ ॥
 નિર્લોભાશ્ચ વિજાતીયાઃ શ્રુતાધ્યયનસંયુતાઃ ।
 શુદ્ધવંશોદ્ભવા વૃદ્ધાઃ કાર્યા વૈ સાક્ષિણસ્ત્રયઃ ॥ ૩૩ ॥

સ્વધર્મમાં કુશળ, વખાણવા લાયક, કુળવાન, તપસ્વી, દાન પુન્ય કરવાવાળા, ધનવાન, પુત્રવાળા, બોળા કુટુંબી, લોભ વગરના, બીજી નાતના, અને શાસ્ત્રના ભણેલા તથા શુદ્ધવંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા ત્રણ વૃદ્ધ સાક્ષીઓ કરવા.

સ્ત્રીणां साक्ष्ये स्त्रियः कार्याः पुरुषाणां नरास्तथा ।
 परोपकारनिरताः शत्रुमित्रसमेक्षणाः ॥ ३४ ॥

સ્ત્રીઓમાં સ્ત્રીઓ સાક્ષી કરવી અને પુરુષોમાં પુરુષ સાક્ષી કરવા. તે સાક્ષીઓ પરોપકાર કરવામાં કુશળ અને શત્રુ તથા મિત્રને સમદષ્ટિએ જોનારા હોવા જોઈએ.

રદિતાદીનાં સ્વરૂપમાહ ॥ રદિત વગેરે સાક્ષીઓનું સ્વરૂપ કહે છે.

અર્થિના સ્વયમાનીતો યઃ પત્રે પ્રાગ્ નિવેશ્યતે ।

સ સાક્ષી રદિતો જ્ઞેયોઽરદિતઃ પત્રકાદતે ॥ ૩૫ ॥

કાર્ય મુહુર્મુહુઃ પૃષ્ઠો કાર્યસિદ્ધ્યર્થમેવ ચ ।

સ્માર્યતે ચાર્થિના યો વૈ સ સ્મારિત ઇહોચ્યતે ॥ ૩૬ ॥

વિવાદદર્શનાર્થ યઃ સ્વયં રાજ્યસભાસ્થલે ।

ઉપકારેચ્છયા પ્રાપ્તો યદ્દચ્છાગત ઉચ્યતે ॥ ૩૭ ॥

પ્રસંગાદાગતઃ સાક્ષી વા પ્રયોજનતઃ સ્વયમ્ ।

પ્રત્યર્થિવચનં શ્રોતુમર્થિના સ્થાતિપશ્ચ યઃ ॥ ૩૮ ॥

ગુપ્તસાક્ષી સ વિજ્ઞેયોઽર્થિનઃ કાર્યસ્ય સિદ્ધિદઃ ।

સાક્ષ્યુક્તશ્રવણાજ્ઞાતસ્ફુર્તિરુત્તરદાયકઃ ॥ ૩૯ ॥

સાક્ષિસાક્ષી સ વિજ્ઞેયઃ સાક્ષિણાં સાક્ષ્યદાયકઃ ।

ઇમે ચૈકાદશવિધાઃ સાક્ષિણઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૪૦ ॥

અત્ર શુદ્ધવંશજા ઇત્યનેન મૂર્ધાવશિષ્ટાં-

બઘાદીનાં ન સાક્ષિયોગ્યતેતિ સિદ્ધં ।

ઇતિ સંક્ષેપતઃ પ્રોક્તો નિક્ષેપવિધિસંગ્રહઃ

વિસ્તૃતિશ્ચાસ્ય વિજ્ઞેયા મહાર્હત્તીતિશાસ્ત્રતઃ ॥ ૪૧ ॥

વાદીએ પોતે સાક્ષીને આણ્યો હોય, અને પ્રથમ અરજીના પત્રમાં દાખલ કર્યો હોય તે ‘રદિત’ જાણવો, અને અરજીના કાગળમાં નહિ દાખલ કરેલાને ‘અરદિત’ જાણવો. જેને કાર્ય વારંવાર પુછવામાં આવ્યું હોય અને કાર્યસિદ્ધિને અર્થે વાદી જેને સંભારતો હોય તે

‘સ્મારિત’ સાક્ષી જાણવો. ઉપકારની બુદ્ધિથી મુકરદમો જોવા માટે જે પોતાની મેળે આવ્યો હોય તે ‘યદચ્છાગત’ કહેવાય છે. અને પોતાના પ્રયોજનથી આવ્યો હોય તો ‘પ્રસંગાગત’ સાક્ષી જાણવો. પ્રતિવાદીનું વચન સાંભળવાને વાદીએ જે સ્થાપન કર્યો હોય તે ‘ગુપ્ત’ સાક્ષી જાણવો, તે વાદીના કાર્યને સિદ્ધિ આપનારો છે. સાક્ષીનું વચન સાંભળી સ્ફુરતા આવવાથી જે ઉત્તર આપે ને ‘સાક્ષિસાક્ષી’ જાણવો, કારણ કે તે સાક્ષિઓના કહેવા પરથી જુબાની આપનાર છે. ઉપર શુદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા કહેલા છે તે ઉપરથી શુદ્ધ સિવાયના બાકી રહેલા દાસીપુત્રાદિક સાક્ષીને યોગ્ય નથી. એ પ્રમાણે ટુંકામાં નિક્ષેપવિધિ કહ્યો. મોટા અર્હત્રીતિશાસ્ત્રથી તેનો વિસ્તાર જાણી લેવો.

॥ इति निक्षेपप्रकरणम् समाप्तम् ॥

अथ अस्वामिविक्रयप्रकरणमारभ्यते ॥

श्रीमदहंतमानम्यानंतं चानंतसौख्यदम् ।

यथागमं वर्णयतेऽत्र विक्रयोऽस्वामिवस्तुनः ॥ १ ॥

અનંત સુખના આપનાર અનંતનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કરીને વગર સ્વામીએ વેચાતી વસ્તુનું અત્રે યથાશાસ્ત્ર વર્ણન કરીએ છીએ.

પૂર્વપ્રકરણે નિક્ષેપો વર્ણિતો નિક્ષિપ્તધનં ચ કોઽપિ લોભી સ્વામ્યાજ્ઞામંતરાપિ વિક્રીણાત્યતસ્તદ્વર્ણના ક્રિયતે તત્ર પ્રથમમ-સ્વામિવિક્રયસ્વરૂપમાહ ॥ પૂર્વ પ્રકરણમાં થાપણનું સ્વરૂપ કહ્યું, તે થાપણનું ધન કોઈ લોભી તેના માલિકની આજ્ઞા સિવાય વેચે, તે માટે તેનું વર્ણન કરીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ સ્વામીની ગેરહાજરીમાં વેચાણ થાય તેનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ.

प्रच्छन्नं परकीयस्य नष्टनिक्षिप्तवस्तुनः ।

विक्रयः स्वाम्यसत्त्वे यः स स्यादस्वामिविक्रयः ॥ २ ॥

ચોરાયેલી અથવા થાપણ મૂકેલી વસ્તુ તેના સ્વામીની ગેરહાજરીમાં છાની રીતે વેચે તે અસ્વામી વિક્રય થયો એમ કહેવાય. નનુ સ્વામ્યાજ્ઞામંતરા વસ્તુવિક્રેતા કીદૃશદંડયોગ્યઃ સ્યાદિત્યાહ ॥ સ્વામીની આજ્ઞા સિવાય વસ્તુ વેચનાર કેવા દંડને પાત્ર થાય તે કહે છે :-

સ્વામ્યજ્ઞાતકૃતે કોઽપિ વિક્રીણાત્યન્યવસ્તુ યઃ ।

સ દંડ્યશ્ચૌરવત્તત્ત્વં દાપયેત્સ્વામિનં નૃપઃ ॥ ૩ ॥

દાયશ્ચ વિક્રયશ્ચાપિ સ્વામ્યસત્ત્વેઽન્યવસ્તુનઃ ।

કૃતોઽપ્યકૃત એવ સ્યાદવ્યવહારવિનિર્ણયે ॥ ૪ ॥

સ્વામીની આજ્ઞા સિવાય કોઈપણ માણસ પારકી વસ્તુને વેચે, તે ચોર જેટલા દંડને પાત્ર છે. રાજાએ તે વેચનારનો દંડ કરી તેની કિંમત તેના માલિકને અપાવવી. વ્યવહાર શાસ્ત્રનો એવો નિર્ણય છે કે - સ્વામીની ગેર હાજરીમાં પારકી વસ્તુ વહેંચે કે વહેંચતો તે કરેલું કૃત્ય ન કર્યા બરોબર છે. નનુ અલ્પમૂલ્યેન રહસિ કાલાતિક્રમે રાત્ર્યાદૌ વા નિબ્ધનાન્મહર્ધ્યવસ્તુ ગૃહાન્ ક્રેતાપિ કિં દંડનીયઃ સ્યાદિત્યાહ ॥ વખત બે વખત અથવા રાત્રે છાની માની કોઈ ગરીબ માણસ પાસેથી ભારે મૂલ્યની કિંમતની વસ્તુ થોડા પૈસા આપી વેચાતી લઈ લે તે લેનાર શું દંડને પાત્ર થાય છે ? તે કહે છે :-

દીનાન્મહાર્ધવસ્તુનાં ક્રેતાઽકાલે રહસ્યપિ ।

અલ્પમૂલ્યેણ ગૃહ્ણન્વા દસ્યુવદંડભાગ્ ભવેત્ ॥ ૫ ॥

ગરીબ મનુષ્ય પાસેથી ભારે કિંમતની વસ્તુ અકાળે અથવા એકાન્તમાં ખરીદે, અથવા થોડું મુલ આપીને લે તે ચોરની પેઠે દંડને પાત્ર થાય છે. નનુ યદિ ધની સ્વવસ્ત્વન્યવિક્રીતં ક્રેતૃહસ્તગતં પશ્યેત્ તદા કિં કાર્યમિત્યાહ ॥ જ્યારે ધની-ધનવાન પોતાની વસ્તુ બીજાએ વેચેલી અને તે ખરીદનારને હાથ ગયેલી પોતે જૂએ તો તે સમયે શું કરવું, તે કહે છે :-

લબ્ધ્વા સ્વમન્યવિક્રીતં ક્રેતૃહસ્તસ્થિતં ધની ।
 તં ગ્રાહ્યેત્તલારક્ષં સ્વયમાદાય વાર્પયેત્ ॥ ૬ ॥
 નષ્ટં ચાપહતં વસ્તુ મદીયમિતિ સાધયેત્ ।
 તતઃ ક્રેતાપિ શુદ્ધ્યર્થં વિક્રેતારં પ્રદર્શયેત ॥ ૭ ॥
 તતો મૂલ્યં સ આજ્ઞોતિ શુદ્ધ્યેચ્છાપિ ન સંશયઃ ।
 યદ્યશક્તસ્તમાનેતું તદા સાક્ષ્યાદિભિઃ ક્રયમ્ ॥ ૮ ॥
 દિવ્યેન વા શોધયિત્વા વસ્તુ દત્વા ગૃહં વ્રજેત્ ।
 ક્રેતાન્યથા તુ દંડ્યઃ સ્યાદગૃહ્ણીયાદ્વસ્તુ તદ્ધની ॥ ૯ ॥

પોતાની વસ્તુ બીજાએ વેચેલી તે લેનારના હાથમાં રહેલી માલિક દેખે તો તેણે લેનારને કોટવાળ પાસે પકડાવવો અથવા પોતે પકડી સોંપી દેવો, ખોવાયેલી અથવા ચોરાયેલી વસ્તુ મારી છે એમ જો કોઈ સિદ્ધ કરે તો ખરીદનારે પવિત્રપણા માટે વેચનારને દેખાડવો. તેની પાસેથી પોતે આપેલા પૈસા પાછા મેળવે છે. પોર્તે નિર્દોષ ઠરે છે એમાં કંઈ સંશય નથી. જો વેચનારને તે આણી શકે તેમ ન હોય તો સાક્ષી અથવા શપથથી પવિત્ર થઈ વસ્તુ માલિકને સોંપી પોતાને ઘેર જાય. જો તેમ કરે તો વેચાથી લેનાર દંડને પાત્ર થાય છે અને વસ્તુ તેના મૂળ માલિકને મળે છે.

નનુ વસ્તુગવેષણાનિયુક્તેન વસ્તુલાભે કિં કર્તવ્યમિત્યાહ ॥
 વસ્તુ ખોળવામાં મેડેલાએ વસ્તુ ખોળી કાઢી પછી તેણે શું કરવું તે કહે છે :-

નષ્ટં ચાપહતં વસ્તુ સમાસાદ્ય કથંચન ।
 સ વસ્તુચોરં રાજાનં સમર્પ્ય સ્વં નિજં વદેત્ ॥ ૧૦ ॥

ખોવાયેલી અગર ચોરાયેલી વસ્તુ કોઈક ઉપાયથી ખોળી કાઢી તે વસ્તુ તથા ચોરને રાજાને સોંપી કહેવું કે આ દ્રવ્ય-વસ્તુ મારી પોતાની છે. યદિ નો નિવેદયેત્ તર્હિ સોઽપિ નૃપદંડ્યઃ સ્યાદિત્યાહ ॥

જો એ રાજાને ન નિવેદન કરે તો તે પણ દંડને પાત્ર થાય તે કહે છે :-

यस्माल्लब्धं हृतं नष्टं तद्वृत्तमनिवेद्य यः ।

भूयं स्वयं च गृह्णाति दंड्यः षण्णिधिभिः पणैः ॥ ૧૧ ॥

જેની પાસેથી ખોવાયેલી અથવા ચોરાયેલી વસ્તુ મળી આવે તેન વૃત્તાન્ત રાજાને જણાવ્યા સિવાય તે વસ્તુ પોતાની મેળે ગ્રહણ કરી લે તે પણ ચોપણ પણના દંડને પાત્ર થાય છે. નનુ નિઃસ્વામિકથને રાજપુરુષહસ્તગતે કા વ્યવસ્થેત્યાહ ॥ સ્વામી વગરનું ધન રાજપુરુષોના હાથમાં આવે ત્યારે તેમણે તેનું શું કરવું, તે કહે છે :-

राजा निःस्वामिकमुक्थामात्र्यब्दं संनिधापयेत् ।

स्वाम्यामुं तत्र शक्तस्तत्परतस्तु नृपः प्रभुः ॥ ૧૨ ॥

સ્વામી વગરનું ધન રાજાએ ત્રણ વર્ષ સુધી અનામત રાખી મૂકવું, તેટલી મુદતમાં તેનો ખરો માલિક તે મેળવવાને શક્તિમાન થાય છે, અને ત્રણ વર્ષ વીતી જવા પછી તે દ્રવ્યનો માલિક રાજા છે.

वर्णितोऽयं समासेनाऽस्वामिविक्रय एव च ।

विशेषस्तु बृहच्छास्त्राज् જ્ઞાતવ્યો ધિષણાન્વિતૈઃ ॥ ૧૩ ॥

આ અસ્વામીવિક્રય અત્રે ટુંકામાં વર્ણવ્યો છે જે બુદ્ધિમાનોને વધારે જાણવાની ઈચ્છા હોય તેમણે મોટા અર્હન્તીતિ શાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવો.

इति अस्वामिविक्रयप्रकरणम् ॥

अथ वाक्पारुष्यप्रकरणमभिधीयते ॥

श्रीमद्भर्मजिनं नत्वा सर्वकर्मविनाशनम् ।

यन्नामस्मृतिमात्रेण सफलाश्च मनोरथाः ॥ ૧ ॥

જેનું નામ સ્મરણ કરતાં જ સર્વ પ્રકારના મનોરથો સફળ થાય છે એવા, સર્વ કર્મને નિર્મૂળ કરનાર શ્રી ધર્મનાથ પ્રભુને નમીને (કહું છું.) પૂર્વપ્રકરણેઽસ્વામિવિક્રયો વર્ણિતસ્તત્ર વાક્પારુષ્યં ભવતિ इति तद्वर्णनमत्र प्रतिपाद्यते ગયા પ્રકરણમાં અસ્વામિવિક્રયનું સ્વરૂપ કહ્યું, તેમાં વાણીનું કઠોરપણું થાય છે તે કઠોરપણાનું વર્ણન આ પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન કરે છે :-

येनोपयोगो जीवस्य शुद्धमार्गात्प्रणश्यति ।

वाक्पारुष्यमिति प्रोक्तं तदहं वच्मि किंचन ॥ २ ॥

प्राणिपीडानिदानं यल्लોકेऽप्रीतिकरं घनं ।

सद्विस्तत्प्राणाशेऽपि न वाच्यं परुषं वचः ॥ ३ ॥

वाचा सत्यापि या लोके जीवानां दुःखदायिका ।

सा ग्राह्यते न केनापि वनवासितपस्विना ॥ ४ ॥

જે વડે જીવનો ઉપયોગ શુદ્ધ માર્ગથી નાશ પામે છે તેને ‘વાક્પારુષ્ય’ કહેલું છે, તેનું ક્રિયિત્ સ્વરૂપ હું અત્રે કહું છું. જે વચનલોકમાં અત્યંત અરૂચિકર અને પ્રાણીયોને પીડાનું કારણભૂત થાય છે, તેવું કઠોર વચન પ્રાણસંકટ છતાં પણ સદ્ગુરુઓએ બોલવું નહિ. વાત સાચી હોય છતાં જીવોને દુઃખ આપનારી હોય તો તેવી વાત કોઈ વનવાસી તપસ્વીપણ ગ્રહણ કરાવી શકે નહિ.

ब्राह्मणक्षत्रविट्शूद्रा वदंतः परुषं वचः ।

नृपेणात्महितार्थं वै दंड्या वर्णानुसारतः ॥ ५ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય તથા શૂદ્ર એ ચારે વર્ણમાંથી જે કોઈ વર્ણનો મનુષ્ય કઠોર વચન બોલે તો પોતાનું હિત ઈચ્છનાર રાજાએ અવશ્ય તેમનો દંડ વર્ણના અનુક્રમ પ્રમાણે કરવો.

द्विजोऽयं चौर इत्युक्त्वा व्याक्रोशं क्षत्रियो यदि ।

કુરુતે ભૂપતિર્દંડં દેયાત્તં મુદ્રિકાશતૈઃ ॥ ૬ ॥

આ બ્રાહ્મણ ચોર છે, એમ જ્યારે ક્ષત્રિય (વ્યાકોશ) નિંદા કરે ત્યારે રાજા તેનો સો મુદ્રા દંડ કરે.

વૈશ્યાક્રોશે તદર્થં સ્યાચ્છૂદ્રાક્રોશે ચ વિંશતિઃ ।

ક્ષત્રાક્રોશે તુ ક્ષત્રસ્ય દંડઃ પ્રાગ્નિમિતૈઃ પળૈઃ ॥ ૭ ॥

વૈશ્યનો આકોશ થાય તો તેથી અર્ધો દંડ કરવો, શૂદ્રના આકોશમાં વીશ મુદ્રા, અને ક્ષત્રિય જો ક્ષત્રિયનો આકોશ કરે તેનો દંડ ત્રીશ પણ કરવો.

બ્રાહ્મણેન દ્વિજાક્રોશે આક્રુષ્ટે ક્ષત્રિયેઽપિ ચ ।

સમ એવોભયત્રાસ્તિ ચત્વારિંશત્યળૈર્દમઃ ॥ ૮ ॥

બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણનો આકોશ કરે અને ક્ષત્રિયનો પણ આકોશ કરે તો બે બાબતમાં સમાન દંડ એટલે ચાળીશ પણ દંડ કરવો.

વૈશ્યાક્રોશે તુ વિપ્રસ્ય પણાનાં પંચવિંશતિઃ ।

શૂદ્રાક્રોશે ભવેત્તસ્ય દંડસ્તુ દશભિઃ પળૈઃ ॥ ૯ ॥

બ્રાહ્મણ વૈશ્યનો આકોશ કરે તો તેનો પચીસ પણ દંડ, અને શૂદ્રનો આકોશ કરે તો દશ પણનો દંડ કરવો.

વૈશ્યેન બ્રાહ્મણાક્રોશે મુદ્રાસાર્ધશતૈર્દમઃ ।

ક્ષત્રાક્રોશે તદર્થઃ સ્યાચ્છૂદ્રાક્રોશે તતોઽર્ધકઃ ॥ ૧૦ ॥

વૈશ્ય બ્રાહ્મણનો આકોશ કરે તો તેનો દોઢસો મુદ્રા દંડ, ક્ષત્રિયનો કરે તો પોણોસો અને શૂદ્રનો આકોશ કરે તો તેનો સાડી સાતરીશ મુદ્રા દંડ કરવો.

વૈશ્યાક્રોશે તુ વૈશ્યસ્ય પળૈસ્ત્રિંશદ્વિરીરિતઃ ।

શૂદ્રેણ બ્રાહ્મણાક્રોશે દંડઃ સ્યાત્તાડનાદિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

વૈશ્ય વૈશ્યનો આકોશ કરે તો તેના દંડ ત્રીશ પણનો કહેલો છે. શૂદ્ર બ્રાહ્મણનો આકોશ કરે તો તેનો તાડન ઈત્યાદિક દંડ કરવો.

ક્ષત્રાક્રોશે શતં સાર્ધં વૈશ્યાક્રોશે તદર્ધકમ્ ।

શૂદ્રેણ શૂદ્રાક્રોશે તુ પણાનાં પંચવિંશતિઃ ॥ ૧૨ ॥

ક્ષત્રિયનો આકોશ કરે સતે દોઢસોનો દંડ, વૈશ્યના આકોશમાં પોણોસો અને શૂદ્રનો શૂદ્ર આકોશ કરે તો પચીસ પણનો દંડ જાણવો.

જાતિદોષં વદેન્મિથ્યા બ્રાહ્મણે ક્ષત્રિયે વિશિ ।

સ તુ દંડમવાપ્નોતિ વેદાગ્નિદ્વિપળૈઃ ક્રમાત્ ॥ ૧૩ ॥

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્યને વિષે મિથ્યા જાતિ અપવાદ બોલે તો તે મનુષ્યના અનુક્રમે એટલે બ્રાહ્મણને માટે ચાર, ક્ષત્રિયને માટે ત્રણ અને વૈશ્યને માટે બે પણનો દંડ કરવો.

ધર્માર્થમુપદેશં હિ દાતું યસ્યાધિકારિતા ।

તમુલ્લંઘ્યોઘ્વતસ્યોપદેશે દંડઃ શતૈર્ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥

ધર્મને અર્થે જેને ઉપદેશ કરવાનો જેનો અધિકાર છે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને પોતે ઉપદેશ કરવાને તૈયાર થાય તેનો સોપણનો દંડ કરવો.

તિથિવારાદિકં સર્વશ્રુતં જાતિં વ્રતં મદાત્ ।

અન્યથા વદતો દંડો જિહ્વાછેદસમો ભવેત્ ॥ ૧૫ ॥

તિથિ, વારાદિક સર્વ પ્રકારનું શાસ્ત્ર, જાતિ તથા વ્રત, એ સઘળાંને ગર્વથી જે જૂદાં કહે તેનો દંડ જીહ્વા કાપવા સરખો છે.

કાળાંધર્ખંજકુપ્લગાદીન્ દોદુષ્ટાન્ તથૈવ ચ ।

યો બ્રૂતે સદોષવાચા સ સ્યાદ્દંડ્યઃ પળૈસ્ત્રિભિઃ ॥ ૧૬ ॥

કાણા, આંધળા, લુલા, કોડવાળા વગેરે તથા દોષ વડે દુષ્ટ

થયેલાને જોઈ જે દોષે સહિત વાણી બોલે છે એટલે હે કાણીયા ! હે લુલા !, હે લંગડા ! વગેરે વિશેષણોથી તેને બોલાવે છે તે ત્રણ પણના દંડને પાત્ર થાય છે.

આચાર્ય પિતરં બંધું માતરં વનિતાં ગુરુમ્ ।

વિપરીતં વદન્ દંઙ્યઃ પઞૈર્યુગ્મશતોન્મિતૈઃ ॥ ૧૭ ॥

આચાર્ય, પિતા, બંધુ, માતા, વનિતા (સ્ત્રી) તથા ગુરુને ન કહેવાનું વચન કહે તે બસો પણના દંડને પાત્ર થાય છે.

ઇત્યં સમાસતઃ પ્રોક્તં વાક્પારુષ્યં યતો જનાઃ ।

પ્રવદેયુર્હિતં તથ્યં વાક્યં પ્રાણિપ્રિયં મિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

એ પ્રકારે વાક્ પારુષ્ય એટલે કઠોર વાણીનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં કહ્યું જે જાણીને મનુષ્યો હિતકર, સત્ય, બીજાને પ્રિય લાગે તેવું તથા થોડું બોલે.

इति वाक्पारुष्यप्रकरणं समाप्तम् ॥

अथ समयव्यतिक्रान्तिप्रकरणं प्रारभ्यते ॥

प्रणिपत्य मुदा शान्तिं शान्तं शान्ताशिवं शिवम् ।

निगद्यतेऽत्र समयव्यतिक्रान्तिर्नृસંવિદે ॥ ૧ ॥

નાશ કર્યું છે અકલ્યાણ તે જેમણે એવા મોક્ષરૂપ તથા શાન્ત શ્રી શાન્તિનાથ પ્રભુને હર્ષથી નમસ્કાર કરીને મનુષ્યોના જ્ઞાનને અર્થે અત્રે સમયવ્યતિક્રાન્તિનું લક્ષણ કહેવાય છે :- **પૂર્વપ્રકરણ વાક્પારુષ્યમુક્તં સતિ તસ્મિન્ ક્રોધાદ્યાવેશવશેન સમયવ્યતિક્રાન્તિરપિ સંભવત્યતસ્તત્સ્વરૂપમુચ્યતે** ગયા પ્રકરણમાં વાણીના કઠોરપણાનું સ્વરૂપ કહ્યું, તેમાં ક્રોધાદિકના આવેશથી નિયમનું અતિક્રમણ થાય છે માટે તે વ્યતિક્રાન્તિનું લક્ષણ અત્રે કહીએ છીએ.

સ્થિતિર્હિ નૈગમાદીનાં સમય ઇતિ કથ્યતે ।

તસ્ય ચોલ્લંઘનં જ્ઞેયા વ્યતિક્રાન્તિર્વિવાદભુઃ ॥ ૨ ॥

વેપારી વગેરેએ ઠરાવેલો નિયમ તેને સમય (ઠરાવ) કહે છે. તે સમયનું જે ઉલ્લંઘન તે વ્યતિક્રાન્તિ સમજવી અને તે વિવાદના કારણભૂત છે.

સદા સામયિકં ધર્મં સ્વધર્મમપરિત્યજન્ ।

પાલયેદતિયત્નેન ભૂપોઽન્યોઽપિ ચ માનવઃ ॥ ૩ ॥

રાજા તેમ બીજા માણસોએ પણ સ્વધર્મને નહિ છોડતાં ઘણા યત્નથી સામયિક (સાર્વજનિક) ધર્મ હમેશાં પાળવો.

સમુદાયસ્ય રાજાં ચ ધર્મઃ સામયિકઃ સ્મૃતઃ ।

તત્તત્ક્રમતો દંડો વ્યવહારપદે ભવેત્ ॥ ૪ ॥

સમુદાય વર્ગ તથા રાજાઓના ધર્મને સામાયિક કહેલો છે. તેનું ઉલ્લંઘન કરે તો વ્યવહાર માર્ગમાં દંડ થાય છે. તથાહિ તે આ પ્રમાણે :-

સાધારણં ચ યદ્દ્રવ્યં તદ્ધરેલ્લંઘયેત્પુનઃ ।

ગણભૂપસ્થિતિં તં ચ સર્વં હૃત્વા પ્રવાસયેત્ ॥ ૫ ॥

સાધારણ દ્રવ્યને જે માણસ હરણ કરી લે અને વળી સમુદાય તથા રાજાની સ્થિતિને ઉલ્લંઘન કરે તેની માલમિલકત સર્વ ખુંટી લઈ રાજાએ દેશમાંથી કાઢી મૂકવો. સાધારણમ્ ગ્રામાદિજનસમુદાયદ્રવ્યં યોઽપહરતિ ગણસ્થિતિં રાજસ્થિતિં ચ યોઽતિક્રામતિ તસ્ય સર્વસ્વમપહત્ય રાજાદેશાન્નિર્વાસયેત્ સાધારણ દ્રવ્ય એટલે ગામ વગેરેના જનસમુદાયનું ધન અને તે જે લઈ લે અથવા ખાઈ જાય અને પંચના કે રાજાના ઠરાવને ન માને તેનું સઘળું લુંટી લઈ રાજાએ દેશમાંથી કાઢી મૂકવો. અથ સમૂહે હિતવાદિવચનં સર્વૈરંગી

કરણીયમન્યથાદંડઃ સ્યાદિત્યાહ ॥ પંચમાં હિતવાદિનું વચન સર્વે એ અંગીકાર કરવા યોગ્ય છે તેમ છતાં તે અંગીકાર ન કરે તો દંડને યોગ્ય થાય તે કહે છે :

હિતવાદિવચો માન્યં સમૂહે તત્સ્થિતૈઃ પૌરૈઃ ।

વિપરીતો હિ દંડઃ સ્યાજ્જઘન્યેન દમેન ચ ॥ ૬ ॥

સમૂહમાં એટલે પંચ કે કમિટિમાં રહેલા બીજા સર્વ મનુષ્યોએ હિતવાદીનું વચન માનવું, જો તેથી તે ઉલટા ચાલે તો છેવટનાં દંડને પાત્ર થાય છે. યદુક્તં બૃહદર્હનીતૌ જેટલા માટે બૃહદર્હનીતિમાં કહ્યું છે કે :-

હિયવાઇસ્સય વચણં જો નહુ મણઇ તિદુવિતવ્યૂહે સો હોઇ દંડણિજોપહમદમેણં ચુ ણિચ્ચંપિ ॥ ૧ ॥

અથ સ્મુદાયકાર્યકારિણાં કથં સત્કારો વિધેય ઇત્યાહ ॥ હવે સમુદાય એટલે પંચ, કમિટિ કે સભા તરફનું કામ કરનારાઓનો કઈ રીતે રાજાએ સત્કાર કરવો તે કહે છે :-

કાર્યસિદ્ધિં વિધાયાશુ ગણકાર્યસમાગતાન્ ।

સત્કૃત્ય દાનમાનાદૈર્મહીનાથો વિસર્જયેત્ ॥ ૭ ॥

સમુદાયના કામને માટે દરબાર કે કચેરીમાં આવેલા માણસોને રાજાએ તેમનું કાર્ય સિદ્ધ કરીને દાન વડે તથા માનાદિકથી સત્કાર કરી ઝંટ રજા આપવી. અથ યો ગણકાર્યાર્થં તત્સમાજસ્થૈઃ પ્રેરિતઃ સ્વયં વા રાજપાશ્ચે ગતશ્ચેદ્ધિરણ્યાદિ-પ્રાપ્નુયાત્તદા તત્ સમાજમહાજ-નેથ્યો નિવેદયેદન્યથા તસ્ય દંડઃ સ્યાદિત્યાહ ॥ સમાજ કે ગણના કાર્ય માટે સમાજના ગૃહસ્થોએ આજ્ઞા કરવાથી કે પોતાની મેળે સમાજનો વહીવટ કરનાર રાજદરબારમાં રાજા પાસે જાય, અને ત્યાંથી રાજાએ દાન માનને અંગે આપેલું સોનું ઈત્યાદિક દ્રવ્ય તે સમાજના સદ્ગૃહસ્થોને જણાવે નહિ તો તેનો દંડ કહે છે.

स्वयं समर्पणीयं तद्गणकार्यगतेन यत् ।

लब्धं स ह्यन्यथा दंड्यस्ततो दशगुणेन वै ॥ ૮ ॥

સભામાં કાર્ય માટે વહીવટ કરનાર જે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત થાય તે તેણે સભાને જાતે અર્પણ કરી દેવું, જો તે તેમ ન કરે તો જેટલું દ્રવ્ય તેને મળ્યું હોય તેથી દશ ઘણા દંડને પાત્ર જ ગણવો. **અથ સમૂહકાર્યચિંતકાઃ કીદૃશાઃ કાર્યાં** ઇત્યાહ સભાનો વહીવટ અગર કામ કરનારા કેવા કરવા તે કહે છે:-

ધર્મિણઃ પ્રતિભાયુક્તાઃ શુચયો લોભવર્જિતાઃ ।

કાર્યદક્ષા નિરાલસ્યા બહુશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥ ૯ ॥

કુલશુદ્ધાઃ સર્વમાન્યાઃ કાર્યચિંતાસમાહિતાઃ ।

માનનીયં વચસ્તેષાં સર્વૈસ્તદવ્યૂહસંસ્થિતૈઃ ॥ ૧૦ ॥

ધર્મીષ્ઠ, બુદ્ધિમાન, પવિત્ર, લોભ વગરના, કામ કરવામાં કુશળ, આળસ વગરના, અનેક શાસ્ત્રના જાણનાર, પવિત્ર કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા, સર્વ માન્ય તથા કામની ચીવેટવાળા પુરૂષો પંચ કે સભાનો કાર્યભાર કરનારા હોવા જોઈએ. તે સભાના સઘળા મેમ્બરોએ ઉપર દર્શાવેલા ગુણવાળા કાર્યભારીઓનું વચન માન્ય કરવું.

વणिजां श्रेणिपाषंडिप्रभृतीनामयं विधिः ।

नृपो रक्षेच्च तद्धेदं पूर्वरीतिं प्रचालयेत् ॥ ૧૧ ॥

વ્યાપારીઓ, શિલ્પવિદ્યાથી જીવનારા તથા પાખંડીઓનો આ વિધિ છે, માટે રાજાએ તેઓના ભેદનું રક્ષણ કરી પૂર્વની રીતિએ યથાસ્થિત ચલાવવી. **વણિજઃ પ્રસિદ્ધાઃ શિલ્પોપજીવિનઃ શ્રેણયઃ** કાર્પટિકાદયશ્ચ પાશ્વંડિનઃ પ્રભૃતિશબ્દાદાયધીયાદ-યોઽપિ ગ્રાહ્યાસ્તેષાં ભેદં રાજા રક્ષેત્પૂર્વરીતિં પ્રવર્તયેચ્ચ ॥ વણિજ શબ્દનો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે, શિલ્પોજીવીએ શ્રેણી, પાખંડી એટલે કપટી લોકો વગેરે અને

પ્રભૃતિ શબ્દ વડે આયુષ્ય ધારણ કરનાર ઈત્યાદિકને પણ ગ્રહણ કરવા.

एवं प्रोक्तात्र समयव्यतिक्रान्तिः समासतः ।

विशेषस्तु जनैर्ज्ञेयो विशेषाच्छास्त्रसागरात् ॥ १२ ॥

એ પ્રકારે સમય વ્યતિક્રાન્તિ ટુંકામાં વર્ણવી, વિશેષ જાણવાની ઈચ્છાવાળા મનુષ્યોએ બૃહદર્હનીતિ શાસ્ત્રરૂપી સમુદ્રમાંથી જાણી લેવી.

इतिसमयव्यतिक्रान्तिप्रकरणम् संपूर्णम् ॥

अथ स्त्रीग्रहप्रकरणमभिधीयते ॥

नत्वा श्रीकुंथुतीर्थेशं स्वान्तध्वान्तनिवारकम् ।

परस्त्र્યાकर्षणाख्योऽयं विवादो वर्णयतेऽधुना ॥ १ ॥

હૃદયના ત્રીમીરને ટાળનાર એવા શ્રી કુંથુનાથ પ્રભુને નમન કરીને હવે આ ‘પરસ્ત્રી આકર્ષણ’ એ નામનો વિવાદ વર્ણવાય છે. પૂર્વસ્મિન્પ્રકરણે સમયવ્યતિક્રાન્તિઃ પ્રરૂપિતા તત્સત્ત્વે સ્ત્રીગ્રહાદયોઽપિ દોષાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ इत्यत्र તાવત્ સ્ત્રીગ્રહદોષો વ્યાખ્યાયતે ગયા પ્રકરણમાં સમયવ્યતિક્રાન્તિનું નિરૂપણ કર્યું તેમાં સ્ત્રીગ્રહાદિ દોષો પણ ઉત્પન્ન થાય છે માટે અત્રે સ્ત્રી ગ્રહદોષનું વ્યાખ્યાન કરે છે :-

परांगनासमासक्तं न रुंध्याच्चेन्नरं नृपः ।

महत्पापविभागी स्यादराष्ट्रनाशो भवेत्पुनः ॥ २ ॥

संततिर्यत्प्रसंगेन जायते वर्णसंकरा ।

तेन वर्णविनाशः स्यात्तन्नाशे धर्मसंक्षयः ॥ ३ ॥

પારકી સ્ત્રીમાં આસક્ત થયેલા પુરુષને જો રાજા અટકાવે નહિ તો રાજા મોટા પાપનો ભાગી થાય છે, અને તેના દેશનો નાશ થાય છે. કારણ કે પરસ્ત્રીના પ્રસંગથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે તેથી વર્ણધર્મનો નાશ થાય અને તેથી ધર્મ માત્રનો નાશ થાય છે.

પરાંગનાભિઃ સંલાપં યઃ કુર્યાદ્રહસિ સ્થિતઃ ।

સ દંડ્યો ભૂજા તૂર્ણમાવેશ્યસ્તસ્કરાલયે ॥ ૪ ॥

જે માણસ પારકી સ્ત્રીઓ સાથે એકાન્તમાં બેસીને હાસ્ય-મશ્કરી વગેરે વાતો કરે તેને રાજાએ કેદખાનામાં પુરી ઉતાવળે દંડ કરવો.

અદૃષ્ટપૂર્વસ્ત્રીભિર્યો રાજાધ્વનિ ચ સંલપેત્ ।

કેનાપિ હેતુના દંડ્યો ન સ્યાન્નો તદ્વ્યતિક્રમઃ ॥ ૫ ॥

પ્રથમ કદિ નહીં દીકેલી એવી સ્ત્રીઓ સાથે રાજમાર્ગમાં ઉભા રહી કોઈપણ કારણસર પુરુષ વાત કરતો હોય તે દંડને પાત્ર નથી કારણ કે તે વ્યતિક્રમ ગણાતો નથી.

તીર્થે કૂપે વને સ્થાને વિજનેઽભિલપેન્નરઃ ।

રાજા ચ સર્વથા દંડ્યઃ પરિણામાશ્રયો વિધિઃ ॥ ૬ ॥

તીર્થમાં, કુવા કાંઠે, વગડામાં અને મનુષ્ય વગરના એકાન્ત સ્થાનમાં જે પુરુષ પારકી સ્ત્રી સાથે આલાપ કરતો હોય તેનો રાજાએ સર્વથા પ્રકારે દંડ કરવો, કારણ કે નિયમ પરિણામને આશ્રયી રહેલો છે.

एकासनाशनं देहे गंधलेपनमंबुना ।

केली रहःसंलपनं तथा भूषणवाससाम् ॥ ७ ॥

परिधानं स्वहस्तेनान्योन्यं स्पर्शनचुंबने ।

सह खट्वासनं चैतदुभयोर्दंडकारणम् ॥ ८ ॥

પરસ્ત્રી સાથે એક આસને જમવું, દેહને ગંધલેપ કરવો, જળ વડે કીડા કરવી, એકાન્તમાં મશ્કરી ઠકા સાથે વાતો કરવી, ઘરેણા, વસ્ત્ર પોતાને હાથે પહેરાવવા, પરસ્પર એકબીજાનો સ્પર્શ તથા ચુંબન કરવાં તથા એક ખાટલા પર જોડે બેસવું, એ સર્વ સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેના દંડનું કારણ છે.

વર્ણત્રયેષુ યઃ કશ્ચિત્ સેવેત બ્રાહ્મણીં યદિ ।

છિત્ત્વા લિંગં મહીપસ્તં દેશાન્નિર્વાસયેત્ત્વરમ્ ॥ ૧ ॥

બ્રાહ્મણીમપિ કૃષ્ણાસ્યાં કારયિત્વા ચ ભ્રામયેત્ ।

પુરે સ્વાનુચરૈર્ભૂપઃ પુનર્નિષ્કાસયેદ્બ્રહ્મિઃ ॥ ૧૦ ॥

ત્રણ વર્ણમાં એટલે ક્ષત્રીય, વૈશ્ય તથા શુદ્રમાંથી જે કોઈ પુરુષ બ્રાહ્મણીને સેવે, તો રાજાએ તે વ્યભિચારીનું લિંગ છેદન કરાવી દેશમાંથી તુરત કાઢી મૂકવો અને તે બ્રાહ્મણીને પણ મોઢે મેશ ચોપડી પોતાના નોકરોથી આખા ગામમાં ફેરવી ગામ બહાર કાઢી મૂકવી.

બ્રાહ્મણો યદિ સેવેત ક્ષત્રિયાં ભૂમિપસ્તદા ।

જ્ઞાત્વા ચરિત્રં તદ્દૃતૈરુભૌ નિષ્કાસયેત્પુરાત્ ॥ ૧૧ ॥

બ્રાહ્મણ જો ક્ષત્રાણીને સેવે તો દૂત દ્વારા એ તેમનું ચરિત્ર જાણી રાજાએ બન્નેને નગર બહાર કાઢી મૂકવાં.

બંદિચારણશૈલૂષા દીક્ષિતાઃ કારવસ્તથા ।

યે સજ્જયંતિ સ્વા નારીસ્તત્ત્ત્રીભિર્ભાષણં નરાઃ ॥ ૧૨ ॥

કુર્વંતો ન નિવાર્યાઃ સ્યૂ રાજલોકનૈરઃ કદા ।

પ્રાયશો વૃત્તિરેતેષાં સ્ત્ર્યાધીના પ્રથિતા ભુવિ ॥ ૧૩ ॥

બંદિલોક, ચારણો, ભાટ, દીક્ષિત તથા કારીગરો, તેઓ પોતાની સ્ત્રીઓને સજી રાખે છે. તેમની સ્ત્રીઓ સાથે અન્ય પુરુષો વાત કરતા હોય તો કદિ પણ રાજાના નોકરોએ તેમને અટકાવવા નહિ, કારણ કે ઘણું કરીને તે લોકોની જીવિકા સ્ત્રીઓને આધીન છે, એ જગપ્રસિદ્ધ છે.

કન્યાંગે વિકૃતિં યા સ્ત્રી કુર્યાત્તચ્છીર્ષમુંડનમ્ ।

કારયિત્વાંગુલિચ્છેદં ચૈનાં નિષ્કાસયેત્ પુરાત્ ॥ ૧૪ ॥

જે સ્ત્રી કુંવારી કન્યાના અંગમાં વિકૃતિ કરે તેનું માથું મુંડાવી અને આંગળી કાપી નાંખી, નગર બહાર કાઢી મૂકવી.

સ્વવંશગુણદર્પેણ ભર્તારં યા ન મન્યતે ।

તાં ભિન્નાં સ્થાપયેદ્ભૂપો ન પુનર્દર્શયેત્પતિમ્ ॥ ૧૫ ॥

પોતાના આપના કુળના ઉંચાપણને લીધે જે સ્ત્રી ગર્વથી સ્વામીને ગાંઠતી ન હોય તેને રાજાએ જૂદી રખાવવી, અને ફરીને સ્વામીનું મુખ દેખાડવું નહિ.

પરસ્ત્રીં સેવતે વર્ષાદજ્ઞાતો યાં ચ ભૂમિભૃત્ ।

તદુદંતં ચરૈર્જાત્વા દંડયિત્વા વિવાસયેત્ ॥ ૧૬ ॥

કોઈપણ પુરુષ જણાયા સિવાય પરસ્ત્રીનું એક વર્ષથી સેવન કરતો હોય તો તેનું ચરિત્ર પોતાના ગુપ્ત દૂતો દ્વારા જાણી રાજાએ તે પુરુષનો દંડ કરી ગામ બહાર કાઢી મૂકવો.

ક્ષત્રબ્રાહ્મણવૈશ્યાનાં સ્ત્રીં વા કન્યાં નિષેવતે ।

શતૈર્દમનમાદ્યે તુ લિંગભેદઃ પરે સ્મૃતઃ ॥ ૧૭ ॥

ક્ષત્રી, બ્રાહ્મણ, તથા વૈશ્યની સ્ત્રી કે કન્યાનું જે પુરુષ સેવન કરે તો સ્ત્રીની બાબતમાં તેનો સો દંડ કરવો અને કન્યાની બાબતમાં લિંગ છેદન કરવું.

દંડ્યો દ્વિજાં દ્વિજો ગચ્છન્ સહસ્ત્રરજતૈર્ભવેત્ ।

ક્ષત્રિયઃ ક્ષત્રિયાં ગચ્છન્ દંડ્યો યુગ્મસહસ્રકૈઃ ॥ ૧૮ ॥

બ્રાહ્મણ પારકી બ્રાહ્મણી સાથે આડો વ્યવહાર રાખે તો તેનો એક હજાર રૂપા મુદ્રાથી દંડ કરવો. ક્ષત્રીય બીજી ક્ષત્રાણી સાથે તેવો વ્યવહાર કરે તો તેનો બે હજાર રૂપા મુદ્રાથી દંડ કરવો.

સેવેત વૈશ્યાં ચેદ્વૈશ્યો દંડ્યસ્તુર્યશતપ્રમૈઃ ।

શૂદ્રસ્તુ શૂદ્રાસેવી ચેન્નિષ્કાસ્યો ભૂભુજા પુરાત્ ॥ ૧૯ ॥

વાણિયો જો પારકી વાણિયાણને સેવે તો તેનો ચારસો રૂપિયા

દંડ કરવો. શૂદ્ર જો શૂદ્રીને સેવે તો તેને રાજાએ નગર બહાર કાઢી મૂકવો.

શૂદ્રાસેવકવૈશ્યોઽપિ દંડ્યઃ સ્યાચ્છત્રરાજતૈઃ ।

દ્વિજઃ શૂદ્રાનુચારી ચેન્નિર્વાસ્યો નગરાદ્વહિઃ ॥ ૨૦ ॥

શૂદ્રીને વૈશ્ય સેવે તો પણ તેનો સો રૂપા મુદ્રાથી દંડ કરવો. બ્રાહ્મણ શૂદ્રીને સેવે તો નગર બહાર કાઢી મૂકવો.

ચતુર્વર્ણજનોદ્ભૂતમપરાધં સમીક્ષ્ય ચેદ્ ।

ભૂષો ન વારયેદ્દંડતર્જનાતાડનાદિભિઃ ॥ ૨૧ ॥

તદા સર્વાપરાધાનાં નૃપઃ સ્વામી ભવેત્કલ્પ ।

તતો રાષ્ટ્રેઽતિદુઃખં સ્યાદીતિદુર્ભિક્ષમૃત્યુજમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચારે વર્ણમાં ઉત્પન્ન થયેલા દરેક મનુષ્યનો અપરાધ જોઈ, દંડ, તિરસ્કાર, કે તાડનથી રાજા તે અપરાધીને વારે નહિ તો તે સઘળા અપરાધીનો સ્વામી જરૂર રાજા જ થાય છે. અને તેના દેશમાં ઈતિ^૧, દુકાળ તથા મરકીથી ઉપજતા દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે.

દુરિતાકરાશુચિગૃહં સંપ્રેક્ષ્ય રમાતનું સુધીઃ કોઽત્ર ।

પ્રીતિં કુરુતે બીભત્સાકરમશંકરમત્યંતદુર્ગધમ્ ॥ ૨૩ ॥

સંકટની ખાણરૂપ, અપવિત્રતાનું ઘર, બીભત્સતાની ખાણ, અકલ્યાણકારી અને નિરંતર દુર્ગંધવાળું સ્ત્રીનું શરીર જોઈ કયો બુદ્ધિવાન તેમાં આસંક્તિ રાખે ?

૧. ઈતિ છ પ્રકારની છે.

અતિવૃષ્ટિરનાવૃષ્ટિઃ શલભા મૂષકાઃ શૂકાઃ ।

પ્રત્યાસન્નાશ્ચ રાજાનઃ ષડેતા ઈતયઃ સ્મૃતાઃ ॥ ૧ ॥

ઘણો વરસાદ, વરસાદની તંગી, તીડ, ઉંદરડા, પોપટ, અને સામા આવેલા રાજાઓ, એ છ પ્રકારની ઈતિઓ કહેલી છે.

સંતતમુદરં દૃષ્ટ્વા કૃમિમૂત્રપુરીષપાત્રમબલાનામ્ ।

વિષ્ટાઘટમિવ નિંદ્યં ત્યજત શરીરં વિબુધ્યધ્વમ્ ॥ ૨૪ ॥

કૃમિ, મૂત્ર તથા વિષ્ટાના પાત્રરૂપ અબલાનું ઉદર વિષ્ટાના ઘડા જેવું નિંદ્ય જાણો અને તે શરીરનો ત્યાગ કરો.

સર્વથા સ્વહિતોદ્યુક્તૈઃ સદા ત્યાજ્યાઃ પરસ્ત્રિયઃ ।

પશ્ય તસ્યઃ પ્રભાવેણ પ્રણષ્ટા રાવણાદયઃ ॥ ૨૫ ॥

પોતાનું હિત ચંદાનાર પુરૂષે સર્વથા પ્રકારે સતત પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો. પરસ્ત્રીના પ્રભાવથી રાવણાદિકનો નાશ થયો છે તે જુઓ.

इत्येवं वर्णिता नारीग्रहचिंता समासतः ।

विशेषो बृहदर्हत्रीतिशास्त्राद्बोध्य आदरात् ॥ २६ ॥

ઉપર પ્રમાણે ટુંકામાં નારીગ્રહણ વિચારનું વર્ણન કર્યું. વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેણે આદરપૂર્વક મોટા અર્હત્રીતિશાસ્ત્રથી જાણી લેવું.

इति स्त्रीग्रहप्रकरणम् संपूर्णम् ।

अथ द्यूतप्रकरणमारभ्यते ।

नत्वारनाथं श्रीयुक्तमंतरंगारिभेदकम् ।

व्यवहारपदे द्यूतमभिधास्ये यथागमम् ॥ १ ॥

લક્ષ્મી એટલે શોભાયુક્ત અને અંતરંગ શત્રુને નાશ કરનાર એવા અરનાથ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને શાસ્ત્રમાં જે પ્રકારે વર્ણવ્યું છે તે પ્રકારે વ્યવહાર માર્ગમાં દ્યૂત અને જુગારનું સ્વરૂપ હું કહીશ.

પૂર્વપ્રકરણે સ્ત્રીગ્રહો વર્ણિતસ્તતો વ્યસનસાહચર્યાદ દ્યૂતમધુના-
ભિધીયતે તત્ર તાવત્ દ્યૂતસ્વરૂપમાહ ॥ ગયા પ્રકરણમાં વ્યભિચારનું

સ્વરૂપ વર્ણવ્યું, તે વ્યસની સાથે જુગારનું પણ સાહચર્ય છે માટે તેનું વર્ણન કરે છે. તે પ્રથમ જુગારનું સ્વરૂપ કહે છે.

દ્વિપદાપચ્ચતુષ્પદાદખચૈર્દેવનં હિ યત્ ।

પળાદિ દ્રવ્યમુદ્દિશ્ય તદ્ દ્યૂતમિતિ કથ્યતે ॥ ૨ ॥

બે પગવાળા મલ્લાદિક પગ વગરના એટલે પાશા વગેરે ચાર પગવાળા ઘેટા, ઘોડા વગેરે તથા કુકડા, તેતર, કબુતર વગેરે પક્ષિઓથી પણાદિક દ્રવ્યને ઉદ્દેશીને જે રમત કરવી તે જુગાર કહેવાય છે. તત્ર દ્વિપદા મલ્લાદયઃ અપદાઃ પાશકબ્રહ્માદયશ્ચતુષ્પદા મેષહયાદયઃ ખેચરાઃ પક્ષિણઃ કુક્કુટતિત્તિરપારાવતાદ્યાસ્તૈર્દ્રવ્યાદિપણનિબંધેન ક્રીડા દ્યૂતમ્ ॥ અત્રૈવાભિધાનવ્યપદેશવિષયવિશેષમાહ ॥ અત્રે નામભેદના મીષે કહીને વિશેષ કહે છે.

અચેતનૈઃ ક્રીડનં યત્તદ્દ્યૂતમિતિ કથ્યતે ।

સચેતનૈસ્તુ યા ક્રીડા સા સમાહ્વયસંજ્ઞિકા ॥ ૩ ॥

ચેતન વગરના જડ પદાર્થોનું પણ કરીને જે રમવું તેને દ્યૂત એ પ્રકારે કહે છે અને ચેતનવાળા પ્રાણીઓનું પણ કરીને જે રમત તે ‘સમાહ્વય’ નામે કહેવાય છે. ઇયં દ્યૂતક્રીડા રાજનિયમિતસભિકસ્થાને ભવતિ ઇતિ સભિક આગતચતુર્વ-ર્ણીયજનાન્ મિષ્ટેષ્ટવચનૈર્વિશ્વાસ-યત્ર્ણનાદિભિશ્ચ સંતોષયન્ રમયતે સપ્રતિબંધકતયાપ્રતિબંધકતયા વા ત્વં શતમુદ્રા જેષ્યસિ ચેદ્ વિંશતિમુદ્રા અહં ગ્રહીષ્યામિ ઇતિ સપ્રતિબંધકતા અથવા યદા ત્વં શતમુદ્રા જેષ્યસિ તદા રાજનિયમિતમુદ્રાપંચકં ગ્રહીષ્યામિ ઇતિ અપ્રતિબંધકક્રીડા ॥ આ જુગારની રમત રાજાએ બનાવેલા સભા સ્થાનમાં થાય છે. તે રાજાના બનાવેલા જુગારના સભા સ્થાનમાં ઓલા ચારે વર્ણના માણસોને (જુગારખાનાના ઉપરીઓ) મીઠાં પ્રિય વચનોથી વિશ્વાસ આપી ભોજનાદિક પદાર્થોથી સંતોષ પમાડી સપ્રતિબંધકપણાથી અથવા

અપ્રતિબંધપણથી રમાડે છે. (અને કહે છે કે) જો તું સો મુદ્રા જીતીશ તો વિશ મુદ્રા હું લઈશ એનું નામ અપ્રતિબંધકપણું કહેવાય, અથવા જ્યારે તું સો મુદ્રા જીતીશ ત્યારે રાજાએ ઠરાવેલી સેંકડે પાંચ મુદ્રાઓ લઈશ, તે અપ્રતિબંધક રમત કહેવાય.

सभा च राजानुमत्या स्वद्रव्यनिर्मापितद्यूतस्थानं सभा એટલે
રાજાની આજ્ઞાથી પોતાના ખર્ચે બંધાવેલું જુગાર ખાનું. **राजद्रव्य**
निर्मापितस्थानं वा सा विद्यते यस्य स सभिकः અથવા રાજાના
દ્રવ્યથી બંધાવેલું જુગારસ્થાન. તે જેનું હોય તે સભિક કહેવાય. **तदेव**
दर्शयति ते દેખાડે છે :-

स्वकीये राजकीये वा स्थान आगतमानवान् ।

क्रीडयेदशनाद्यैश्च तोषयन्भितो मुहुः ॥ ૪ ॥

પોતાના અથવા રાજકીય જુગાર સ્થાનમાં આવેલા માનવીઓને સભિક એટલે જુગારસ્થાનનો ઉપરી ભોજનાદિકથી સંતોષી વારે વારે જુગાર રમાડે છે.

अन्योऽन्यकलहादेश्च रक्षयन् जितमानवान् ।

राज्यांशं च समुद्धृत्य स्वांशमादाय सर्वशः ॥ ૫ ॥

राज्यांशं तु प्रतिदिनं देयाद्राज्ये निरालસः ।

स्वांशेन स्वं कुटુંબं हि पालयेन्निरुપદ્રવમ્ ॥ ૬ ॥

તે જુગારસ્થાનને ઉપરી જીતેલા જુગારીઓનું પરસ્પર થતા કજીયાથી રક્ષણ કરે છે અને રાજાનો તથા પોતાનો ભાગ લઈ લે છે, પ્રમાદનો ત્યાગ કરી રાજાનો અંશ દરરોજ રાજ્યમાં તેણે આપવો, અને પોતાના અંશથી કઈપણ હરકત વિના પોતાના કુટુંબનું પાલન કરવું.

जिते पराजितेऽन्योन्यं क्लेशो यदि भवेत्सभेद् ।

तद्विमृश्य जितं द्रव्यं दापयेच्च पराजितात् ॥ ૭ ॥

यदि स्वदापनेऽशक्तस्तदा भूपं निवेद्य सः ।

दापयेन्नियतं रिक्त्वं नो हानिः स्याद्यतः पुनः ॥ ८ ॥

જય પરાજયમાં પરસ્પર જો કલેશ ઉત્પન્ન થાય તો તેનો બરોબર વિચાર કરી પરાજય પામેલા પાસેથી જીતેલાને જુગારખાનાના ઉપરીએ દ્રવ્ય અપાવવું. જો પોતે અપાવાને સમર્થ ન હોય તો તે હકીકત રાજાને નિવેદન કરીને નક્કી કરેલું દ્રવ્ય જીતનારને અપાવવું કે જેથી જુગાર સ્થાનમાં ફરીને તેવી હાની થાય નહિ.

राज्यस्थाने सति द्यूते कैतवेभ्यश्च रक्षणम् ।

भवत्यतः सभास्थाने द्यूतક્રીडा सदोचिता ॥ ૯ ॥

રાજ્યસ્થાનમાં જુગારસ્થાન હોય તો કપટીઓથી રક્ષણ થાય છે, માટે સભાસ્થાનમાં જુગારની રમત રમવી તે હમેશાં યોગ્ય છે.

प्रच्छन्नं स्वगृहे द्यूतं ये दीव्यन्ति सभेद् ततः ।

राज्यांशं द्विगुणं गृह्णीयात्स्वांशं निर्णये सति ॥ ૧૦ ॥

છાનામાના પોતાના ઘરમાં જુગાર રમે તેની પાસેથી રાજાનો બમણો ભાગ લેવો અને પોતાને માટે જે નક્કી કર્યો હોય તે પણ સભિક લેવો.

एषा द्यूतक्रिया लोके सर्वव्यसननायिका ।

શ્ર્વભતિર્યગ્ગતેર્દૂતી સ્માર્યા શિષ્ટજનૈર્ન હિ ॥ ૧૧ ॥

આ જુગારની રમત આ લોકમાં સઘળાં વ્યસનોની નાયિકા એટલે સ્વામિની છે અને નર્ક તથા તિર્યંચ ગતિની તો તે દૂતિ છે. માટે શિષ્ટ મનુષ્યો એતો તેનું સ્મરણ સરખું પણ કરવું નહિ.

इत्थं समासतः प्रोक्ता द्यूतव्यवहृतिर्मया ।

સંસારસ્યોપકારાય ભાગ્યાધિક્યપકાશિકા ॥ ૧૨ ॥

એ પ્રકારે જગતના ઉપકાર માટે, ભાગ્યનો અધિક ઉદય જણાવનારી જુગારની રમતનું સ્વરૂપ મેં ટુંકામાં વર્ણવ્યું.

इति द्यूतविधिप्रकरणम् ।

अथ स्तैन्यप्रकरणमारभ्यते ।

प्रणम्य श्रीयुतं मल्लिं मल्लं मोहादिताडने ।

स्तैन्यप्रकरणं वक्ष्ये समुद्धृत्य श्रुतादहम् ॥ १ ॥

મોહાદિકને તાડન કરનાર શ્રી મલ્લરૂપ મલ્લિનાથ પ્રભુને નમસ્કાર કરીને શાસ્ત્રમાંથી ઉદ્ધાર કરી ચોરીનું પ્રકરણ હું કહીશ. પૂર્વપ્રકરણે દ્યૂતવર્ણનોક્તા તત્ર હારિતશ્રૌર્યાચરણં કોડપિ કરોત્યતો વ્યસનત્વ સાધર્મ્યાદધુના સ્તૈન્યવર્ણનાધિક્રિયતે । ગયા પ્રકરણમાં જુગારની રમત વર્ણવી, તે રમતમાં હારેલો કોઈ ચોરીનું આચરણ પણ કરે માટે વ્યસનપણાનું સાધર્મ્ય છે તેથી ચોરીના વર્ણનનો અધિકાર કહીએ છીએ.

नृपते: परमो धर्म: स्वप्रजापालनं सदा ।

स्तैन्यादिभ्यो यत: कीर्तिर्विस्तृता स्याददिगंतरे ॥ २ ॥

ચોરી ઈત્યાદિક પીડાઓથી પોતાની પ્રજાઓનું સદા પાલન કરવું એ રાજાનો પરમ ધર્મ છે, જેથી તેની કીર્તિ દિગંતરમાં વિસ્તાર પામે છે.

लोकानां संसृतौ तुल्योऽभयदानेन नो वृषः ।

तस्माज्जनै: सदा यत्नोऽभये कार्य: समाधिना ॥ ३ ॥

આ જગતમાં અભયદાન જેવો બીજો ધર્મ નથી. તેટલા માટે મનુષ્યોએ શાંતિથી હમેશાં અભયને સારૂ યત્ન કરવો.

પ્રજાસ્વાસ્થ્યે નૃપઃ સ્વસ્થસ્તદુઃખે દુઃખિતો નૃપઃ ।
તસ્માદ્યત્નં પ્રજાસ્વાસ્થ્યેઽહર્નિશં કુરુતે નૃપઃ ॥ ૪ ॥

પ્રજા સુખી તો રાજા સુખી, પ્રજા દુઃખી તો રાજા પણ દુઃખી.
માટે રાજા પ્રજાના સુખ માટે રાત્રિ-દિવસ યત્ન કરે છે.

પ્રજાદાનાર્ચનાદીનાં ષષ્ટાંશં લભતે નૃપઃ ।
પુણ્યાત્તતો નેતિભયં કોષવૃદ્ધિશ્ચ જાયતે ॥ ૫ ॥
શિષ્ટાનાં પાલનં કુર્વન્ દુષ્ટાનાં નિગ્રહં પુનઃ ।
પૂજ્યતે ભુવને સર્વેઃ સુરાસુરનૃયોનિભિઃ ॥ ૬ ॥
લોભતઃ કરમાદત્તે પ્રજાભ્યો યો મહીધનઃ ।
ક્ષુદ્રકર્મણિ યો દંડં લાતિ સ નરકં વ્રજેત્ ॥ ૭ ॥
ચૌરાન્ ધૂર્તાન્નિગૃહ્ણન્ યો ભૂપઃ સન્યાયરીતિતઃ ।
રોધનેન હિ બંધેન સ વૈ સ્વર્ગમવાપ્નુયાત્ ॥ ૮ ॥
પ્રજોપરિ સદા ક્ષાંતી રક્ષણીયા મહીભુજા ।
બાલાતુરાતિવૃદ્ધાનાં ક્ષંતવ્યં કઠિનં વચઃ ॥ ૯ ॥

પ્રજાઓ જે દાન, પૂજન ઇત્યાદિ સત્કર્મ કરે છે તેનો છઠો ભાગ રાજાને મળે છે. તે પુન્યથી રાજાને ઇતિનો ભય થતો નથી અને તેના ભંડારમાં વૃદ્ધિ થાય છે. શિષ્ટ પુરુષોનું જે રાજા પાલન કરે છે અને દુષ્ટોને શિક્ષા કરે છે, તે રાજાનું દેવતાઓ, અસુરો તથા મનુષ્યોએ સઘળા ભુવનને વિષે પૂજા કરે છે. જે પૃથ્વી પતિ લોભથી પ્રજાઓ પાસેથી કર લે છે, અને નાના ગુનાહમાં દંડ લે છે તે રાજા નર્કમાં જાય છે. જે રાજા ચોર, તથા ધુતારાઓને પકડી બાંધી સારી ન્યાયરીતિથી કેદખાનામાં નાખે છે તે જરૂર સ્વર્ગમાં જાય છે. રાજાએ પ્રજા પર ક્ષમા રાખી નિરંતર તેમનું પાલન કરવું, બાળક, રોગી તથા વૃદ્ધોનાં કઠિન વચન રાજાએ સહન કરવાં અથ પ્રસ્તુતમાહ ॥ હવે ચાલતો વિષય કહે છે :-

યો હરેત્કૂપતો રજું ઘટં વસ્ત્રાણિ સ્તૈન્યતઃ ।

તાડયિત્વા કશાભિસ્તં યથાવસ્થં વિવાસયેત્ ॥ ૧૦ ॥

જે માણસ કુવા પરથી ઘડો, દોરડું કે વસ્ત્ર ચોરીથી લઈ જાય તેને સાટકાઓથી માર મારી તેવોને તેવો ગામ બહાર કાઢી મૂકવો.

સ્તૈન્યાત્ ધાન્યં હરન્ ક્ષેત્રાત્ સ્તેનો દંડમવાપ્નયાત્ ।

સ્તેયાદશગુણં ભૂપો દેશાન્નિર્વાસયેચ્ચ તમ્ ॥ ૧૧ ॥

ચોરી કરીને ખેતરમાંથી ધાન્ય લઈ જાય તે ચોર દંડને પાત્ર થાય છે. તેણે જે ચોર્યું હોય તેથી દશ ઘણો દંડ કરવો અને તેને દેશમાંથી કાઢી મૂકવો.

જાનંસ્તસ્કરવૃત્તાન્તં પ્રજાદુઃખં ચ શક્તિમાન્ ।

યઃ પશ્યન્ ક્ષમતે ભૂપો ધ્રુવં પ્રાપ્નોતિ દુર્ગતિમ્ ॥૧૨॥

પ્રજાની પીડા તથા ચોરનું વૃત્તાન્ત જાણતાં છતાં જે શક્તિમાન રાજા ગણકારતો નથી તે અવશ્ય દુર્ગતિને પામે છે.

હિરણ્યરજતાદીનાં ભૂષણાનાં ચ વાસસામ્ ।

હર્તુઃ પ્રદાપયેન્મૂલ્યં સર્વં તત્ત્વામિને નૃપઃ ॥ ૧૩ ॥

તં પુનઃસ્થાપયેદ્દંદિગૃહે વર્ષત્રયાવધિ ।

લોભ્યા દાને તુ ચેદેકાબ્દં યાવત્તત્ર સંસ્થિતિઃ ॥ ૧૪ ॥

સોના રૂપાના દાગીના તથા વસ્ત્રો ચોરનાર પાસેથી રાજાએ તો ચોરેલા માલની સઘળી કીમત તે માલધણીને અપાવવી અને ચોરને ત્રણ વર્ષ સુધી કેદખાનામાં નાખવો. જો ચોર જાતે તે માલ આપે તો એક વર્ષની કેદખાનાની સજા કરવી.

માનવાનામર્ભકસ્ય કન્યાયા હરણેઽપિ ચ ।

તથાનુપમરત્નાનાં ચૌરો બંદિગૃહં વિશેત્ ॥ ૧૫ ॥

ત્ર વર્ષત્રયં સ્થાપ્યો મોચયેત્સાક્ષિતસ્તકમ્ ।

પુનઃ સ્તેયસ્ય કરણે વર્ષષટ્કાવધિ પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

નિધાપયેદ્વંદિગૃહે યત્ર ન સ્યાચ્ચ દર્શનમ્ ।

અન્યસ્ય લેખનં કારયિત્વા તં ચ વિમોચયેત્ ॥ ૧૭ ॥

લોકોનાં બાળક અને કન્યાનું હરણ કરે તથા અમૂલ્ય રત્નો ચોરી જાય તે ચોરને ત્રણ વર્ષ બંદિખાનામાં રાખવો અને જામીન લઈને છોડવો. તેમ છતાં પાછો ચોરી કરે તો છ વર્ષ સુધી અંધારી કોટડીમાં કેદ કરવો. કે જેથી તે કશું દેખી શકે નહિ. છ વર્ષ બીજા કોઈની જામીનગીરી લખી આપે તો છોડવો.

શાસ્ત્રૌષધિગવાશ્વાનાં હર્તા ભૂપેન પીડ્યતે ।

ગૃહીત્વા તદ્ધનં તસ્માત્સ્થાપ્યો કારગૃહે પુનઃ ॥ ૧૮ ॥

શાસ્ત્રનાં પુસ્તકો, ઔષધિ, ગાયો, ઘોડાઓનું હરણ કરનારને રાજાએ પીડવો. તેનું તે ચોરેલું ધન લઈ તેને કેદખાનામાં નાખવો.

ગુડાજ્યક્ષીરદધ્નાં ચ સિતાકર્પાસભસ્મનામ્ ।

લવણસ્ય મૃદશ્ચૈવ મૃદ્ધાંડાનાં તથૈવ ચ ॥ ૧૯ ॥

તૈલમોદકપક્વાન્નગુલ્મવલ્લીપ્રસૂનક- ।

કંદમૂલચ્છદીનાં ચ હર્તા વર્ષત્રયં વસેત્ ॥ ૨૦ ॥^૧

ગોળ, ઘી, દુધ, દહી, સાકર, કપાસ, ભસ્મ, મીઠું, માટી, માટીનાં વાસણ, તેલ, લાડુ, પકવાન્ન, ગુચ્છા, વેલી, ફુલ, કંદમૂલ તથા પાંતરો ચોરનાર ત્રણ વર્ષના કેદખાનામાં રહે.

૧. વર્ષત્રયં એ પાઠ કોઈએ મૂલના અક્ષર સુધારીને કર્યો છે. પણ તેમાં ભુલ હોય તેમ લાગે છે. કારણ કે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે નજીવી બાબતમાં મોટો દંડ કરનાર રાજા નરકમાં જાય છે. વળી યાજ્ઞવલ્કની સ્મૃતિમાં તે જ ચીજોની ચોરીને વાસ્તે તેના મૂલથી પાંચ ગણો દંડ કહ્યો છે. માટે વિદ્વાનોએ તે બાબત વિચારવા જેવી છે.

ધાન્યં હરન્ કૃષેર્દંઙ્યઃ સબંધી ભક્ષણાય ચેત્ ।

સબંધનત્વયોગ્યઃ સ્યાચ્ચતુર્વર્ણેષુ કશ્ચન ॥ ૨૧ ॥

ચારે વર્ણમાંથી કોઈપણ મનુષ્ય ખેતરમાંના ધાન્યની ચોરી કરે તો તેનો દંડ કરવો અને તેને બાંધવો, પણ જો ખાવાને ધાન્ય લે તો તેને કેવળ બાંધવો.

દત્ત્વા તુ ખાતકં ગેહે દ્રવ્યં હરતિ યો હઠાત્ ।

ધનિને દાપયિત્વા સ્વં તં ચ નિર્વાસયેત્ પુરાત્ ॥ ૨૨ ॥

ઘરમાં ખાતરીયું મુકીને બળાત્કારથી ધન હરી જાય તે ચોર પાસેથી હરેલું ધનમાલિકને સોંપાવી રાજાએ ચોરને ગામમાંથી કાઢી મૂકવો.

યશ્ચ જૈનોપવીતાદિકૃતસૂત્રાણિ સંહરેત્ ।

સંસ્કૃતાનિ નૃપસ્તં તુ માસૈકં બંધકે ન્યસેત્ ॥ ૨૩ ॥

જે માણસ જૈન વિધિ પ્રમાણે સંસ્કાર કરેલા જનોઈનાં સૂતરને ચોરીજાય તો તેને રાજાએ એક માસ સુધી બંદિખાને નાખવો.

ભાર્યાપુત્રસુહૃન્માતૃપિતૃશિષ્યપુરોહિતાઃ ।

સ્વધર્મવિચ્યુતા દંઙ્યાઃ પરં વાચા નૃપેણ વૈ ॥ ૨૪ ॥

સ્ત્રી, પુત્ર, સગાં સ્નેહી, માતાપિતા, શિષ્ય, પુરોહિત એ સઘળાં પોતાના ધર્મથી વિચ્યુત (બ્રષ્ટ) થાય તો રાજાએ વચનથી તેમને ઠપકો આપવો.

લોભતો મોચયેદ્ બદ્ધાન્ યો મુક્તાન્ બંધયેન્નરાન્ ।

દાસદાસ્યાદિહર્તા ચ પ્રવેશ્યસ્તસ્કરાલયે ॥ ૨૫ ॥

સ્તેનોપદ્રવતો ભૂપઃ પ્રજા રક્ષતિ યઃ સદા ।

યશોઽત્ર પ્રાપ્નુયાલ્લોકે પરત્ર સ્વર્ગતિં ચ સઃ ॥ ૨૬ ॥

જે જેલનો અધિકારી લોભથી કેદીઓને છોડી દે અને છૂટેલાને બાંધે, તથા જે દાસ દાસીઓનું હરણ કરી લે તેવાને કેદખાનામાં નાખીને જે રાજા ચોરના ઉપદ્રવથી નિરંતર પ્રજાઓનું રક્ષણ કરે તે રાજા આ લોકમાં યશ પામે અને પરલોકમાં સ્વર્ગગતિને પામે.

વાચા દુષ્ટસ્તસ્કરશ્ચ માયાવી વિપ્રલુંચકઃ ।

ધાટી મારણકર્તા યો ધાટીનાં ચ નિવાસદઃ ॥ ૨૭ ॥

તસ્કરાણાં લુંટકાનાં દ્યૂતાદિગ્રસિતાત્મનામ્ ।

અશનસ્થાનદાતા ચ દંડ્યઃ કારાગૃહાર્હકઃ ॥ ૨૮ ॥

ખોટું બોલનારા, ચોર, કપટી, ઠગારા, ધાડ પાડનારા, મારનારા, તથા ધાડપાડુઓને રહેવાનું સ્થાન આપનારા અને તસ્કરો, લુંટારા અને જુગારીઓને ભોજન તથા રહેવાની જગ્યા આપનારા કેદખાનાના દંડને યોગ્ય છે.

મૈત્ર્યાલ્લોભાત્પરોક્ત્યા ચેદન્યથા કુરુતે નૃપઃ ।

યશોઽત્ર નૈવ હ્યાપ્નોતિ પરત્ર નરકં વ્રજેત્ ॥ ૨૯ ॥

મિત્રપણાના સ્નેહથી, લોભથી કે પારકાના કહેવાથી જે રાજા અન્યાય કરે છે તે આ લોકમાં યશ પામતો નથી અને પરલોકમાં અવશ્ય નર્કમાં જાય છે.

ગુરુધર્મ્યાત્મવૃદ્ધસ્ત્રીબાલઘાતોદ્યતં નરમ્ ।

તસ્કરં પ્રેક્ષ્ય ચેચ્છસ્ત્રં ધારયેત્ બ્રાહ્મણઃ ખલુ ॥ ૩૦ ॥

ન તદા દોષભાક્ સઃ સ્યાત્ આતતાયિ નિવારણે ।

ધર્મસ્ત્યાજ્યો ન હિ પ્રાણાન્ સંહરેત્ ઘાતકારિણઃ ॥૩૧ ॥

ગુરુ, સાધર્મી, પોતાનો આત્મા, વૃદ્ધ, સ્ત્રી તથા બાળકનો ઘાત કરવાને તૈયાર થયેલાને અને ચોર પુરૂષને જોઈ જો બ્રાહ્મણ પણ હથિયાર લેતો આતતાયિના નિવારણમાં તે હથિયાર ઉગામનારો

બ્રાહ્મણ દોષિત ગણતો નથી. ધાત કરનારના પ્રાણને હરે પરંતુ ધર્મનો ત્યાગ કરે નહિ.

एवं सैन्यादिदुःखेभ्यो रक्षणीयाः प्रजाः सदा ।

यतः स्वस्थाः प्रजाः सर्वाः भवेयुर्धर्मतत्पराः ॥ ૩૨ ॥

એ પ્રકારે ચોરી ઈત્યાદિ દુઃખોથી રાજાએ હમેશાં પ્રજાનું રક્ષણ કરવું, જેથી સર્વ પ્રજાઓ સ્વસ્થ ચિત્ત થઈ ધર્મમાં તત્પર રહે.

इत्थं समासतः प्रोक्तं सैन्यप्रकरणं परम् ।

ज्ञेयो विशेषश्चैतस्य श्रुतपाथोધिमध्यतः ॥ ૩૩ ॥

એ પ્રમાણે સંક્ષેપમાં શ્રેષ્ઠ એવું સૈન્ય પ્રકરણ વર્ણવ્યું, તેને વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તો બૃહદ્દર્શીતિ શાસ્ત્રમાંથી જાણી લેવું.

इति सैन्यप्रकरणं संपूर्णम् ।

अथ साहसप्रकरणमारभ्यते ।

नत्वा श्रीसुव्रतं देवं दुःखानलपयोधरम् ।

राजनीत्यनुसारेण वक्ष्ये साहसिकक्रमम् ॥ ૧ ॥

દુઃખરૂપ અગ્નિનું શમન કરવામાં મેઘરૂપ એવા શ્રી સુવ્રત ભગવાનને નમસ્કાર કરીને રાજ નીતિના અનુસારે 'સાહસ પ્રકરણ' હવે હું કરીશ. પૂર્વપ્રકરણે સૈન્યદંડો વર્ણિતસ્તત્સાહ-ચર્યાદત્રચ સાહસદંડોઽભિધીયતે અથ સાહસસ્વરૂપમાહ । ગયા પ્રકરણમાં સૈન્ય દંડનું વર્ણન કર્યું. તેની સાથે સંબંધ ધરાવનાર હોવાથી સાહસ દંડનું સ્વરૂપ કહીએ છીએ. તેમાં પ્રથમ સાહસનું સ્વરૂપ કહે છે :-

मनुजैः सहसाकर्म क्रियते क्रोधतोऽर्थतः ।

आपदां पदमित्येतत् साहसं सद्भिरुच्यते ॥ ૨ ॥

ત્રિધા તલ્લઘુમધ્યોત્તમાદિભેદૈર્બુદ્ધેઃ સ્મૃતમ્ ।

एतस्य विस्तृतिर्वृद्धार्हत्रीतौ समुदाहृता ॥ ३ ॥

મનુષ્યો કોપથી અથવા ધન ખાતર સાહસ કામ કરે છે. તે સાહસ આપદાઓનું સ્થાન છે એમ સારા પુરૂષો કહે છે. સાહસકર્મ લઘુ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ એ ત્રણ પ્રકારના ભેદવાળું વિદ્વાનોએ કહેલું છે. એનો વિશેષ વિસ્તાર બૃહદર્હનીતિમાં રૂડે પ્રકારે વર્ણવ્યો છે.

क्रियापेक्षो हि दंडोऽयं त्रिविधस्त्रिषु वर्णितः ।

चंद्रबाणवृषैरौष्यैः शतैर्वाल्पस्ततो भवेत् ॥ ४ ॥

ત્રણ પ્રકારના સાહસમાં એ ત્રણ પ્રકારે સાહસકર્મની અપેક્ષાએ સો પાંચસો અથવા હજાર રૂપિયા દંડ થાય છે. અથવા તેથી ઓછો પણ થાય છે.

क्षेत्रोपकृतिहेतूनां वस्तूनां छेदने तथा ।

उदकबंधविनाशे च प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥ ५ ॥

ખેતરની ઉપકૃતિના હેતુભૂત વસ્તુઓનું છેદન, તથા પાણીના બંધનો નાશ કરવો તેમાં પ્રથમ સાહસનો દંડ કહેલો છે.

लोभेन बालकन्याया भूषणानि दिवा निशि ।

यश्चोरयति तत्कृत्ये दंडो मध्यमसाहसम् ॥ ६ ॥

લોભથી બાળક અને કન્યાઓનાં ઘરેણાં રાત્રિ દિવસ જે ચોરે છે તે કૃત્યમાં તેનો મધ્યમ સાહસનો દંડ કહેલો છે.

विषशस्त्रभयाधैर्यः परदारान्निषेवते ।

भूषणार्थं प्राणघातं करोत्युत्तमसाहसम् ॥ ७ ॥

વિષ, શસ્ત્ર ઈત્યાદિનો ભય બતાવી જે પારકી સ્ત્રીનું સેવન કરે છે અને ઘરેણાને માટે જે પ્રાણનો ઘાત કરે છે તે ઉત્તમ સાહસના દંડને પાત્ર છે.

તત્ર સર્વસ્વહરણં તદંગછેદનં વધમ્ ।

કુર્યાંચ્છિરસિ મુદ્રાંકં પુરાન્નિર્વાસનં નૃપઃ ॥ ૮ ॥

તે ઉત્તમ સાહસના ગુનાહ કરનારનું સર્વસ્વ લુંટી લેવું, તેના કોઈ અવયવનું છેદન કરવું. તેના કપાળમાં નાણાનો ડામ દઈ નગરથી બહાર રાજાએ કાઢી મૂકવો.

પરદ્રવ્યાપહરણે તન્મૂલ્યાદ્વિગુણો દમઃ ।

નિન્દહે તુર્યગુણિતઃ પ્રેરકો દંડ્યતે શતૈઃ ॥ ૯ ॥

પારકું દ્રવ્ય ચોરનારને તે ચોરેલા દ્રવ્યથી બમણો દંડ કરવો. ઉચાપત કરનારનો ચારગણો દંડ કરવો અને પ્રેરણા કરનારનો સો રૂપિયા દંડ કરવો.

પૂજ્યાપમાનકૃદ્ ભ્રાતૃજાયાપીડનકાર્યકૃત્ ।

સંદિષ્ટાર્થપ્રદાતા ચ ગૃહમુદ્રાવિભેદકઃ ॥ ૧૦ ॥

ઉપક્ષેત્રગૃહાણાં ચ સીમાભંજનપૂર્વકમ્ ।

સ્વભૂમૌ મેલનં કર્તા દમ્યતે શતરાજતૈઃ ॥ ૧૧ ॥

જે માણસ પૂજ્ય મનુષ્યોનું અપમાન કરે, ભાઈની સ્ત્રીને પીડા કરે, મોકલેલી વસ્તુ આપે નહિ તથા ઘરનું તાળું તોડી નાખે, પડોશના ખેતરના તથા પડોશના ઘરની જમીનની મર્યાદા તોડી પોતાની જમીન સાથે મેળવી દે તેનો સો રૂપિયા દંડ કરવો.

સ્વચ્છંદવિધવા નારી વિક્રોષ્ટા સજ્જનૈઃ સહ ।

નિષ્કારણવિરોધી ચ ચાંડાલશ્ચોત્તમાન્સ્પૃશન્ ॥ ૧૨ ॥

દૈવપૈત્ર્યાન્નભોજી ચ શૂદ્રપ્રવ્રજિતાન્નભુક્ ।

અયુક્તશપથં કુર્વન્ અયોગ્યો યોગ્યકર્મકૃત્ ॥ ૧૩ ॥

દંડ્યો દશમિતૈરૌપ્યૈર્ભિન્નઃ કાર્યઃ સ્વજાતિતઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તં વિના નૈવ જ્ઞાતૌ સ્થાપ્યા બહિષ્કૃતા ॥ ૧૪ ॥

પોતાની મરજી મુજબ ચાલનારી વિધવા સ્ત્રી, સજ્જનોની સાથે વિરોધ કરનાર મનુષ્ય, વગર કારણે કલેશ કરનાર, ઉત્તમ જાતિવાળાઓને સ્પર્શ કરનાર ચાંડાલ, દેવ તથા પિતરોનું અન્ન ખાનાર, તેમ શૂદ્ર તથા સાધુઓનું અન્ન જમનારો, અધિકાર નહિ છતાં એટલે પોતે તે કામને લાયક નહિ છતાં તે કામ કરનારો - ઉપરના મનુષ્યોનો રાજાએ દશ રૂપિયા દંડ કરી ન્યાત બહાર કરવા. તે ન્યાત બહાર થયેલાઓને પ્રાયશ્ચિત કરાવ્યા સિવાય ન્યાતમાં દાખલ કરવા નહિ.

ક્ષુદ્રતિર્યગ્વૃષાદીનામશ્વાનાં પુંસ્ત્વઘાતકઃ ।

ગર્ભદાસ્યપહારી ચ દંડ્યો યુગ્મશતૈઃ સદા ॥ ૧૫ ॥

બળદ આદિ તિર્યંચ પ્રાણી તથા ઘોડાઓના પુલ્લિંગપણાનો નાશ કરનાર અર્થાત્ તેમને ખાસી કરનાર અને ગર્ભ તથા દાસીને હરનાર હર્મેશાં બસો રૂપિયાના દંડને પાત્ર છે.

ભ્રાતૃમાતૃપિતૃસ્વસૃગુરુશિષ્યસુહૃત્સુતાન્ ।

પ્રયોગેન વશીકુર્વન્ દંડ્યો રૌપ્યશતૈર્ભવેત્ ॥ ૧૬ ॥

બાઈ, માતા, પિતા, બેન, શિષ્ય, મિત્ર, તથા છોકરાઓને જે મંત્ર પ્રયોગ વડે વશ કરે છે તેનો દંડ સો રૂપિયા કરવો. આધિવિષયેડપિ સાહસં ભવતીત્યુચ્યતે ॥ આધિ વિષયમાં પણ સાહસ થાય છે, તે કહે છે :-

નિર્ગોજકશ્ચ રજકો ગૃહીત્વાન્યાંશુકાનિ ચેત્ ।

સ્થાપયેદાધિરૂપેણાલાતું રાજતમુદ્રિકાઃ ॥ ૧૭ ॥

દ્રવ્યલોભાદ્વિવાહાદૌ પરિધાતું ચ માનવમ્ ।

કંચિત્પ્રતિ યદા દેયાદુત્તમાન્યંશુકાનિ ચ ॥ ૧૮ ॥

નિહુતે નૂતનં વસ્ત્રં દાતુમન્યં પુરાતનમ્ ।

શર્કરાદૃષ્ટદાં વૃંદે ક્ષાલનાન્નાશયેચ્ચ યઃ ॥ ૧૯ ॥

દંડસ્તેષાં ક્રમાત્ જ્ઞેય આધૌ ચ દશરાજતૈઃ ।

રૌપ્યમેકં ત્વન્યદાને નિહ્નવે પંચભિર્દમઃ ॥ ૨૦ ॥

શર્કરાદૃષદાં વૃંદે ક્ષાલયન્નાશયેદ્યદિ ।

વસ્ત્રાણિ રજકસ્તર્હિ યથાદોષં ચ દંડભાક્ ॥ ૨૧ ॥

જો ધોવાને લઈ ગયેલો ધોબી ઘરાકનાં લુગડાં ઘરેણે મૂકીને પૈસા લઈ આવે, અથવા પૈસાના લોભથી કોઈનાં ઉત્તમ વસ્ત્ર વિવાહાદિ કાર્યમાં ભાડું લઈ બીજાને પહેરવા આપે, કેટલીક વખત નવું લુગડું પચાવી પડી બીજું જુનું લુગડું બદલે આપે, અને રેત તથા પથરામાં અફાળી ફાડી નાંખે, તો એવો ગુનો કરનાર ધોબીનો નીચેના ક્રમથી દંડ કરવો.

ગીરો મૂક્યા બદલ દશ રૂપિયા દંડ, ભાડે આપ્યા બદલ એક રૂપિયો, લુગડું પચાવી પડ્યા બદલ પાંચ રૂપિયા દંડ, અને રેત તથા પથરામાં અફાળી લુગડું ફાડી નાંખે તો જેટલું નુકશાન થયું હોય તેટલા પ્રમાણમાં ધોબીનો દંડ કરવો.

વસ્ત્રે નષ્ટે સકૃદ્ધૌતેઽષ્ટમાંશં ન્યૂનમાપ્નુયાત્ ।

દ્વિકૃત્વસ્તુ તદર્ધાંશં ત્રિકૃત્વઃ પાદમેવ ચ ॥ ૨૨ ॥

તુર્યકૃત્વસ્તદર્ધાશિમર્દ્ધે નષ્ટે ચ પાદભાક્ ।

ધની જીર્ણાશુકે ક્ષીણે ન હિ કિંચિદવાપ્નુયાત્ ॥૨૩॥

એક જ વાર ધોયેલું વસ્ત્ર ધોબી ઓળવે અગર ખોઈ નાંખે તો માલધણીને વસ્ત્રની મૂલ કિંમતમાંથી આઠમો ભાગ કમી કરી પૈસા આપે, બે વાર ધોવાયેલાની અર્ધી કિંમત ધોબી આપે, ત્રણ વાર ધોયેલાની પા કિંમત, ચાર વાર ધોવાયેલાની અર્ધ કિંમત મળે. અડધું નાશ પામ્યું હોય તો ચોથો ભાગ મળે અને જીર્ણ વસ્ત્ર નાશ પામવાથી કંઈ કિંમત માલધણીને મળે નહિ.

નિર્ણયક : શુચિકાર : રજકશ્ચ પરકીયોત્તમવાસાંસિ
 દ્રવ્યગ્રહણાર્થમાધિરૂપતયા સ્થાપયેત્ તદા દશરજતદંડઃ ॥ લુગડાં
 શુદ્ધ કરનાર ધોબી પારકાં ઉત્તમ વસ્ત્ર દ્રવ્ય ગ્રહણ કરવાને લોભે
 ગીરો મૂકે તો તેના દશ રૂપિયા દંડ, અથવા વિવાહાદ્યુત્સવે
 કસ્માચ્ચિદ્દ્રવ્યં ગૃહીત્વોત્તમવસ્ત્રાણિ પરિધાતું દદાતિ ચેદેકરજતદંડઃ
 અથવા વિવાહ ઈત્યાદિ ઉત્સવના પ્રસંગમાં કોઈની પાસેથી ભાડાના
 પૈસા લઈ ઉત્તમ વસ્ત્ર પહેરવાને આપે તો તેનો એક રૂપિયો દંડ
 થાય. નૂતનનિહવે પુરાણદાને ચ પંચરજતદંડઃ નવાં વસ્ત્ર ઓળવી
 જુનાં વસ્ત્ર આપે તો પાંચ રૂપિયા દંડ કરવો. **યદિ રજક :** પ્રમાદાત્
 શર્કરાદૃષદગ્ણે વસ્ત્રાણિ ધાવમાનો નાશયતિ તદા યથાદોષં દંડઃ
 જો ધોબી પ્રમાદથી રેત અથવા પથરા-કાંકરા વગેરેમાં વસ્ત્ર અફાળતાં
 ફાડે ત્યારે જેવો દોષ તેવો દંડ કરવો.

યથાષ્ટરજતક્રીતસ્ય સકૃદ્ધૌતસ્ય વાસસો નાશેઽષ્ટમભાગોનં
 સપ્તરજતમૌલ્યં દેયં જેમકે આઠ રૂપિયા આપીને વેચાથી લીધેલું વસ્ત્ર
 એકવાર ધોયેલું નાશ પામે તો તેના ધોબી સાત રૂપિયા મૂલ્ય ભરી
 આપે. **દ્વિર્ધૌતસ્ય તદર્ધં** ત્રણ વાર ધોવાયેલાનું તેથી અડધું, **ચતુર્ધૌતસ્ય**
તદર્ધં ચાર વાર ધોવાયેલાનું તેથી અડધું, **અર્ધે નષ્ટે તદર્ધં** અડધું
 નાશ થયે સતે તેનું અડધું, **જીર્ણે તુ નષ્ટે રજકો ન દોષભાક્** છેક
 જીર્ણ વસ્ત્ર નાશ થાય તો ધોબીનો કશો વાંક નહિ.

અથ પિતૃપુત્રવિવાદે સાહસેન સાક્ષ્યદાને દંડમાહ ॥ પિતા
 પુત્રની તકરારમાં સાહસ વડે સાક્ષી આપે તેનો દંડ કહે છે :-

તાતપુત્રકલહે ચ સાક્ષિતાં સાહસાત્કલહવૃદ્ધયેઽધમો યો દદાતિ
ન ચ વારયેત્ કલિં દંડ્યતે ત્રિકપણૈશ્ચ ભૂભુજા ॥ બાપ દિકરાની
 વરવાડમાં કલેશ વધારવાને જે અધમ પુરૂષ સાહસથી સાક્ષી આપે
 પણ કલેશ નિવારે નહિ તે અધમ પુરૂષનો અવશ્ય રાજાએ ત્રણ પણ

દંડ કરવો. અથ કૂટવ્યવહારદંડમાહ ॥ હવે કૂટ વ્યાપારના દંડનું
લક્ષણ કહે છે :-

કૂટમાનતુલાભિર્યઃ શાસનૈર્નાળકેન ચ ।

કૂટવ્યવહારિતિ કુર્યાદંડ્ય ઉત્તમસાહસૈઃ ॥ ૨૪ ॥

જે ખોટાં માપાં તથા તાજવાં રાખી તોળે અથવા ખોટા રાજ્ય
નિયમથી વર્તે, અને કૂટ-ખોટા નાણાથી વ્યાપાર કરે તો તેનો ઉત્તમ
સાહસથી દંડ કરવો.

અકૂટં કૂટમેવં ચ કૂટં બ્રૂતે હકૂટકમ્ ।

યો નાળકં તુ લોભેન સ દંડ્યઃ પરસાહસૈઃ ॥ ૨૫ ॥

જે મનુષ્ય લોભથી ખરા નાણાને ખોટું કહે છે અને ખોટાને
ખરું કહે છે તેનો ઉત્તમ સાહસથી દંડ કરવો.

તિર્યંમનુજભૌપાનાં ચિકિત્સાં કુરુતેઽભિષક્ ।

સ દંડ્યઃ ક્રમશઃશાસ્ત્રમધ્યમોત્તમસાહસૈઃ ॥ ૨૬ ॥

વૈદ્ય નહિ છતાં જે કહે કે હું વૈદ્ય છું, અને તિર્યંચ પ્રાણી,
મનુષ્ય તથા રાજાઓની ખોટી ચિકિત્સા કરે તો તેનો અનુક્રમે એટલે
કનિષ્ઠ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ સાહસથી દંડ કરવો. તિર્યંચના ઔષધમાં
કનિષ્ઠ, મનુષ્યના ઔષધમાં મધ્યમ અને રાજાના ઔષધમાં ઉત્તમ
સાહસનો દંડ કરવો. યો વૈદ્યઃ શાસ્ત્રમજાનન્ પ્રપંચેનાહં ભિષગ્ ઇતિ
વદન્ તિરશ્ચાં ચિકિત્સાં કુર્વન્નાદ્યસાહસેન દંડ્યઃ જે વૈદ્ય વેદકશાસ્ત્રને
નહિ જાણતાં છતાં હું વૈદ્ય છું એમ કહીને તિર્યંચ પ્રાણીઓનું ઔષધ
કરે તેનો કનિષ્ઠ સાહસથી દંડ કરવો. મનુષ્યાણાં ચિકિત્સાં
કુર્વન્મધ્યમસાહસેન દંડ્યઃ મનુષ્યોની ચિકિત્સા કરે તો મધ્યમ
સાહસના દંડને યોગ્ય છે, અને ભૌપાનાં રાજસંબંધિનાં ચિકિત્સાં
કુર્વન્નુત્તમસાહસેન દંડ્યઃ રાજા અથવા તે રાજાના સંબંધી મનુષ્યોનું
ઔષધ કરે તો ઉત્તમ સાહસના દંડને યોગ્ય છે.

यश्च बध्नात्यबद्धं वै बद्धं यश्च विमुञ्चति ।

अनिर्वृत्तकृतिं भूपाज्ञामृते वरसाहसम् ॥ २७ ॥

જે અધિકારી મનુષ્ય રાજાની આજ્ઞા સિવાય નહિ બાંધવા યોગ્ય તેને બાંધે છે, અને પોતાનું કાર્ય પુરું કર્યું નથી એવા બંધાયેલાને છોડે છે તે ઉત્તમ દંડને પાત્ર છે.

यो मानसमयेऽष्टांशं व्रीहिकर्पासयोर्हरित् ।

पुनर्हानौ तथा वृद्धौ प्राप्नुयाद्विशतैर्दમम् ॥ २८ ॥

જે તોળતાં ડાંગર તથા કપાસનો આઠમો ભાગ લઈ લે અને તેથી ઓછું અથવા વધતું થાય તો તેનો બસો રૂપિયા દંડ કરવો.

गंधधान्यगुडस्नेहभेषजादिषु यः क्षिपेत् ।

न्यूनद्रव्यं स्वलोभेन दंड्यः स्याद्दશराजતૈઃ ॥ ૨૯ ॥

ગંધ, ધાન્ય, ગોળ, ઘી તથા ઓસડો વગેરેમાં ધનના લોભથી હલકો પદાર્થ ભેળવીને વેચે તેનો દશ રૂપિયા દંડ કરવો.

साहसेन तु यः कुर्यात्समुद्राधानविक्रयम् ।

कुंकुमादिपरावर्त्ती दंड्यो विंशतिभिस्त्रिभिઃ ॥ ૩૦ ॥

જે માણસ સાહસથી શીલબંધ મુકેલી વસ્તુ અથવા કુમકુમાદિ પદાર્થો અદલ બદલ કરી વેચવાનું સાહસ કામ કરે તે સાઠ રૂપિયાના દંડને યોગ્ય જાણવો.

प्रस्थादिवट्टान्निर्माता भिन्नान् राजप्रचारतः ।

पणस्य हानौ वृद्धौ वा दंड्यो द्विशतराजतૈઃ ॥ ૩૧ ॥

રાજાએ ચલાવેલા પ્રચારથી માપવાનાં પાલી ઈત્યાદિ માપારાં જુદાં રાખે અને તેથી વ્યાપારમાં હાનિ અથવા વૃદ્ધિ થાય તો તે બસો રૂપિયા દંડને યોગ્ય થાય છે.

પરસ્પરાનુમત્યા યો વણિગ્ વસ્તુમહર્ઘતામ્ ।

કરોતિ ચેત્સમે દંડ્યાઃ પ્રોક્તા ઉત્તમસાહસૈઃ ॥ ૩૨ ॥

એક બીજા વ્યાપારીઓ પરસ્પરની અનુમતિથી એક સંપ થઈ વેચવાની વસ્તુ ઓછા ભાવવાળી છતાં મોંઘી કરી નાખે તો તે સઘળા ઉત્તમ સાહસ વડે દંડવા યોગ્ય કહ્યા છે.

एवं संक्षेपतः प्रोक्ता साहसस्य च वर्णना ।

यत्फलज्ञानतो जीवाः स्युस्तत्यागसमुद्यताः ॥ ૩૩ ॥

એ પ્રમાણે ટુંકામાં સાહસનું વિવેચન કર્યું કે જેનાથી ફલિત થયેલા જ્ઞાન વડે જીવો તે સાહસનો ત્યાગ કરવાને ઉદ્યમવંત થાય છે.

इति साहसप्रकरणम् ।

अथ दंडपारुष्यप्रकरणमभिधीयते ।

નત્વા નમિજિનં સમ્યગ્ ધર્મતીર્થપ્રવર્તકમ્ ।

वक्ष्यामि दंडपारुष्यं प्रजास्थितिनिबंधनम् ॥ ૧ ॥

ધર્મતીર્થના પ્રવર્તક એવા શ્રી નમિનાથ પ્રભુને રૂડા પ્રકારે નમસ્કારીને પ્રજાઓની સ્થિતિના નિબંધનરૂપ દંડપારુષ્ય હવે કહીશ. પૂર્વપ્રકરણે સાહસદંડો નિરૂપિતઃ તત્સાહચર્યાદિંદ-પારુષ્યમધુના નિરૂપ્યતે । ગયા પ્રકરણમાં સાહસ દંડનું નિરૂપણ કર્યું, તેની સાથે સાહચર્ય છે માટે અમણાં દંડપારુષ્યનું સ્વરૂપ નિરૂપણ કરે છે :-

येनांत्यजोंङ्गेन कुधीः कस्यांगं छेदयेत् हठात् ।

तदंगं छेदयित्वास्य पुरात् कार्यं प्रवासनम् ॥ ૨ ॥

કોઈ નઠારી બુદ્ધિવાળો નીચ પુરૂષ કોઈના અંગને બળાત્કારથી કાપી નાખે તો જે અવયવથી તેણે બીજાનું અંગ કાપ્યું તેનો તે અવયવ કાપી નાખી રાજાએ તેને નગર બહાર કાઢી મૂકવો.

ક્ષત્રિયદ્વિજયોર્મોહાત્ કાષ્ટધાતુવિનિર્મિતે ।

આસને વૈશ્યશૂદ્રૌ ચેદુપવિષ્ઠૌ તદા ભૃશમ્ ॥ ૩ ॥

કષાવિંશતિભિર્વૈશ્યં પંચાશદ્વિશ્ચ શૂદ્રકમ્ ।

તાડયેન્ન્યાયમાર્ગેણ મર્યાદારક્ષણે નૃપઃ ॥ ૪ ॥

ક્ષત્રીય કે બ્રાહ્મણને માટે લાકડા કે ધાતુના બનાવેલા આસન ઉપર મોહથી કોઈ વૈશ્ય કે શુદ્ર બેસી જાય તો ન્યાયથી મર્યાદાનું રક્ષણ થવા વૈશ્યને વિશ કોરડા તથા શુદ્રને પચાસ કોરડા મારવાનો રાજાએ દંડ કરવો.

ચતુર્વર્ણેષુ યઃ કશ્ચિત્ દૃષ્ટ્વા કંચિન્નરોત્તમમ્ ।

નિષ્ઠીવતિ હસેદ્વાપિ દમ્યતે દશરાજતૈઃ ॥ ૫ ॥

ચાર વર્ણમાં દરેક વર્ણનો માણસ કોઈ ઉત્તમ નરને જોઈ થુંકે અથવા હસે તો રાજાએ તેનો દશ રૂપિયા દંડ કરવો.

પ્રાણઘાતાભિલાષી યો ગ્રીવાં મુષ્કં શિરસ્તથા ।

ગૃહ્ણતિ દર્પતઃ ક્રોધાદંડ્યતે સ્વર્ણનિષ્કતઃ ॥ ૬ ॥

પારકો પ્રાણઘાત કરવાની ઈચ્છાવાળો કોઈ માણસ અભિમાનથી અથવા ક્રોધથી કોઈની ગરદન, વૃષણ, કે માથું પકડે તો રાજાએ તેનો દંડ સોના મહોરોથી કરવો.

માંસાપકર્ષકસ્તુર્યૈસ્ત્વગ્ભેત્તા દશરાજતૈઃ ।

અસૂક્પ્રચાલને વિપ્રો દંડ્યો યુગ્મશતેન વૈ ॥ ૭ ॥

માંસ ખેંચનારનો ચાર રૂપિયા દંડ, ચામડી ભેદનારનો દશ રૂપિયા દંડ, અને રૂધિર કાઢનાર બ્રાહ્મણનો બસો રૂપિયા દંડ કરવો.

આરામં ગચ્છતા યેન દર્પાદુત્પાટિતા લતા ।

ત્વક્પત્રદંડપુષ્પાદ્યાઃ સ દંડ્યો દશરાજતૈઃ ॥ ૮ ॥

કોઈના બગીચામાં જઈ મદથી કોઈ વેલીને ઉખેડી નાંખે અથવા કોઈ વૃક્ષનાં પાંદડાં, છાલ, ડાળી કે પુષ્પાદિ તોડી પાડે તો તે દશ રૂપિયાના દંડને પાત્ર છે.

પુષ્પચૌરો દશગુણૈઃ પ્રવાસ્યો વૃક્ષભેદકઃ ।

મનુષ્યગોપ્રહર્તા ચ પ્રવાસ્યો ગ્રામતો ધ્રુવમ્ ॥ ૧ ॥

પુષ્પના ચોરનારને દશ ગણો દંડ કરવો, વૃક્ષ કાપનારે કાઢી મૂકવો, મનુષ્ય તથા ગાયને ચોરનારને અવશ્ય ગામ બહાર કાઢી મૂકવો.

યાદૃશોપદ્રવં કુર્યાત્ તાદૃશં દંડમાપ્નુયાત્ ।

યાવતા તન્નિવૃત્તિઃ સ્યાત્તાવદ્દ્રવ્યં ચ દાપયેત્ ॥ ૧૦ ॥

મનુષ્ય જેવો ઉપદ્રવ કરે તેવો તેનો દંડ કરવો... જેટલું દ્રવ્ય ખર્ચવાથી તેના ઉપદ્રવની શાન્તિ થાય તેટલું દ્રવ્ય તેને તે આપે.

ઘાતકાદઘાતશાંત્યર્થમૌષધાદ્યર્થમેવ વા ।

અનુચર્યાર્થમપિ ગ્રાહ્યં યાદૃક્ કર્મ તથા ફલમ્ ॥૧૧॥

ઘાતની શાન્તિને અર્થે તથા તેના ઔષધને માટે અને વળી તેની સેવા ચાકરીમાં નોકર વગેરેનો જે ખર્ચ થાય તે સઘળો ખર્ચ દંડ ઉપરાંત રાજાએ તે ઘાત કરનારની પાસેથી મજરે લેવો. જે જેવું કર્મ કરે તેને તેવું ફળ મળે.

વિત્તં યસ્ય વૃથા દુષ્ટો નાશયેદ્જ્ઞાનતોઽથવા- ।

જ્ઞાનતસ્તત્પ્રસત્તિશ્ચ કાર્યા તન્નાશકેન વૈ ॥ ૧૨ ॥

કોઈ દુષ્ટ માણસ કોઈનું ધન વગર સમજે અથવા જાણી બુજીને નાશ કરે તો તે નાશ કરનારે જરૂર તેનું મન મનાવવું જોઈએ.

ऋणी स्वयं न दत्ते चेद्भूपो निश्चित्य साक्षिभिः ।

दापयित्वा धનं તસ્માદ્ધમં ગૃહ્ણાતિ સ્વોચિતમ્ ॥ ૧૩ ॥

દેવાદાર પોતે પોતાનું દેવું અદા કરતો ન હોય તો રાજાએ સાક્ષીઓ દ્વારા નિશ્ચય કરી લેણદારનું ધન અપાવવું, અને પોતાને યોગ્ય લાગે તે દંડ વસુલ કરવો.

वादित्रनाशने दंडो ज्ञेयो दशगुणः सदा ।

મૃદ્ધાતુકાષ્ટપાત્રાણાં નાશે પંચગુણઃ સ્મૃતઃ ॥ ૧૪ ॥

વાજાંત્ર નાશ કરનારનો દશ ગણો અને માટી, ધાતુ તથા લાકડાનાં વાસણ નાશ કરનારનો પાંચ ગણો દંડ કરવો.

मार्गे यानादिभिर्नाशे सारथिं दंडयेन्नृपः ।

મદહેતુવિમુક્તશ્ચેદન્યથા ન હિ દંડયુક્ ॥ ૧૫ ॥

આઠ કારણ સિવાય ગાડીત માર્ગમાં જતાં ગાડી ઈત્યાદિક વાહનથી કાંઈ ભાંગી નાંખે તો તેનો દંડ રાજાએ કરવો. અકસ્માતથી તેવું નુકશાન થાય તો ગાડીત દંડને લાયક થતો નથી. કેઽષ્ટૌ હેતવ ઇત્યાહ ॥ આઠ હેતુ કયા તે દેખાડે છે:-

युगाक्षयंत्रवक्राणां भंजने राशिभंगके ।

વૃષે તુ સમ્મુખં પ્રાપ્તે ભૂવૈષમ્યે દષદગુણે ॥ ૧૬ ॥

ગચ્છગચ્છેતિપૂત્કારે કૃતે સારથિનાઽસકૃત્ ।

ન દંડ્યા યાનયાનેશસ્વામિનઃ સ્યુર્નૃપેણ વૈ ॥ ૧૭ ॥

ધુંસર, આખડાં તથા ચક્ર વાંકા થઈ ગયેલા હોય અને તે ભાગી જાય, રાશિ ટુટી જાય, સામો બળદ આવે, પૃથ્વી ખાડા-ટેકરાવાળી હોય, પથ્થરનો ઢગલો વચ્ચે આવે અને ગાડીત 'ચાલો, ચાલો' એમ વારે વારે પોકારતો હોય તેમ છતાં પાકું નુકશાન થાય

તો ગાડીતનો તેમ ગાડીના ધણીનો કંઈ દોષ નહિ. તે બન્નેમાંથી કોઈ દંડને પાત્ર થતા નથી.

અજ્ઞત્વાત્ સારથેર્યુગ્યમન્યત્રાકર્ષયેદ્રથમ્ ।

પરવસ્તુવિનાશે ચ સ્વામી દંડ્યો ન સારથિઃ ॥ ૧૮ ॥

જો સારથીના અજ્ઞાનને લીધે બળદાદિક રથને બીજે ખેંચે અને તેથી પારકી વસ્તુનો નાશ થાય તો ગાડીના ધણીનો દંડ કરવો, પણ સારથિનો નહિ.

યુગ્મમુદ્રાશતં દંડં ગૃહ્ણીયાદ્ભૂપતિસ્તતઃ ।

સારથિઃ કુશલશ્ચેત્સ દંડ્યઃ સ્વામી ન દોષભાક્ ॥૧૯॥

તે દોષવાનું સ્વામી પાસેથી બસો રૂપિયા દંડ રાજાએ લેવો. સારથી કુશળ હોય તો તેનો દંડ કરવો પણ સ્વામીનો દોષ નથી.

મૂર્ખત્વે સારથેર્દંડ્યો યુગ્મે ભૂપેન સારથેઃ ।

શતમુદ્રાં ગૃહ્ણીત્વા પ્રાગ્યાનમીશં ચ દાપયેત્ ॥ ૨૦ ॥

સારથીનું મૂર્ખપણું હોય તો રાજાએ સારથી પાસેથી અને માલિક બન્નેનો દંડ કરવો, સારથી પાસેથી સો રૂપિયા પ્રથમ ગ્રહીને તે યાન તેના માલિકને અપાવવું.

યાનાંતરેણ ગોઽશ્વાદિરુદ્ધે માર્ગે તુ સારથિઃ ।

અશક્તો વૃષરોધાદૌ ન દંડ્યઃ સ્યાચ્ચ સર્વથા ॥ ૨૧ ॥

ગાડીના જવાના માર્ગમાં ગાયો, ઘોડા વગેરેથી માર્ગ રૂંધાયો હોય અને બળદોને રોકી રાખવા વગેરે કાર્યમાં સારથી અશક્ત થયો હોય તો તે સર્વથા પ્રકારે દંડને પાત્ર થતો નથી.

જીવનાશે તુ દંડ્યઃ સ્યાત્સૂતો ભૂપેન કેવલમ્ ।

વસ્તુનાશે તત્પ્રસન્નિં નૃપસ્તેન પ્રદાપયેત્ ॥ ૨૨ ॥

ગાડી તળે ચગદાઈને જીવનો નાશ થાય તો રાજાએ સારથીનો દંડ કરવો. કોઈ જડ વસ્તુનો નાશ થાય તો રાજાએ સારથી પાસે તેનું મન મનાવરાવવું.

મર્ત્યનાશે મહત્પાપં ચૌરવદ્દંડમાપ્નુયાત્ ।

ગોગજાશ્વોઘ્નમહિષીઘાતે સ્વામિપ્રસન્નતા ॥ ૨૩ ॥

કારણીયા તતો દંડો ગૃહ્યતે પૃથિવીભુજા ।

યથા પુનર્ન કોઽપિ સ્યાદીદૃશો જીવઘાતકૃત્ ॥ ૨૪ ॥

મનુષ્યનો નાશ થાય તો મોટું પાપ છે માટે રાજાએ તેનો ચોરના જેટલો દંડ કરવો. ગાય, હાથી, ઘોડો, ઉંટ તથા ભેંશ વગેરે પ્રાણીઓના ઘાતમાં તેના સ્વામીને પ્રસન્ન કરવો.

વળી રાજાએ સારથીને દંડગ્રહણ કરવો કે જેથી ફરીને એવો જીવ ઘાત કરનારો કોઈ થાય નહિ.

ભાર્યાપુત્રપ્રેષ્યદાસસોદરાશ્ચાપરાધિનઃ ।

તેષાં નાથેન દંડેન સ્તૈન્યકર્મણિ ભૂભૃતા ॥ ૨૫ ॥

સ્ત્રી, પુત્ર, દૂત, ચાકર, સહોદર (ભાઈ) વગેરે જે કોઈ સંબંધી ચોરીનું કામ કરે તેને રાજાએ દોરડા વડે તેમજ સોટીથી મારવા.

एषः समासतः प्रोक्तो दंडपारुष्यनिर्णयः ।

जीवमात्रे कृपादृष्टी रक्षणीया मनीषिणा ॥ २६ ॥

એ પ્રમાણે ટુંકામાં દંડ પારુષ્યનો નિર્ણય કહ્યો, બુદ્ધિમાને જીવમાત્ર પર દયાદષ્ટિ રાખવી.

इति दंडपारुष्यप्रकरणम् संपूर्णम् ॥

अथ स्त्रीपुरुषधर्मप्रकरणं विविच्यते ॥

नेमिं नत्वा मुदा नेमिं सर्वारिष्टविभेदने ।

स्त्रीपુંધર્મव्यवहतिः संक्षेपेणात्र वर्ण्यते ॥ ૧ ॥

સઘળાં અશુભને નિર્મૂળ કરવામાં ચક્રપ નેમિ ભગવાનને હર્ષથી નમીને સ્ત્રી-પુરુષનો ધર્મ વ્યવહાર અત્રે સંક્ષેપથી વર્ણવાય છે. પૂર્વ પ્રકરણે દંડપારુષ્યવર્ણન કર્યું. દંડસ્તુ ધર્મરક્ષાર્થ જાયતેઽધુનાસ્ત્રીપુરુષધર્મ-પ્રરૂપણાધિ ક્રિયતે ॥ દંડ હમેશાં ધર્મની રક્ષા માટે થાય છે. એટલા કારણ માટે હવે સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મનું પ્રરૂપણ કરાય છે.

પિત્રાદયઃ સ્વબુદ્ધ્યા યં સુંદરં પ્રેક્ષ્ય કન્યકામ્ ।

દદ્યુઃ સા નિર્ગુણં ચાપિ પૂજયેદેવવત્તકમ્ ॥ ૨ ॥

માતા-પિતા પોતાની બુદ્ધિથી 'આ સારો છે', એમ પરીક્ષા કરીને તેને કન્યા આપે પછી તે ગુણહીન નીવડે તો પણ તે કન્યા એ તેની દેવની પેઠે પૂજા કરવી.

ભર્ત્તાપિ મિષ્ટવચનૈઃ સંતોષ્યા સા નવાંગના ।

પક્ષાન્નદધિદુગ્ધાદૈઃ પોષણીયા નિરંતરમ્ ॥ ૩ ॥

સ્વામીએ પણ તે નવી પરણેલી સ્ત્રીને પ્રિય વચનોથી સંતોષવી, તથા પક્વાન્ન, દુધ અને દહી વગેરે સારા સારા ભોજનોથી તેનું નિરંતર પોષણ કરવું.

બાલત્વે રક્ષકસ્તાતો યૌવને રક્ષકઃ પતિઃ ।

વૃદ્ધત્વે સતિ સત્પુત્રઃ સ્ત્રી સ્વાધીના ભવેન્નહિ ॥ ૪ ॥

બાળપણમાં સ્ત્રીનો રક્ષક પિતા, યુવાવસ્થામાં રક્ષક પતિ, વૃદ્ધપણું પ્રાપ્ત થયે રક્ષક સત્પુત્ર, ક્યારેય પણ સ્ત્રીને સ્વતંત્રપણું હોય નહિ.

અતીચારાદ્ધૈર્નિત્યં રક્ષણીયા કુલાંગના ।

આતુર્યવાસરં કસ્યાપ્યાસ્યં પશ્યેદ્દતૌ ન હિ ॥ ૫ ॥

બુદ્ધિમાનોએ કુલવાન સ્ત્રીનું હમેશાં અતિચારથી રક્ષણ કરવું જોઈએ. તેણે ઋતુ સમયે ચાર દિવસ સુધી કોઈનું પણ મુખ જોવું નહિ.

ચતુર્થદિવસે સ્નાત્વેક્ષેતાસ્યં પત્યુરેવ ચ ।

ઋતુસ્નાને ન પશ્યેત્ત્રી પરમર્ત્યમુખં કદા ॥ ૬ ॥

ઋતુકાળમાં ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને સ્ત્રીએ અવશ્ય પોતાના પતિનું જ મુખ જોવું જોઈએ. ઋતુસ્નાન કરેલી સ્ત્રીએ કદિ પણ પરપુરુષનું મુખ જોવું નહિ.

સ્નાનકાલે નિરીક્ષેત સુરૂપં ચ વિરૂપકમ્ ।

પુરુષં જનયેત્પુત્રં તદાકારં મનોરમા ॥ ૭ ॥

ઋતુસ્નાન કરીને સારો રૂપાળો કે છેક કદરૂપો જેવા પુરુષનું મુખ સ્ત્રી જુએ તેવા આકારનો તેને પુત્ર ઉત્પન્ન થાય.

યાદશમુષ્યતે બીજં ક્ષેત્રે કાલાનુસારતઃ ।

તત્પર્યાયગુણૈર્યુક્તં તાદૃગુત્પદ્યતે ફલમ્ ॥ ૮ ॥

ઋતુને અનુસરીને ખેતરમાં જેવું બીજ વવાય છે, તે બીજમાં રહેલા ગુણધર્મવાળું જ ફલ ઉત્પન્ન થાય છે.

યદ્યજ્ઞાતીયપુરુષં યદ્યત્કર્મકરં નરમ્ ।

પશ્યતિ સ્નાનકાલે સા તાદૃશં જનયેત્સુતમ્ ॥ ૯ ॥

જે જે જાતિના તથા જેવું જેવું કામ કરનારા પુરુષને સ્નાન સમયે તે સ્ત્રી જુએ છે તેવો જ પુત્ર ઉત્પન્ન થાય છે.

ન સ્પૃશેદ્વસ્તુમાત્રં હિ ન ભુંક્તે કાંસ્યભાજને ।

ગૃહાદ્વહિર્નં ગંતવ્યં દેવતાયતનેઽપિ ન ॥ ૧૦ ॥

શયીત ન હિ ખદ્વાયાં પુષ્પાન્નં નૈવ ભક્ષયેત્ ।

આદર્શાલોકનં નૈવ ઋતૌ કુર્યાત્કુલાંગના ॥ ૧૧ ॥

અટકાવવાળી સ્ત્રીએ વસ્તુ માત્રનો સ્પર્શ કરવો નહિ, કાંસાના વાસણમાં તેણીએ જમવું નહિ, દેવ મંદિરમાં પણ જવું નહિ. ખાટલા

પર તેણીએ સુવું નહિ, પુષ્ટીકારક ખોરાક ખાવો નહિ. કુલવાન સ્ત્રીએ ઋતુના દિવસોમાં દર્પણમાં મુખ પણ જોવું નહિ.

શરીરસંસ્કૃતિં નૈવ કુર્યાદુદ્વર્તનદિભિઃ ।

ન કાષ્ઠઘર્ષણં દંતે દિવા સ્વાપં ચ વર્જयेત્ ॥ ૧૨ ॥

તેલ કુલેલ વગેરેથી શરીરને મર્દન કરવારૂપ શરીર સંસ્કારો પણ કરવા નહિ, લાકડાના દાંતણથી દાંત ઘસવા નહિ. અને દિવસે સુવાનું પણ ત્યાગ કરવું.

ચતુર્થેહિ કૃતસ્નાના દૃષ્ટા સ્વીયધવાનનમ્ ।

કૃતસર્વસુસંસ્કારા કુર્યાત્ ક્ષીરાન્નભોજનમ્ ॥ ૧૩ ॥

તદ્દિને ચિત્તવિક્ષેપં ક્રોધં વા ન કરોતિ વૈ ।

કૃતમંગલનેપથ્યા ભૂષાલંકૃતવિગ્રહા ॥ ૧૪ ॥

કૃતાંજનાદિસંસ્કારા પુષ્પસુગંધવાસિતા ।

સ્વસ્થચિત્તા સુશય્યાયાં શેતે સ્વપતિના સહ ॥ ૧૫ ॥

ઋતુવતી સ્ત્રીએ ચોથે દિવસે સ્નાન કરીને પોતાના પતિનું મુખ જોયા પછી શરીરે સર્વ પ્રકારના શુભ સંસ્કાર કરવા. તે દિવસે તેણે ક્ષીરાન્ન (દુધના અન્નનું) ભોજન કરવું, તે દિવસે ચિત્તને વિક્ષેપ કે ક્રોધ બિલકુલ કરવો નહિ. મંગળવસ્ત્ર પહેરીને તથા આભૂષણોથી પોતાના દેહને શોભાવીને તથા આંખમાં મેશ વગેરે આંજીને કુલ તથા સુગંધીવાળાં પદાર્થોની સુવાસિત થઈ સ્વસ્થ ચિત્તે પતિની સાથે શય્યામાં સુવું.

સમાયાં નિશિ પુત્રઃ સ્યાદ્વિષમાયાં તુ કન્યકા ।

વીર્યાધિક્વેન પુત્રઃ સ્યાદ્રક્તાધિક્વેન પુત્રિકા ॥ ૧૬ ॥

સમરાત્રિમાં ગર્ભ સંભવ હોય તો પુત્ર જન્મે અને વિષમ રાત્રિમાં ગર્ભનો સંભવ હોય તો કન્યાનો જન્મ થાય. વીર્યનું અધિકપણ

હોય તો પુત્રની ઉત્પત્તિ અને રજસનું અધિકપણું હોવાથી કન્યાની ઉત્પત્તિ છે.

जीवोत्पत्तेरियं भूमिर्योनिः प्रोक्ता हि शाश्वती ।

बीजानामिव तद्वृद्धिर्भूम्याश्रयतया भवेत् ॥ १७ ॥

जायन्तेऽनेकरूपाणि यान्युप्तानि कृषीवलैः ।

एकक्षेत्रेऽपि कालेन बीजानि स्वस्वभावतः ॥ १८ ॥

જીવોની ઉત્પત્તિને માટે યોનિ એ શાશ્વતી ભૂમિ કહેલી છે, બીજોની વૃદ્ધિ જેમ ભૂમિના આશ્રયથી થાય છે તેમ જીવની વૃદ્ધિ પણ તેણીના આશ્રયથી જ થયાં કરે છે. ખેડુતોએ એક જ ક્ષેત્રમાં નાખેલાં અનેક બીજો કાળે કરીને પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે અનેકરૂપે ઉગી નીકળે છે.

शालिगोधूममुद्गाश्च-णकालसिकुलतथका ।

यथाबीजं प्ररोहंति स्वपर्यायानुसारतः ॥ १९ ॥

ડાંગર, ઘઉં, મગ, ચણા, અલસી તથા કળથી વગેરે ધાન્યો બીજની જાતિ પ્રમાણે સ્વભાવ ધર્મ પ્રમાણે ઉગી નીકળે છે.

अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।

उप्यते येन यद्वीजं तत्तथैव प्ररोहति ॥ २० ॥

तत्प्राज्ञेन विचार्यैवं धर्मशास्त्रानुसारतः ।

वृद्धिकामेन वप्तव्यं न जातु परयोषिति ॥ २१ ॥

બીજું ધાન્ય વાવવાથી બીજું ધાન્ય થતું નથી. જેણે જેવું બીજ વાવ્યું તે તે જ પ્રકારનું થાય છે. માટે બુદ્ધિમાન પુરૂષે એ પ્રકારનો વિચાર કરી ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે વૃદ્ધિની કામના માટે બીજ વાવવું, પણ પારકાની સ્ત્રીમાં કદી પણ વીર્યારોપણ કરવું નહિ.

વિધિના મહિલા સૃષ્ટા પુત્રોત્પાદનહેતવે ।

ભર્તુઃ સપર્યા પરમો ધર્મઃ સ્ત્રીણાં પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૨૨ ॥

પતિસેવા સુતોત્પત્તિસ્તદ્રક્ષા ગૃહકર્મ ચ ।

સ્ત્રીણાં કર્માણિ ચૈતાનિ નિર્દિષ્ટાનિ પ્રધાનતઃ ॥ ૨૩ ॥

વિધિએ પુત્રોની ઉત્પત્તિને માટે સ્ત્રીને સર્જી છે. પતિની સેવા કરવી એ સ્ત્રીઓનો પરમ ધર્મ છે. પતિસેવા, પુત્રોત્પત્તિ અને તેમનું રક્ષણ તથા ઘરસંબંધી સર્વ કર્મ કરવાં એ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓને કરવાનાં કહેલાં છે.

ભર્તૃર્દેહસંલીના ભર્તૃભક્તિપરાયણા ।

પતિમેવ પ્રભું મન્યા પ્રોક્તા સા તુ પતિવ્રતા ॥ ૨૪ ॥

સ્વામીના અર્ધાદેહમાં મળેલી એટલે અર્ધાંગના, સ્વામી ભક્તિમાં તત્પર, પતિ એ જ પરમેશ્વર એમ માનનારી એ જ સ્ત્રી પતિવ્રતા કહેલી છે.

નિઃસ્નેહા ચલચિત્તવાત્પૈશ્વલ્યા દુષ્ટનાદનાત્ ।

કુસંગતો ભવેન્નારી કુસંગં વર્જયેત્તતઃ ॥ ૨૫ ॥

ચલાયમાન ચિત્તને લીધે, વ્યભિચારિણી સ્ત્રીઓની સોબતથી તેમજ તેમની દુષ્ટ પ્રેરણાઓને લીધે સ્ત્રી સ્નેહ વગરની થાય છે માટે નઠારો સંગ સ્ત્રીઓએ વર્જવો.

સ્વકીયકુલરીતિસ્તુ રક્ષણીયા પ્રયત્નતઃ ।

કુલદ્વયે યથા ન સ્યાત્ મલિનત્વં કુલસ્ત્રિયાઃ ॥ ૨૬ ॥

કુલવાનુ સ્ત્રીએ પોતાના કુલ પરંપરાથી ચાલી આવેલી કુલની રીતિનું પ્રયત્નથી રક્ષણ કરવું કે જેથી પોતાના માતાપિતા તથા પતિના કુલને લાંછન લાગે નહિ.

દેવયાત્રોત્સવે રંગે ચત્વરે જાગરે કલૌ ।

કુલસ્ત્રિયા ન ગંતવ્યમેકાકિન્યા કદાચન ॥ ૨૭ ॥

દેવની યાત્રામાં, ઉત્સવમાં, નાટકમાં, બજારમાં, જાગરણ તથા કલેશની જગ્યામાં કુલવાન સ્ત્રીએ એકલાં કદાપિ જવું નહિ.

સ્નાનોદ્વર્તનતૈલાદ્યભ્યંગલેપનકાનિ નો ।

કારયેત્પરહસ્તેન શીલરક્ષણતત્પરા ॥ ૨૮ ॥

સદાચાર એટલે શીલ રક્ષણ કરવામાં તત્પર એવી કુલાંગનાએ સ્નાન, મર્દન, તૈલાભ્યંગ, લેપન ઇત્યાદિ કર્મ પારકે હાથે કરાવવાં નહિ.

ગણિકા લિંગિની દાસી સ્વૈરિણી કારુકાંગનાભિઃ ।

કાર્યો ન હિ સંસર્ગો યશોહેતોઃ કુલસ્ત્રિયા ॥૨૯॥

કુલવાન સ્ત્રીએ પોતાની કીર્તિ ખાતર ગણિકા, જોગણી, દાસી, વ્યભિચારિણી તથા કારીગરની સ્ત્રીઓ સાથે સંસર્ગ કરવો નહિ, અર્થાત્ તેમની સોબત કરવી નહિ.

તદ્ધર્મગુણવૃત્તીઃ સા ધારયિષ્યતિ સંગતઃ ।

તસ્માદાચારશુદ્ધ્યર્થં નૃભી રક્ષ્યાઃ સદા સ્ત્રિયઃ ॥ ૩૦ ॥

તેવી સ્ત્રીઓની સોબત થવાથી કુલવાન સ્ત્રીના ગુણ તથા વૃત્તિઓ તેમના જેવી થાય છે માટે સદાચારની શુદ્ધિને અર્થે પુરૂષોએ હમેશાં સ્ત્રીઓનું રક્ષણ કરવું.

પૂજાર્હા પુત્રરત્નેજ્યા રૂપલાવણ્યમંડિતા ।

શ્રીષુ સ્ત્રીષુ વિશેષો ન ગૃહિણામસ્તિ કશ્ચન ॥ ૩૧ ॥

સ્ત્રીઓ સત્કારને યોગ્ય છે, પુત્રરૂપી રત્નોએ પૂજવા લાયક છે. રૂપ તથા લાવણ્ય વડે સુશોભિત છે, ગૃહસ્થાશ્રમીઓએ લક્ષ્મી તથા સ્ત્રીમાં કશો ભેદ ન જાણવો.

નાર્તાશ્રીયાન્મધુ તૈલમુચ્છિષ્ઠં કોદ્રવં તથા ।

વિદ્ધમન્નં પરાન્નં વા શૌચાન્નં ન ચ માષકાન્ ॥ ૩૨ ॥

મલોત્સર્ગં ન સા માર્ગે કુર્યાદ્ધસ્મિન ગોકુલે ।

ન ક્ષેત્રે સંસ્કૃતે ચૈવ શ્મશાને ન ચ પર્વતે ॥ ૩૩ ॥

દેવસ્થાને ચ સરિતિ ગર્તે સત્ત્વયુતે દ્રહે ।

સૂર્યાગ્નિચંદ્રાયતનસમ્મુખં ન કદાચન ॥ ૩૪ ॥

ઋતુવતી સ્ત્રીએ મધ, તેલ, એઈં ભોજન, કોદરા, સડેલું અન્ન, પારકું અન્ન, અપવિત્ર અન્ન, તથા અડદ ખાવા નહિ. માર્ગમાં, રાખોડીમાં ગોકુળમાં, ખેડેલા ખેતરમાં, શ્મશાનમાં, પર્વત પર, દેવસ્થાનમાં, નદીમાં, ખાડામાં જીવજંતુવાળા નાના ઝરામાં સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર તથા દેવ મંદિરના સામું મુખ રાખીને કદિ મલોત્સર્ગ કરવો નહિ.

અથ પુરુષધર્મઃ કથ્યતે ।

પ્રસન્નચિત્ત એકાન્તે ભજેન્નારીં મનોરમામ્ ।

પ્રસન્નચિત્તાં સસ્નેહાં પુત્રાર્થં ન હિ કામતઃ ॥ ૩૫ ॥

પ્રસન્નતાસ્થિતો ગર્ભો જાતશ્ચેદ્ભાગ્યવાન્ ભવેત્ ।

સુમુહૂર્તે ચ વિખ્યાતઃ સ્વાતિજં મૌક્તિકં યથા ॥ ૩૬ ॥

પુરુષ ચિત્તને પ્રસન્ન રાખી એકાન્તમાં મનને આલ્લાદકારી એવી સ્ત્રીનું સેવન કરે, તે પણ પ્રસન્ન ચિત્તવાળી તેમ પ્રેમવાળી હોવી જોઈએ. પુરુષે પણ તેણીનું સેવન કામને અર્થે નહિ પણ સદ્પુત્રની ઉત્પત્તિને અર્થે કરવું. પરસ્પર બન્નેની પ્રસન્નતાથી રહેલો ગર્ભ જો પ્રસવ થાય તો તે ભાગ્યવાન્ નિવડે છે, સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોતીની માફક સારા મુહૂર્તમાં રહેલો ગર્ભ વિખ્યાત થાય છે.

નોપગચ્છેત્ પ્રમત્તોઽપિ નારીમાર્તવદર્શને ।

૬૭ ॥

કામ વિહ્વલ થયા છતાં પણ (પુરૂષે) ઋતુદર્શન સમયે સ્ત્રી પ્રત્યે જવું નહિ, તેમ તેની જોડે એક પથારીમાં સુવું પણ નહિ.

નરો રજોઽભિલિપ્તાંગાં સેવેત સ્વાં બધૂમધીઃ ।

૬૮ ॥

જે મૂર્ખ પુરૂષ રજે કરીને ખરડાયેલા અંગવાળી પોતાની સ્ત્રીને સેવે છે, તેનું તેજ, બુદ્ધિ, કીર્તિ તથા યશ સર્વ તે જ ક્ષણે નાશ પામે છે.

નાશ્રયાન્ન તયા સાદ્ધ્વં નાશ્રંતીં તાં નિરીક્ષયેત્ ।

૬૯ ॥

પુરૂષે સ્ત્રી સાથે બેસીને ખાવું નહિ, તેમ તેને ખાતાં જોવી પણ નહિ, તે બગાસાં ખાતી હોય, સુતી હોય અથવા અશૌચાદિ ક્રિયા કરવામાં ગુંથાઈ હોય તેવે સમયે પણ તેણીને જોવી નહિ.

સૂર્યાસ્તોત્તરકાલે ચ ન કિંચિદપિ ભક્ષયેત્ ।

૭૦ ॥

ન વસેત્ ષંડકૈઃ ક્લીબૈર્નિષાદૈઃ પતિતૈરપિ ।

૭૧ ॥

સૂર્ય આથમ્યા પછી લગારે કંઈ ખાવું નહિ. નગ્ન સુવું નહિ, તેમ એઠે મોઢે ક્યારેય કંઈ પણ જવું નહિ.

અશક્ત, નપુંસક, ચંડાળ, પતિત, અત્યજ, બ્રહ્મ, નશો કરનારા, મંદ તથા ગુન્હેગારોની પડોશમાં રહેવું નહિ.

નોભયાભ્યાં ચ પાણિભ્યાં કુર્યાંચ્છિરસિ ખર્જનમ્ ।

૭૨ ॥

બે હાથ વડે સાથે માથામાં વલુરવું નહિ, નહિ સ્પર્શ કરવા
યોગ્ય પુરૂષને અડવું નહિ, માથું કોરું રાખી નહાવું નહિ.

રતેશ્ચાંતે ચિતાધૂમસ્પર્શે દુઃસ્વપ્નદર્શને ।

ક્ષૌરકૃત્યે વમે પંચ સ્નાયાત્પૂતજલૈર્નરઃ ॥ ૪૩ ॥

સંભોગ પછી, ચિતાના ધુમાડાનો સ્પર્શ થયા પછી, નઠારું
સ્વપ્ન થયા પછી, હજામત કરાવ્યા પછી તથા ઉલટી થયા પછી એ
પાંચ સ્થળમાં પુરૂષે પવિત્ર જળથી સ્નાન કરવું.

ઇત્યાદિગુણસંપન્નઃ સ્વધર્મે તત્પરઃ સુધીઃ ।

બ્રાહ્મે મુહૂર્તે ચોત્થાય પ્રભું પંચનમસ્કૃતિમ્ ॥ ૪૪ ॥

સ્મૃત્વા ભૂત્વા શુચિઃ કૃત્વાવશ્યકાદિક્રિયાં નરઃ ।

શૌચસ્નાનાદિકં કૃત્વા ચર્ચિત્વા જિનપદ્મગમ્ ॥ ૪૫ ॥

નત્વા ગુરું ધર્મશાસ્ત્રં શ્રુત્વા નિયમમાચરેત્ ।

તતઃ સ્વોચિતવ્યાપારે પ્રવૃત્તો માનવો ભવેત્ ॥ ૪૬ ॥

ઉપર દર્શાવેલા ગુણો યુક્ત એવો સ્વધર્મમાં કુશળ, રૂડી બુદ્ધિવાળો
પુરૂષ બ્રાહ્મ મુહૂર્તમાં ઉઠીને પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કરી, ધ્યાન ધરીને
પવિત્ર થયેલો પોતાનું આવશ્યક કર્મ વગેરે કરે, શૌચ-સ્નાનાદિક કરી
જિનશ્વરના ચરણ-દ્વયની પૂજા કરે, પછી ગુરુવંદન કરી તેમની પાસેથી
ધર્મશાસ્ત્ર સાંભળી નિયમને આચરે એટલું કર્યા બાદ પોતપોતાના
વ્યાપારમાં મનુષ્ય પ્રવર્તે.

ધર્મકર્માવિરોધેન સકલોઽપિ કુલોચિતઃ ।

નિસ્તંદ્રેણ વિધેયોઽન્ન વ્યવસાયઃ સુમેધસા ॥ ૪૭ ॥

ધર્મસંબંધી કાર્યમાં બાધ ન આવે તેવી રીતે રૂડી બુદ્ધિવાળા
પુરૂષે આળસનો ત્યાગ કરી પોતાના કુલને યોગ્ય સઘળો વ્યવસાય
કરવો.

ધર્મરાજ્યવિરુદ્ધં લોકવિરુદ્ધં ચ યદ્ભવેત્ ।

તત્કૃત્યં ન હિ કુર્યાદ્વૈ બહુલાભેઽપિ સર્વથા ॥ ૪૮ ॥

જે કૃત્ય ધર્મ વિરુદ્ધ, રાજ્ય વિરુદ્ધ, તથા લોક વિરુદ્ધ હોય તેવું કૃત્ય બહુ લાભ થતો હોય તેમ છતાં પણ કદી કરવું નહિ.

ભોજનાવસરે ભુક્ત્વા ગુરુદાનાવશિષ્ટકમ્ ।

સુખં કૃત્વા મુહૂર્ત્તં ચ કુર્યાદ્વ્યવહતિં પુનઃ ॥ ૪૯ ॥

દિવસસ્યાષ્ટમં ભાગં યાવત્સત્પ્રતિભાન્વિતઃ ।

તતો ભુક્ત્વાવશ્યકાદિક્રિયાં કુર્યાદ્વિચક્ષણઃ ॥ ૫૦ ॥

ગુરુને હોરાવી નિયમસર ભોજન સમયે અવશિષ્ટાન્ન જમવું. જમ્યા પછી બે ઘડી સુખમાં વીરામ કરવો. પછી વ્યાપાર કામમાં જોડાવું. જ્યારે પાછલો અર્ધો પહોર દહાડો બાકી રહે ત્યારે જમી લઈ સારી બુદ્ધિ સહિત વિચક્ષણ પુરૂષે આવશ્યક ક્રિયા કરવી.

સ્ત્રીપુંધર્મવિચારોઽયં સમાસેન નિરૂપિતઃ ।

સર્વજીવોપકારાય લોકદ્વયહિતાવહઃ ॥ ૫૧ ॥

इति स्त्रीपुंધर्मप्रकरणम् ।

इत्याचार्य श्रीहेमचंद्रविरचिते चौलुक्यवंशभूषणपरमार्हत-
कुमारपालभूपालशुश्रूषिते लघ्वर्हत्रीतिशास्त्रे व्यवहारनीतिवर्णनो नाम
तृतीयोऽधिकारः ।

આ લોક તથા પરલોકના હિતને વહન કરનારો આ સ્ત્રી-પુરૂષનો ધર્મ સર્વ જીવના ઉપકારને અર્થે ટુંકામાં નિરૂપણ કરી ગયા.

એ પ્રકારે ચૌલુક્ય વંશ ભૂષણ પરમાર્હત કુમારપાલ રાજાની શુશ્રૂષાથી આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રજીએ રચેલા લઘુ અર્હનીતિ શાસ્ત્રે વ્યવહારનીતિ વર્ણન નામે ત્રીજો અધિકાર પુરો થયો.

અથ પ્રાયશ્ચિત્તં કથ્યતે ।

ચિદાનંદમયં યોગધ્યાનતાનૈકલાક્ષિતમ્ ।

નષ્ટાષ્ટદુષ્ટકર્મારિં શ્રીપાર્શ્વં પ્રણિદધ્મહે ॥ ૧ ॥

ચિદાનંદરૂપ, યોગમાર્ગથી કરેલા ધ્યાનના તાન વડે જ લક્ષમાં આવે એવા તથા નાશ કર્યા છે. આઠ કર્મરૂપી શત્રુઓને જમણે એવા શ્રીપાર્શ્વનાથ પ્રભુને હું નમસ્કાર કરું છું. પૂર્વાધિકારાંત્યે પ્રકરણે સ્ત્રીપુંધર્મો નિરૂપિતઃ તતઃ સ્વલને પ્રાયશ્ચિત્તસ્યાવશ્યકતાતો લૌકિકપ્રાયશ્ચિત્તસ્ય લૌકિકવ્યવહારાંગત્વેન જ્ઞાતિદંડનીતિરૂપત્વેન ચ નીતિસાહચર્યાદ્વર્ણનાત્રધિકારે ક્રિયતે તે ગયા અધિકારના અંત્ય પ્રકરણમાં સ્ત્રી-પુરુષના ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું, તે ધર્મથી પડતાં પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા છે અને લૌકિક પ્રાયશ્ચિત્તનું વ્યવહારાંગપણું છે તેને લઈ જ્ઞાતિદંડનીતિને નીતિની સાથે સાહચર્યપણું છે માટે આ અધિકારમાં તે પ્રાયશ્ચિત્તનું વર્ણન કહીએ છીએ.

માતંગયવનાદીનાં પ્લેચ્છાનાં સદને નરઃ ।

કુર્યાદ્યો ભોજનં તસ્ય પ્રાયશ્ચિત્તમિદં ભવેત્ ॥ ૨ ॥

ચાંડાળ, યવન વગેરે તથા મ્લેચ્છોના ઘરમાં જે પુરુષ ભોજન કરે તેને નીચે દર્શાવેલું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે.

ઉપવાસાશ્ચ પંચાશદેકભક્તાસ્તથૈવ ચ ।

પંચૈવ તીર્થયાત્રાશ્ચ તથા સદ્ધર્મિવત્સલાઃ ॥ ૩ ॥

પંચપૂજા જિનાનાં ચ શાંતિકાપૌષ્ટિકાદયઃ ।

સંઘભક્તિર્ગુરૌ ભક્તિર્દાનાનિ ચ યથાવિધિ ॥ ૪ ॥

જિનોપવીતસંસ્કારસ્તથા કોશસ્ય વર્દ્ધનમ્ ।

જિનજ્ઞાનૌષધાદીનાં તથા ચ જ્ઞાતિભોજનમ્ ॥ ૫ ॥

ઇતિ કૃત્વા તથા સ્નાત્વા તીર્થમૃત્સ્ના જલેન ચ ।

સર્વૌષાધિવિમિશ્રેણ શુદ્ધો જાયેત માનવઃ ॥ ૬ ॥

અન્યથા જ્ઞાતિબાહ્યત્વાન્નોપવેશ્યઃ સ્વપંક્તિષુ ।

સહ ભોજ્યોઽપિ તેન સ્યાત્તુલ્યો જ્ઞાતિબહિષ્કૃતઃ ॥ ૭ ॥

પચાસ ઉપવાસ, પચાસ એકાસણાં, પાંચ તીર્થયાત્રા, પાંચ સધર્મી વાત્સલ્ય, શાંતિસ્નાત્ર સહિત જિનોની પંચ પૂજા, સંઘભક્તિ, ગુરુને વિષે ભક્તિ, યથા વિધિ દાન, જિનશાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉપવીત (જનોઈ) નો સંસ્કાર, દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ જ્ઞાનવૃદ્ધિ તથા જ્ઞાતિભોજન, એ સઘળું કરી સર્વ ઔષધિ મેળવેલું તીર્થનું જળ તથા તીર્થની માટીથી સ્નાન કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર થાય છે. કહ્યા પ્રમાણે પ્રાયશ્ચિત ન કરે તો તે જ્ઞાતિ બહાર થાય તે પોતાની પંક્તિમાં ભોજન કરવા બેસી શકે નહિ તેની સાથે બેસીને જે જમે તેની માફક જ્ઞાતિ બહિષ્કૃત એટલે નાત બહાર જાણવો.

કિરાતચર્મકારાદિગૃહે યો ભુક્તિમાચરેત્ ।

તસ્ય શુદ્ધિરિયં પ્રોક્તા જૈનશાસ્ત્રવિશારદૈઃ ॥ ૮ ॥

ભિલ્લ તથા મોચી વગેરેને ઘેર ભોજન કરે તો જૈનશાસ્ત્રમાં કુશળ એવા વિદ્વાનોએ તેની શુદ્ધિ નીચે પ્રમાણે કહી છે.

ચત્વારિશ્ચોપવાસાસ્તથૈવૈકાશનાનિ ચ ।

ચત્ત્રસ્તીર્થયાત્રાશ્ચ ત્રયઃ સધર્મિવત્સલાઃ ॥ ૯ ॥

ચત્ત્રસ્ત્વર્હતાં પૂજાઃ શાન્તિકાદ્યાશ્ચ પૂર્વવત્ ।

સંઘે પૂજા ગુરોઃ પુજા તથા દાનાન્યેકથા ॥ ૧૦ ॥

સંસ્કારો હ્યપવીતસ્ય કોશવૃદ્ધિસ્તથૈવ ચ ।

ભજનં જ્ઞાતિલોકસ્ય સ્નાનં તીર્થમૃદાદિભિઃ ॥ ૧૧ ॥

પૂર્વોક્તં કસલં કૃત્યં કૃત્વા શુદ્ધો ભવેત્સ હિ ।

અન્યથાચારભ્રષ્ટત્વાત્ જ્ઞાતિબાહ્યઃ સ જાયતે ॥ ૧૨ ॥

અષ્ટાદશાનાં જાતીનાં ગૃહે ભોજનકારકઃ ।

પ્રાયશ્ચિત્તમિદં તસ્ય ચતુર્થાસ્ત્વેકવિંશતિઃ ॥ ૧૩ ॥

एकाशनानि तावन्ति तीर्थयात्रा त्रिकं तथा ।
 गुरुसंघविदां पूजा पात्रे दानं तथैव च ॥ १४ ॥
 कोशवृद्धिज्ञातेर्भुक्तिर्जिनोपवीतधारणम् ।
 तीर्थौषधजलस्नानं सर्वं पूर्ववदाचरेत् ॥ १५ ॥
 तदा शुद्धिं च संप्राप्तः पंक्तियोग्यो भवेत् स हि ।
 अग्निपातादिमरणजन्यदोषे समागते ॥ १६ ॥
 तच्छुद्ध्यर्थमयं दंडः प्रोक्तश्च जिनशासने ।
 एकभक्तानि पंचाशत् चतुर्थाः पंचविंशतिः ॥ १७ ॥
 आचाम्लाश्च दश ख्यातास्तीर्थयात्रात्रयं तथा ।
 साधर्मिकानां वात्सल्यत्रयं च ज्ञातिभोजनम् ॥ १८ ॥
 जिनपूजास्तथा तिस्रः सत्पात्रे दानमुत्तमम् ।
 गुरुसंघसपर्यां च सर्वमन्यच्च पूर्ववत् ॥ १९ ॥
 इति कृत्वा भवेच्छुद्धोऽन्यथा पंक्तिबहिष्कृतः ।
 ब्रह्महत्यादिकर्ता ना तच्छुद्ध्यर्थमयं विधिः ॥ २० ॥
 चतुर्थभक्ताः द्वात्रिंशत्पंचाशत् चैकभुक्तयः ।
 आचाम्ला वर्धमानाश्च गुरोरालोचना क्रिया ॥ २१ ॥
 तीर्थयात्रापंचकं च जिनोपचितिपंचकम् ।
 संघपूजा गुरोर्भक्तिर्वात्सल्यं समधर्मिणाम् ॥ २२ ॥
 ज्ञानमानं जातिमानं सप्तक्षेत्रे धनव्ययः ।
 पात्रदानं भावशुद्ध्या विधायेति भवेच्छुचिः ॥ २३ ॥
 अन्यथा पंक्तिहीनः स्यात् ज्ञातिदंड्यो हि सर्वथा ।
 आद्यवर्णत्रयाणां च शूद्रादीनां प्रसंगतः ॥ २४ ॥
 भवेन् मिश्रं चात्रपानं तस्य शुद्धिरियं स्मृता ।
 पूजैका तीर्थयात्रैका नवाचाम्ला निरंतरम् ॥ २५ ॥

પાત્રદાનં સંઘભક્તિર્ગુરુભક્તિશ્ચ નિર્મલા ।

એવં કૃત્વા વિમુક્તઃ સ્યાત્ જ્ઞાતિદંડેન નાન્યથા ॥ ૨૬ ॥

મિથ્યાહ્વ શૂદ્રસંસક્તં ભોજનં યસ્ય સંભવેત્ ।

તસ્ય શુદ્ધયૈ જિનૈઃ ય્યાતા આચામ્લાનાં ચ વિંશતિઃ ॥૨૭॥

દ્વાદશોપોષણાનિ સ્યુસ્ત્રિંશદેકાશનાનિ ચ ।

સંઘસેવા પાત્રદત્તિર્ગુરુસેવા તથા પરા ॥ ૨૮ ॥

તીર્થયાત્રાત્રિકં જ્ઞાતિભોજનં જિનપૂજનમ્ ।

એવંકૃતે ભવેચ્છુદ્ધો જ્ઞાતિબાહ્યોઽન્યથા ભવેત્ ॥ ૨૯ ॥

યાળીસ ઉપવાસ, યાળીસ એકાસણાં, ચાર તીર્થયાત્રાઓ, ત્રણ સાધર્મિ વાત્સલ્ય તથા પૂર્વની પેઠે શાન્તિ સ્નાત્રાદિક સહિત ચાર જિનપૂજાઓ, સંઘપૂજા, ગુરુપૂજા, અનેક પ્રકારના દાન, જૈન સંસ્કારથી જનોઈ આપવી, દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ, જ્ઞાતિ ભોજન, તીર્થના જળ તથા મૃત્તિકાથી સ્નાન, વગેરે પૂર્વે કહેલું સઘળું કરે ત્યારે પવિત્ર થાય છે. પ્રાયશ્ચિત ન કરે તો ભ્રષ્ટપણાને લીધે જ્ઞાતિબાહ્ય થાય છે. અરાઢે વર્ણનું ખાય તો એકવીસ ઉપવાસ, એકવીસ એકાસણાં, ત્રણ તીર્થયાત્રાઓ, ગુરુસંઘ તથા જ્ઞાનીઓની પુજા, પાત્રદાન, દેવદ્રવ્યની વૃદ્ધિ, જ્ઞાતિભોજન, ઉપવીત ધારણ, ઔષધિયુક્ત તીર્થના જળથી સ્નાન, એ સઘળું પૂર્વની પેઠે આચરવું, ત્યારે તે પવિત્ર થાય અને પંક્તિમાં બેસવાને યોગ્ય થાય છે.

અગ્નિમાં પડીને કે એવાં કોઈ આકસ્માતિક કારણોથી દુર્ભરણ થયું હોય તો તેની શુદ્ધિને માટે જિનશાસ્ત્રમાં આ નીચેનો દંડ કહેલો છે :-

પચાસ એકાસણાં, પચીસ ઉપવાસ, દશ આંબલ, ત્રણ તીર્થયાત્રા, ત્રણ સાધર્મિક વાત્સલ્ય, જ્ઞાતિ ભોજન, ત્રણ જિનપૂજા સત્પાત્રોને વિશે ઉત્તમ દાન, ગુરુ તથા સંઘની પૂજા અને બાકીનું સર્વ પૂર્વની

પેઠે આચરવું, એ પ્રમાણે કરે તો જ શુદ્ધ થાય નહિ તો પંક્તિ બહાર રહે.

બ્રહ્મહત્યાદિક પાપ કરનારાઓની શુદ્ધિનો વિધિ નીચે પ્રમાણે :-

બત્રીસ ઉપવાસ, પચાસ એકાસણાં, વર્ષમાન તપની આંબલની ઓળી, ગુરુ પાસે આલોચના, પાંચ તીર્થયાત્રા, પાંચ જિનપૂજાઓ, સંઘપૂજા, ગુરુભક્તિ, સ્વામી વાત્સલ્ય, જ્ઞાનનું બહુમાન, જ્ઞાતિનું બહુમાન સાત ક્ષેત્રમાં ધનવ્યય તથા શુદ્ધ ભાવથી પાત્રદાન કરવાથી પવિત્ર થાય છે. નહિ તો તે જ્ઞાતિ બહાર થાય છે અને સર્વથા પ્રકારે જ્ઞાતિએ તે અવશ્ય દંડવા યોગ્ય થાય છે.

આદિ ત્રણ વર્ષ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય તથા વૈશ્યમાંથી કોઈ પુરૂષે શુદ્રાદિ વર્ણની સાથે ખાવા પીવાનો વ્યવહાર કર્યો હોય તેની શુદ્ધિ નીચે પ્રમાણે કહેલી છે.

એક પૂજા, એક તીર્થયાત્રા, લાગટ નવ આંબલ, પાત્રદાન, સંઘભક્તિ, ગુરુભક્તિ અને જ્ઞાતિદંડ. એટલું કર્યા સિવાય તે પાપમુક્ત થતો નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિ એવા શુદ્રે સ્પર્શ કરેલું ભોજન જેના કરવામાં આવ્યું હોય તેને શુદ્ધ થવાને જીનો કહે છે કે- વીશ આમ્બલ, બાર ઉપવાસ, ત્રીશ એકાસણાં, સંઘસેવા, પાત્રદાન, ગુરુસેવા, ત્રણ તીર્થયાત્રાઓ, જ્ઞાતિભોજન તથા જિનપૂજા, એટલું કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, નહિ તો જ્ઞાતિ બહાર થાય છે.

દુહિતૃમાતૃચાંડાલીસંભોગે પાતકં ભવેત્ ।

તન્નાશાર્થં તુ પંચાશદુપવાસાઃ પ્રકીર્તિતાઃ ॥ ૩૦ ॥

આચામ્લાશ્ચ ત્રયસ્ત્રિંશદ્ દશ ષષ્ઠા નવાષ્ટમાઃ ।

एकाशनानि पंचाशत् स्वाध्यायस्य तु लक्षकम् ॥ ૩૧ ॥

પંચૈવ તીર્થયાત્રાશ્ચ પૂજા પંચાર્હતામપિ ।

गुरुपूजा संघपूजा पात्रदानादि पूर्ववत् ॥ ૩૨ ॥

ઇતિ કૃત્વા ભવેચ્છુદ્ધોઽન્યથા સ્યાત્પંક્તિવર્જિતઃ ।
 કારુગૃહે ચ વસતઃ શુદ્ધિઃ પંચોપવાસકૈઃ ॥ ૩૩ ॥
 તદગૃહે ભુંજતઃ શુદ્ધિશ્ચતુર્થેદશભિસ્તથા ।
 ગોબ્રહ્મભૂણસાધુસ્ત્રીઘાતિનામન્નભોજને ॥ ૩૪ ॥
 શુદ્ધ્યૈ દશોપવાસા હિ કથિતા મુનિપુંગવૈઃ ।
 ભેષજાર્થં ચ ગુર્વાદિનિગ્રહે પરબંધને ॥ ૩૫ ॥
 મહત્તરાભિયોગે ચ તથા પ્રાણાર્તિભંજને ।
 યદ્યસ્ય ગોત્રે નો ભક્ષ્યં ન પેયં ક્વાપિ જાયતે ॥ ૩૬ ॥
 તદ્વક્ષણે કૃતે શુદ્ધિરુપવાસત્રયાન્મતા ।
 મ્લેચ્છદેશનિવાસેન મ્લેચ્છીભૂય તદાગ્રહાત્ ॥ ૩૭ ॥
 મ્લેચ્છકારાનિવાસાદ્વા યશ્ચાભક્ષ્યસ્ય ભોજનમ્ ।
 તથા પાનમપેયસ્ય મ્લેચ્છાદિ સહ ભોજનમ્ ॥ ૩૮ ॥
 પરજાતિપ્રવેશં ચ વિવાહકરણાદિભિઃ ।
 મહાર્હિસાદિકં કુર્યાદજ્ઞાનેન ચ માનવઃ ॥ ૩૯ ॥
 વિશોધનાદ્ધિ તચ્છુદ્ધિઃ પ્રાયશ્ચિત્તી ભવેદિતિ ।
 વિશોધનામથ બ્રૂમો વિસ્તરેણ નિશમ્યતામ્ ॥ ૪૦ ॥
 વમનં ત્ર્યહમાધાય વિરેકં ચ ત્ર્યહં ચરેત્ ।
 વમને લંઘનં પ્રાહુર્વિરકે યવચર્વણમ્ ॥ ૪૧ ॥
 તતશ્ચૈવ હિ સપ્તાહં ભૂમૌ નિશ્કિપ્ય ચોપરિ ।
 જ્વલનજ્વાલને કુર્યાત્ કાષ્ટૈરુદુંબૈરપિ ॥ ૪૨ ॥

પુત્રી, માતા તથા ચાંડાલી સાથે સંભોગ કરવાથી જે પાપ થાય
 છે તે પાપથી છુટવાને પચાસ ઉપવાસ, પચાસ એકાસણાં, તેત્રીસ
 આંબેલ, દશ છટ્ક, નવ અટ્કમ, એક લાખ સ્વાધ્યાય, પાંચ તીર્થયાત્રાઓ,
 પાંચ જિનપૂજાઓ, ગુરુપૂજા, સંઘપૂજા, તથા પાત્રદાનાદિક પૂર્વની પેઠે
 કરવા, એ પ્રકારે કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે નહિ તો જ્ઞાતિ બહાર કરવો.

કારીગરને ઘેર નિવાસ કર્યો હોય તો પાંચ ઉપવાસ કરવાથી શુદ્ધિ થાય છે. તેને ઘેર ભોજન કર્યું હોય તો દશ ઉપવાસથી પવિત્ર થાય છે.

ગૌહત્યા, બ્રહ્મહત્યા, બાળહત્યા, સાધુહત્યા, તથા સ્ત્રીહત્યા કરનાર પાપીઓનું અન્ન ભોજન કર્યું હોય તો શ્રેષ્ઠ એવા મુનિઓએ દશ ઉપવાસ શુદ્ધિને અર્થે કહેલા છે.

ઔષધને વાસ્તે ગુરુ આદિનો નિગ્રહ કરવાથી અથવા ઔષધને વાસ્તે પારકાને બંધન કરવાથી મોટા પુરૂષના અભિયોગથી, અને પ્રાણની પીડા દૂર કરવાને અર્થે, જેની જાતિમાં બેસીને જે વસ્તુ ખાવી તથા પીવી ઉચિત નથી તેનું ભક્ષણ કરવાથી જે દોષ થાય તેની શુદ્ધિ ત્રણ ઉપવાસથી થાય.

મ્લેચ્છના દેશમાં રહેવાથી તેમના આગ્રહે કરીને, મ્લેચ્છરૂપ થયો હોય, મ્લેચ્છના કેદખાનામાં રહેવાથી, અથવા વસ્તુનું ભક્ષણ કરવાથી, ન પીવાની વસ્તુ પીવાથી, મ્લેચ્છાદિકોની સાથે ભોજન કરવાથી, વિવાહ ઈત્યાદિ કાર્યોથી પરજાતિમાં પ્રવેશ કરવાથી અજ્ઞાનથી મહાહિંસાદિક પાપ કરવાથી માણસ પ્રાયશ્ચિત્તિ થાય છે. તેની શુદ્ધિ વિશોધનથી થાય છે. વિશોધનપ્રાયશ્ચિત્તસ્વરૂપં ત્વિત્યં વિશોધન પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે.

વિશોધનનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી કહીએ છીએ તે સાંભળો. ત્રણ દિવસ વમન (ઉલટી) કરાવવું, ત્રણ દિવસ રેચ આપવો, વમનના દિવસોમાં લાંઘણ કરવી, રેચના દિવસોમાં યવ (જવ) ચાવવા. ત્યાર પછી સાત દિવસ ભોંય પર સુવારી ઉપર ઉભરાના લાકડાનો અગ્નિ કરી તાપ આપવો.

ગાવં વૃષં ચ સંયોજ્ય કુર્વીત હલવાહનમ્ ।

જ્વલનજ્વાલને ચૈવ તથા ચ હલવાહને ॥ ૪૩ ॥

કુર્યાચ્ચતુર્દશાહનિ મુષ્ટિમાત્રયવાશનમ્ ।
 તતઃ શિરસિ કૂર્ચં ચ કારયેદપિ મુંડનમ્ ॥ ૪૪ ॥
 સમાહં ચ તતઃ સ્નાનં પંચગવ્યેન ચાચરેત્ ।
 તત્રાપિ ગવ્યદુગ્ધને પ્રાણાધારો ન ચાન્યથા ॥ ૪૫ ॥
 પંચાહં પંચગવ્યં ચ ત્રિસ્ત્રિચલુભિરાચમેદ્ ।
 વિધાય મુંડનં તસ્માત્ તીર્થોદકસમુચ્ચયૈઃ ॥ ૪૬ ॥
 અષ્ટોત્તરશતેનૈવ ઘટાનાં સ્નપયેચ્ચ તમ્ ।
 દેવસ્નાનોદકેનાપિ ગુરુપાદોદકેન ચ ॥ ૪૭ ॥
 તથા શુદ્ધો દેવગુરૂન્નમસ્કુર્યાત્સમાહિતઃ ।
 તતઃ સાધ્વર્ચનં સંઘાર્ચનં કુર્યાદ્વિશુદ્ધથીઃ ॥ ૪૮ ॥
 દાનં દદ્યાત્તતઃ કુર્યાત્તીર્થયાત્રાત્રયં સુધીઃ ।
 એવં વિશોધનારૂપં પ્રાયશ્ચિત્તમુદીર્યતે ॥ ૪૯ ॥
 ઇત્યેવ વર્ણિતાં ત્વત્ર વિશુદ્ધિઃ સર્વદેહિનામ્ ।
 સમાસતો વિશેષસ્તુ જ્ઞેયો ગ્રન્થાન્તરાદ્બુદ્ધેઃ ॥ ૫૦ ॥

બળદ તથા આખલો જોડી તેની પાસે હલવહન કરાવવું, અગ્નિ
 સળગાવી તાપ લેવાના સાત દિવસો તથા હલવાહના સાત દિવસ
 મળી ચૌદ દિવસ સુધી માત્ર રોજ એક મુઠી જવ ખાવા. ત્યાર પછી
 માથુ તથા દાઢી મૂછોના વાળ લેવડાવવા પછી સાત દિવસ પંચગવ્યથી
 સ્નાન કરવું. તે સાત દિવસોમાં માત્ર ગાયનું દુધ પીને રહેવું બીજું
 કશું ભોજન કરવું નહિ. પછી પાંચ દિવસ સુધી ત્રણવાર ત્રણ હથેળી
 ભરી પંચગવ્યથી આયમન કરવું. ત્યાર પછી મુંડન કરાવવું. પછી
 તીર્થોદકના સમૂહથી એકસોને આઠ ઘડાવતી સ્નાન કરાવવું. વળી
 દેવના સ્નાનના જળથી તથા ગુરુના ચરણ પ્રક્ષાલનના જળથી સ્નાન
 કરાવવું, સ્નાન કરી શુદ્ધ થયા પછી સાવધાન થઈ દેવ તથા ગુરુને
 નમસ્કાર કરવા. પછી નિર્મળ બુદ્ધિ રાખી સાધુ તથા સંઘનું પૂજન

કરે, દાન, જ્ઞાનવૃદ્ધિ તથા ત્રણ તીર્થયાત્રાઓ કરે. એ પ્રકારે આચરે તે વિશોધન પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે. એ પ્રકારે અત્રે સર્વ દેહધારીઓની વિશુદ્ધિનું વર્ણન ટુંકામાં કર્યું. જે વિદ્વાનોને વિશેષ જાણવાની ઈચ્છા હોય તેમણે બીજા ગ્રન્થોમાંથી જાણી લેવું.

इति लौकिकप्रायश्चित्तस्वरूपम् ।

अथ ग्रन्थोपसंहारमाह ।

इत्थं चतुर्विंशतितीर्थनाथ- ।

स्तुत्या विघातौघविनाशभावात् ।

यत्सૂत्रितं सर्वजनोपકृत्यै ।

भूयात्प्रजाभूमिपबोधहेतुः ॥ ५१ ॥

વિઘ્નોના સમૂહનો નાશ થવા માટે ચોવીશ તીર્થકરની સ્તુતિ કરી સર્વ જનોના ઉપકારને માટે રચાયેલું આ (લઘુ અર્હન્તીતિ શાસ્ત્ર) પ્રજાઓ તથા રાજાઓના બોધના હેતુરૂપ થાઓ. અત્રાદિમંગલાચરણે પ્રથમચરમતીર્થકરનમસ્કૃત્યા ગ્રંથાંતઃકરણેષુ મધ્યમદ્વાવિંશતિતીર્થ-કૃન્નુત્યા ચતુર્વિંશતિસ્તવો જ્ઞેયઃ આ ગ્રંથના આરંભના મંગલાચરણમાં પહેલાં તથા છેલ્લાં બે તીર્થકરને નમસ્કાર કરીને ગ્રન્થના મધ્યમાં બાવીશ તીર્થકરને નમન છે આ પ્રમાણે ચોવીશે તીર્થકરનું મંગલ સ્તવન જાણવું.

इत्याचार्यश्रीहेमचंद्रविरचिते चौलुक्यवंशभूषणपरमार्हत-
कुमारपालभूपालशुश्रूषिते लघ्वर्हन्तीतिशास्त्रे लौकिकप्रायश्चित्त-विधि
वर्णनो नाम चतुर्थोऽधिकारः ॥ ४ ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

श्रीरस्तु ! कल्याणमस्तु ! शुभं भूयात् ॥

अथः प्रशस्ति

(शार्दूलविक्रीडितम्)

पादाङ्गुष्ठसुचालितामरगिरि-हस्तास्तदेवस्मयः
जिह्वाखण्डितशक्रसंशयचयो, वाङ्मण्डहालाहलः ।
सर्वाङ्गीणमहोपसर्गदकृपा-नेत्राम्बुदत्ताञ्जलिः
दाढादारितदिव्ययुत्समवतात्-श्री वर्धमानो जिनः ॥१॥

(वसंततिलका)

श्रीवीर-गौतम-सुधर्मगणेश-जम्बू-
स्वाम्यादिपट्टधरसूरिगणः पुनातु ।
श्री हेमचन्द्रयतिचन्द्रजगत्सुचन्द्र-
श्रीहीरसूरियशसश्च शिवं दिशन्तु ॥२॥
एतन्महर्षिशुचिपट्टपरंपराजान्-
आनन्दसूरिकमलाभिधसूरिपादान् ।
संविज्ञसंततिसदीशपादान् प्रणम्य
श्रीवीरदानचरणौश्च गुरुन् स्तविष्ये ॥३॥
श्रीदानसूरिवरशिष्यमतल्लिका स
श्रीप्रेमसूरिरनिशिं शममग्नयोगी
सिद्धान्तवारिवरवारिनिधिः पुनातु
चारीत्रचन्दनसुगन्धिशरीरशाली ॥४॥

(शार्दूलविक्रीडितम्)

प्रत्यग्रत्रिंशतर्षिसन्ततिसरित्-स्त्रष्टा क्षमाभृच्चहान्
गीतार्थप्रवरो वरश्रुतयुतः सर्वागमानां गृहम्
तर्के तर्कविशुद्धबुद्धिविभवः, सोऽभूत् स्वकीयेऽप्यहो
गच्छे संयमशुद्धितत्परमतिः, प्रज्ञावतामग्रणीः ॥५॥

तत्कालीनकरग्रहग्रहविधावब्दे ह्यभूद् वैक्रमे ।
तिथ्याराधनकारणेन करुणो भेदस्तपागच्छजः ।
कारुण्यैकरसेन तेन गुरुणा सत्पट्टकाह्यादात्मनो
बह्वङ्गशेन निवारितः खकरखो-ष्ठेऽब्देऽपवादध्वना ॥६॥

(वसन्ततिलका)

तत्पट्टके बुवनभान्वभिधश्च सूरिः
श्रीवर्धमानसुतपोनिधिकीर्तिधाम ।
न्याये विशारद इतीह जगत्पसिद्धो
जातोऽतिवाक्पतिमति-मंतिमच्छरण्यः ॥७॥

तस्याद्यशिष्यलघुबन्धुरथाब्जबन्धु-
तेजास्तपःश्रुतसमर्पणतेजसा सः ।
पंन्यासपद्मविजयो गणिराद् श्रियेऽस्तु
...क्षान्त्येसायकविदीर्णमहोपसर्गः ॥८॥

शिष्योऽस्य धीजलधिबोधनबद्धकक्षः
वैराग्यदेशनविधौ परिपूर्णदक्षः
सीमन्धरप्रभुकृपापरपात्रमस्तु
श्री हेमचन्द्रभगवान् सततं प्रसन्नः ॥९॥

कारुण्यकम्रालयानां महनीयमुख्यानां महोमालिनां
लोकोपकारचतुराणां वैराग्यदेशनादक्षाचार्यदेव-
श्रीमद्विजयहेमचन्द्रसूरीश्वराणां सदुपदेशेन
श्री-जिनशासन-आराधना-ट्रस्ट विहिते श्रुतसमुद्धार-
कार्यान्वये प्रकाशितमिदं ग्रन्थरत्नं श्रुतभक्तितः ॥

वि. सं. २०६३

138855
BHAR gyanmandir@koba had-3ad-1.
Ph. : 0.9 22134176, M : 9925020106